

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU HUKUKU
ANABİLİM DALI

MODERN TOPLUMLARDA PİYASA TEMELLİ ZORUN ANALİZİ VE
NEOLİBERAL BORÇLULUK

Doktora Tezi

Ulaş KARADAĞ

Ankara, 2020

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU HUKUKU
ANABİLİM DALI

**MODERN TOPLUMLARDA PİYASA TEMELLİ ZORUN ANALİZİ VE
NEOLİBERAL BORÇLULUK**

Doktora Tezi

Ulaş KARADAĞ

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Abdurrahman SAYGILI

Ankara, 2020

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU HUKUKU ANABİLİM DALI
GENEL KAMU HUKUKU BİLİM DALI

MODERN TOPLUMLARDA PİYASA TEMELLİ ZORUN ANALİZİ VE
NEOLİBERAL BORÇLULUK

DOKTORA TEZİ

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Abdurrahman SAYGILI

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ

Adı Soyadı

İmzası

1- Prof. Dr. Ali Murat ÖZDEMİR

2- Prof. Dr. Abdurrahman SAYGILI

3- Doç. Dr. Bülent ALGAN

4- Doç. Dr. Cavid ABDULLAHZADE

5- Dr. Öğretim Üyesi H. Gökçe ZABUNOĞLU

Tez Savunması Tarihi

09.06.2020

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne,

Prof. Dr. Abdurrahman Saygılı danışmanlığında hazırladığım “Modern Toplumlarda Piyasa Temelli Zorun Analizi ve Neoliberal Borçluluk (Ankara, 2020)” adlı doktora tezindeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu, başka kaynaklardan aldığım bilgileri metinde ve kaynakçada eksiksiz olarak gösterdiğimi, çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik kurallarına uygun olarak davrandığımı ve aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

Tarih:09.06.2020

Ulaş KARADAĞ

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR CETVELİ	viii
GİRİŞ	1
I. Tezin Konusu, Amacı ve Sınırları	3
II. Tezin Yöntemi	12
III. Tezin Planı	16
BİRİNCİ BÖLÜM	18
KURAMSAL ÇERÇEVE	18
I. Zorun Tarihsel Materyalist Kavranışı İçin Bir Giriş	18
A. Zor Sözcüğünün Çok Anımlı Dünyası	18
B. Teorik Bir Karşılaşma: <i>Zor ve Şiddet Tekeli</i>	27
1. Max Weber'in Meşru Şiddet Tekeli Kavrayışı	27
2. Şiddet Tekeli, Yasa ve Sermaye Birikimi	34
3. Zor ve Şiddet Tekeli Kategorileri Arasındaki Nüans.....	42
II. Bir Hareket Noktası Olarak Marx ve Engels	46
A. Hazırlayıcı Saptamalar: Zor Diyalektiğine Doğru.....	47
B. Kapitalist Üretim İlişkileri.....	53
1. Tarihsel Materyalizm Açısından Toplum-Üretim ilişkisi	54
2. Üretim İlişkilerinin Toplumsal Temeli: Değerlenme.....	63
C. Kapitalist Üretim Tarzı ve Toplumsal Formasyon Kavramları.....	76

1. Kapitalist Üretim Topolojisi	76
2. Toplumsal Formasyon Kavramı.....	84
a) Kavrama Genel Bakış.....	84
b) Kavramın Yöntembilimsel Avantajı.....	94
İKİNCİ BÖLÜM	106
KAPİTALİZMDE ZORUN DİYALEKTİĞİ	106
I. Engels'in Zor Teorisi.....	107
II. Zorun Örüntüleri: Değer, Sömürü, Tahakküm ve Hegemonya	112
A. Değer Temelli Üretim ve Emek Gücünün Metalaşması.....	112
B. Kapitalist Sömürü İlişkisi	128
1. El Koyma İlişkisi Olarak Sömürü	128
2. Sömürü ve Emek Denetimi	131
3. Kapitalist Sömürü ve Tahakküm İlişkisi	136
C. Kapitalist Zor ve Toplumsal Biçimler: Gayrişahsi Boyunduruk.....	143
1. Mübadele, Meta ve Para.....	143
2. Şeyleşme Üzerine.....	154
3. Sınıf Tahakkümü ve Hukuk	162
D. Zor-Rıza Diyalektiği: Hegemonya	165
E. Ara değerlendirme: Kapitalist Özgürlüksüzlük Olarak Özgür Emek.....	174
III. Ekonomik-Ekonomi Dışı Zor Diyalektiğinin Ana Hatları.....	183
A. Sermayenin Yapısal Şiddeti	183

B. Piyasa Zorunun Ekonomi-Dışı Zora Bağlılığı	191
1. <i>Ekonomik Bir Güç Olarak Ekonomi-Dışı Çıplak Zor</i>	192
2. Sermayenin Kurucu Tamamlanmamışlığı ve Kapitalist Düzenleme	199
3. Ekolojik Tahakküm ve Kapitalizmde Ekonomik Olanın Göreli Hakimiyeti 202	
4. Kapitalist Devlete Dair Saptamalar	205
5. Emperyalizm ve Devletler Sistemi	208
C. Kapitalizmi Dönemleştirmek	213
1. Eşitsiz ve Düzensiz Gelişme Kavramları	214
a) Eşitsiz Gelişme Kavramı	214
b) Düzensiz Gelişme Kavramı	215
2. Kapitalist Gelişmenin Ana Evreleri	217
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	221
KAPİTALİST ZORUN NEOLİBERAL RESTORASYONU AÇISINDAN HANEHALKI BORÇLULUĞU	221
I. Temel Boyutlarıyla Neoliberalizm ve Neoliberal Borç Rejimi	221
A. Neoliberal Akılsallık/Rasyonalite	221
B. Bir Bileşim Olarak Neoliberalizm	228
C. Hareket Halindeki Hegemonik Bir Yapılanma Olarak Neoliberalizm	237
D. Neoliberal Borçluluk	241
II. Neoliberal Borç İlişisinin Tarihsel Belirleyenleri	247
A. Neoliberalizmin Tarih Öncesi	247

1. Keynesçiliğin Yükselişi: Büyük Buhran Sonrası Sermaye-Devlet İlişkisinin Yeniden Yapılanışı	247
2. Fordist Düzenleme ve Ekonominin ABD Öncülüğünde Uluslararası Restorasyonu	253
B. Kapitalist Sınıf Zorunun Neoliberal Restorasyonu ve Otoriter devlet	261
III. Finansal Sömürü, Yoksulluk ve Borç-Refahı	272
A. Kredi ve Finansal El Koyma: Borcun Politik Kavranışına Doğru	272
1. Kredinin Önemi.....	272
2. Banka Kredisi, Hayali Sermaye, Tüketici Kredisi	274
3. Finansal El Koyma ve Hanehalkı Borçluluğu.....	277
B. Yoksulluk, Artık Nüfus ve Borç-Refahı.....	287
1. Borç-Refahı	287
2. Yoksulluk Endüstrisi	288
3. Artık-Nüfus	291
4. Politik Bir İlişki Olarak Neoliberal Borçluluk	297
SONUÇ	303
KAYNAKÇA.....	308
ÖZET	350
ABSTRACT	351

KISALTMALAR CETVELİ

Akt.	: Aktaran
Bkz.	: Bakınız
Çev.	: Çeviren
Der.	: Derleyen
dn.	: Dipnot
Ed.	: Editör
et al.	: Ve diğerleri
Haz.	: Hazırlayan
Hrsg.	: Herausgeber
MECW	: Marx Engels Collected Works
MEGA	: Marx Engels Gesamtausgabe
OECD	: Organisation for Economic Co-operation and Development
s.	: Sayfa
TDK	: Türk Dil Kurumu
Trans.	: Translated by
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve devamı
Vol.	: Volume

GİRİŞ

Friedrich Engels, yirmi dört yaşında kaleme aldığı *Der Lage den Arbeitenden Klasse in England (İngiltere’de Emekçi Sınıfların Durumu)* başlıklı kitabında, bir bireyin diğerine zarar vermesinin ölümlerle sonuçlanması durumuna ‘cinayet’ adı verildiğini hatırlatarak şöyle yazar:

“Aynı şekilde toplum da yüzlerce proleteri kılıcın ya da kurşunun yol açacağı ölümler kadar vahşice ve doğal olmayan, zamansız bir ölümün pençesine ittiğinde, binlerce kişiyi yaşamı için gerekli olan şeylerden yoksun bıraktığında ve yaşayamayacağı koşullar içine sürüklediğinde -kanunun güçlü kolları arasında kaçınılmaz bir son olan ölüm teslim alana dek onları bu koşullar altında kalmaya zorladığında- ve bu binlerce insanın yok olacağını bile bile bu koşulların sürmesine izin verdiğinde cinayet işlemektedir, bir bireyin işlediğinden farksız bir cinayet”¹.

Engels’in bu satırları, kapitalizmin henüz gelişmekte olduğu ve bu nedenle ihtiyaç duyulan sanayi proletaryasının yaratımı uğruna insanların korkunç bir yoksulluğa sürüklendiği zamanlara dair olduğu içindir ki böylesine sert ve çarpıcıdır. Öte yandan, her ne kadar günümüz kapitalizmi altında yaşayan emekçilerin bir kısmının durumu için böylesine sert bir benzetme abartılı görünecek gibi olsa da, dikkat çektiği temel hususlar bakımından Engels’in pasajının tümüyle geçerliliğini koruduğunu belirtmek gerekir. Engels’in sözünü ettiği türden bir *cinayet*in, biraz düşünüldüğünde zamanda ve mekânda pek de uzaklara düşmediği hemen fark edilecektir. İçinde buldukları dayanılmaz yoksulluktan ve ödeyemez hale geldikleri borçlardan dolayı intihar eden insanlar ya da iş güvenliği tedbirleri yok sayılarak ucuza çalıştırılan inşaat ve tersane işçilerinin ‘kaza

¹ Friedrich ENGELS (2019), **İngiltere’de Emekçi Sınıfların Durumu**, (Çev. Oktay Emre), İstanbul: Ayrıntı Yayınları, s. 120.

sonucu' ölümleri, kapitalist düzenin istisnaları değil gerçeğidirler. *Yaşam için gerekli olan şeylerden yoksun bırakılma*, daha kitabi bir ifadeyle *kitlesel mülksüzleş(tir)me* ise, farklı biçimlerde de olsa tüm hızıyla devam etmektedir; metalaştırma ve özelleştirme sürekli iş başında, emeğin maddi kazanımları her yerde saldırı altındadır. Tüm bunların temelindeki şeyse, gerçekten de bir *zorlama* biçimi, eş deyişle, insanların *kanunun güçlü kolları arasında kaçınılmaz bir son olan ölüm teslim alana dek, bu koşullar altında kalmaya zorlanmalarıdır*. Kapitalizmin devamlılığı, silah ya da yasa zoruyla çalıştırılmaya bağlı olmasa bile; emek gücünün bir üretim girdisi, kurgusal bir meta olarak kalmaya -toplumsal ilişki ve biçimler dolayısıyla- zorlanmasıyla mümkündür. Bu zorlama bizatihi kanun eliyle olmaz belki, fakat Engels'in de belirttiği gibi, kanunun kolları arasında gerçekleşir.

Gelgelelim, söz konusu zorlama biçiminin artık eskide kaldığı (kapitalizmin erken bir zamanına ait olduğu), hatta insanların kapitalizmin egemenliğine çeşitli biçimlerde rıza gösterdikleri ve bu nedenle de yerleşik üretim ilişkilerinin, *kanunun güçlü kollarıyla* tahkim edilmiş bir zorlamanın sonucu olmadığı söylenebilir. Bu durumda rıza, zor ya da tahakkümden ideolojik bir el çabukluğuyla kati bir biçimde ayrılır ve *zor*, yalnızca istisnai durumlarda ortaya çıkan devlet şiddeti ve baskısının bir adı olmaktan öte anlam ifade etmez. Ne de olsa kapitalizm, uzun bir süre önce özgürlük ve eşitliği -siyasal iktidarı sınırlama işlevi gören- burjuva hukuku aracılığıyla garanti altına almış, buna uyumlu olarak piyasa da -rasyonel temellere oturtularak- bu özgürlük ve eşitliğin üzerine inşa edilmiştir. İşte elinizdeki tez, bu ve buna benzer görüşlerin aksine, *zorun* yalnızca *araçsal* devlet zoruna indirgenmesine itiraz ederek, en görünmez olduğu koşullarda bile kapitalist toplumsal ilişkilere yapısal ve kaçınılmaz bir biçimde *gömülü* olduğunu; bu nedenle de emeğin gerçekleşme koşullarına sahip olmayanlar üzerindeki sınıf temelli *zor(lama)* olgusunun, kapitalist toplumsal formasyonlara özgü sınıf antagonizması ekseninde bir *toplumsal ilişki* olarak sorunsallaştırılması ve kavramsallaştırılması gerektiğini ileri

sürmektedir. Kısaca, zorun sermayenin emek karşısındaki toplumsal gücüne, Marx'ın deyişle “sermayenin diktası”na ve bu diktanın emekçiler/çalışanlar/yoksullar üzerinde doğurduğu şiddete dair ilişkisel bir kategori olduğu ortaya konulmaktadır.

I. Tezin Konusu, Amacı ve Sınırları

Tezin konusu, kapitalizm ve zor ilişkisidir. *Zor* kategorisi, gelişmiş ve gelişmekte olan kapitalist toplumlardaki en temel güç ilişkisinde, eş deyişle, sermaye ve emek arasındaki toplumsal ilişkide temellenen boyun eğdirme pratiğine atfen, sınıf temelli bağımlılık ve egemenlik (eş deyişle *boyunduruk*) ilişkilerinin genel adı olarak kullanılmaktadır. Tezde temel olarak, emeğin nesnel koşullarına sahip olmayan sıradan bireyler üzerindeki sınıfsal zorlama olgusunun kapsayıcı bir biçimde sorunsallaştırılarak, temel hatlarının belirlenmesi amaçlanmaktadır.

Zor, varlığı ve etkisi bakımından kendinden menkul bir olgu ya da ilişki değildir. Gerçekten de zorun kendinde iyi ya da kötü, ilerici ya da gerici, yaratıcı ya da yıkıcı olduğu söylenemez. Zor daha ziyade toplumsal belirlemeler içinde anlam kazanır: Fakat ilerici ya da yaratıcı anlamıyla zorun, “mülkiyet ilişkilerinin üretici güçler tarafından dönüştürülmesinde”; gerici ya da yıkıcı tarafının ise hâkim üretim ilişkileri doğrultusunda, “toplumsal güçlerin zor tarafından baskılanması” olgusunda belirginleştiği söylenebilir². Zorun bu sınıf bağlantılı iki veçhesinden ilki, hâkim sınıfsal/toplumsal ilişki ve bağıntıların büyük tarihsel dönüşümlerine ve kısmen de bu dönüşümlerin belirli uğraklarındaki siyasal ödün verme(ye zorlama) anlarına (Engels'in *Tarihte Zorun Rolü* başlığıyla dikkat çektiği, zorun bu veçhesidir) işaret ederken; bu tezin

² Bkz. Utku ÖZMAKAS, Kansu YILDIRIM (2016), “Faşist İdeolojinin Materyalist Örüntüleri: Sınıf, Sermaye, Savaş”, **Praksis**, 40, Ankara: Dipnot Yayınları, s. 68.

konusunu oluşturan ikincisiyse söz konusu ilişki ve bağıntıların toplumsal kuruluşunun, muhafazasının ve hatta tahkimatının altını çizmektedir.

‘Kapitalist zor’ temel olarak, kapitalist ilişkinin/sermaye ilişkisinin bir zor ilişkisi olduğunu ifade eder. Buna göre, işçi sınıfı kapitalist üretim süreci içinde, kendi varlığını yeniden üretmek için gerekli olan çalışma zamanından (gerekli emek-zamandan) daha fazla çalışmaya ‘zorlanır’³. Böylece sermaye ilişkisi bir zor ilişkisi niteliği kazanır. Ne var ki üretimin bir çeşit zorlama unsuruyla gerçekleşmesi yalnızca kapitalizme özgür bir şey değildir. Zorunlu emek olgusu, sınıf sömürsünün olduğu bütün toplumlarda yer bulan ortak bir olgudur⁴. Gerçekten de zor, Vivek Chibber’in de altını çizdiği gibi, sınıf ilişkisi olarak adlandırılan her ilişki için gereklidir⁵. O halde belirlenmesi gereken, kapitalist zorlamanın toplumsal olarak belirlenen özgül karakteridir. Bu özgül karakter incelendiği zaman görülmektedir ki, kapitalist zor, sömürünün var olduğu kapitalizm öncesi toplumlardaki zorlama olgusundan belirli açılardan farklılaşmakta, araçsal (dışsal) değil ilişkiyel (içsel) bir nitelik kazanmakta ve yalnızca fazla çalışmaya zorlanma

³ Ronald L. MEEK (1973), **Studies in The Labour Theory of Value**, New York: Monthly Review Press, s. 184; Sungur SAVRAN (2012), “Bir Üretim Tarzı Olarak Kapitalizm”, **Kapital’in İzinde içinde**, Nail Satlıgan, Sungur Savran, E. Ahmet Tonak, İstanbul: Yordam Kitabevi, s. 127.

⁴ SAVRAN (2012), s. 127.

⁵ Vivek CHIBBER (2011), “What is Living and What is Dead in the Marxist Theory of History”, **Historical Materialism**, 19(2), s. 64, 5. dn. Chibber’in bu makalesinin Türkçe çevirisi *Praksis* dergisinin 2008 yılında çıkan 18. Sayısı içinde de yer almaktadır. Hatta ilgili sayının giriş yazısından, makalenin özel olarak bu sayı için kaleme alındığı anlaşılmaktadır. Fakat çeviride İngilizce coercion sözcüğünün karşılığı olarak baskı kelimesi kullanılmıştır. Biz ise zor olarak çevirmeyi tercih ettiğimizden metnin orijinal diliyle yayımlandığı versiyonuna da atıfta bulunuyoruz. Bkz. Vivek CHIBBER (2007), “Marksist Tarih Kuramında Ne Yaşar Ne Yaşamaz?”, (Çev. Aylin Topal), **Praksis**, 18, Ankara: Dipnot Yayınları, s. 98.

sorununa indirgenemeyecek biçimde karmaşıklaşmaktadır. Daha önce (pre-kapitalist üretim tarzlarında) doğrudan bireyler arasında kurulan bir ilişki olan sınıfsal zorlama (köle-efendi, serf-lord), kapitalist toplumlarda kapitalistle ücretli işçi arasındaki doğrudan ilişkide değil, bireylerin eylemleriyle yeniden üretilen meta, para, mübadele, sözleşme gibi toplumsal ve hukuksal biçimler arasındaki ilişkilerde ortaya çıkar. Dolayısıyla kapitalist zoru, basitçe bir sınıfın diğeri üzerinde doğrudan uyguladığı araçsal zora indirgememek gerekir; o, daha ziyade genel olarak sermaye ilişkisine gömülü bir egemenlik ve bağımlılık ilişkisi olarak düşünölmelidir.

O halde elinizdeki tez, sınıf temelli bir boyunduruk ilişkisi olarak kapitalist zorun, sınıf ilişkilerine dışarıdan dahil olan bir unsur olmadığını; aksine, sınıf ilişkilerini oluşturan toplumsal üretim ilişkilerine –dolayısıyla da toplumsal bütönlüğe- *yerleşik* olduğu savlamaktadır. Bu en basitinden, zorun kapitalizmde her tarafa sinmiş olduğunu⁶ söylemek demektir. Sınıf temelli zor ilişkisi, sermaye ilişkilerinin⁷ basit bir gölge

⁶ Jairus BANAJI (2016), **Tarih Olarak Teori: Üretim ve Sömürü Biçimleri**, (Çev. Akın Sarı), Ankara: Dipnot Yayınları s. 177. Banaji burada *economic coercion*, eş deyişle *ekonomik zor/zorlama* tabirini kullanıyor.

⁷ Alman Marksist iktisatçı Michael Heinrich, “sermaye kavramı ile biz, genel olarak [...] belirli bir değerler toplamını, ‘değerlenme’ amacını, yani bir artık oluşturmayı anlarız” diye yazmaktadır. Bkz. Michael HENRICH (2017), **Kapital’e Giriş**, (Çev. Koray R. Yılmaz), İstanbul: Yordam Kitap, s. 19. Bu bağlamda sermaye ilişkilerinden kastedilen artı-değer üretimini, sermayenin değerlendirilerek büyümesini mümkün kılan temel toplumsal, sınıfsal, kurumsal vs. ilişkilerdir. Bu anlamıyla sermaye ilişkisinin bir üretim ilişkisi olarak kapitalist üretim tarzının kurucu ilişki kipliği olduğu söylenebilir. Fakat kapitalist üretim tarzının, Alain Lipietz’in vurguladığı üzere, daha temel iki ilişkinin kombinasyonu olması, sermaye ilişkilerinin de bu iki temel ilişkiden meydana geldiğini göstermektedir: meta ilişkileri ve ücret ilişkileri. Bkz. Alain LIPIETZ (1987), **Mirages and Miracles: The Crises of Global Fordism**, (Trans. David Macey), London: Verso,

olgusuna indirgenemez. Aksine zor, *sermaye ilişkilerinin toplumsal kuruluşu düzeyinin*⁸ bizatihi merkezine kayıtlıdır; bir başka ifadeyle, zor aynı sermaye gibi toplumsal bir ilişkidir. Bunun nedeniyse, görüleceği üzere, kapitalist zorun basitçe bir grup insanın başkalarına uyguladığı araçsal zor değil, kapitalist üretimin ve sınıf ilişkilerinin, bir toplumsal ilişki olarak *değer* tarafından biçimlendirilmesi⁹, insanlar arasındaki ilişkilerin ‘değer-biçimi’ nin gayrişahsi zorlamasına tabi kılınmasıdır. Bu, bireylerin değer biçiminin ve dolayısıyla da sermayenin mantığına boyun eğdirilmeleri anlamını taşır. Dolayısıyla sınıf zoru kapitalizmde bir araç değil, ilişki olarak hayat bulur.

Kapitalist zorun bir toplumsal ilişki olması, eş deyişle, zor etkisinin sermaye ilişkilerine daima gömülü oluşu, kapitalizmin bir toplumsal sistem olarak, özgül bir zorlama kipliği ve rejimi biçiminde düşünülebileceğine işaret etmektedir. Bu bakımdan tez, kapitalist zor(lama) biçimi/kipliği/tarzı [capitalist mode of coercion] adı verilebilecek olan, değer biçimi temelli bütünsel bir olgunun belirli bir soyutlama düzeyinde incelenmesi girişimi olarak da düşünülebilir.

Kapitalist zorun sözü edilen niteliğinin bir diğer önemli boyutuysa, onun basitçe ekonomik zora (piyasa zoruna) ya da ekonomi-dışı zora (devletin şiddet tekeline) indirgenmesinin mümkün olmayışıdır. Kapitalist zor piyasa zoruna indirgenemeyeceği

ss. 30-1. Ek olarak belirtmek gerekir ki, meta ve ücret ilişkileri bir bütünlük olarak kapitalist üretim sırasında oluşan ilişkiler oldukları içindir ki, birer üretim ilişkisidir.

⁸ Werner BONEFELD (2004), “Bemerkungen zur Kritik der Voraussetzungen”, **Gesellschaft als Verkehrung: Perspektiven einer neuen Marx-Lektüre içinde**, Christina Kirschhoff, Lars Meyer, Hanno Pahl, Judith Heckel, Christoph Hengemann (Hg.), Freiburg: ça-ira Verlag, s. 123.

⁹ Değer, kapitalist üretimin düzenleyicisidir. Bkz. Isaak Illich RUBIN (2010), **Marx’ın Emek-Değer Teorisi**, (Çev. Uğur Selçuk Akalın), İstanbul: Kalkedon Yayınları, ss. 73-94.

gibi, onu -Weberci kuramsal yöneliş doğrultusunda- bir çeşit *instrumenta regni*'ye, bir toplumdaki yönetici sınıfın elinde toplanmış ekonomi-dışı tahakküm araçlarına ve prosedürlerine indirgemek de hatalı olacaktır. Bu nedenle tezde, piyasa ilişkilerinden kaynaklanan bağımlılık/tabii kılma ilişkileri ile devlet iktidarından kaynaklanan siyasal egemenlik ilişkileri arasında katı bir ayırım yapılamayacağı, aksine bu iki alanın - Gramsciyen bir ifadeyle- bütünleşik (integral) bir ilişki içinde olduğu ileri sürülmektedir.

Dahası, zor kategorisinin görünüşte kuramsal bir muğlaklık sergilediğini söylemek mümkündür. Gerçekten de ilgili muğlaklık nedeniyle, 'zor' kategorisine dair kapsayıcı bir tanım geliştirmek oldukça zorlaşır. İlgili zorluk, sözcüğün sosyal bilimler literatüründe yaygın olarak, *açıklanması gereken* değil, toplumdaki ekonomik ya da ekonomi-dışı baskılayıcı ilişki ve düzenekleri *açıklayan* bir kategori olarak kullanılmasından ileri gelmektedir. Buna, zor kategorisinin sömürü, iktidar, tahakküm, şiddet vs. gibi kavramlarla kuramsal ve kavramsal olarak nasıl irtibatlandığına dair belirgin bir açıklamanın geliştirilmemiş olması da eklenmelidir. Söz konusu kavramlar, geçekten de çoğu zaman birbirlerinin yerine kullanılmaktadır. Dolayısıyla tezde ilk olarak, kapitalist toplumdaki zorlama olgusunun (1) şiddet, sömürü, tahakküm, hegemonya ve emperyalizm gibi kategorilerle olan irtibatını, (2) ekonomik ve ekonomi-dışı vecheleri arasındaki diyalektik ilişkiyi merkezine alan kapsayıcı bir analizinin geliştirilmesi amaçlanmaktadır.

Öte yandan, gerek kapitalizm öncesi toplumların gerekse de kapitalist(leşen) toplumların tarihindeki -yoğun ya da hafif- ekonomik ve ekonomi-dışı zor pratiklerine, daha doğrusu bu pratikler arasındaki bütünleşik ilişkiye dair bir çok somut örnek sunmak mümkündür: Kölelik, serflik, fiziksel zor kullanarak çalıştırmanın farklı biçimleri, borç köleliği, sanayi

proletaryasının doğuşu, göçmen işçiliği, çocuk emeği¹⁰, şiddet kullanımının küresel biçimleri (emperyal savaşlar ve yeni savaş biçimleri) vs. Fakat bu çalışma, yalnızca kapitalist toplumlardaki sınıf temelli zorlama olgusuna ilişkin olduğu ve bu olgunun temeline sermaye ilişkisini (dolayısıyla da emek gücünün metalaşmasını) yerleştirdiği içindir ki kapitalist öncesi somut biçimler üzerinde ayrıca durulmayacaktır. Ayrıca, kuramsal bir yaklaşımın benimsenmesi nedeniyle, kapitalizmin tarihindeki somut bütünleşik zorlama pratiklerinin ampirik bir analizi de vadedilmemektedir. Bu ancak, daha kapsamlı bir başka çalışmanın konusu olabilir. Bunun yerine geliştirilen kuramsal yaklaşım, daha güncel, kapitalizmin neoliberal dönemine özgü bir ilişki pratiğiyle ilişkilendirilmeye çalışılacaktır: Yaygınlaşan bireysel borçluluk.

Birçok Marksist veya eleştirel düşünürün, sınıf veya öznellik merkezli çalışmalarında işaret ettikleri gibi, finansal kapitalizm altında bireysel borç ilişkisi, salt ekonomik bir ilişkiye değil, aynı zamanda paranın/kredinin toplumsal gücünden kaynaklanan politik bir ilişkiye tekabül etmektedir. Bu bağlamda tezde, bireysel borçluluğun (tüketici kredisi, öğrenim kredisi, kredi kartı vs.) kapitalist zorun ekonomik ve ekonomi-dışı veçhelerinin etkileşimi bakımından çarpıcı ve güncel bir örnek olarak karşımızda durduğu dile getirilecektir.

Borçluluk, yalnızca ücretli bireyi piyasa disiplinine daha fazla tabi kılması açısından değil, (sermayenin örgütlenme tarzıyla uyumlu bir biçimde) belirli bir toplumsal içle(n)me ve dışla(n)ma pratiğini aynı anda gerçekleştiren toplumsal bir ilişki olması hasebiyle de üzerinde durulmayı hak etmektedir. Bu doğrultuda, bireysel borçlanmanın

¹⁰ Bu konuda yayınlanan güncel bir çalışma için bkz. Raju DAS, Ashley CHEN (2019), “Towards a Theoretical Framework for Understanding Capitalist Violence against Child Labor”, **World Review of Political Economy**, 10(2), ss. 191-219. Ayrıca bkz. <https://fisek.org.tr/calismalar/>.

kapitalist toplumlarda, hem -görelî artık nüfus üretimine de bağılı olarak- emeğin sermayeye boyun eğdirilişini, yani sermaye tarafından içlenmesini/kapsanmasını süreklileştirdiğine ve derinleştirdiğine, hem de bireyleri kamusal karar alma, toplumsal ve sınıfsal muhalefet oluşturma süreçlerinden dışlama kapasitesine sahip olduğuna dikkat çekilecektir.

Borç gerçekten de çalışan ve yoksulların ücret açığına kapatırken, artan borç döngüsünün altında ezilen emekçi sınıfların üretimden kaynaklanan kolektif güçlerini örgütleyebilme kapasitesi giderek azalmaktadır. Bu tablo kuşkusuz, reel ücretlerin düşürüldüğü (ya da en azından sabit bırakıldığı), parasalcı politikalar nedeniyle işsizliğin giderek arttığı, daha fazla kâr üretimi için esnekleşmenin mutlaklaştığı, despotik emek rejimi olarak taşeronlaşmanın¹¹ arttığı, sendikaların esnek üretimin uygulayıcısına dönüştüğü¹² ve son raddede devletin otoriterleşerek sermayenin hizmetine daha çok girdiği, birikime koşullandırılmış neoliberal-finansal dünyanın bir parçasıdır. Bireyler üzerindeki borç

¹¹ Bkz. Gamze YÜCESAN-ÖZDEMİR (2010), “Despotik Emek Rejimi Olarak Taşeron Çalışma”, **Çalışma ve Toplum**, 27, ss. 35-50. Yücesan-Özdemir despotik emek rejimleri ile ilgili olarak şöyle yazmaktadır: “Despotik emek rejimleri, baskının rızaya üstün geldiği rejimlerdir. Despotik emek rejimleri, piyasanın anarşik yapısına tabidir. Piyasanın anarşik yapısı, kapitaliste istediği gibi işe alıp çıkarma ve istediği sürelerde çalıştırma imkânı sağlamaktadır. Marx’ın “piyasa despotizmi” olarak adlandırdığı bu durum, emeğin sermayenin mutlak egemenliği altına girmesini sağlarken, üretimin siyasetine de despotik bir karakter verir”. Bkz. YÜCESAN-ÖZDEMİR (2010), ss. 41-2.

¹² Post-fordist (esnek) üretim sistemlerinin uygulanışında emekten yana taleplerin dile getirilmesi ve baskı gücüyle bu talepler ekseninde direnilmesi geçtiğimiz on yıllarda sendikaların gündemlerindeki en önemli konu olmalıyken [Bkz. Hacer ANSAL (1996), **Esnek Üretimde İşçiler ve Sendikalar: Post-Fordizm’de Üretim Esnekleşirken İşçiye Neler Oluyor?**, İstanbul: Birleşik Metal-İş Sendikası Yayınları, s. 98], ne yazık ki dünya genelindeki hakim sendikacılık hareketlerinin bu sınavı başarıyla geçtikleri söylenememektedir.

yükünün, dolaylı olarak neoliberal devletin otoriter eğilimlerini arttırdığı söylenebilir. Bu nedenle, son birkaç on yıldır giderek artan borç yükünün bireyler üzerindeki zorlayıcı etkisi, tam da kapitalizmin ve modern devletin neoliberal yeniden yapılanışıyla ilişkisi dahilinde ortaya koyulmaya çalışılacaktır. Daha önemlisi, borçluluk, dolaşım alanıyla sınırlandırılan bir “borçlu-alacaklı” perspektifiyle değil; kapitalist üretim ve birikimle ve değer biçimiyle bağlantılı bir biçimde yorumlanacaktır. Kısacası, borcun ne ölçüde değer biçimi ve sermaye birikimi tarafından koşullandırılan sınıf temelli bir zorlama ilişkisi olarak kavranabileceği tartışılacaktır.

Tüm bunlarla birlikte belirtmek gerekir ki, tezde, kapitalist toplumlarda tek bir zorlama tipi (sınıf temelli) bulunduğu ileri sürülmektedir. Bilindiği gibi, kapitalizm insanların baskıcı sınıf ilişkilerinin yanı sıra birçok baskı ve şiddet kipi nedeniyle acı çektikleri bir toplumsal sistemdir¹³. Fakat bu çalışmanın konusu, yalnızca sınıf temelli zorlama kipinin temel toplumsal mantığıyla sınırlandırılmıştır. Bunun nedeni, tüm bu zorlama kiplerini aynı anda ele almanın mümkün olmayışı kadar, kapitalist toplumdaki bütünsel özgürlüksüzlüğün temelini, sınıfsal zorlamanın oluşturduğu yönündeki tarihsel materyalist ilkedir.

Son olarak, tezin temel/birincil kategorisi olarak neden ‘zor(lama)’ sözcüğünün tercih edildiği; bunun yerine ‘şiddet’, ‘sömürü’, ‘tahakküm’, ‘hegemonya’ gibi sözcüklerin tercih edilmediğini açıklamak yararlı olabilir. Çalışmanın ilk bölümünde söz edileceği gibi, zor toplumsal bir *etkinin* adıdır. Eş deyişle toplumsal ilişkilere mündemiçtir ve

¹³ “Günümüz toplumları kendilerini farklı biçimlerde gösteren çeşitli tahakküm ve baskı ilişkileriyle örülmüştür. Asimetrik toplumsal cinsiyet ilişkileri, ırkçı ayrımcılık, toplumsal nüfuz farklılıklarıyla paralel muazzam mülkiyet sahipliği farklılıkları, antisemitik klişeler ve bir takım cinsel yönelimlere karşı ayrımcılık [...]”. Bkz. HEINRICH (2017), s. 15.

toplumsal belirlenimler dışında bu etkinin bir anlamı yoktur. Her ne kadar şiddet, sömürü, tahakküm ve hegemonya gibi kavramların da toplumsal etkileri dışında bir varoluşları yoksa da bu kavramlar tek başlarına kullanıldıklarında, sosyal bilimler literatüründe yerleşikleşmiş olan daha özel bağlamlara atıf yaparlar. İleride değinileceği gibi, sömürü daha ziyade ekonomik bir etkiye, tahakküm (egemenlik kavramıyla da ilişki içinde) siyasal bir etkiye, hegemonya rıza ilişkilerinde temellenen toplumsal bir etkiye, şiddet ise araçsal bir etkiye işaret eder (gerçekten de devlet ve hukuk teorileri açısından şiddet çoğu zaman, devletin daima tekelinde tuttuğu ve fakat ara sıra uyguladığı bir araç olarak kabul edilir). Nitekim şiddetin daha ziyade araçsal karakteriyle öne çıktığını *On Violence (Şiddet Üzerine)* başlıklı kitapçığında Hannah Arendt de onaylamaktadır. Buradaysa, tüm bu kavramların özel olarak işaret ettikleri bağlamlara indirgenemeyecekleri belirtilmekle birlikte, ‘zor’un, bu sözcüklerin ifade ettikleri toplumsal etkilerin bir bileşimi olarak hem daha ilişkisel hem de daha kapsayıcı bir kategori olduğu varsayımı yürürlükte. Sınıf temelli sömürü, baskı, tahakküm, hegemonya vs. kapitalist üretim tarzı içinde eninde sonunda sermayenin toplumsal gücünün ürünleri olarak ortaya çıkarlar. Bu bağlamda zor sözcüğü, sermayenin toplumsal gücüne de vurgu yaparak, bu güç ile onun birbirleriyle iç içe geçmiş etkilerini (şiddete ya da rızaya dayansın) aynı anda ifade etmektedir. Diğer bir deyişle zor kategorisi, ilgili kavramların bir yandan belirtilen yerleşikleşmiş bağlamlara indirgenemez oluşlarının, diğer yandansa kaçınılmaz olarak birbirleriyle ilişki içinde bulduklarının kavranmasını sağlamaktadır. Böylece söz gelimi, görünürde şiddetin bulunmadığı rızaya dayalı olan, sermayenin toplumsal gücünün egemen olduğu sınıfsal süreçlerin de zorlama ilişkisi bağlamında hayata geçtiği gösterilebilecek ve ilgili kavramların ekonomik ve ekonomi-dışı boyutları arasındaki irtibat daha rahat kurulabilecektir. Nitekim, Marksist bir yaklaşıma sahip olsun ya da olmasın birçok nitelikli çalışma, aynı anda ekonomik ve ekonomi-dışı toplumsal sonuçlar doğuran baskı

veya süreçleri ifade etmek için sıklıkla zor sözcüğünü kullanmakta, fakat belirtildiği gibi sözcük genellikle açıklayıcı bir kategori olarak tüketilmektedir.

Toparlanacak olursa, bu tezde, zor kategorisinin, kapitalist toplumların ezici çoğunluğunu oluşturmakla birlikte emeğin nesnel koşullarından koparılmış olan sıradan insanların üzerindeki mecbur bırakılma etkisini -ve bu etkinin ekonomik ve ekonomi-dışı boyutlarının etkileşimini- sözü edilen diğer kavramlardan daha iyi açıkladığı kabul edilmektedir. Bu etkininse, o araçsal nüansa indirgenmemesi kaydıyla, kapitalist *şiddetin* farklı biçimlerinin vuku bulduğu alanlarda (piyasa, devlet, iş yeri, savaşlar vs.) ortaya çıktığını belirtmek gerekir. Bir başka husus ise, kapitalist zorun diyalektik mantığının, görünülerinin aksine doğrudan kavranamayacak olmasıyla ilgilidir. Zor, kapitalist toplumsal bütünlük içinde, bu bütünlüğün özgül biçimleri ve yasaları dolayısıyla kavranabilir. Bu nedenle zorun diyalektiği, bir parçası/nüvesi olduğu kapitalist bütünlüğün diyalektiğini kavramayı gerektirir.

II. Tezin Yöntemi

Göran Therborn'un *Science, Class and Society (Bilim, Sınıf ve Toplum)* başlıklı kitabında belirttiği üzere, *toplumun* sosyal bilimler için ne ifade ettiği sorununa dair -kaçınılmaz olarak- birden fazla yaklaşım mevcut olsa da bilimsel bir çalışma yürütürken bunlardan birini benimsemek gerekir¹⁴. Bilimsel bir yaklaşımsa, toplumsal süreç ve ilişkilerin kavranışı esnasında bir çeşit anahtar işlevi gören, belirli bir teorik yaklaşımı ya da yaklaşımlar bütünü ve hatta bu yaklaşımların özgül yöntemlerine işaret eden açık, kapsayıcı ve çözümleyici kategorileri gerekli kılar¹⁵. Bu tezde benimsenen yöntem ve

¹⁴ Göran THERBORN (1976), **Science, Class and Society: On the Formation of Sociology and Historical Materialism**, London: New Left Books, s. 72.

¹⁵ Tülin ÖNGEN (2014), **Prometheus'un Sönmeyen Ateşi: Günümüzde İşçi Sınıfı**, İstanbul: Yordam Kitap, s. 48.

kategoriler temel olarak, tarihsel materyalizmin kurucusu Karl Marx'ın yaklaşımına dayanmaktadır.

Friedrich Engels'in Werner Sombart'a gönderdiği bir mektupta yazdığı gibi, Marx'ın yaklaşımı bir öğretilen çok bir yöntemdir¹⁶. Bu yaklaşım bilindiği üzere tek tek nesnelere ve bu nesnelere toplumsal konumlarını değil; toplumsal ilişkileri ve bu ilişkilerin oluşturduğu bütünlüğü sorunsal haline getirir¹⁷. Bütünlüğün en temel, indirgenemez kategorilerinden yola çıkarak, temel belirlenim yasalarını kavramaya çalışır¹⁸. Ancak bu husus, söz konusu toplumsal bütünlüğün zorunlu olarak *üniter* bir yapıda olduğu ve kendisini kolayca ele vereceği anlamına gelmez. Aksine, bütünlük, kaotik çeşitliliğin somut kavramıdır. Marx bu nedenle “somut, çok sayıda belirlemenin bir noktada bağdaşması, dolayısıyla çoğulluğun *birliği* olduğu için somuttur” diye yazar¹⁹. Marx'ın yaklaşımında bütünlük, farklılıkların birliği ve bir ilişki olarak karşımıza çıkar²⁰. Bilim, önünde duran somut kaotik bütünü, kavramsal araştırma/analiz etme ve

¹⁶ Friedrich ENGELS (1979), “Engels'ten Berlin'deki W. Sombart'a”, (Çev. M. Kabagil, A. Gelen, K. Somer, V. Erdoğan, Ö. Ünalın, M. Belli, S. Belli), **Karl Marx-Friedrich Engels Seçme Yapıtlar-3 içinde**, Ankara: Sol Yayınları s. 613.

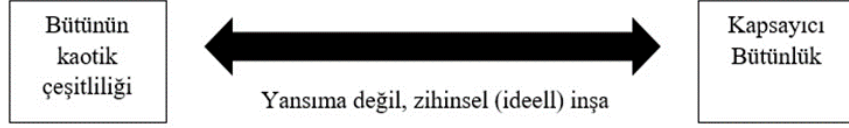
¹⁷ Metin ÇULHAOĞLU (1989), “Yöntem Sorunu: Genel Bir Yaklaşım”, **Gelenek**, 23. (Web erişim: <https://www.gelenek.org/yontem-sorunu-genel-bir-yaklasim>). (Erişim tarihi: 19.02.2019).

¹⁸ SAVRAN (2012), s. 95.

¹⁹ MARX (2013), **Grundrisse: Ekonomi Politüğün Eleştirisinin Temelleri, 1. Kitap**, (Çev. Arif Gelen), Ankara: Sol Yayınları, s. 37. Vurgu bana ait. Bu çalışmada borçluluk, tam bu bağlamda somut bir örnek olarak ele alınmaktadır.

²⁰ Antonio NEGRI (2006), **Marx Ötesi Marx: Grundrisse Üzerine Dersler**, (Çev. Münevver Çelik), İstanbul: Otonom Yayınları, s. 104.

soyutlamalar yoluyla kapsayıcı bir bütünlük biçiminde yeniden inşa eder²¹. Burada söz konusu olan, somut bütünün basitçe yansması ya da temsili değil, onun kavramsal ve zihinsel olarak yeniden üretilmesidir²².

Şekil 1 Somut kaotik bütün ile bilim arasındaki diyalektik ilişki²³

²¹ Elmar ALTVATER (1999), “Einführung: Der Gang der Darstellung in den Drei Banden Des ‘Kapital’”, **Kapital.doc: Das Kapital (Bd. 1) von Marx in Schaubildern mit Kommentaren içinde**, s. 12.

²² Özgür ÖZTÜRK (2017), “Marx ve Yöntem”, **Grundrisse’den Kapital’e Patikalar içinde**, Özgür Öztürk, Özgür Narin, Melda Yaman (Haz.), İstanbul: SAV, s. 52. Ayrıca bkz. Juan Inigo CARRERA (2013), “Method: From the Grundrisse to Capital”, **In Marx Laboratory: Critical Interpretations of the Grundrisse içinde**, Riccardo Bellofiore, Guido Starosta, Peter D. Thomas (Ed.), Leiden: Brill, ss. 43-70. Nitekim, Marx’ın *Kapital*’i bu yöntemin (inşanın) en yetkin örneğidir: “Marx, kapitalist toplumsal gerçekliğin bütününden ve bu gerçekliğe ilişkin kendisinden öncekilerin ve çağdaşlarının eserlerinden yola çıkarak Kapital’in malzemesini üretmeye başlamıştır. Soyutlama yöntemi ile adım adım bu başlangıç aşamasının çok belirlenimli, yanıltıcı görünenler düzleminden, gerçekliğin asli öğelere indirgenmiş kertesine vardığında, Marx artık kapitalizmi zihninde yeniden kurmuş ve yıllar süren incelemesini bitirmiştir! Şimdi sıra, bu asli öğelerine indirgenmiş kapitalist gerçekliğin modelini, Marx’ın tabiriyle ‘aynadaki ... ideal ... yansıması[1]’ sunmaya gelmiştir. Bu da başka bir yöntem gerektirmektedir, çünkü ‘sunuş tarzının [yönteminin] araştırma tarzından [yönteminden] şekil olarak ayrılması gerekir”. Bkz. E. Ahmet TONAK (2012), “Kapital’de Anlatılan...”, **Kapital’in İzinde içinde**, Nail Satlıgan, Sungur Savran, E. Ahmet Tonak, İstanbul: Yordam Kitabevi, s. 49.

²³ ALTVATER (1999), s. 12.

Marksizmin bu yöntemsel ilke doğrultusunda, somut çoğullukların birliği olarak *toplumsal bütüne* ve kapitalizmin nesnel bütünleştirici doğasına öncelik tanınması, onun bizatihi *specifia differentiasıdır*: “Marksist toplum bilimin ağırlık noktası ayrı ayrı parçalar değil, tüm olarak toplumsal düzendir”²⁴. Bununla birlikte *bütün*, Samir Amin’in de ifade ettiği gibi, parçaların toplamı değil, özgül bileşimi olarak anlaşılmalıdır²⁵. Böylesi bir kavrayış, toplumsal olguları salt ekonomik ya da salt politik kategorilerle açıklamamanın yetersizliğini kolayca ortaya çıkarır. Marx tam da bu nedenle, toplumu bir bütünlük olarak ele alırken, toplumsal ilişkiler bütünü içindeki ekonomik ve ekonomidışı faktör ve belirleyenler arasındaki -üzeri örtülü- etkileşimi ortaya çıkarmayı amaçlamıştır²⁶. Bu yaklaşım, ekonomik olguları “bir dizi toplumsal ilişki içine gömülü” olgular olarak incelemeye imkân tanır²⁷. Aksi bir tutumu, yani toplumsal olgu ve bağıntıları, toplumsal bütünlüğün tarihsel belirleniminden kopararak ve sözü edilen etkileşimi göz ardı ederek kavramaya çalışan bir yaklaşımı ise Marksist ya da tarihsel materyalist olarak nitelemek mümkün olmayacaktır. Dahası, Marksizm birçok toplum bilim geleneğini ya da okulunu bu bağlamda ciddi bir biçimde etkilemiştir. Bu nedenle,

²⁴ Paul SWEEZY, Paul BARAN (2007), **Tekelci Sermaye**, (Çev. Gülsüm Akalın), İstanbul: Kalkedon Yayınları; Paul SWEEZY (1962), **The Theory of Capitalist Development: Principles of Marxian Political Economy**, London: Dennis Dobson Limited, ss. 11-22 vd.

²⁵ Samir AMIN (2016), **Modernite, Demokrasi ve Din: Kültüralizmlerin Eleştirisi**, (Çev. Fikret Başkaya, Uğur Günsür, Güven Öztürk), İstanbul: Yordam Kitap, s. 74.

²⁶ SWEEZY (1962), ss. 14-5. Ayrıca dikkat çeken Elif KARAÇİMEN (2015), **Türkiye’de Finansallaşma: Borç Kıskaçında Emek**, İstanbul: SAV, s. 71. Karaçimen’in finansallaşmanın ve daha özel olarak tüketici kredisinin Marksist kavranışında bu yöntemsel ilkeye dikkat çekmesi, bu çalışmanın üçüncü bölümünde, borçluluğun politik kavranışı için kurulan teorik çerçeve bakımından önemlidir.

²⁷ KARAÇİMEN (2015), s. 71.

kapitalist zoru kapsayıcı bir biçimde kuramsallaştırmaya çalışan bu tezde sözü edilen yöntemsel düstur daima akılda tutulacaktır.

III. Tezin Planı

Tez üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde kapitalist zor kategorisinin kavramsal ve kuramsal çerçevesi sunulacaktır. Burada, kapitalist zorun neden tarihsel materyalist perspektif doğrultusunda incelenmesi gerektiği tespit edilmeye çalışılacaktır. İlk olarak, zor sözcüğünün çok anlamlı dünyasından söz edilerek tezde benimsenen zor kavrayışı özetlenecektir. Sonrasında şiddet tekeli ve zor kategorileri arasındaki önemli farka dikkat çekilecek ve Marx ile Engels'in düşüncesinde temellenen bir çıkış noktası belirlenecektir. Son olarak, neoliberal borçluluğu bir 'kapitalist zor ilişkisi' olarak düşünmeye imkân veren kuramsal bağının temel hatları özetlenecektir.

Tezin ikinci bölümünde, zorun ekonomik ve ekonomi-dışı veçheleri arasındaki diyalektik ilişkinin temel hatları ortaya konulacaktır. Kapitalist zorun kuramsal matrisinin ayrıntılandırıldığı bu bölümde, ilk önce zor kategorisinin sömürü, tahakküm, hegemonya kavramlarıyla irtibatı ele alınacak, daha sonra zorun ekonomik ve ekonomi-dışı veçheleri arasındaki diyalektik ilişkinin temel hatları incelenecektir. Burada, sermaye ilişkisi ve birikiminin hem ulusal hem de dünya ölçeğinde ekonomi-dışı mekanizmalara daima bağımlı olduğu vurgulanarak kapitalist zorun ekonomik ve ekonomi-dışı veçheleri arasındaki diyalektik ilişki değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Üçüncü bölümde ise, kapitalist sınıf zorunun neoliberal dinamikleri tespit edilerek günümüzde bireysel borçluluğun ne ölçüde bir kapitalist egemenlik ve bağımlılık ilişkisi pratiği olarak düşünülebileceği tartışılacaktır. Bu bölümde, toplumsal bir ilişki olarak kapitalist zorun, neoliberalleşmeye özgü bir boyun eğdirme biçimi olan borçluluk özelinde somutlaştırılması amaçlanmaktadır. Bu bölümdeki temel izlekler; 1) genel olarak neoliberalizm ve neoliberalleşme sürecinin ortaya çıkışı, 2) küresel piyasa

ilişkilerinin ve modern devletin (özellikle 1982 dış borç krizi sonrasında yükselen) neoliberal/post-fordist yeniden yapılanışı ve bu restorasyonun ücretliler açısından sonuçları, 3) bununla ilişkili olarak hanehalkları varlıklarının finansallaşması ve 4) sermayenin emeği *içleme* biçimlerinden biri olarak neoliberal borçluluğun, otoriterleşen neoliberal devlet biçimi altında aynı zamanda zorlayıcı bir *dışlama* işlevi görmesi olarak sıralanabilir. Bu temel izlekler uyarınca ve kapitalizmin neoliberal restorasyonu çerçevesinde, hanehalkı borçlanmasının temel nedenleri ve emekçi sınıflar üzerindeki zorlayıcı etkisi tespit edilmeye çalışılacaktır.

Theodor Adorno *Minima Moralia*'da, yazarlara genel bir uyarı olarak, bir metindeki ana motifin metnin her parçasında, her yerinde açığa çıkması gerektiğini yazar²⁸. Dolayısıyla bu üç bölümde de, tezin ana motifinin tamamlayıcı veçhelerine odaklanılmaya çalışıldığı söylenebilir.

²⁸ Theodor W. ADORNO (2007), **Minima Moralia: Sakatlanmış Yaşamdan Yansımalar**, (Çev. Orhan Koçak, Ahmet Doğukan), İstanbul: Metis Yayınları, s. 89.

BİRİNCİ BÖLÜM

KURAMSAL ÇERÇEVE

*Zor bir kavram değildir. Toplumsal ilişkilere mündemiç,
onların farklı biçimlerini ifade eden bir pratiktir²⁹.*

-Georges Labica.

I. Zorun Tarihsel Materyalist Kavranışı İçin Bir Giriş

A. Zor Sözcüğünün Çok Anlamlı Dünyası

“Zor” (*baskı, şiddet, cebir, coercion, violence, die Gewalt, der Zwang, la contrainte, la violence, le coercizione, la violenza* vs.). Gündelik hayatta da sıklıkla kullanılan bu kısa sözcük, sosyal teorinin çeşitli alanlarıyla, daha özel olarak devlet, hukuk ve siyaset teorileriyle az çok ilgilenen bir kimsenin epeyce rastladığı kavramlardan biri aynı zamanda. Peki sözcük, ilgili akademik disiplin ve çalışma alanları için tam olarak ne ifade ediyor³⁰?

²⁹ “La violence n'est pas un concept. Elle est une pratique inhérente aux rapports sociaux dont elle exprime diverses formes”. Georges LABICA (1999), “La Violence”, **Dictionnaire critique du marxisme** içinde, G. Benussan, G. Labica (Ed.), Quadrige/Puf, s. 1204; Türkçe edisyon için bkz. Georges LABICA (2017), “Zor”, (Çev. Volkan Yalçıntoklu), **Marxizm Sözlüğü** içinde, G. Benussan, G. Labica (Haz.), İstanbul: Yordam Kitap, s. 1084.

³⁰ Sözcüğün Türk Dil Kurumu *Güncel Türkçe Sözlük*teki karşılıkları ise sırasıyla şöyle: “1. *sıfat* Sıkıntı veya güçlükle yapılan, kolay karşıtı. 2. *isim* Sıkıntı, güçlük, rahatsızlık. 3. *isim* Yüküm, mecburiyet. 4. *isim* Baskı. 5. *zarf* Güçlülükle. 6. *ünlem* Yapamazsın anlamında kullanılan bir söz”. (Web erişim: http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&kelime=zor). (Erişim tarihi: 28.09.2019). Bu çalışmada sözcük daha ziyade üçüncü (yüküm, mecburiyet) ve dördüncü (baskı) anlamlarıyla kullanılmaktadır.

Bu soruya verilecek aceleci bir yanıt, sözcüğün, toplumsal ilişki ve bağıntıların mütehakkim yapılanışında temellenen bir *meçbur olma haline* işaret ettiğini söyleyecektir. Buradan hareketle zorun, her şeyden önce bir *etki* olduğu söylenebilir. Bob Jessop'un toplumdan söz ederken *toplum etkisi*, devlet hakkında yazarken ise *devlet etkisi* sözcüklerini tercih etmesinden esinlenilerek, zorun toplumsal ilişki ve davranışların çok belirlenimli hareketlerine öyle ya da böyle dahil olan bir *zor etkisini* ifade ettiği belirtilebilir. Bu bağlamda Herbert Marcuse'nin güç [force] için söyledikleri, zor kategorisi için de geçerli olacaktır. Zor, etkisinden başka bir şey değildir: Zor, parmağımızla gösterebileceğimiz bir nesne ya da nitelik olmaktan ziyade, ancak kendisini dışavurmasıyla ve üzerimizde yarattığı *şiddetli* etkiyle tanınabilir³¹. Tam da bu nedenle zorun varlığı, ilgili dışavurumun ve etkinin varlığını ifade eder³².

Bu etki, bireyler açısından doğrudan ve somut bir biçimde belirebileceği gibi dolaylı ve soyut bir biçimde de ortaya çıkabilir. Devlet iktidarının zorlayıcı etkisi, bu somut ve soyut belirişin örneklenmesi bakımından elverişlidir. Kişinin, bir trafik polisinin kendisine ceza kesmesi sonucu ilgili cezaya katlanma mecburiyeti veya sokakta polis tarafından aniden durdurularak sorguya çekilmesi somut ve doğrudandır. Buna karşılık ceza ödememek için hız sınırına uyması veya küçük de olsa bir hırsızlık yapması durumunda kolluk gücünün peşine düşeceğini bilmesi yasa dolayımıyla gerçekleşen, soyut bir zorlamanın varlığına işaret eder. Hukukun bu manada, kendisine eşlik eden yaptırım gücü marifetiyle bir *zor* dünyası tesis ettiğini söylemek, o halde yanlış olmayacaktır³³. Bilindiği gibi hukuk

³¹ “Güç, etkisinden başka bir şey değildir”. Bkz. Herbert MARCUSE (1955), **Reason and Revolution: Hegel and the Rise of Social Theory**, London: Routledge & Kegan Paul Ltd, s. 109.

³² MARCUSE (1955), s. 109.

³³ “Bir araç [Mittel] olarak şiddet” diye yazar Walter Benjamin hukuk ve şiddet ilişkisini sorunsallaştırırken, “ya hukuk kurucudur [rechtsetzend] ya da hukuku korur

sisteminin zorlayıcı karakteri, devletin örgütlü güçleri ve bir dizi özel kurum ve düzenek aracılığıyla (kolluk, mahkemeler, infaz sistemi vs.) desteklenir³⁴. Ayrıca hukuk, tarihsel gelişim içinde bu zorlayıcı kapasitesiyle, mülkiyeti koruyan *mübah* şiddetin *kullanımından* da sorumlu hale gelmiştir³⁵. Hukuki bir sözleşmeye gömülü olan şiddet bu bakımdan önemlidir: Çünkü sözleşme, “ taraflarının barışçıl amaçlarından bağımsız olarak”, bir tarafın sözleşmeyi ihlal etmesi durumunda olası bir şiddeti doğuracaktır³⁶. Aynı durum, tezin son bölümünde incelenen bireysel borçluluk ilişkisini de ilgilendirir: *Cebri icra ya da zorla yaptırma* kurumu, borcunu yerine getiremeyen bir borçlunun, alacaklıların başvurusu üzerine, devletin zorlayıcı gücünün devreye girmesiyle ve icra dairesi aracılığıyla borcunu ödemeye zorlanmasına imkân tanımaktadır³⁷.

[rechtserhaltend]”. Bkz. Walter BENJAMIN (1991), “Zur Kritik der Gewalt”, **Gesammelte Schriften II.I içinde**, Rolf Tiedemann, Hermann Schweppenhäuser (Hrsg), Frankfurt am Main: Shurkamp Verlag, s. 190. Türkçesi için bkz. Walter BENJAMIN (2010), “Şiddetin Eleştirisi Üzerine”, (Çev. Ece Göztepe), **Şiddetin Eleştirisi Üzerine içinde**, Aykut Çelebi (Haz.), İstanbul: Metis Yayınları, s. 29.

³⁴ Alan HUNT (1993), **Explorations in Law and Society: Toward a Constitutive Theory of Law**, New York: Routledge, s. 21.

³⁵ Gökçe ÇATALOLUK (2012), **Hukuk Sistemi ve Autopoiesis**, İstanbul: On iki Levha Yayınları, s. 47. Çataloluk, Niklas Luhmann’ın düşüncesindeki hukuk-şiddet ilişkisinin yerleştiği bağlama atıfla şöyle yazar: “Aynı alanı paylaşan bu iki çözüm yönteminden ikincisi tarihsel gelişme içinde hukukun işlem alanına girdiyse bu da hukukun evriminin bir parçası sayılmalıdır”.

³⁶ BENJAMIN (2010), ss. 29-30. “Sadece bu kadar da değil” diye devam eder Benjamin, “her sözleşmenin yalnızca sonucu değil, kaynağı da şiddete işaret eder. İktidar, sözleşmede şiddet yoluyla hukuka uygun biçimde devreye sokulmadığında, hukuk kuran şiddete, sözleşmede doğrudan doğruya yer almasa bile, sözleşmeyi güvence altına alan iktidar da şiddetten doğduğu için sözleşmede temsil edilir.

³⁷ Aydın AYBAY, Rona AYBAY, Ali PEHLİVAN (2015), **Hukuka Giriş**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, s. 58.

Şu halde, sosyal ve siyasal teori terminolojisi açısından zor teriminin, toplumsal ilişkiler alanında temellenen, (1) duruma göre dolaylı ya da dolaysız olarak nitelendirilebilecek bir *şiddet* etkisini ve (2) bireylere iradeleri dışından yöneltilmiş bir *baskı* veya zorunluluk durumunu ifade ettiği söylenebilir. Örneğin, Antik Yunanistan'da çalışma, bugün olduğu gibi tamamıyla bir *zorunluluk* alanıdır³⁸. “Yaşamın saf-maddi üretimiyle ilgili işler” diye yazar Fransız felsefeci Dominique Méda, “özü gereği kölecedir, çünkü bizi zorunluluğa bağlar”³⁹. Kapitalist üretim tarzı için de -temel olarak- değişen bir şey yoktur: “Yaşayabilmek için emek-güçlerini para karşılığı satmaktan başka çaresi olmayan geniş emekçi kesimler için, kapitalist piyasa [...] bir özgürlük ve imkanlar alanı değil, bir *zor ve zorunluluklar* alanıdır”⁴⁰.

Öte yandan sözcüğün *mecebur bırakma*, *dayatma* ve hatta ileride görüleceği üzere *boyun eğdirme* pratikleri bakımından sahip olduğu daha özel ve yan anlamlar, kullanıldığı bağlam uyarınca çeşitlenecektir: Sözü edilen; -şahsi ya da değil- politik zor(lama)/devlet zoru, ekonomik zor(lama), hukuksal zor(lama), patriarkal zor(lama), tıbbi zor(lama), çevresel zor(lama), kültürel-ideolojik zor(lama) ve fiziksel, psikolojik ya da cinsel zor(lama)nın çeşitli biçimleri olabilir. Gerçekte ise bu zorlama pratikleri, çoğu zaman birbirleriyle iç içe geçerek toplumsal failer üzerindeki baskı ve dayatmaların maddi giriftliğini meydana getirir. Söz gelimi, patriarkal zor aynı zamanda bir ideolojik baskılama tipi olmasının (kadınların toplumsal ve kamusal yaşamdaki kolektif hareketini kısıtlayan, parçalayan düzenekleri işe koşmaktadır) yanı sıra fiziksel, psikolojik ve cinsel zor biçimleriyle katmerlenir. Bunun sonucu, kadınların özel ve kamusal alandan bir türlü

³⁸ Dominic MÉDA (2012), **Emek. Kaybolma Yolunda Bir Değer mi?**, (Çev. Işık Ergüden), İstanbul: İletişim Yayınları, s. 42.

³⁹ MÉDA (2012), ss. 42-3.

⁴⁰ Pınar BEDİRHANOĞLU (2019), “Finansallaşma, Yeni Sınıfsal Çelişkiler ve Devletin Dönüşümü”, **Çalışma ve Toplum**, 60, s. 378. Vurgu bana ait.

defedilemeyen eril karakterdeki bir yaşamsal tehdide ve doğrudan şiddete maruz bırakılmasıdır. Yine, cinsel zorlama dendiğinde (özellikle de hukukçular açısından) akla hemen cinsel suç kapsamına giren fiiller gelse de cinsiyet temelli ayrımcılık biçimlerine göre düzenlenen toplumsal, kurumsal ve ideolojik normların toplumsal etkisi bu kapsamda düşünülebilir. Bu normlar, cinsiyet tercihlerinden dolayı dışlanan birçok insan için hayatı yaşanılmaz kılar.

Benzer biçimde, bireyler üzerindeki ekonomik zorlamanın çoğunlukla ekonomi-dışı zor pratikleriyle aynı an ve mekânda gerçekleştiği söylenebilir. Yaşadığımız dünya, Paul D’Amato’nun da dikkat çektiği üzere, “sadece ekonomik eşitsizlikler[le] değil sayısız baskı biçimiyle; algılanan ırksal, cinsel, ulusal ve diğer farklılıklar nedeniyle çeşitli gruplara yönelik eşitsiz muamelelerle dolu”dur⁴¹. Bu bağlamda, zorun toplumsal ilişkilerin farklı biçimlerini ifade eden bir pratik olduğunu akıldan çıkarmamak önemlidir. Fakat tüm bu zor/baskı/eşitsizlik biçimlerini tek bir çalışmada ele almak mümkün olmadığından, araştırma sorusunun kapsamını daraltmak gerekmektedir: *Kapitalizmde sınıf temelli zor ya da kısaca kapitalist zor ne anlama gelir*⁴²?

⁴¹ Paul D’AMATO (2016), **Marksizmin Anlamı**, (Çev. Akın Emre Pilgir), İstanbul: Ayrıntı Yayınları, s. 374 vd; HEINRICH (2017), s. 15.

⁴² Burada sayılan eşitsizlik biçimleri arasında hiyerarşik bir ayırım gözetilmemektedir. Böyle bir ayırım gerçekte de mevcut değildir. D’Amato’nun altını çizdiği gibi, sınıf eşitsizliğinin altında ezilenler “erkekler, kadınlar, eşcinseller, heteroseksüeller, Siyahlar, Beyazlar ve esmer tenlilerden oluşmaktadır”. Toplum içinde diğerlerine göre çok daha fazla ezilen grupların maruz kaldığı muameleleri ise sınıf eşitsizliği yeniden üretmekte ve hatta derinleştirmektedir. Bu nedenle sözü edilen eşitsizlik ve baskı biçimlerinin ortadan kaldırılması zorunlu olarak sınıf eşitsizliğinin ve sömürsünün ortadan kaldırılmasına da bağlıdır ve modern toplumlarda hem sayıca en çok baskılanan hem de neredeyse tüm ezilen gruplardan bireyler içeren kesim olduğu içindir ki işçi sınıfı örgütlenmiş zor ve eşitsizliğe karşı en kapsamlı meydan okumayı gerçekleştirebilecek olan sınıftır. Fakat etkili bir strateji için sınıf mücadelesinin tüm bu toplumsal ayrımcılık ve eşitsizlik

Burada, her şeyden önce sistematik bir zorlamadan söz edildiğini fark etmek, sezgi yoluyla da olsa işten değil. Gelgelelim, ‘kapitalizmde zor’ dendiğinde çoğu zaman, tarihsel olarak kapitalizme özgü bir zor etkisine ve bu sistematik zorlamanın belirli bir veçhesine işaret edilir. Kapitalizme ve kapitalist devlete özgü oldukça karmaşıklaşmış egemenlik ilişkilerini tahlil etmeye çalışan eleştirel bir bakış, duruma göre ekonomik ya da ekonomi-dışı (politik-hukuksal-ideolojik) zordan ve hatta aynı anda ikisinden de söz ediyor olabilir. Örneğin, *zorla kuşatılmış hegemonya* diye yazdığında, Antonio Gramsci’nin zor ve rıza süreçlerinin birlikteliği olarak entegral devletten⁴³ (sivil toplum+politik toplum) söz ettiği iyi bilinir. Zor sözcüğü ile Gramsci, ekonomi-dışı zora (mahkemeler, polis, ordu vs.) işaret eder. *Hegemonya* kavramı ise Gramsci’nin düşüncesinde, “toplumsal sınıflar ya da gruplar arasındaki, kendiliğinden rızaya dayanan ideolojik üstünlük, denetim ve yönlendirme ilişkilerini anlatır”⁴⁴. Dolayısıyla, hegemonik bir düzen, Gramsciye yaklaşımlara göre en az zor kadar, hatta daha da fazla, toplumsal kesimlerin rızalarına dayalıdır. O halde, bir toplumdaki sınıfsal güç ve egemenlik ilişkileri daima zor ve rıza arasındaki dikotomik/diyalektik ilişki temelinde incelenmelidir.

Gramsci’nin etkisinde Louis Althusser’in *ideoloji (ve devletin ideolojik aygıtları)* kuramıysa, toplum üzerinde/içinde çeşitli kurumlar aracılığıyla gerçekleşen, kapitalist toplumsal ilişkilerin bütünsel anlamda yeniden üretimine dönük ideolojik bir baskıdan

biçimlerinin kaynağını doğru bir biçimde tespit etmesi gerekmektedir. Bkz. D’AMATO (2016), s. 385.

⁴³ Mehmet YETİŞ (2009a), “Gramsci ve Devletin İki Görünümü”, **Mülkiye Dergisi**, 33(264), s. 141.

⁴⁴ Mehmet YETİŞ (2018), “Hegemonya”, **Siyaset Bilimi içinde**, Gökhan Atılğan, E. Attila Aytekin (Der.), İstanbul: Yordam Kitap, s. 87.

dem vurur⁴⁵. Buna göre, kapitalist toplumlarda ideoloji ve devletin ideolojik aygıtları, üretim ilişkilerinin bütünsel yeniden üretimi için en az devletin baskı aygıtları (yargı, kolluk vs.) kadar önemlidir⁴⁶. İdeolojik aygıtların bireyleri kapitalist toplumsal düzene entegre edici işlevleri sayesinde, kapitalist sınıf zoru daha geniş bir toplumsal proje olarak hayat bulur⁴⁷. Şu hâlde, ekonomi-dışı zorun birden fazla veçhesi olduğu sonucuna kolaylıkla ulaşılabilir.

Örnekleri çoğaltmak ise mümkün. Max Weber modern devleti tanımlarken *meşru şiddet tekelinden*⁴⁸; Pierre Bourdieu ise buna ek olarak *sembolik şiddet tekelinden* söz eder⁴⁹.

Weber ve Bourdieu gibi düşünürler sözü edilen kavramlarla dikkatimizi zorun kapitalizmde sahip olduğu ekonomi-dışı boyutlara doğru çekerler. Amerikalı sosyolog

⁴⁵ Althusser'in ideoloji kuramını Gramsci'nin hegemonya düşüncesine eleştirel bir yanıt olarak ele alan bir çalışma için bkz. Robyn MARASCO (2019), "Althusser's Gramscian Debt: On Reading Out Loud", **Rethinking Marxism**, 31(3), ss. 340-362. Althusser'in düşüncesindeki Gramsci etkisi için ise ayrıca bkz. Stuart HALL, Bob LUMLEY, Gregor McLENNAN (1985), **Siyaset ve İdeoloji: "Gramsci"**, (Çev. Sadun Emrealp), Ankara: Birey ve Toplum Yayınları, ss. 33-68 ve Peter D. THOMAS (2013), **Gramsci Çağı: Felsefe, Hegemonya, Marksizm**, (Çev. İlker Akçay, Ekrem Ekici), Ankara: Dipnot Yayınları.

⁴⁶ Louis ALTHUSSER (1994), **İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları**, (Çev. Yusuf Alp, Mahmut Özışık), İstanbul: İletişim Yayınları, s. 38 vd.

⁴⁷ "Devlet böylece işçiyi geç kapitalist topluma bir tüketici, 'sosyal ortak' ya da 'yurttaş' (ve ipso facto mevcut toplumsal düzenin bir destekçisi), vb olarak 'entegre etmek' için dev gibi bir ideolojik manipülasyon makinesini kullanır". Bkz. Ernst MANDEL (2008), **Geç Kapitalizm**, (Çev. Candan Badem), İstanbul: Versus Kitap, s. 641. Ayrıca akt. Nail SATLIGAN (2008), "Geç Kapitalizmin Gecikmiş Türkçesi", **Devrimci Marksizm**, 6, s. 145.

⁴⁸ Max WEBER (2012), **Ekonomi ve Toplum, Cilt 1**, İstanbul: Yarı Yayınları, s. 165.

⁴⁹ Pierre BOURDIEU (2015), **Devlet Üzerine. College de France Dersleri (1989-1992)**, (Çev. Aslı Sümer), İstanbul: İletişim Yayınları.

Charles Tilly, modern devletlerin gelişiminde ekonomi-dışı zorun önemine işaret ederek, “sermaye ve zorun çeşitli bileşimleri”nin en önemli rolü oynadığını ileri sürer. Tilly, bu bağlamda, “devlet biçimlerinde sermayenin yeri[nin], zorun rolü (siyaset ve devlet müdahalesi kılığı altında) artarken daha da önem kazan[dığını]” yazar⁵⁰.

Alman sosyolog Norbert Elias ise *Über den Prozeß der Zivilisation (Uygarlık Süreci)* başlıklı eserinin ikinci cildinde, modern toplumun karakteristiğinin tekel oluşumunun belirli bir düzeyine tekabül ettiğini belirtir ve modern devletin gelişiminde zor kullanma tekelinin yanı sıra vergi tekelinin de belirli şahısların elinden alındığını ve tek bir merkezde yoğunlaştığının altını çizer⁵¹. Elias’a göre biri ekonomik diğeri ekonomi-dışı (askeri) karakterdeki bu iki tekel, birbirlerinden bağımsız düşünülemez:

“[...] Merkezi erkin tasarrufu için bir araya gelen mali imkanlar zor kullanma tekelini ayakta tutar, zor kullanma tekeli de vergi tekelini ayakta tutar. Bu ikisinden hiçbiri diğeri karşısında önceliğe sahip değildir, ne ekonomik tekel askeri olan karşısında, ne de askeri olan ekonomik tekel karşısında önceliklidir. Aynı tekel konumunun iki yüzü söz konusudur. Biri yok olursa öteki de otomatik olarak onu izleyecek, egemenlik tekeli de bir bu taraftan, bir öteki taraftan güçlü sarsıntılara uğrayacaktır”⁵².

⁵⁰ Charles TILLY (2001), **Zor, Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu**, (Çev. Kudret Emiroğlu), Ankara: İmge Kitabevi, ss. 42 vd., 101 vd.

⁵¹ Norbert ELIAS (2015), **Uygarlık Süreci, Cilt 2**, (Çev. Erol Özbek), İstanbul: İletişim Yayınları, ss. 148-9. Modern devletin ortaya çıkışında farklı sermaye türlerinin yoğunlaşması analizi için bkz. BOURDIEU (2015), s. 231 vd.

⁵² ELIAS (2015), s. 149. Elias ayrıca, toplumdaki “egemenlik birimleri[nin] ancak merkezi erkin bu sürekli tekelinin ve bu uzmanlaşmış egemenlik aygıtının oluşumuyla birlikte ‘devlet’ niteliği” kazanacağını belirtmektedir.

Norbert Elias'tan çok daha sonra, günümüz düşünürlerinden Éric Alliez ve Maurizio Lazzarato, benzer bir hususu daha geniş bir açıdan, sermaye-devlet ilişkisi [capital-state nexus] bağlamında dile getirirler. İkili, üretim araçlarına sermayenin el koyması ile devletin zor kullanma araçlarını temellük etmesinin, birbirlerine paralel olarak gelişen iki sürecin, eş deyişle sermayenin oluşumu ile devletin kuruluşu süreçlerinin, asli koşulları olduğunu yazarlar: “Sermayenin zor üzerindeki birikimi ve tekeli ile devletin zor üzerindeki birikimi ve tekeli birbirlerini karşılıklı olarak devam ettirir”⁵³. Yazarlara göre zenginliğin sermaye yoluyla ele geçirilmesi ve değerlendirilmesi olmaksızın, devletin ordu örgütlenmesine dayanan “egemen” işlevlerini yerine getirmesi de söz konusu olamaz⁵⁴.

Sözü edilen paralellik, dünya ölçeğindeki kapitalist zorlamayı, yani emperyalizmi kavramak için de hayati önemdedir: Sermayenin sonsuz birikimi, ona koşut siyasal ve askeri güç birikimini gerektirir⁵⁵. Fakat emperyalizmin şiddeti, emperyalist devletlerin ordularının başvurduğu dolaysız şiddetle sınırlanamaz; emperyalizm, “piyasanın, devlet biçimini oluşturan güncel -ve masum bakışlı- düzenlemelerin ürettiği şiddeti, askeri şiddetten daha etkin kullanır”⁵⁶. Tam da bu nedenle Leo Panitch ve Sam Gindin, *The Making Of Global Capitalism: The Political Economy Of American Empire* (Küresel Kapitalizmin Oluşturulması: Amerikan İmparatorluğunun Siyasi İktisadı) başlıklı kitaplarının önsözünde şöyle yazmışlardır: “Açıkça farklı olan bu emperyalist devlette

⁵³ Éric ALLIEZ, Maurizio LAZZARATO (2016), **Wars and Capital**, (Trans. Ames Hodges), Semiotext(e), s. 44.

⁵⁴ ALLIEZ, LAZZARATO (2016), s. 44.

⁵⁵ David HARVEY (2008), **Yeni Emperyalizm**, (Çev. Hür Güldü), İstanbul: Everest Yayınları, s. 152.

⁵⁶ Ali Murat ÖZDEMİR, Emre SORAN (2014), “Alt-bölüm II’ye Ek”, **Kolektif Emperyalizm içinde**, Ali Murat Özdemir (Der.), Ankara: İmge Kitabevi, s. 155.

Pentagon ile CIA, kapitalist küreselleşme sürecinde, ABD Hazine Bakanlığı ve Merkez Bankasına göre çok daha az önem taşır⁵⁷.

Zor(lama) sözcüğünün toplum bilimsel anlam kümesi üzerine yapılan kısa bir akıl yürütme bile, görüldüğü gibi, devlet iktidarının sınıf ilişkili harekete geçme biçimiyle, bir başka ifadeyle, devletlerin çeşitli biçimlerde uygulamaya geçirdikleri *şiddet* (ya da *zor kullanma*) *tekeli* olgusuyla -zayıf ya da güçlü bir biçimde- derhal ilişkilenebilir. Fakat belirtmek gerekir ki, elinizdeki çalışmada “zor” kategorisi, devletin *şiddet tekeli*ni kullanma yetkisiyle sınırlanmamaktadır. Dolayısıyla *zor* ve *şiddet tekeli* kategorileri arasındaki ilişki ve farka dair şimdiden bir parantez açmakta fayda var.

B. Teorik Bir Karşılaşma: Zor ve Şiddet Tekeli

1. Max Weber’in Meşru Şiddet Tekeli Kavrayışı

Şiddet tekeli Max Weber tarafından, modern devletin kavranışı sorunu dahilinde, onun en ayırt edici özelliği olarak tartışılmıştır. Weber, devleti çoğu zaman *modus operandisi* (bürokrasi) açısından ele alsa da, daha özel olarak *güç* kullanımının devlet bakımından yerleştiği öncelikli konum itibarıyla tanımlar⁵⁸. Weber, her ne kadar *güç* sözcüğünden ne kastettiğini çalışmalarında harfiyen açıklamamış olsa da devlet, iktidar ve siyaset üzerine yazıları incelendiğinde, *güç* kullanımıyla *meşru fiziksel şiddet kullanma tekeli*ni kastettiği kolayca anlaşılmaktadır⁵⁹.

⁵⁷ Leo PANITCH, Sam GINDIN (2019), **Küresel Kapitalizmin Oluşturulması: Amerikan İmparatorluğunun Siyasi İktisadı**, (Çev. Fikret Şenesen), İstanbul: Yordam Kitap, s. 17.

⁵⁸ Colin HAY, Micheal LISTER (2006), “Introduction: Theories of the State”, **The State: Theories and Issues içinde**, Colin Hay, Michael Lister, David Marsh (Ed.), New York: Palgrave Macmillan, s. 8.

⁵⁹ Andreas ANTER (2014), **Max Weber’s Theory of the Modern State: Origins, Structure and Significance**, (Trans. Keith Tribe), Palgrave Macmillan, s. 26.

Weber'e göre, bir örgütün siyasi özelliğini, yalnızca ona özgü araçların kullanımı açısından tanımlamak mümkündür⁶⁰. Şiddet bu bağlamda özel bir olguyu ifade eder: "Siyasette belirleyici araç" diye yazar Weber, "şiddettir"⁶¹. Weber'e göre devletin tanımında belirleyici olan ölçüt, şiddet kullanımının nasıl biçimlendirildiğidir. Bu, devletin meşru bir biçimde elinde topladığı şiddet araçlarını, -yine meşru biçimde-kullanma hakkı olarak görünüm kazanır. Bu hak Weber'e göre, modern siyasi örgüt olarak devlete özgü ve ondan ayrılmazdır⁶². Nitekim bu nedenle, devletin, "belli bir toprak parçasında, *fiziksel şiddetin meşru kullanımını tekelinde (başarıyla) bulunduran insan topluluğu*" olduğunu yazar ve başka türlü tanımlanamayacağını belirtir⁶³.

"Sosyolojik olarak devlet, erekleri ile tanımlanamaz. Neredeyse hiçbir işlev yoktur ki bir siyasal topluluk tarafından ele alınmış olmasın; yine hiçbir işlev yoktur ki yalnızca ve özel olarak 'siyasal topluluklar' olarak adlandırılan birlikler tarafından yürütülmüş olsun – yani bugün devlet ya da tarihsel olarak bugünkü devletin öncüleri olan birlikler tarafından. Son kertede modern devlet bütün siyasal birlikler gibi, sosyolojik olarak ancak kendine özgü somut *araçları* ile tanımlanabilir. O da fiziksel güç ve şiddet kullanımındır"⁶⁴.

⁶⁰ WEBER (2012), s. 165.

⁶¹ Max WEBER (2019), **Sosyoloji Yazıları**, (Çev. Taha Parla), Hans H. Gerth, C. Wright Mills (Haz.), İstanbul: İletişim Yayınları, s. 145.

⁶² WEBER (2012), s. 165.

⁶³ WEBER (2019), s. 104.

⁶⁴ WEBER (2019), ss. 103-4.

Bununla birlikte Weber, fiziksel şiddet kullanma hakkının çeşitli kurumlara ya da bireylere yalnızca devletin izniyle verilebildiğine dikkat çekerek, şiddet kullanma hakkının tek kaynağının devlet olduğunu ifade eder⁶⁵.

Modern devletin, daha önceki siyasal kurumlar gibi “insanın insana egemenliği ilişkisi” olduğunu söyleyen Weber, bu ilişkinin meşru şiddet araçlarıyla desteklenen bir ilişki olduğunu vurgular⁶⁶. Bilindiği gibi, modern devlet post-feodal bir siyasal egemenlik biçimi olduğu⁶⁷, bir başka ifadeyle, egemenlik modern devlet açısından feodalizmde olduğu gibi parsellenmiş olmadığı için, fiziksel şiddet kullanma gücünü de tekeline toplamıştır. Devletin meşru şiddet tekeli ve modern egemenlik kavramları, bu bakımdan bir madalyonun iki yüzü gibi düşünülebilir⁶⁸: “[Modern] devlet, egemenliği örgütleyen zorunlu bir birliktir. Belli bir arazi içindeki egemenliğin aracı olarak fiziksel gücün meşru kullanımını tekeline alma arayışında başarılı olmuştur”⁶⁹. Bu nedenle devletin meşru şiddet tekeli bir yandan belirli bir toprak parçası üzerinde, devlet iktidarını ve devlet aygıtlarında cisimleşen otoriteyi yürürlüğe koyan gücün (egemenin) tekliğine işaret ederken; diğer yandan aynı toprak parçası üzerinde “bireylerin bireylere, grupların

⁶⁵ WEBER (2019), s. 104. Ayrıca, devletin şiddet tekeli meşru olarak elinde tutması devlet iktidarının hiyerarşik üstünlüğü bakımından da önemlidir. Klasik teori açısından, meşru şiddet tekeli devlet iktidarının ilgili sınırlar içindeki en üstün iktidar olmasını ve daha üstün bir iktidar tanımamasını beraberinde getirmektedir. Bu sayede, devlet iktidarı ülke içindeki diğer gerçek ve tüzel nitelikteki irade ve iktidarlara yerine getirilmesi zorunlu emirler verebilir ve bunların karşı koymalarını etkisiz kılabilir. Bkz. Yahya K. ZABUNOĞLU (2015), **Devlet Kuramına Giriş**, Ankara: İmaj Yayınları, s. 103.

⁶⁶ WEBER (2019), s. 104.

⁶⁷ Bkz. Mithat SANCAR (2001), “Şiddet, Şiddet Tekeli ve Demokratik Hukuk Devleti”, **Doğu Batı Düşünce Dergisi**, 13, s. 26.

⁶⁸ ANTER (2014), s. 28; Steven LOYAL (2017), **Bourdieu’s Theory of State: A Critical Introduction**, New York: Palgrave Macmillan, s. 46.

⁶⁹ WEBER (2019), s. 108.

bireylere ve aslında devletin de belli koşullar dışında bireylere şiddet kullanmasını alıkoy[ar]”⁷⁰.

Gelinen noktada, şiddet tekelinin uygulamaya geçiriliş kipliklerine de değinmek faydalı olacaktır. Devletin *fiziksel bir unsur* olarak şiddet tekelinin kullanımı genellikle iki biçimde gerçekleşir: Doğrudan (ordu ve polis) ve dolaylı (kapatma mekanları) olarak⁷¹. Güç kullanımının bu iki biçimi, siyasal iktidarın görünürlüğüünün farklı biçimleri bakımından da önemli bir farka tekabül eder. Disipliner iktidar tekniklerinin, modern toplumdaki yerleşik tabi kılma faaliyetleri açısından taşıdığı işlevler burada öne çıkmaktadır. Bu doğrultuda, bilhassa Michel Foucault’nun geliştirdiği *disiplinci iktidar* analizini, şiddet tekelinin daha inceltmiş teknikleriyle olan kategorik ilişkisi açısından göz önünde tutmak gerekir: Disiplinci iktidar, bireylerin iktidara tabi kılınışında yalnızca fiziksel şiddetin ve bedensel zorlamanın işe koşulduğunu değil, aynı zamanda belirli öznellik biçimlerinin bireylere/öznelere dayatıldığına işaret eder⁷². Bu bağlamda disiplinci iktidar kipi, yasak ve ceza ile iş gören (klasik) egemen iktidar kipinden bir ölçüde farklılaşır⁷³. Her ne kadar ikisi de özneleri belirli kalıplara sokarak onların üzerlerinde denetim kurmak istese de; klasik anlamıyla egemen iktidar, hukukun sınır ve yasak koyucu mekanizmasına bağlanarak belirli davranışları yasaklarken, disiplinci iktidar bireyleri “uysallaştıran” başkaca davranışların kanıksanmasını sağlamaya

⁷⁰ Abdurrahman SAYGILI (2010), “Modern Devletin Çıplak Sureti”, **AÜHFD**, 59(1), s. 78.

⁷¹ Abdurrahman SAYGILI (2018), **Kutsal Canavar Devlet: Bir Çalışma Taslağı**, Ankara: İmaj Yayıncılık, s. 117.

⁷² SAYGILI (2018), s. 117-8.

⁷³ Zeynep GAMBETTİ (2008), “Foucault’da Disiplin Toplumu-Güvenlik Toplumu Ayrımı”, **Mesele Kitap Dergisi**, 20, s. 43 vd.

çalışır⁷⁴. Bu nedenle, modern toplumlardaki yaygın denetim ve gözetim mekanizmaları, günümüzde şiddet tekelinin hayata geçtiği inceltilmiş teknikler olarak değerlendirilebilir. Gözetim mekanizmalarının disiplinler iktidar teknikleriyle bütünleşmesi, gerçekten de disiplin rejimlerinin gelişiminden ayrı tutulamaz⁷⁵. Böylesi bir kavrayış, şiddetin modern toplumlardan basitçe silinip gitmediğini, halihazırda görünür olan çıplak şiddet kullanımının yanı sıra, hayatına daha incelikli mekanizmalar dahilinde de devam ettiğini tespit etmek açısından önemlidir⁷⁶:

“Egemenlik paradigması korku salma ve dolayısıyla egemeni görünür kılma üzerine kuruluyken, disiplinler teknikler bakış yönünü değiştirmiştir. Artık bakılan iktidar değil, iktidara tabi olan – olması istenen – öznelerdir. Gözetlenen özneler, tıpkı Bentham’ın Panopticon ütopyasında arzulandığı gibi, normları içselleştiren ve iktidarı kendi öznelliğinde yeniden üreten özneler haline geleceklerdir”⁷⁷.

Şiddet tekelinin devlet tarafından hayata geçirilme biçimlerinden kısaca söz edildiğine göre, kavramın Weber’in düşüncesindeki yeri ve etkisi bahsine kalınan yerden devam edilebilir. Yukarıda, devletin şiddet tekeli *doğrudan* uygulama araçlarının polis⁷⁸ ve

⁷⁴ GAMBETTİ (2008), s. 45.

⁷⁵ Ali Rıza TAŞKALE (2015), **Neoliberal ve Militarist Post-politika: Siyasal Bastırma “Sanat”ı**, (Çev. Müge Serin), İstanbul: Nota Bene Yayınları, s. 110.

⁷⁶ Bkz. Zygmunt BAUMAN (2016), **Modernite ve Holokost**, (Çev. Süha Sertabiboğlu), İstanbul: Alfa Yayınları.

⁷⁷ GAMBETTİ (2008), s. 44. Ayrıca bkz. SAYGILI (2018); TAŞKALE (2015), s. 111 vd.

⁷⁸ Polis, yalnızca sokaktaki kolluk gücü olarak değil, şiddet tekelinin *idare* tarafından kullanılması açısından da önemli bir faaliyeti ifade eder: “İdare de genellikle polis marifetiyle kullanılmaktadır şiddet tekeli. Çünkü devletin gündelik hayata nüfuz eden eli, polis’ten bir başkası değildir. [...] Ancak çok dikkat etmek gerekir ki polis sadece bir kurum değildir; o, asıl olarak bir faaliyettir. Polisin kurum şeklinde teşkilatlanması onun

ordu olduğu söylenmişti. Devletin, sahip olduğu bu gücü, egemeni olduğu toprak parçası içinde polis, dışında ise ordu eliyle kullanması, klasik egemenlik teorisinin iç ve dış egemenlik ayrımıyla kuşkusuz koşutluk içindedir. Bununla birlikte, egemenlik kavramı her ne kadar devletin egemenlik ilişkileri bütününe iç ve dış perspektiflerini birleştiren bir kavram olsa da, meşru şiddet tekelinin daha ziyade topluluğun içsel süreçlerine dair bir kavram olduğunu belirtmek gerekir⁷⁹. Bu ayrım, Andreas Anter'in altını çizdiği gibi, devletin -özellikle de dış ilişkiler ve ekonomik-askeri ittifaklar kapsamında- kimi özel durumlarda egemenlik haklarından kısmen vazgeçebilirken, şiddet kullanma tekelinden - bu tekelin bölünemez olması ve yokluğunun devletin varlığını yok olma tehdidiyle karşı karşıya bırakma olasılığından dolayı- asla vazgeçememesi göz önüne alındığında bir hayli önemlidir⁸⁰. Bu nedenle Weber'in, klasik egemenlik kavramına dayalı Alman devlet doktrinini belirli bir ölçüde terk ettiği ve devletin varlık koşulu açısından şiddet tekeline egemenlikten daha önce yer verdiği söylenebilir⁸¹. Bir başka ifadeyle, Weber'den hareket edildiğinde, devletin omurgasının egemenlik değil de şiddet tekeli olduğunu belirtmek gerekir⁸². Bu durumda şiddet tekeli, Weber'e göre devletin yalnızca ayırt edici özelliği değil aynı zamanda zorunlu şartıdır.

Modern devletin meşru şiddet tekeli, kapitalist üretim ve sermaye birikiminin yeniden üretimiyle de sıkı bir ilişki içindedir. Devlet elinde tuttuğu bu tekel sayesinde, maksimum

gerçek yüzünü göstermez, esas yüzü, idarenin bir faaliyeti olmasıdır [...]". Bkz. SAYGILI (2018), s. 125 vd.

⁷⁹ ANTER (2014), s. 28.

⁸⁰ ANTER (2014), s. 28.

⁸¹ ANTER (2014), ss. 28-9.

⁸² Bu konuda bkz. SAYGILI (2018), s. 112.

sermaye birikiminin yaşamsal mekanizması haline gelir⁸³. Immanuel Wallerstein *Historical Capitalism (Tarihsel Kapitalizm)* başlıklı kitabında, kapitalizmin işleyişinde devlet iktidarının oynadığı rolün, meşru şiddet tekelinden kaynaklanan dört temel unsur üzerine kurulu olduğunu belirtir.

İlk unsur, devletlerin kendi sınırları içinde “mal, para-sermaye ve işgücü hareketleri” üzerindeki *yargı tekeline* sahip olmasıdır⁸⁴. Nitekim Weber’e göre de devletin sahip olduğu şiddet tekeli, kendi elinde tuttuğu zorlayıcı yargılama gücünü temellendirmektedir⁸⁵.

İkincisi, devletin yasa koyma gücü, bir başka ifadeyle, “devletlerin, kendi yargı alanlarındaki toplumsal üretim ilişkilerinin tabi olacağı kuralları saptama konusundaki yasal hakkıdır”⁸⁶.

Üçüncü unsur, devletin vergilendirme gücüdür. Wallerstein’e göre vergilendirme gücü, kapitalizme özgü bir güç olmamakla birlikte, devletin düzenli gelir kaynağı haline gelmesi ve “kapitalist dünya ekonomisinin tarihsel gelişimi boyunca, yaratılan ya da biriktirilen toplam değerin yüzdesi olarak durmadan büyüyen bir görüngü” olması nedeniyle modern kapitalizm için belirleyici bir konuma sahiptir⁸⁷. Bir vergi devleti olarak modern devletin geliri, “özel bir ekonomik düzende vergilendirme üzerinde sahip olduğu tekelden” sağlanmaktadır⁸⁸. Bununla birlikte, kapitalist devletin vergilendirme

⁸³ Immanuel WALLERSTEIN (2009), **Tarihsel Kapitalizm**, (Çev. Necmiye Alpay), İstanbul: Metis Yayınları, s. 48.

⁸⁴ WALLERSTEIN (2009), s. 41.

⁸⁵ LOYAL (2017), s. 46.

⁸⁶ WALLERSTEIN (2009), s. 41.

⁸⁷ WALLERSTEIN (2009), s. 45.

⁸⁸ Bob JESSOP (2018a), **Devlet: Dün, Bugün, Gelecek**, (Çev. Attila Güney), Ankara: Epos Yayınları, s. 151.

sistemi, sermaye ve emek arasındaki güç dengesindeki değişimlere göre yapılır⁸⁹. Bu bağlamda vergi sisteminin yapısı, sınıfsal güç ilişkilerinin özel bir biçimi olarak karşımıza çıkar⁹⁰.

Son unsur ise devletin *-ekonomi-dışı zor* olarak da adlandırılan- silahlı gücün tekeli, yani *meşru şiddet tekeli*ni elinde bulundurmasıdır. Burada pratik bir ayırım yaparak, Wallerstein'in sıralamasındaki dördüncü unsurun, şiddet tekelinin dar anlamını ifade ettiğini, dört unsurun hep birlikte ise şiddet tekelinin geniş anlamına işaret ettiğini ileri sürmek mümkündür. Yargılama, yasa yapma ve vergilendirme gücünü, devletin şiddet kullanma tekeli ni meşru olarak elinde tutmasından ayrı düşünmek, anlaşıldığı üzere imkânsızdır.

2. Şiddet Tekeli, Yasa ve Sermaye Birikimi

Meşru şiddet tekelinin yasal ve hukuki bir çerçeveye oturması, sermaye birikiminin genel koşullarının sağlanması açısından dikkat çekicidir. Marksist düşünür Nicos Poulantzas, 1979 tarihli *L'Etat, Le Pouvoir, le Socialism (Devlet, İktidar, Sosyalizm)* başlıklı kitabında, dönemin moda olan iktidar -dolayısıyla da devlet ve hukuk- analizinde yasanın ve şiddet kullanımının rolünün, yukarıda da değinilen Foucaultcu (Castel, Bourdieu vs.) düşünsel hat uyarınca disiplinci-sembolik iktidar analizlerine ve baskının içselleştirilmesi olgusuna indirgenmesine karşı çıkarak, modern iktidar ve egemenliğin hala dolaysız/fiziksel şiddet kullanımında temellendiğini söyler⁹¹. Fiziksel şiddet kullanma

⁸⁹ James O'CONNOR (2009), **The Fiscal Crisis of the State**, New Jersey: Transaction Publishers, s. 203.

⁹⁰ O'CONNOR (2009), s. 203.

⁹¹ Nicos POULANTZAS (2006), **Devlet, İktidar, Sosyalizm**, (Çev. Turhan Ilgaz), Ankara: Epos Yayınları, s. 89.

tekeliyse yasayla düzenlenmektedir⁹². Devletin, örgütlenmiş şiddeti kullanma tekeli ve onun hukuksal kodu olarak yasa üzerindeki insiyatifi, kapitalist siyasal iktidarın maddi ve kurumsal varoluşunun analizinde Poulantzas için, kategorik olarak disiplinci iktidar tekniklerinin analizinden önce gelmektedir.

Poulantzas'a göre, şiddet sorununun disipliner tekniklerin öne çıkarılmasıyla belirli ölçüde bertaraf edilmesi, çıplak şiddetin istisnai bir konuma yerleştirilmesi riskini daima beraberinde taşır. Nitekim Foucault'nun *Sécurité, Territoire, Population (Güvenlik, Toprak, Nüfus)* başlıklı 1977-78 dersleri sırasında, devlet aklı ve darbe (coup d'état) ilişkisine dair yazdıkları, Poulantzas'ın eleştirisini doğrular gibidir. Foucault burada, şiddetin, devlet aklının sıradan icrasında içerilmediğini, ancak zaruret halinde, bir darbe anında ortaya çıktığını yazar⁹³: “Ancak zaruret gerekli kıldığında, devlet aklı darbe haline gelir ve o anda şiddetlidir. Şiddetlidir, yani kurban etmek, sakat bırakmak, haksızlık etmek, haksız ve cani olmak zorundadır”⁹⁴.

Poulantzas'a göre her ne kadar modern öncesi devlet biçimleri (köleci devlet, asya tipi, feodal devlet vs.) mutlaka bir hukuk ve yasa düşüncesi (Yunan ve Roma hukuku, Babil ya da Asur hukuku, Ortaçağ hukuki biçimleri) üzerinde yükselmişse de, modern hukuk

⁹² POULANTZAS (2006), s. 85.

⁹³ Michel FOUCAULT, **Güvenlik, Toprak, Nüfus. College de France Dersleri 1977-78**, (Çev. Ferhat Taylan), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2013, s. 230. Öte yandan, belirtmek gerekir ki, Foucault darbeyi günümüzde yaygın olarak kullandığı biçimiyle, eş deyişle, meşru demokratik yollarla iş başına gelmiş bir hükümetin demokrasi dışı yollarla devrilmesi anlamında kullanmaz. “Darbe” der Foucault, “birilerinin başka birileri aleyhine devleti ele geçirmesi değildir. Darbe, devletin kendisini ortaya koymasıdır. Devlet aklının olumlanmasıdır [...]” Bkz. FOUCAULT (2013), s. 229.

⁹⁴ FOUCAULT (2013), s. 230.

devletinin farkı, “şiddetin ve en aşırı terörün tekeli, savaşın tekeli” elinde tutmasıdır⁹⁵.

Poulantzas bu noktada Weber’in kuramsal başarısının hakkını teslim ederek şöyle yazar:

“Örgütlenmiş gücün yoğunlaştığı bu devletin meşruiyetinin yasada temellenen ‘akılcı-yasal’ meşruiyet olduğunu göstererek bu noktayı ortaya koymuş olmanın başarısı esasen Max Weber’e aittir: Kapitalist devlet tarafından fiziksel baskı araçlarının muazzam bir biçimde terakümü, onun hukuk devleti olma vasfıyla at başı gider”⁹⁶.

Yasa, fiziksel baskının işleyiş koşullarını düzenleyerek, şiddet kullanımını hayata geçiren kiplik ve düzenlemeleri bir çerçeveye oturtur⁹⁷. Bu bakımdan yasa, aynı zamanda devlet keyfilığının sınırlandırılması ve şiddet kullanma tekelinin keyfi bir biçimde tüketilmesinin önündeki hukuksal engel olarak da işlev görebilecektir⁹⁸. Bilindiği gibi, her ne kadar Batılı (bilhassa kara Avrupası’nda)⁹⁹ kapitalist devletler feodal rekabet ve

⁹⁵ POULANTZAS (2006), s. 84-5.

⁹⁶ POULANTZAS (2006), s. 88.

⁹⁷ POULANTZAS (2006), s. 85.

⁹⁸ POULANTZAS (2006), s. 84.

⁹⁹ Poulantzas’ın burada kara Avrupası (bilhassa Fransa) ve İngiltere feodalizmleri arasında bir ayrım yapmadığı görülmektedir. Oysa özellikle de egemenliğin (dolayısıyla da toprakların) parsellenmesi bakımından İngiltere ve Fransa feodalizmleri büyük ölçüde farklılaşmış iki toplumsal formasyondur. İngiltere’ye feodalizm Norman istilasıyla dışarıdan getirildiği için, İngiltere feodalizmi baştan itibaren farklı dinamikler eşliğinde gelişmiştir. Burada egemenlik, Fransa’daki gibi birbirleriyle siyasi ve ekonomik açıdan sürekli rekabet halinde bulunan *senyör*ler arasında parsellenmemiştir. Bu nedenle merkezi güç olan kral (primus inter pares) ile senyörler arasındaki rekabet büyük ölçüde İngiltere feodalizminde bulunmaz. Aksine İngiltere örneği feodal dönemin başlarından itibaren merkezi güç olan kral ile lordlar arasında görece bir siyasi-ekonomik iş birliğinin varlığına işaret eder. Kralın merkezi nitelikteki siyasi ve askeri nüfuzu bu anlamda erken bir dönemde gelişmiş, egemenlik ve topraklar rekabet içindeki güçler arasında

savaşlar tarafından parsellenmiş olan toprakların “barış sürecine sokulması içinde” oluşmuşlarsa da, siyasi iktidarın kurumsallaşmasıyla birlikte şiddetin çıplak kullanımına daha az başvurulmuş¹⁰⁰ ve şiddet tekelinin kullanım hakkı burjuva anayasacılığı tarafından biçimsel olarak sınırlanmıştır. Ne var ki bu husus, Poulantzas’a göre, fiziksel şiddetin siyasi iktidarın kullanımı açısından belirleyici kalmaya devam etmediği

parsellenmemiştir. Öte yandan bu, tarihsel gelişimin bir sonucu olarak İngiltere’de soyluların (özellikle de on dördü ve on beşinci yüzyıllarla birlikte) krala bağımlılaştıkları; Fransa’da ise tersi olduğu anlamına gelmez. Aksine, İngiltere’de soylular, gelişmekte olan ticaret ve endüstri sınıflarına bir yanıt olarak ticarete yönelik tarımı benimsemişler ve bu nedenle ekonomik (ve dolayısıyla da siyasi) açıdan krala bağımlı kalmamışlardır. Bu, İngiltere’de köylü mülkiyetinin ortadan kalkışına ve görece zayıf bir monarşinin doğuşuna neden olmuştur. Fransa’da ise soylular ticari tarım yerine doğrudan köylüler üzerinden geçinmişler (bu durum köylü mülkiyetinin devamlılığını sağlamıştır) ve siyasi nüfuz bağlamında ise kralın etrafında toplanmıştır. Bu farklılıklar, kuşkusuz İngiltere Devrimi ile Fransız devrimi arasındaki belirgin farklar olarak tebarüz etmiştir. Bkz. George COMNINEL (2000), “English Feodalism and the Origins of Capitalism”, **The Journal of Peasant Studies**, 27(4), ss. 1-53; George COMNINEL (2015), “Feodalizm”, **Marksist İktisat Kılavuzu içinde**, İstanbul: Dipnot Yayınları, ss. 197-206; Barrington MOORE, JR. (2016), **Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri: Çağdaş Dünyanın Yaratılmasında Soylunun ve Köylünün Rolü**, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, s. 71 vd.; Ellen Meiksins WOOD, Neal WOOD (2008), **Kapitalizmin Yükselişi ve Siyasal Teori**, (Çev. Fahri Bakırcı), Ankara: Epos Yayınları; Ellen Meiksins WOOD (2017), **Kapitalizmin Arkaik Kültürü Eski Rejimler ve Modern Devlet Üstüne Tarihsel Bir Deneme**, (Çev. Oya Köymen), İstanbul: Yordam Kitabevi; Benno TESCHKE (2017), **1648 Söylencesi Sınıf, Jeopolitik ve Modern Uluslararası İlişkilerin Kuruluşu**, (Çev. ??), İstanbul: Can Yayınları. Daha geniş bir İngiltere ve Fransa karşılaştırması için ise bkz. Heide GERSTENBERGER (2007), **Impersonal Power: History and Theory of Bourgeois State**, (Trans. David Fernbach), Leiden: Brill; Richard BONNEY (Ed.) (1999), **The Rise of the Fiscal State in Europe, c.1200-1815**, Oxford: Oxford University Press.

¹⁰⁰ POULANTZAS (2006), s. 88-9.

anlamına gelmemektedir. Hukuk devleti, sahip olduğu şiddet tekeli hem sınırlamakta hem de onu yürürlüğe koymaktadır. Bu nedenle, yasa-hukuk-şiddet tekeli sarmalının asli pozisyonu, kapitalist toplumdaki şiddet ve zorlama pratiklerinin analizi açısından asla göz ardı edilemez.

Diğer taraftan, daha önce de belirtildiği gibi, şiddet tekeli-yasa ilişkisi sermaye birikiminin ekonomi-dışı koşullarının mümkün kılınması bakımından da sonuçlar doğurur. Sermayenin değerlenmesi kapitalist mübadele ve dolaşım içinde gerçekleşir; kapitalist toplumlarda metaların dolaşımına sözleşme biçimi, özellikle de borçlar hukukunun öngördüğü ve çerçevesini düzenlediği alım-satım sözleşmeleri aracılık eder¹⁰¹. Bu, en basitinden, sözleşmelerin kimi yasal düzenleme ve sınırlamalara tabi olduğu anlamını taşır. Eş deyişle, sermaye birikimi her ne kadar değer-biçimi düzleminde gerçekleşse de, kapitalist toplumsal formasyonlarda değer-biçimi düzlemindeki eylemler, sözleşme formunun kendisiyle sınırlanmaktadır¹⁰². Sözleşmeler, “özel mülkiyeti, malı piyasaya getirenin kural olarak onun maliki olduğunun kabulünü, anlaşmazlık durumunda yargı ve icra düzeneklerini, özel mülkiyetin korunması esasında gerçekleştirilen yapılanmaları ve benzeri hususları verili kabul eden bir bağlamın” ürünü olduklarından, “her şey sözleşmeye konu olamaz”¹⁰³. Bu, sermaye birikiminin kâr odaklı piyasa dolayimli işleyiş ve büyüme mekanizmasının, değer-biçimi dışında kalan ekonomi-dışı

¹⁰¹ Karl RENNEN (2019), “Hukuksal Kurumların İktisadi ve Toplumsal İşlevleri”, (Çev. Şükrü Alpagut), **Çağdaş Marksizm Seçkisi: Yüzyıla Damga Vuran Metinler içinde**, İstanbul: Yordam Kitap, s. 313.

¹⁰² Ali Murat ÖZDEMİR, Abdurrahman SAYGILI, Hamdi Gökçe ZABUNOĞLU, Aynur DEMİRLİ, Ebubekir AYKUT, Ezgi Nur TÜRKOĞLU KARACAOVA, Göksu UĞURLU, Ozan Giray ŞAHİN (2019), **Genel Kamu Hukuku: Kuramsal Yaklaşım**, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, s. 327.

¹⁰³ ÖZDEMİR *et al.* (2019), s. 327.

bir alanın varlığıyla karşılaşmak durumunda olduğunu gösterir. Bir başka ifadeyle, piyasa ilişkileri ve şiddeti (kapitalizmde sınıf temelli zorun ekonomik veçhesi) ile siyasal iktidarın (meşru şiddet tekelinde temellenen) *güç dengesi-ilişkili* ekonomi-dışı düzenekleri arasında daimî bir karşılaşma mevcuttur.

Öte yandan hukuk devletinin varlığı, zorunlu olarak, sermayenin ya da egemen sermaye fraksiyonunun, devletin yasal şiddet tekeli düzeneklerinin sınırlayıcı gücü karşısında boyun eğici bir eğilim taşıdığını göstermez (devlet iktidarı ve aygıtlarının keyfi kullanımının basitçe anayasal sınırlarla engellenebileceğini göstermediği gibi). Gerçekte sermaye tersini arzular. *Değerin*, ilerleyen sayfalarda vurgulanacağı üzere, toplumsal bir ilişki olması bu bakımdan önemlidir. Artı-değer üretimini ve artı-değer oranını küçülten, toplumsal ve sınıfsal ilişkilerden kaynaklanan gerilimler, çoğu zaman bireylerin özgürlük ve haklarının (söz gelimi grev hakkı) yasa/hukuk dışı sınırlanması pahasına ve bizatihi devlet şiddetinin kullanımı aracılığıyla, sermayenin çıkarları lehine bastırılır. Bu, kapitalist toplumlardaki sömürü ve tahakküm ilişkilerinde temelini bulan yerleşik piyasa zorunun -son birkaç on yılda olduğu gibi- giderek derinleşmesi anlamına gelir.

Demek ki kapitalist toplumlardaki zorlama olgusu, yalnızca modern devlet iktidarının tekeli kullanımında değil, sermayenin -sömürü ilişkisinde temellenen- sınıf temelli dayatma ve baskılarında da ortaya çıkmaktadır. Nitekim şiddet tekeli, sermaye birikimi ve hukuk biçimi arasındaki bu ilişkiyi Marksist teorisyen Joachim Hirsch, Franz Neumann'a atıfla şu şekilde özetlemiştir:

“Fiziksel şiddet kullanımı, özel sektör üretimine ve meta alışverişine dayalı toplumun temel ilkelerini ifade eden anayasa, devlet ve medeni hukuk şeklindeki hukuk biçimi çerçevesinde ele alınır. Fiziksel şiddet kullanımının merkezileşmesi, canlı işgücü de dahil olmak üzere özel mülkiyeti teminat altına almaya yönelik sınırlamalarla birlik oluşturur. Bu çatışma ilişkisinden temsili parlamenter

kurumların varlığı doğar. Hukuk biçimi böylece bir çifte çelişki içermektedir: Hem devlet şiddetinin erişim alanını sınırlamakta, hem de bizzat kendisi şiddet üzerinde temellenmektedir. Yurttaş özgürlüklerinin sınırı üretim araçları üzerindeki özel mülkiyettir. Bu nedenle devlet faaliyetinin hukuksallığı, kendi zıddı olan kanun dışı şiddet uygulamasını hep yanında taşır”¹⁰⁴.

Tüm bunlara ek olarak, şiddet tekeli kavramının devletler arasındaki güç ilişkilerinin yeniden yapılanma uğraklarının biçimlenişi bakımından da önemli bir yeri olduğunu söylemek gerekmektedir. Hirsch’e göre egemenlik ve şiddet tekeli, yani “sınırları belirlenmiş bir bölge ve bu topraklarda yaşayanlar üzerinde sürdürülen kontrol, tarihsel açıdan devletler sisteminin özel bir yapılanmasına dayanmıştır”¹⁰⁵. Modern devletlerin içeride mutlak bir biçimde sahip olduğu bu yetki, aynı zamanda Vestfalya düzeni olarak adlandırılan, benzer güce sahip olan devletlerin arasındaki rekabetler ve savaşlar tarafından biçimlenen bir devletler sisteminin varlığıyla doğrudan ilişkilidir¹⁰⁶. Fakat, devletler arası güç ilişkileri dengesinin, özellikle de İkinci Dünya Savaşı sonrası Amerika Birleşik Devletleri’nin askerî açıdan baskın hale gelmesiyle değişmesi ve küresel askeri gücün belirli (merkez) ülkelerde yoğunlaşması, merkez ve çevre ülkeler arasında bir güç eşitsizliği yaratmış, bu durum ise çevre ülkelerin şiddet tekeli uygulamaya geçirmeleri noktasında kimi değişimlerin ortaya çıkmasıyla sonuçlanmıştır. Görülmektedir ki;

“Güçlü devletler bloğu, kendisi tarafından ortaya koyulan ‘dünya askeri düzeni’ çerçevesinde iç politika ve jeostratejik çıkarlarına göre karar vermekte ve dünyanın ‘küreselleşme’ adı verilen kapitalistleşmesi dolayımında, çevrede çıkan çatışma ve

¹⁰⁴ Joachim HIRSCH (2011), **Materyalist Devlet Teorisi: Kapitalist Devletler Sisteminin Dönüşüm Süreçleri**, İstanbul: Alan Yayınları, s. 53.

¹⁰⁵ HIRSCH (2011), s. 170.

¹⁰⁶ HIRSCH (2011), s. 171.

savaşlarda bazen şiddet yöntemleriyle barış önlemi alırken, bazen de şiddet içeren çatışmaları kendi haline bırakmaktadır. [...] Bu duruma ilaveten özelleştirme süreçleri sırasında ve yeni güç yapısının savaşma biçimlerini değiştirmiş olması nedeniyle, devletin ve ‘özel’ şiddet aygıtlarının arasındaki sınırlar belirsizleşmiştir”¹⁰⁷.

Gerçekten de savaşın özelleştirilmesini beraberinde getiren ve sermaye birikiminin askeri yollarla genişlemesine imkân veren askerileşmiş birikim¹⁰⁸ olgusunun, meşru şiddet tekelinin güncel yorumlarında muhakkak göz önüne alınması gerekmektedir. William I. Robinson’a göre günümüz küresel ekonomisi, savaş durumunu her zamankinden daha fazla kâr kaynağı haline getirmekte, bu durum ise toplumları gerçek bir polis devletine dönüştürmektedir. Robinson, bir yandan baskı ve şiddet tertibatlarının topluma yayılan bir savaş atmosferiyle iç içe geçtiğini (“Uyuşturucu ve terörizme karşı sözde savaş; göçmenlere, mültecilere, çetelere, fakirlere, koyu tenlilere ve genel olarak işçi sınıfı gençlere karşı ilan edilmemiş savaş[lar]”), diğer yandan tüm bu atmosferin ulusüstü şirketler için önemli bir kâr kaynağı olarak ortaya çıktığını yazmaktadır¹⁰⁹. Özellikle de 11 Eylül 2001 bu açıdan bir dönüm noktası olmuş, bu tarih, “savaş, istihbarat, baskı, gözetim ve askeri personelin daha fazla ulusüstü sermayenin özelleşmiş alanına girdiği sürekli bir küresel savaş çağının başlamasına işaret et[miştir]”¹¹⁰. Güvenliğin finanse

¹⁰⁷ HIRSCH (2011), s. 171.

¹⁰⁸ Bkz. William I. ROBINSON (2019), “Küresel Kapitalist Kriz ve 21. Yüzyıl Faşizmi: Trump’ın Ötesinde”, (Çev. Gökhan Demir), **Praksis**, 50, ss. 13-36; William I. ROBINSON (2020), “Koronavirüsün İktisadi Kaosunun Ötesinde Küresel Savaş Ekonomisi Var”, (Çev. Engin Sune), **Siyasal İktisat.com**. (Web erişim: <https://www.siyasaliktisat.com/post/korona-robinson-sune>). (Erişim tarihi: 02.06.2020).

¹⁰⁹ ROBINSON (2020).

¹¹⁰ ROBINSON (2020).

edilmesi bu bakımdan dikkat çekici bir konu haline gelmektedir. Devletlerin yanı sıra devlet dışı aktörlerin de gittikçe artan biçimde güvenliğe yatırım yapmaları, güç kullanımı üzerindeki kontrolün basitçe devletin tekelinde olmadığına işaret etmektedir¹¹¹. Bu nedenle, modern devletlerin meşruiyetlerinin artık şiddet tekeli meşru bir biçimde ellerinde bulundurmalarında değil, “güvenliğin verimli bir biçimde koordinasyonunda” temellendirilebileceği söylenebilir¹¹². Bu hususun, şiddet tekelinin -özellikle de- içe dönük uygulanışı bakımından etkileri, iç güvenlik aygıtının özelleştirilmesi olgusu üzerinden de okunabilir¹¹³.

3. Zor ve Şiddet Tekeli Kategorileri Arasındaki Nüans

Şimdiye kadar söylenenlerden yola çıkılarak şiddet tekeli kavramına dair kısa bir değerlendirme yapılacak olursa; ilk olarak, meşru şiddet tekelinin, modern toplumlardaki güç yoğunlaşmasının devlet aygıtlarındaki özgül ve yasal bir ifadesi olduğunu söylemek gerekir.

İkinci olarak, şiddet tekeli kavramının, kapitalist birikimin toplumsal koşullarından ve sermaye-emek ilişkisinde temellenen kapitalist zorlama ilişkilerinden soyutlanarak kavranmasının eksik olacağı vurgulanmalıdır. Dolayısıyla şiddet tekeli kategorisi, her ne kadar modern kapitalist toplumlardaki zorun ekonomi-dışı veçhesini kavramak

¹¹¹ Deborah AVANT (2004), “The Privatization of Security and Change in the Control of Force”, **International Studies Perspective**, 5(2), s. 154.

¹¹² Evren BALTA (2017), **Küresel Güvenlik Kompleksi: Uluslararası Siyaset ve Güvenlik**, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 91.

¹¹³ Bkz. Evren HASPOLAT (2012), **Neoliberalizm ve Baskı Aygıtının Dönüşümü: Türkiye’de Özel Güvenliğin Gelişimi**, Ankara: Nota Bene Yayınları; Funda HÜLAGÜ (2009), “Türkiye’de Güvenliğin Özelleştirilmesi Politikaları Üzerine Notlar”, **Gelenek**, 101. (Web erişim: <https://gelenek.org/turkiyede-guvenligin-ozellestirilmesi-politikalari-uzerine-notlar/>). (Erişim tarihi: 03.06.2020).

bakımından önemli ve belirleyici olsa da, bu toplumlardaki zor ve şiddet ilişkilerinin yapısal eleştirisini meşru şiddet tekeli kavrayışıyla sınırlamak doğru olmayacaktır. Kapitalist toplumlardaki şiddet ve zorlama pratikleri sorununa yalnızca şiddet tekeli perspektifiyle yaklaşmak, toplumsal yaygınlığı ve derinliği bir o kadar kuvvetli olan piyasa ilişkileri kaynaklı açık şiddet ve zorlamayı göz ardı edebilme riskini daima beraberinde taşır. Nitekim, Weber'in şiddet tekeli kavrayışının bu bakımdan özel bir niyet taşıdığı da söylenebilir: “Weber iktisadi olanı siyasal olandan, salt güç kullanımının [toplumun] iktisadi özüne tümünden aykırı bulduğu için ayırmak ister”¹¹⁴.

Oysa burada, Weber'in aksine, zor kategorisine dair iki temel hususun altı özel olarak çizilmektedir: (1) Bir yandan sermaye ile emek arasındaki güç ilişkisinde temellenen bağımlılık ve egemenlik ilişkilerinin, kapitalist toplumsal ilişkilerin hem ekonomik hem de ekonomi-dışı biçimlerine gömülü olduğu vurgulanmakta; (2) diğer yandan şiddet ya da zor kullanma tekelinin, bir toplumdaki şiddet ve zorlama ilişkilerinin yalnızca devlette yoğunlaşmış olan ekonomi-dışı veçhesini ilgilendirdiği belirtilmektedir.

Gerçekten de kapitalist toplumsal formasyonlardaki sınıf temelli zor ilişkileri, yalnızca “iktisadi ilişkilerin sessiz baskısı” (piyasa şiddeti) olarak ele alınamayacağı gibi zor aygıtlarının (şiddet tekelinin) kullanımına da indirgenemez. Dolayısıyla, şiddet tekeline dair farklı yorumlar -ister çıplak zor kullanımına odaklansın ister disiplinler iktidar tekniklerine- şiddet tekelinin piyasa temelli ilişkilerle nasıl karşılaştığını mutlaka göz önüne almalıdır. Devlet iktidarının ve şiddet tekelinin, sermaye birikiminin toplumsal koşullarının oluşumu ve yeniden üretimi sürecinin önemli bir parçası olması, bu bakımdan göz ardı edilemeyecek bir husustur. Gelgelelim Weber'in şiddet tekeli

¹¹⁴ Atilla GÜNEY (2016), “Eski Şarap Yeni kadehler ya da Merkez ve Çevre İlişkileri Modelinin Ruhuna Fatiha”, “**Yeni**” Türkiye? Kapitalizm, Devlet, Sınıflar içinde, Tolga Tören, Melahat Kutun (Der.), İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı, s. 562.

düşüncesi, fiziksel güç kullanımının siyasi örgütlere özgü bir metot olduğunu belirtirken, onu yalnızca bir son çare olarak koyutlar¹¹⁵ ve devlet aygıtında cisimleşen örgütlü güç kullanımının, kapitalist ekonominin -dinamik bir karaktere sahip- kurucu veçhesi olduğunu büyük ölçüde görmezden gelir¹¹⁶. Halbuki devletin bu gücü, istisnai bir (düzensizlik) durum(un)da uygulanan bir son çare olmaktan öte, güç yoğunlaşmasının devlet aygıtlarındaki özgül ifadesi olarak, toplumsal ilişkiler alanının kapitalist kuruluşunda belirleyici bir etkiye sahiptir. Ellen Meiksins Wood'un işaret ettiği üzere zor, (sivil) toplumdaki bir düzensizliğe işaret etmekten öte onun kurucu ilkelerinden biridir¹¹⁷. Bunun nedeni, kısaca söylenecek olursa, kapitalist üretimin yalnızca meta üretimi değil, aynı zamanda kapitalist zorun gömülü olduğu toplumsal ilişkilerin de (yeniden) üretimi olmasıdır¹¹⁸. Özellikle de emek-gücünü satarak hayatta kalan ücretli birey üzerindeki zor

¹¹⁵ Bkz. WEBER (2012), s. 165.

¹¹⁶ Kuşkusuz burada Weber'in, her ne kadar ayrı bir inceleme alanı olarak ilgilenmemişse de, dönemin gelişmiş kapitalist ekonomisinin nasıl işlediğinden bir haber olduğu iddia edilmemektedir. Aksine Weber, 1904 yılında gerçekleştirdiği Amerika Birleşik Devletleri ziyaretinde, sonradan fordizm olarak adlandırılan kapitalist birikim modelini erken bir dönemde görmüş ve bundan bir hayli etkilenmiştir. Bkz. Jan REHMANN (2015), **Max Weber: Modernisation as Passive Revolution. A Gramscian Analysis**, (Trans. Max Henniger), Leiden: Brill, s. 17 vd.

¹¹⁷ Ellen Meiksins WOOD (2016), "The Retreat of the Intellectuals", **Jacobin Magazine**. (Web erişim: <https://www.jacobinmag.com/2016/01/ellen-meiksins-wood-gramsci-socialism-capitalism-intellectuals-postmodernism-identity/>). (Erişim tarihi: 14.12.2018).

¹¹⁸ ALTHUSSER (1994), ss. 17-24; Étienne BALIBAR (2007), "Tarihsel Materyalizmin Temel Kavramları Üzerine", (Çev. Işık Ergüden), **Kapital'i Okumak içinde**, Louis Althusser, Étienne Balibar, Roger Establet, Pierre Macherey, Jacques Rancière, İstanbul: İthaki Yayınları, ss. 578-606; Eric ALLIEZ, Maurizio LAZZARATO (2019), "Subjectivation and War: Marx and Foucault", **Capitalism: Concept, İdea, İmage. Aspects of Marx's Capital Today içinde**, Peter Osborne, Eric Alliez, Eric-John Russel (Ed.), London: CRMEP Books, s. 185.

ve şiddet, o halde yalnızca siyasal iktidar ilişkilerinden, bir diğer ifadeyle, devlet iktidarından kaynaklanmamaktadır. Oysa, güç/baskı uygulama yeti ve yetkisinin yalnızca ve meşru olarak devlete ait olduğu tezini ileri süren meşru şiddet tekeli kavrayışı ise, bu düşünceyi büyük oranda pekiştirmektedir.

Benzer biçimde, burjuva hukuku düşüncesi de (her ne kadar burjuva hukukuyla kurumsallaşan birçok demokratik hak, tarihe yayılan sınıf mücadeleleri sonucu elde edilen kazanımların bir ifadesi olsa da) büyük ölçüde zorun siyasal bir araç/olgu, piyasa ilişkilerininse rızaya dayalı ilişkiler olduğu kabulünce şekillendirilmiştir. Şiddet burada toplumsal bir ilişkiden çok, devletin daima elinde tuttuğu fakat ara ara kullanıma soktuğu -siyasal olana/alana ait- bir araç olarak görülmektedir. Nitekim şiddetin bu araçsal karakterine *On Violence (Şiddet Üzerine)* başlıklı metninde Hannah Arendt de dikkat çekmektedir. Arendt, eleştirel bir yaklaşımla, Max Weber ve C.W. Mills gibi düşünürlerin devleti bir şiddet örgütlenmesi ile eş tuttuklarından söz eder ve bu kavrayışın ancak, Marx'ın devletin egemen sınıfın bir tahakküm aracı olduğu yönündeki tespitiyle desteklendiğinde bir anlam ifade edebileceğini belirtir¹¹⁹.

Son olarak belirtmek gerekir ki; Weber'in, şiddet ve zorun modern kapitalist toplumların yalnızca siyasi biçimi bakımından değil, ekonomik biçimi bakımından da kurucu bir ilke olduğunu göz ardı etmesinin (dolayısıyla da şiddet tekeline odaklanırken piyasa şiddetini görmezden gelebilmesinin) temel nedeni her ne kadar Marx ve Engels'in aksine "kapitalist dinamikler sorununu incelemeye" ilgi duymaması olsa da¹²⁰, bir o kadar

¹¹⁹ Hannah ARENDT (2011), **Şiddet Üzerine**, (Çev. Bülent Peker), İstanbul: İletişim, ss. 47-8.

¹²⁰ Hans H. GERTH, C. Wright MILLS (2019), "Yazar ve Yapıtı", (Çev. Taha Parla), **Sosyoloji Yazıları içinde**, Hans H. Gerth, C. Wright Mills (Haz.), İstanbul: İletişim Yayınları, s. 93. Bununla birlikte, Atilla Güney'in de altını çizdiği gibi, "Weber'in de içinde yer aldığı Georg Simmel, Ferdinand Tönnies gibi toplumbilimciler artı-değer ve

önemli olan diğer nedeni, kendisini halihazırda burjuvazinin bir organik aydını olarak görmesidir¹²¹. Bu yüzden ki Weber, geliştirdiği ekonomik sosyoloji kuramıyla, burjuvazinin (ya da yönetici sınıfın) Marx'ı olarak da anılagelmiştir¹²².

II. Bir Hareket Noktası Olarak Marx ve Engels

Bir önceki ana başlık altında aktarılanlar, zor kategorisinin bu tezdeki ele alınışına dair büyük ölçüde fikir verse de, halâ bir hareket noktası belirlenmiş değil. Bu noktayı belirlemek içinse, yüzümüzü Marx ve Engels'e -ve onları takip eden bir dizi düşünür- çevirmemiz gerekiyor. Dolayısıyla, bu başlık altında ilk önce zor kategorisine dair -Marx ve Engels'in düşüncelerinin merkezinde yer bulan- iki temel düstura değinilecek; sonra kapitalist zorun özgüllüğünün anlaşılması için kritik önemde olan 'üretim ilişkisi' kavramı ve onun değer yasasıyla bağıntısı üstünde durulacaktır. Hemen arkasından ise zorun diyalektiğini, bir başka ifadeyle ekonomik ve ekonomi-dışı (hukuksal-politik, ideolojik) veçheleri arasındaki etkileşimin yapısını açıklayabilmek için üzerinde durulması zorunlu olan 'üretim tarzı' ve 'toplumsal formasyon' kavramları ele alınacaktır. Böylece, Marx'ın üretim kavramsallaştırmasının sınırlı bir yorumunun da geliştirilmesi amaçlanmaktadır. Son olaraksa, kapitalist zor kategorisi ile günümüz

sömürü sorunlarına girmeye gerek duymaksızın kapitalizmin görünür özü olarak tanımlanan ussallık ve hesaplanabilirlik sorunu ile uğraşmakla yetindiler. Weber, [...] Protestan Ahlakı'nda, tıpkı bugün ana akım iktisat jargonunda üreticiler denilince sermayedarlara gönderme yapılması gibi, çalışmayı kapitaliste özgü bir etkinlik biçimi olarak formüle edip, üretimi işçinin emeğinden azade tanımlamayı önermiştir". Bkz. GÜNEY (2016), s. 562.

¹²¹ REHMANN (2015), s. x1.

¹²² Kees VAN DER PIJL (2009), **A Survey of Global Political Economy**, Version 2.1, s. 98. (Web erişim: <https://libcom.org/files/A%20survey%20of%20global%20political%20economy.pdf>). (Erişim tarihi: 28.01.2020).

bireysel borçluluk olgusu arasındaki olası bağlantının niteliği tespit edilmeye çalışılacaktır.

A. Hazırlayıcı Saptamalar: Zor Diyalektiğine Doğru

Das Kapital: Kritik der politischen Ökonomie (Kapital: Ekonomi Politikin Eleştirisi) başlıklı projesinin ilk cildinde, *ekonomik ilişkilerin sessiz baskısından* söz ettiği zaman akla gelen ilk şey kapitalist sömürü ilişkilerinin ekonomik veçhesi, yani emek gücü üzerindeki ekonomik zorlama olsa da, Marx bu cümleden birkaç sayfa sonra -(bu defa) ekonomi dışı zora atıfla- zorun [die Gewalt], “yeni bir topluma gebe olan her eski toplumun ebesi” olduğunu yazar ve ekler, “zor başlı başına bir iktisadi güçtür [ökonomische potenz]”¹²³.

Marx’ın *ekonomi-dışı* zordan söz ederken onun aynı zamanda *ekonomik* bir güç olduğunu belirtmesi kuşkusuz bir çelişki değildir. O, kapitalist üretim tarzının doğuşu sırasında devlet zorunun vahşi bir biçimde tezahür ettiğine dikkat çekerek, kaba şiddetin, tarihin bu aşamasında muazzam bir toplumsal dönüşümün *ebeliğini* yaptığını vurgular. Belli ki Marx, ekonomi-dışı zorun aynı zamanda, *geniş anlamda ekonomik* bir dönüşümü harekete geçiren, onu hızlandıran bir *güç ilişkisi* olarak anlaşılması gerektiğinin üzerinde durmaktadır¹²⁴.

¹²³ Karl MARX (2015), **Kapital, 1. Cilt**, (Çev. Mehmet Selik, Nail Satlıgan), İstanbul: Yordam Kitap, s. 719. Marx burada “iktisadi” terimiyle dar ve teknik anlamıyla ekonomiyi değil, toplumsal bütünlüğün ekonomik veçhesini kastetmektedir.

¹²⁴ Yeri gelmişken *geniş anlamda ekonomi* tabiriyle ne kastedildiğini açıklamakta yarar var. Geniş anlamıyla ekonomi terimi, kapitalist zorun bu tezde sahip olduğu ileri sürülen geniş anlamını kavramak bakımından önemlidir. Bob Jessop geniş anlamıyla ekonomiyi, Gramsci’nin Amerikanizm, Fordizm, üretim gibi kavramları aynı zamanda birer kültürel olgu olarak ele aldığını hatırlatarak şöyle açıklar: “En geniş anlamıyla ekonomi hem ekonomik hem de ekonomi dışı etmenleri kapsar. Ekonomi, toplumsala gömülmüş,

Gerçekten de zor kategorisinden çoğu zaman ekonomi-dışı zor pratiklerinin anlaşıldığını söylemek mümkündür. Ancak zorun ekonomik ve ekonomi dışı veçheleri arasındaki kavramsal bir ayrımın varlığı, bu iki veçhenin mutlaka farklı toplumsal süreçlere işaret ettiğini göstermez. Bilakis, Marx'ta ve onu takip eden tarihsel materyalist düşüncede, ekonomi-dışı ve ekonomik olanın birbirlerinden kopuk değil; birbirleriyle iç içe, bağımlı ve hatta bütünleşik [integral, imbricated] bir biçimde düşünüldüğünü önemle belirtmek gerekir. Bu bakımdan, genel-geçer bir kuralmışçasına, ekonomi-dışı olanın ekonomi tarafından belirlendiği söylemek de hatalı olacaktır. Bob Jessop'un da işaret ettiği üzere, bu ancak, teknik-ekonomik-toplumsal anlamıyla üretim ilişkilerinin, işleyişleri ve yeniden üretimleri açısından kendi kendilerine bütünüyle yeterli olmasıyla mümkün

toplumsal olarak düzenlenmiş ve stratejik olarak seçilmiş kurumların, örgütlerin, toplumsal güçlerin ve toplumsal bir ilişki olarak sermayenin genişletilmiş yeniden üretimi etrafında örgütlenen (veya en azından bu üretime müdahil olan) eylemlerin toplamıdır". O halde ekonomi kavramını, ileride değinilecek olan *düzenleme yaklaşımı* teorisyenlerinin çalışmalarında yer alan biçimiyle, yani geniş anlamıyla ekonomi ya da Gramsciyen bir biçimde söylenecek olursa *integral ekonomi* olarak kavramak gerekir: "İntegral ekonomi kavramı, 'ekonomik çekirdek + bu çekirdeğin toplumsal düzenleme tarzı' ya da bir ekonomik 'temel'in ve bunu destekleyen ve/veya bununla uyumlu olan çeşitli toplumsal biçimlerin oluşturduğu bir tarihsel blok olarak tanımlanabilir". İşte ekonominin bu bütünleşik kavranışı kapitalist zorun da hem ekonomik hem de ekonomi-dışı etmenleri kapsadığını ve dahası ekonomik ve ekonomi-dışı alanlarda etki ürettiğini ima etmektedir. Bkz. Bob JESSOP (2005a), "Ulusal Ekonomi ve Ulusal Devletin Geleceğini Anlatılamak? Düzenlemenin Yeniden Haritalandırılması ve Yönetişimin Yeniden İcadı Üzerine Düşünceler", (Çev. Ahmet Murat Aytaç), **Hegemonya, Post-Fordizm ve Küreselleşme Ekseninde Kapitalist Devlet**, Betül Yarar, Alev Özkazanç (Der.), İletişim Yayınları: İstanbul, 2005, s. 302; Bob JESSOP (2008), **Devlet Teorisi: Kapitalist Devlet Yerine Oturtmak**, (Çev. Ahmet Özcan), Ankara: Epos Yayınları, s. 21. Tez boyunca geniş anlamda ekonomi(k) kalıbıyla bu geniş anlam kümesi kastedilecektir.

olabilir¹²⁵. Gerçekte ise üretim ilişkilerinin yeniden üretimi ve sermaye ilişkisinin toplumsal kuruluşu, istikrarlı bir ‘düzenleme’ pratiğine ve -çoğu zaman kaba şiddet kılığında ortaya çıkan- ekonomi-dışı olgu ve pratiklere tümüyle bağımlıdır. Bilindiği gibi, kapitalist devletin en temel işlevlerinden biri, sınıflara bölünmüş olan modern toplumun, dolayısıyla da toplumsal üretim ilişkilerinin, bir bütün olarak yeniden üretilmesidir¹²⁶. Öte yandan, bu durumun özellikle de ulus-lararası/ötesi ve küresel boyuttaki en somut yansımaları, sermayenin küresel hareketini düzenlemekle görevli kurumların karakterlerinde billurlaşır. Dünya bankası ve IMF gibi kurumlar yalnızca finans kurumları değil, aynı zamanda siyasi, ideolojik ve kültürel kurumlardır¹²⁷. Yakından bakıldığında, emperyalizmin uluslararası kurumlarının temel faaliyetlerinin aynı zamanda politik, ideolojik ve kültürel alanlarda bilgi, strateji ve proje üretimine dayalı olduğu görülecektir¹²⁸. Sermayenin uluslararası ve ulusötesi akış kanalları ve dolayısıyla da küresel egemenliği, aynı zamanda ekonomi ya da finans dışı faaliyet tarzları ve bu faaliyet tarzlarının ulusal otoriterlerce içselleştirilmesiyle hazırlanır, desteklenir ve

¹²⁵ Bob JESSOP (2009), **Kapitalist Devletin Geleceği**, (Çev. Ahmet Özcan), Ankara: Epos Yayınları, s. 59.

¹²⁶ Nicos POULANTZAS (2014), **Siyasal İktidar ve Toplumsal Sınıflar**, (Çev. Şule Ünsaldı), Ankara: Epos Yayınları, s. 46; Bob JESSOP (1985), **Nicos Poulantzas: Marxist Theory and Political Strategy**, Hampshire: Macmillan, s. 61; JESSOP (2008), ss. 123-4; ÖZDEMİR *et al.* (2019), s. 40, 300. Kapitalist devletin diğer işlevleri için ise bkz. Bob JESSOP (2005b), “Kapitalist Devlete Dair Yeni Kuramlar”, (Çev. Alev Özkazanç), **Hegemonya, Post-Fordizm ve Küreselleşme Ekseninde Kapitalist Devlet içinde**, Betül Yarar, Alev Özkazanç (Der.), İstanbul: İletişim, ss. 35-72; Mustafa Bayram MISIR (2020), **Kapitalist Devlet: Sermayenin Tarihsel Hareketinin Siyasal Biçimi**, İstanbul: Edebi Şeyler, ss. 106-133.

¹²⁷ Filiz ZABCI (2017), **Dünya Bankası: Yanılsamalar ve Gerçekler**, İstanbul: Yordam Kitap, s. 16.

¹²⁸ ZABCI (2017), s. 16.

düzenlenir. Sermaye egemenliği, merkez güçlerin farklı coğrafyalarda sermaye disiplini tesis edecek ve koruyacak olan yerel güçleri keşfetmesini ve bunlarla ittifak kurmasını gerektirir¹²⁹. Bunun sonucunda, kapitalist toplumdaki sınıf temelli zorlama, piyasa zorunun tüm dünyada ekonomi-dışı şiddet ve düzenleme tertibatlarıyla sarmalandığı bir boyunduruk sistemi üretir. Piyasa zoru, emperyalizmle etkileşim içerisindeki finansal araçlarla, şirket formuyla, yapısal ve zorla uyum politikalarıyla, kemer sıkma politikalarıyla vs. derinleştirilirken, mülksüzleştirme ağları¹³⁰ sermayenin taleplerinin durmaksızın devlet iktidarına tahvil edilmesiyle genişler. Güvencesizliğin, esnekleşmenin, borçluluğun, yoksulluğun ve özelleştirmenin küresel derinleşmesine, askerileşmiş birikimin/otoritaryenizmin/yeni faşizmin¹³¹ küresel yükselişi ve küresel anti-terör atmosferi eşlik eder. İşte bu paralellik, daha doğru söyleyişle, kapitalist zorun ekonomik ve ekonomi-dışı veçheleri arasındaki bu dinamik ve diyalektik ilişki, *kapitalist zora dair altını çizmek istediğimiz ilk önemli husustur.*

İkincisini ise, en net olarak, Marx'ın çalışma arkadaşı ve en yakın dostu Friedrich Engels dile getirmiştir. Bu husus, kapitalist toplumsal formasyonlara özgü sınıf temelli zorun, tam manasıyla nasıl bir ilişki (pratiği) olduğunu aydınlatır. Bilindiği gibi Engels, *Anti-Dühring*'in *Zor Teorisi* başlıklı bölümünde, tam da Marx'ın ekonomi politik eleştirisinin ufuk açıcı rehberliğinde, ekonominin kapitalist toplumlarda *siyasal ve dolaysız zoru öncelediğini*; bir başka deyişle ekonomik ilişkilerin -Karl Eugen Dühring'in iddia ettiği gibi- siyasal zor tarafından belirlenmediğini, aksine siyasal zorun çeşitli biçimlerde

¹²⁹ M. Gürsan ŞENALP (2012), **Ulusötesi Kapitalist Sınıf Oluşumu: Türkiye ve Koç Holding Örneği**, İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı, s. 120.

¹³⁰ Türkiye'deki "sermaye-iktidar ilişkileri üzerine kolektif veri derleme ve haritalama çalışması" için bkz. <http://mulksuzlestirme.org/>.

¹³¹ Yeni faşizm tartışmalarına dair Türkçe yazılmış güncel bir katkı için bkz. Ergin YILDIZOĞLU (2020), **Yeni Faşizm**, İstanbul: Cumhuriyet Kitapları.

ekonomik belirlenimlere tabi olduğunu ispat etmeye çalışır. Ama daha da önemlisi Engels, bir zor teorisinin daima *tarihsel olarak belirlenen toplumsal bağımlılık ve egemenlik* ilişkilerini konu edinmesi gerektiğini öne sürer¹³². Nitekim bu tezin, kapitalist sınıf temelli zoru ele alırken benimsediği diğer düstur, Engels'in bu tespitine dayanmaktadır. Özetle, kapitalist zoru, onun ekonomik ve ekonomi-dışı veçhelerinden birine indirgmeden, bu veçhelerin birbirleriyle kaçınılmaz etkileşimi bağlamında düşünmek gerekmektedir. Bu ise ancak, sınıf temelli bir yaklaşımla ve kapitalist zorun *toplumsal* olarak belirlenen bir *boyunduruk/boyun eğdirme ilişkisi* olarak kavranmasıyla mümkündür.

Günümüzde emek rejiminin giderek yıkıcılaşması, emeğin bir yandan ekonomik krizler altında süregelen ezilişi, diğer yandan “anayasanın, siyasetin, iş hukukunun, sosyal politikaların oluşum süreçlerine dahil olma yeteneğini”¹³³ ve toplumsal alanda kolektif bir güce dönüşme imkânını aşamalı olarak kaybetmesi, ancak sermayenin emek

¹³² Friedrich ENGELS (1995), **Anti-Dühring**, (Çev. Kenan Somer), Ankara: Sol Yayınları, ss. 266-7. Burada, ileride de belirtileceği gibi, Engels'in büyük toplumsal ve tarihsel değişimlerin esaslı bir dinamiği olarak yorumladığı ve *Tarihte Zorun Rolü* kitabının temel izleğine yerleştirdiği dolaysız şiddet olarak zor olgusunu paranteze alıyoruz. Engels'in orada zor kategorisi ile ifade ettiği şey, kitlelerin büyük toplumsal değişimler sırasında keskinleşen sınıf çatışmalarına bağlı olarak başvurdukları şiddettir.

¹³³ Gamze YÜCESAN-ÖZDEMİR (2019), “Kara Gün Kararır Gitmez: Emekçi İntiharlarına Dair”, **BirGün Gazetesi**. (Web erişim: <https://www.birgun.net/haber/kara-gun-kararip-gitmez-emekci-intiharlarina-dair-276605>). (Erişim tarihi: 18.11.2019). Yücesan Özdemir, emek rejiminin yıkıcılaşmasının ekonomik veçhesinin, son dönemde keskin bir şekilde artan emekçi intiharlarına neden olan düşük ücret, geleceksizlik, ağır borçlanma, işsizlik, yokluk ve açlık koşullarınca şekillendiğini belirtmektedir. Bununla birlikte yıkıcı emek rejiminin politik veçhesi emeğin politik alandan dışlanmasını, ideolojik veçhesi ise toplumsal zaman ve mekânın emeğin kolektif bir güce dönüşmesini engelleyecek şekilde parçalanmasını ifade etmektedir.

üzerindeki boyunduruğunun ekonomik, politik ve ideolojik veçheleri göz önüne alındığında bütün çıplaklığıyla kavranabilir. Bu durumda, zorun kapitalist *toplum(sal)laştırma* biçiminde temellenen karakterini gözler önüne sermek, tüm bu açılardan önem kazanmaktadır. Marx'ın kullandığı biçimiyle toplum(sal)laştırma [Vergesellschaftung] kavramı (çoğu zaman İngilizceye *socialisation*, Türkçeye ise *toplumsallaşma* olarak çevrilmektedir) bireylerin içselleştirilmiş toplumsal normlarla toplumsal bütüne adapte edilmeleri manasını taşıyan toplumsallaşma kavramından daha ötede, çok daha kapsayıcı ve dinamik bir bağlamda, “tüm düzeylerde toplumsal ilişkileri şekillendirme ve gerçekleştirme anlamın[1]”, *toplum oluşturma* anlamını taşımaktadır¹³⁴. Toplum(sal)laştırma, “bir piyasa bağlantısının yapılmasını mümkün kılan temel değişim ilişkilerinin, gelişim süreci/izleği içerisinde, değişime içkin iş bölümünün, bilgi, tavırlar, alışkanlıklar, kurumlar, ekipman ve örgütlenme olarak nesnelleşmesini mümkün kılan” karmaşık *karşılıklı bağımlılık ağlarının* ortaya çıkması olarak tanımlanabilir¹³⁵. Nitekim, tarihsel materyalist yaklaşım, kapitalist toplum(sal)laştırmanın önemli uğrak ve alanları olarak üretim, birikim ve devlet kategorilerine bilhassa önem verir. Çünkü kapitalist

¹³⁴ Jan REHMANN (2017), **İdeoloji Kuramları: Yabancılaşma ve Boyun Eğme Güçleri**, (Çev. Şükrü Alpagut), İstanbul: Yordam Kitap, s. 260. Dolayısıyla Vergesellschaftung sözcüğünü, Türkçeye ‘toplumlaştırma’, İngilizceye ise ‘societization’ biçiminde çevirmek daha doğru olacaktır. Bkz. Kees VAN DER PIJL (2004), “Two Faces of the Transnational Cadre Under Neo-Liberalism”, **Journal of International Relations and Development**, No. 7, s. 179-180. Ayrıca bkz. Ali Murat ÖZDEMİR (2008), **Sözün Mülkiyeti: Hukukun Ekonomi Politikası**, Ankara: Dipnot Yayınları, s. 28 ve Ali Murat ÖZDEMİR, Gamze YÜCESAN-ÖZDEMİR (2008), **Sermayenin Adaleti: Türkiye’de Emek ve Sosyal Politika**, Ankara: Dipnot Yayınları, s. 201 vd.

¹³⁵ ÖZDEMİR (2008), s. 28; Kees VAN DER PIJL (1998), **Transnational Classes and International Relations**, London: Routledge, s. 9

toplumlarda bu süreç, sermaye birikimi -dolayısıyla (sermayenin) üretim(i)- ve devlet faaliyeti tarafından gerçekleş(tiril)mektedir¹³⁶.

O halde, kapitalist üretim ve birikimin koşullandırdığı toplumsal koşulların yaratımı ve sürdürülmesi perspektifinin benimsenmesi, kapitalist zorun etraflı kavranışının zorunlu koşuludur. Marx'ın sermayeyi toplumsal bir ilişki olarak nitelemesinin altında yatan sorunsalın, kapitalist zor için de geçerli olduğu tereddütsüz bir biçimde söylenebilir: “[Zor] kategorisinin *toplumsal belirlenimler* dışında bir anlamı yoktur”¹³⁷.

B. Kapitalist Üretim İlişkileri

Kapitalist üretim tarzının -dolayısıyla da kapitalist zorun- temel toplumsal belirlenimlerini kavramaya çalışırken ilk üzerinde durulması gereken kategori, ‘üretim ilişkileri’ kategorisidir. Bunun nedeni, kapitalist zor kategorisiyle ifade edilen egemenlik ve bağımlılık ilişkilerinin, sömüren ile üretici arasındaki *toplumsal ilişkilerden*, yani sömürü ve tahakküm ilişkilerinden kaynaklanmasıdır¹³⁸. Marx’a göre kapitalizmdeki en temel toplumsal ilişki, sermaye ile emek arasındaki güç ilişkisidir¹³⁹. David Harvey’in de altını çizdiği üzere Marx, bu güç ilişkisinin, ancak emek gücünün bir meta haline geldiği, emekçinin emek gücü üzerinde hukuki haklara sahip olduğu ve piyasada özgürce alınıp satılabildiği kapitalist düzenin temel tarihsel koşulları çerçevesinde kavranabileceğini ileri sürmüştür¹⁴⁰. Bu tarihsel koşullar ise en kapsamlı biçimde, Marx’ın özgül toplum kavrayışı ve kapitalist üretim ilişkilerine yüklediği anlam dolayımıyla anlaşılabilir.

¹³⁶ VAN DER PIJL (1998), s. 9.

¹³⁷ Ellen Meiksins WOOD (2016a), **Kapitalizm Demokrasiye Karşı**, (Çev. Şahin Artan), İstanbul: Yordam Kitap s. 41. Vurgu bana ait.

¹³⁸ WOOD (2016a), s. 41.

¹³⁹ David HARVEY (2016), **Kent Deneyimi**, (Çev. Esin Soğancılar), İstanbul: Sel Yayınları, s. 162.

¹⁴⁰ HARVEY (2016), s. 162.

1. Tarihsel Materyalizm Açısından Toplum-Üretim ilişkisi

Marx'a göre toplum basitçe bireylerden oluşmaz, daha ziyade bireylerin birbirleri arasındaki ilişkilerin toplamını ifade eder¹⁴¹. Marx bu nedenle, *Kapital*'in üçüncü cildindeki *Üçlü Formül* başlığı altında şöyle yazmaktadır:

“Toplumsal üretim süreci, hem insan yaşamının maddi varlık koşullarının üretim sürecidir, hem de özgül, tarihsel-iktisadi üretim ilişkileri içinde gerçekleşen, bu üretim ilişkilerinin kendilerini ve dolayısıyla da bu sürecin taşıyıcılarını, bunların maddi varlık koşullarını ve karşılıklı ilişkilerini, yani onların belirli olan iktisadi toplum biçimlerini üreten ve yeniden üreten bir süreçtir. Çünkü, *toplum, iktisadi yapısı açısından ele alındığında, tam da, bu üretimin taşıyıcıları ile doğa arasındaki ve taşıyıcıların kendi aralarındaki bu ilişkilerin bütünüdür*”¹⁴².

Marx'ın pasajından hareketle kapitalist toplumun, bireylerin tek tek taşıyıcısı (ve maskesi/maskeleşmesi¹⁴³) olduğu ve bir yandan bireylerin eylemlerine dayatıcı biçimde

¹⁴¹ MARX (2013), s. 175. Marx'ı takiben Althusser de *John Lewis'e Cevap* başlıklı kısa metninde “toplum bir bireyler ‘bileşimi’, ‘toplum’ı değildir; onu oluşturan bireylerin içinde yaşadıkları, çalıştıkları ve savaştıkları toplumsal ilişkiler sistemidir” diye yazar. Bkz. Louis ALTHUSSER (1987), **John Lewis'e Cevap**, (Çev. Müntekin Ökmen), Ankara: Verso Yayınları, s. 20, Ayrıca bkz. ALTHUSSER (2007), s. 339.

¹⁴² MARX (2017), s. 805. Vurgu bana ait.

¹⁴³ Marx *Kapital*'in “Mübadele Süreci” başlıklı ikinci bölümünde, ekonomik süreçler içinde kişilerin, taşıyıcısı oldukları ilişkilerin kişileşmeleri, dolayısıyla da bu ilişkilerin maskeleri olarak belirlediğini/göründüğü ifade eder: “Araştırmamız ilerledikçe iktisat sahnesine çıkan kişilerin karakter maskelerinin, birbirlerinin karşısına taşıyıcıları olarak çıktıkları iktisadi ilişkilerin kişileşmelerinden başka bir şey olmadıklarını göreceğiz”. Bkz. MARX (2015), s. 94.

etki ederken, öte yandan ancak bireylerin eylemleri dolayısıyla yeniden üretilebilen¹⁴⁴ toplumsal ilişki ve süreçlerin dinamik bir bütünlüğü olarak kavranması gerektiği söylenebilir¹⁴⁵. Belirtmek gerekir ki Marx'ın bu cümleleri, toplumun ne anlama geldiğine (ya da gelmediğine) dair gelişigüzel sarfedilmiş cümleler değildir. Marx burada aynı zamanda, toplumların yalnızca insanlar bütünü biçiminde kavranarak genelleştirilmesi ve tarihdışılaştırılmasının, “toplumsal ilişkileri ifade eden farkların” gözden kaçırılması anlamına geldiğini vurgulamaktadır¹⁴⁶. Tarihsel olarak belirlenen bu farklara dikkat edildiğinde, toplumun *geniş anlamıyla ekonomik* veçhesinin, üretim ilişkilerinin ve onların taşıyıcılarının karmaşık ve karşılıklı ilişkilerinden oluşan “belirli bir tarihsel toplum biçimine/toplumsal formasyona [Gesellschaftsform]”¹⁴⁷ tekabül ettiği görülmektedir. Demek ki verili bir *tarihsel biçim/yapı/bütün* olarak toplum, toplumsal belirlenimlerin ve ilişkilerin sistemi olarak kavranmalıdır: “Köle olmak, yurttaş olmak”

¹⁴⁴ Bu durum, çalışmanın ileriki sayfalarında gösterileceği üzere, toplumun aynı anda *nesnel* ve *öznel* bir olgusal bütünlük olmasıyla ilgilidir. Toplum bireyleri yönlendiren ve hatta onlara hükmeden bir bütünlük olmakla birlikte ancak insanlar sayesinde varolabildiği ve yeniden üretilebildiği için öznelidir. Bkz. GEORG-BACKHAUS (1992), s. 57. Öte yandan belirtmek gerekir ki, Althusserci Marksizm (Balibar), Marx'ın *Kapital*'de “insan” ya da “özne” sözcüklerini kullanmadığına dikkat çekerek insanların teorinin içinde, yapının içinde içerilmiş ilişkilerin dayanağı biçiminde ve yapının belirli etkileri olarak bireyselliklerinin biçimleri şeklinde” görüldüğü ifade eder. Bkz. BALIBAR (2007), s. 576. Ayrıca bkz. ÖZDEMİR (2010), s. 74.: “Yapısalcı Marksizm'in hakim eğilimi, bireyi içine girdiği sosyal ilişkiler sistemi tarafından inşa edilen ve bu ilişkileri taşıyan (Trager) bir entite olarak kabul etmeye doğru meyleder[...]”.

¹⁴⁵ POSTONE (2003), s. 153; Michael HEINRICH (2006), **Die Wissenschaft vom Wert**, Münster: Westfälisches Dampfboot, s. 147.

¹⁴⁶ MARX (2013), s. 175.

¹⁴⁷ MARX (2013), s. 175.

diye yazar Marx, “toplumsal belirlemelerdir, A ve B insanların ilişkileridir. A insanı bu haliyle köle değildir. O, toplum içinde ve toplum yoluyla köledir”¹⁴⁸.

Bilindiği gibi Marx ve Engels, bu toplumsal belirlenimlerin, toplumların *maddi yaşamı üretme* tarzlarıyla ve bu tarzların çok veçheli sonuçlarıyla büyük ölçüde ilişkili olduğunu ileri sürmüşlerdir¹⁴⁹. Onlara göre, insanlar “kendi geçim araçlarını üretirken, dolaylı olarak kendi maddi yaşamlarını da” üretirler¹⁵⁰. Tarihsel materyalizmin, toplumsal yasa ve bağıntıların yapılanışının kavranışı esnasında, bütünsel ve toplumsal bir süreç olarak *üretme*¹⁵¹, -ya da Engels’in deyişiyle- belirli toplum biçimlerinde “ne üretildiğine, nasıl üretildiğine ve ürünlerin nasıl değiştiğine”¹⁵² öncelik tanınması, pek tabii ki Marx ve Engels’in bu teorik tutumundan kaynaklanır. Ali Murat Özdemir, *Sözün Mülkiyeti* başlıklı kitabında Marksist/tarihsel materyalist yaklaşımın bu niteliğini şu şekilde ifade etmektedir:

“Marksist teori, *toplumsal ilişkilerin yeniden üretimi dahil, her türlü üretim faaliyeti ekseninde kurulan ilişkileri, bunların görünür biçimlerini ve bu biçimleri*

¹⁴⁸ MARX (2013), s. 175. Bununla birlikte eklemek gerekir ki, toplum sadece ilişki ve şeylerin toplamı değil, aynı zamanda bu toplama mündemiç değişim/dönüşüm sürecinin kendisidir. Paul SWEEZY (2007), **Kapitalist Gelişme Teorisi**, İstanbul: Kalkedon Yayınları, s. 32.

¹⁴⁹ Marx, “toplumsal, siyasal ve tarihsel bir süreç olarak anlaşılan üretimin, toplumsal bütünlüğün merkezinde olduğunu ısrarla savunmuştu[r]”. Bkz. Paul BLACKLEDGE (2017), **Marksist Tarih Kuramı Üzerine**, (Çev. Şükrü Alpagut), İstanbul: Yordam Kitabevi, s. 50. Vurgu bana ait.

¹⁵⁰ Karl MARX, Friedrich ENGELS (2013b), **Alman İdeolojisi**, (Çev. Olcay Geridönmez, Tonguç Ok), İstanbul: Evrensel Basım Yayın, s. 30.

¹⁵¹ WOOD (2016a), s. 39.

¹⁵² Friedrich ENGELS (1979), “Ütopik Sosyalizm ve Bilimsel Sosyalizm”, (Çev. M. Kabagil, A. Gelen, K. Somer, V. Erdoğan, Ö. Ünal, M. Belli, S. Belli), **Marx-Engels Seçme Yapıtlar, Cilt 3 içinde**, Ankara: Sol Yayınları, s. 161.

mümkün kılan sosyal mekanizmaları, diğer ilişki setlerinin biçimlenmesinde, sosyal bütünlük içerisinde anlamlandırılmalarında ve dönüşümlerinde belirleyici ya da temel eksen olarak kabul eder”¹⁵³.

Marx ve Engels’e göre, *maddi yaşamın üretimi* toplumsallığın çekirdeğidir. Tarihsel materyalizm¹⁵⁴, insanların maddi üretimi örgütlemelerini, toplumsal örgütlenmenin temeli olarak kabul eder¹⁵⁵. Üstüne üstlük bu kabul, söz konusu olan eğer kapitalist toplumlarsa daha da önemlidir. Bunun nedeni, üretimin bu kadar bariz bir biçimde, yalnızca kapitalist toplum(sal)laşmanın kilidini açmasıdır¹⁵⁶. O halde tarihsel materyalist sosyal teorinin üretim eksenli temerküzü, sosyal bilimler literatürünün birçok yerinde iddia edildiği gibi Marksistlerin *üretim fetişizminden* değil, kapitalizmin bu nesnel gerçekliğinden kaynaklanır. Cornelius Castoriadis bu hususun altını şöyle çizmiştir:

¹⁵³ ÖZDEMİR (2008), s. 18. Vurgu bana ait.

¹⁵⁴ Ernest MANDEL (1977), **From Class Society to Communism: An Introduction to Marxism**, (Trans. Louisa Sadler), London: Pluto, s. 168. Tarihsel materyalizm, biyolojik varlıklar olan insanların maddi ihtiyaçlarını, doğayla toplumsal etkileşimleri, yani toplumsal bir süreç olarak üretim sayesinde giderdiklerine dikkat çeker. Tüm insan toplulukları hayatta kalmak ve geçimlerini sağlamak için üretmek zorundadır ve üretim (asgari düzeyde geçimin üretimi ve bu üretim için gerekli olan araçların üretimi) toplumsal praxisin ve örgütlenmenin ön koşulunu imler. Bkz. Bastiaan VAN APELDOORN (2004), s. 153.

¹⁵⁵ Öyleyse üretimin ilk başta ihtiyaçların giderilmesi olduğunu söyleyebiliriz: “İhtiyaç olmaksızın üretim olmaz”. Bkz. MARX (2013), s. 132. Öte yandan Ágnes Heller’in ihtiyaç kavramının Marx’taki macerasını incelediği eserinde isabetle altını çizdiği gibi: ihtiyaçlar doğal, yani toplumsal olmayan ihtiyaçlar olsa bile, giderilme biçimleri onları toplumsal kılar. Bkz. Ágnes HELLER (1976), **The Theory of Need in Marx**, London: Allison&Busby, s. 31.

¹⁵⁶ Luca BASSO (2013), “Between Pre-Capitalist Forms and Capitalism: The Problem of Society”, **In Marx’s Laboratory içinde**, Riccardo Bellofiore, Guido Starosta, Peter D. Thomas (ed), Brill: Leiden, ss. 331-346, s. 344.

“[E]konominin ve onun toplum açısından öneminin çözümlenmesi ancak 17., özellikle de 18. Yüzyıldan itibaren, yani, fiilen ekonomiyi toplumsal yaşamın başat anı olarak yücelten kapitalizmin doğuşuyla oluşabildi. Marx ve Marksistlerin ekonomik olana verdikleri temel önem de bu tarihsel gerçeği dile getirir”¹⁵⁷.

Marx ve Engels’in yaklaşımı, modern toplumların nesnel varoluşunun üretimden zorunlu olarak ayrı düşünülmemeyeceğini vurgulamakla birlikte, hem üretimin hem de önemli bir parçası olduğu (modern/kapitalist) *ekonominin* toplumsal bir bütünlük olarak kavranması gerektiğini göstermiştir. Roman Osipovich Rosdolsky, Marx’ın, 1857 yılında gelişiminin henüz erken bir aşamasında bulunan eleştirel projesi için oluşturduğu çerçeve ile ilgili olarak şöyle yazar: “Orijinal çerçeveyi ayırt eden şey, öncelikle burjuva ekonominin ‘organik bir bütün olarak görülmesi’, bir bütünlük, ‘bütünün parçalar üzerindeki her yönden belirleyici üstünlüğü’nün (G. Lukasc) perspektifidir”¹⁵⁸. Yine Edwar Palmer Thompson, *The Poverty of Theory and Other Essays (Teorinin Sefaleti)* başlıklı eserinde, tarihsel materyalizmin, “kapitalist süreç mantığının bir toplumun bütün faaliyetlerinde ifade bulduğunu”, “toplumun gelişimine ve biçimine belirleyici bir basınç uyguladığını” ve bu nedenle bize, “kapitalizmden, ya da kapitalist toplumlardan söz etme hakkı verdiğini” ifade eder¹⁵⁹. Ekonominin Marksizmdeki bütünlüklü kavranışı, o halde üretimin bir bütünlük olarak kavranış bağlıdır¹⁶⁰.

¹⁵⁷ Cornelius CASTORIADIS (1997), **Toplum İmgeleminde Kendini Nasıl Kurar?, 1. Cilt**, (Çev. Hülya Uğur Tanrıöver), İstanbul: İletişim Yayınları, s. 23.

¹⁵⁸ Roman ROSDOLSKI (2012), **Marx’ın Kapitali’nin Oluşumu**, (Çev. Cumhuriyet Atay, Münevver Çelik), İstanbul: Otonom Yayınları, s. 44.

¹⁵⁹ E.P. THOMPSON (2015), **Teorinin Sefaleti: Hatalı Bir Devridaim Makinesi**, (Çev. Ahmet Fethi Yıldırım), İstanbul: Nika Yayınları, s. 155.

¹⁶⁰ Bkz. Marcello MUSTO (2008), “History, Production and Method in 1857 ‘Introduction’”, **Karl Marx’s Grundrisse: The Foundations of the Critique of Political Economy 150 Years Later içinde**, Marcello Musto (Ed), London: Routledge,

Marx ve Engels tarafından, bir bütünlük olarak üretime tanınan bu nesnel öncelik, üretime dair bir başka önemli hususun ön plana çıkarılmasını zorunlu kılar. Bu, üretimin tarihdışı değil, tarihsel bir kategorisi olmasıdır. Gerçekten de toplum kategorisinin burjuva bilimlari tarafından tarihdışılaştırılmasının önemli bir parçasının, üretimin ve ekonominin tarihdışılaştırılması olduğunu belirtmek gerekir. Hatta, Marx'ın klasik ekonomi politiğe üretim kategorisini tarihdışılaştırdığı için yönelttiği o kökten itiraz, onun üretim kavramsallaştırmasının çıkış noktasını oluşturmaktadır.

s. 6. Marx'ın, *Grundrisse*'de kapitalist üretim analizinin kalkış noktasının toplumsal olarak üreten bireyler olduğunu ve üretimin her zaman toplumsal bireylerin, toplumsal gelişimin belirli bir düzeyindeki üretimine tekabül ettiğini vurguladığını yukarıda zaten söylemiştik. Öyleyse Marx'ın, üretimi (bir bütünlük olarak) kavrayış tarzını anlayabilmek için ilk önce Marx'a göre genel olarak üretim [Produktion im allgemeinen] diye bir şeyin olmadığını vurgulamak gerekir: “üretimden söz edildiğinde, demek ki, anlatılmak istenen daima toplumsal gelişimin belli bir aşamasındaki üretimdir”. Genel olarak üretim, tarihsel olarak gerçekten var olan bir döneme ya da aşamaya tekabül etmez, daha ziyade bir kategoridir. Bununla birlikte genel üretim [allgemeine Produktion] diye bir şey de söz konusu değildir: Üretim her zaman belirli bir üretim dalı olarak gerçekleşir- tarımcılık ya da elektronik yazılım üretimi gibi. Üretimi sadece tekil bir üretimin kendisi olarak ele almak da Marx'a göre eksik olacaktır; üretim bütünlüktür [Totalität]. Her üretim dalı tek başına üretimin toplumsal bütünlüğünü oluşturur. Öyleyse genel olarak üretimden ve genel üretimden söz edilemese de bir bütünlük olarak üretimden söz edilebilir. Marx'a göre tarihin belirli dönemleri olduğu gibi, bir bütünlük olarak üretimin de böylesi dönemleri vardır ve genel olarak üretim, bir bütünlük olarak üretimin bu farklı dönemlerinin ortak ögesini ortaya çıkaran rasyonel bir soyutlamadır. Marx bu ortak ögeyi tespit etmenin önemini yanında, farklı üretim dönemlerini sağlıklı bir biçimde analiz edebilmek için “genel ve ortak olmayan ögeleri[n], başlı başına geçerli olan belirlemelerden” ayrılması gerektiğini belirtir. Bkz. Karl MARX (2008), **Grundrisse: Ekonomi Politiğin Eleştirisi İçin Ön Çalışma**, (Çev. Sevan Nişanyan), İstanbul: İletişim Yayınları, s. 124 vd.

Marx'ın üretime bakışını görece sistematik bir biçimde kavrayabileceğimiz metinlerinden birisi, *Einleitung (Giriş)*¹⁶¹, yani *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie* başlığıyla yayınlanan metinlerden (defterlerden) *M defteri* olarak bilinenidir¹⁶². *Giriş* her ne kadar Marx'ın çalışmasının görece erken bir döneminde yazılmış olsa da, üretimin nesnel yasalarının toplumsal ve tarihsel olarak belirlendiğini tespit eden en rafine metinlerden biridir. Marx burada, üretim tarzı kavramının ve kapitalist üretim tarzının hem tarihselliğinin¹⁶³ hem de toplumsallığının altını çizmektedir. Marx'ın birçok defa ve farklı biçimlerde ifade ettiği üzere, üretim daima insanların yanyana gelmeleriyle, dolayısıyla da belirli toplumsal bağlar ve ilişkiler oluşturmalarıyla mümkündür¹⁶⁴. Marx bu bağlamda, kapitalist üretim analizinin kalkış noktasının *toplumsal olarak üreten bireyler* olduğunu ve üretimin her zaman toplumsal bireylerin, toplumsal gelişimin belirli bir düzeyindeki üretime tekabül ettiğini vurgular.

Ayrıca, Marx'ın *Giriş*'teki ana hedefi, üretimin klasik ekonomi politikteki ele alınışı ve burjuva üretim kavramsallaştırmasıdır. Simon Clarke'ın ifadeleriyle, “burjuva ideolojisinin kuramsal temeli, tam olarak üretimin belli bir kavramsallaştırması içinde yerleşik olabilir. Bu üretim kavramsallaştırmasının klasik formülasyonu klasik ekonomi politikte bulunur; Marx da hayatının en verimli on yılını bu ekonomi politiğin eleştirisine

¹⁶¹ Martin NICOLAUS (1993), “Foreword”, **Grundrisse Foundations of the Critique of Political Economy (Rough Draft)** içinde, Karl Marx, London: Penguin Books s. 12.

¹⁶² Antonio NEGRI (2006), **Marx Ötesi Marx: Grundrisse Üzerine Dersler**, (Çev. Münevver Çelik), İstanbul: Otonom Yayınları, s. 53. Bu defterler aynı zamanda Marx'ın entelektüel gelişimindeki erken düşüncelerinin bir eleştirisini sunmaktadır. Bkz. Martin NICOLAUS (1968), “Unknown Marx”, **New Left Review**, I/48, s. 45 vd.

¹⁶³ MUSTO (2008), s. 9.

¹⁶⁴ Karl MARX (2001), **Ücretli Emek ve Sermaye**, (Çev. Süleyman Ege), Ankara: Bilim ve Sosyalizm Yayınları, s 37.

adamıştır”¹⁶⁵. Bu bağlamda, Marx’ın kendi çalışmasını, bütün bir ekonomik kategoriler sisteminin eleştirisi olarak gördüğünü hatırlamak önemlidir¹⁶⁶. Marx, İngiliz ekonomi politiğini, kapitalist üretimin tarihsel özgüllüğünü kavrayamamakla itham eder¹⁶⁷. David

¹⁶⁵ Simon CLARKE (2004), “Marksizm, Sosyoloji ve Poulantzas’ın Devlet Kuramı”, (Çev. İbrahim Yıldız), **Devlet Tartışmaları: Marksist Bir Devlet Kuramına Doğru içinde**, Simon Clarke (Ed.), Ankara: Ütopya Yayınevi, s. 94.

¹⁶⁶ Werner BONEFELD (2014), **Critical Theory and The Critique of Political Economy: On Subversion and Negative Reason**, London: Bloomsbury, s. 36.

¹⁶⁷ E. Ahmet TONAK (2013), “Grundrisse”, **Marksist Klasikleri Okuma Kılavuzu içinde**, İstanbul: Yordam Kitabevi, s. 147. Marx’ın klasik ekonomi politiğin ekonomik kategorileri bağımsızlaştırıp genelleştirmesini ve “ebedi bir doğa ilişkisi” haline getirmesini (doğallaştırmasını) hedef almasıdır. Marx’a göre buradaki “[a]maç, gerçekte, üretimi bölüşüm vb. den ayırmış, tarihten bağımsız ebedi doğa yasalarıyla yönetiliyormuş gibi sunmaktır. “Sermaye ancak belirli ilişkiler içinde sermaye haline gelir. Marx Üretimin böylece başlangıç noktası, tüketim sonuç, bölüşüm ve mübadele ise ara olarak indirgenmesine itiraz eder. Bu şema Marx’a göre tutarlı olmasına tutarlıdır fakat asıl sorun bu kategorilerin neye göre belirlendiklerinin, hangi belirlenimlerin yoğunlaşması olduklarının hiç de belli olmamasıdır. Oysa Marx tarihteki somut gerçeklikleri ele alırken, bunların içinde bulunduğu dönemdeki belirlenimlerin nasıl yoğunlaştığını analiz etmek gerektiğini düşünür. Marx için önemli olan ise bunların “birlikleri içinde” kavranmasıdır. Bu pasaj açıkça Marx’ın ekonomi politiğin kavramlarını doğal ve değişmez yasalar olarak ortaya koymayı reddederek, onları dünya-tarihsel süreç içindeki ampirik bulgulardan çıkarsadığını gösterir. Aksi durumda kavramların ele alınışında gözden kaçırılmaması gereken ve tarihin farklı dönemlerine göre değişiklik gösteren nitelikleri doğal ve genelleştirilmiş yasalar içinde yok olup gidecektir. Aslında Marx bu yöntemin burjuva toplumsal ilişkilerin tahkimatı için oynadığı rolün altını özellikle çizer. Ekonomi politiğin bu temel kavramlarını (üretim, bölüşüm, tüketim) yalnızca kendilerine özgülmüş gibi görünen genelleştirilmiş bağımsız yasalarla açıklamak, haliyle bunların birbirlerinden bağımsız şeylermiş gibi ele alınmalarına yol açar. Bu durumda burjuva ilişkileri, rahatlıkla toplumun üzerlerine kurulu olduğu genel ve doğal yasalar kılığında ortaya konulabilecektir. Oysa gerçekte söz konusu olan, bunlar arasındaki gerçek ilişkilerin “kabaca koparılması”dır. Bkz. MARX

Ricardo'nun, Adam Smith'in ve Jean Jacques Rousseau'nun da içinde bulunduğu "18. yüzyıl Robinsonculuğunun", *üretimi* analiz etmek için kullandığı *toplumdan yalıtılmış bireyin* (avcı ve balıkçı) karşısına Marx, *toplumsal olarak belirlenmiş bireyi* ve toplumsal bireylerin üretimini çıkarır¹⁶⁸. Marx'a göre klasik ekonomi politik, 18. yüzyıl bireyini toplumsallığı bağlamında ve tarih içinde gelişen bir varlık olarak değil, tarihin hareket noktası olarak ele alır. Oysa ona göre, modern yalıtılmış bireyin ortaya çıkışı, tam da emeğin feodal toplumsal ilişkilerden özgürleşmesiyle mümkün olmuştur¹⁶⁹. "Tarihte ne kadar geriye gidersek" der Marx, "birey ve dolayısıyla üretim yapan birey de o kadar bağımlı olarak, daha büyük bir bütünün bir parçası olarak belirir"¹⁷⁰. Toplumsal bağların, bireyin kendi amaçları için kullanması gereken araçlar, fakat daha da önemlisi *dışsal bir zorunluluk* olarak ortaya çıkması ise ancak 18. yüzyılın sivil (burjuva) toplumunda söz konusu olmuştur¹⁷¹. Demek ki can alıcı olan şey, politik ekonominin kategorilerinin, toplumsal ilişkilerin yansıtıcısı olduğunun gözden kaçırılmaması gerektiğidir¹⁷². Bu ise ivedilikle, politik ekonominin en temel kategorisi olan üretimin hiçbir zaman teknik anlamıyla üretim sürecine indirgenemeyeceğini gösterir. Çünkü bütünlüklü bir süreç olarak üretim, bireyin, kendisine dışsal olan (ve tarihsel olarak belirlenen) bağıntılar

(2008), ss. 126-130. Ayrıca bkz. Paul BLACKLEDGE (2017), **Marksist Tarih Kuramı Üzerine**, (Çev. Şükrü Alpagut), İstanbul: Yordam Kitabevi, s. 55.

¹⁶⁸ MARX (2008), s. 120 vd.; MUSTO (2008), s. 4; Stuart HALL (1973), **A "Reading" Marx's 1857 Introduction of Grundrisse**, s. 4. (Web erişim: <https://www.birmingham.ac.uk/Documents/college-artslaw/history/cccs/stencilled-occasional-papers/1to8and11to24and38to48/SOP01.pdf>). (Erişim tarihi: 08.06.2018).

¹⁶⁹ MUSTO (2008), s. 5.

¹⁷⁰ MARX (2008), s. 122.

¹⁷¹ MARX (2008), s. 123.

¹⁷² Simon CHOAT (2016), **Marx's 'Grundrisse': A Reader's Guide**, London: Bloomsbury, s. 27.

dolayısıyla yerleşmiş olduğu toplumsal pozisyonunu, eş deyişle bireyin bütünle olan ilişkisini belirlemektedir. İşte birey tarafından kontrol edilmesi oldukça güç olan bu bağıntılar, karşımıza ‘üretim ilişkileri’ kategorisini çıkartır. Marx’a göre bir toplumdaki ‘üretim ilişkileri’ –o toplumdaki üretici güçlerle birlikte- Marx’ın üretim tarzı [Produktionsweise, mode of production] adını verdiği o özgül bütünlüğü oluşturur ve toplum, her şeyden önce, bu özgül üretim tarz(lar)ını oluşturan toplumsal pratiklerin (toplumsal ilişkilerin) *somut* kuruluşu ve *karmaşık* biraradalığıyla ilgilidir. Marx bu kavrayış tarzını, 1849’da *Neue Rheinische* gazetesinde bir dizi başyazı olarak yayımlanan *Lohnarbeit und Kapital (Ücretli Emek ve Sermaye)*¹⁷³ başlıklı metninde şöyle özetler:

“Toplumsal ilişkiler denilen şeyi, toplumu, ve, özel olarak, belirli bir tarihsel gelişme aşamasındaki bir toplumu, *bir [bütün] halinde üretim ilişkileri* belirler. Antik toplum, feodal toplum, burjuva toplumu, her biri aynı zamanda, insanlık tarihinde özel bir gelişme aşamasını gösteren böyle *üretim ilişkileri bütünüdürler*”¹⁷⁴.

2. Üretim İlişkilerinin Toplumsal Temeli: Değerlenme

Tarihsel materyalist literatürde üretim ilişkilerinin ne olduğuna ya da neleri içerdiğine dair çeşitli tanımlar ve yaklaşımlar geliştirilmiş olsa da, Marx’ın kendisi terimi ayrıntılı bir biçimde tanımlamamıştır. Bununla birlikte, 1859 tarihli *Zur Kritik der politischen Ökonomie (Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı)* başlıklı metnin önsözündeki o bilindik pasajında, üretim ilişkilerinin en geniş tanımını verdiği söylenebilir. “Varlıklarının toplumsal üretiminde insanlar” diye yazar Marx, “aralarında, *zorunlu, kendi iradelerine bağlı olmayan* belirli ilişkiler kurarlar; bu üretim ilişkileri, onların maddi üretici

¹⁷³ Marx’ın 1847’de işçilere verdiği konferansa dayanıyor.

¹⁷⁴ MARX (2001), s. 38. Vurgu bana ait.

güçlerinin belirli bir gelişme derecesine tekabül eder”¹⁷⁵. O halde, üretim ilişkilerinin en geniş anlamıyla, insanların, varlıklarının toplumsal üretimi sırasında girdikleri, ‘zorunlu’ ve kendi iradelerine bağlı olmayan ilişkilerin bütünü olduğu söylenebilir. Böylece, üretim ilişkileri kategorisinin, sınıflı toplumlarındaki ekonomik zorlama olgusunun kavranışını bakımından önemi ortaya çıkmaktadır. Zorun ekonomik veçhesi her şeyden önce, üretim ilişkilerinin bireyin karşısına ‘zorunlu’ ilişkiler olarak çıkmasından kaynaklanmaktadır.

Marx’ın üretim ilişkilerini toparlayıcı bir bağlamda betimlediği pasajlarından bir diğeri ise *Kapital*’in üçüncü cildindeki “emek rant” alt başlığı altında yer alır. Burada Marx, üretim ilişkilerini, *Katkı*’nın *Önsöz*ündeki ifadesine nazaran çok daha özel bir bağlama yerleştirir:

“Dolaysız olarak üretimin kendisinden kaynaklanan ve kendisi de üretimin üzerinde belirleyici etkiye bulunan efendilik-kölelik [Herrschaft-Knechtschaft] ilişkisini belirleyen şey, karşılığı ödenmemiş artık emeğin dolaysız üreticilerden çekilip alınmasının özgül iktisadi biçimidir. Ama üretim ilişkilerinin kendilerinden kaynaklanan iktisadi topluluğun tüm biçimlenmesi ve dolayısıyla aynı zamanda onun özgül siyasal biçimi bunun üzerine kuruludur. Tüm toplumsal yapının en iç sırrını, örtülü temelini ve dolayısıyla aynı zamanda egemenlik-bağımlılık [Souveranität-Abhängigkeit] ilişkisinin siyasal biçimini, kısacası her bir durumdaki özgül devlet biçimini bulduğumuz yer, her zaman, üretim koşullarının sahipleri ile dolaysız üreticiler arasındaki dolaysız ilişkidir (bu da, her bir biçimi, her zaman,

¹⁷⁵ Karl MARX (1976), **Ekonomi Politğin Eleştirisine Katkı**, (Çev. Sevim Belli), Ankara: Sol Yayınları, s. 25. Vurgu bana ait.

doğası gereği, emeğin kullanılma tarzının belirli bir gelişmişlik düzeyine ve dolayısıyla onun toplumsal üretici gücüne karşılık gelen bir ilişkidir)¹⁷⁶.

Sözü edilen bağlam görüldüğü gibi, sınıflı toplumlar tarihi boyunca dolaysız üreticilerin karşılığı ödenmeyen artık emeklerine el konulmasının, bu toplumlardaki *tahakküm/efendilik* ve *bağımlılık/kölelik* ilişkilerine kaynaklık ettiğine dikkat çekmektedir. Buna göre, dolaysız üreticilerin artık emeklerinin çekilip alındığı ekonomik biçim, üretimde temellenen toplumsal antagonizmanın çekirdeğini oluşturmaktadır. Marx burada, tahakküm ve bağımlılık ilişkilerinin, hem dolaysız üreticilerin sömürsünün özgül ekonomik biçimine -dolayısıyla da üretimin bu toplumlarda ulaşmış olduğu belirli aşamaya bağlı olarak ele alınabilecek tarihsel ve özgül toplumsal biçimlerin belirleyici gücüne- bağlılığından, hem de bu ilişkilerin üretimin kendisi -dolayısıyla da toplumun ekonomik biçimi- üzerinde etki sahibi olduğundan söz etmektedir. Kısacası Marx'a göre, tahakküm ve bağımlılık ilişkileri üretimin kendisinden doğmakla kalmaz, aynı zamanda üretimi etkiler de.

Bu durumda üretim ilişkilerini, üretimden doğan ve üretim üzerinde etki eden tahakküm/egemenlik ve kölelik/bağımlılık/tabii kılma ilişkileri, bir başka ifadeyle,

¹⁷⁶ MARX (2017), s. 777. Pasajın *Marx Engels Collected Works, Volume 37* içindeki çevirisinde Türkçede tahakküm/egemenlik/efendilik ve bağımlılık/kölelik sözcükleriyle karşılanabilecek olan *Herrschaft* ve *Knechtschaft*, *rulers* ve *ruled* sözcükleriyle çevrilmiş ve bu nedenle Marx'ın bu kavramlara yaptığı vurgu bu İngilizce edisyonda kaybolmuştur. Dikkat çeken bir diğer husus orijinal pasajın içinde Marx'ın efendilik ve kölelik sözcüklerinin karşılıkları olarak *Herrschaft* ve *Knechtschaft* sözcüklerini kullandıktan hemen sonra ayrıca, tahminimizce daha siyasal bir vurguya sahip olmalarından dolayı, yine benzer biçimde egemenlik ve tabii kılma/bağımlılık anlamlarına gelen *Souveranität* ve *Abhängigkeit* sözcüklerini kullanmış olmasıdır. Karşılaştırma için bkz. Karl MARX (2004), **MEGA², Bnd. 2, Abt. 15**, Berlin: Akademie Verlag, s. 767 ve Karl MARX (2010), **MECW, Vol. 37** (Digital Edition), Lawrence & Wishart, ss. 777-8.

“karşılığın ödenmemiş artık emeğin dolaysız üreticilerden çekilip alındığı özgül ekonomik biçim” olarak tanımlamak mümkün hale gelir. Bu esnada üretim ilişkileri, Marx tarafından, yalnızca ekonomik ilişkilerin (toplumun ekonomik biçiminin) değil ve fakat toplumun siyasal oluşumunun –yani siyasal egemenlik ve tabi kılma ilişkilerinin- temeli olarak da belirlenmiş olur. Bu husus, birazdan görüleceği üzere, bir üretim tarzının ekonomik ilişkilerden ibaret olmadığının anlaşılması açısından önemlidir. Marx’a göre üretim ilişkileri, ekonomik *tahakküm* ve *bağımlılık* ilişkilerinin yanı sıra, siyasal *egemenlik ve tabi kılma ilişkilerine/biçimlerine* de kaynaklık eder. Marx’ın net bir biçimde ortaya koyduğu bu husus, zorun kapitalist toplumsal ilişkilerde gömülü olduğu argümanı doğrultusunda, özellikle anlam kazanmaktadır.

Öte yandan, Marx’ın üretim ilişkilerinin ekonomik biçimine dair yukarıdaki vurgusunu Marksist düşünür Louis Althusser *Sur la Reproduction (Yeniden Üretim Üzerine)* başlıklı eserinde öne çıkarmıştır. Althusser, üretim ilişkilerini ya belirli bir toplum biçiminde toplumun tüm üyeleri dolaysız üretici¹⁷⁷ olarak bulunduğunda (bu durumda sınıfsız bir toplum söz konusudur) bu üreticiler arasında; ya da dolaysız üreticiler ile dolaysız olarak olmasa da üretime müdahil olan başkaları arasında (bu durumda da sınıflı bir toplumdan söz ediliyor demektir) var olan çok özel türde ilişkiler olarak tanımlar¹⁷⁸. Althusser, bu “başkalarının” üretim araçlarına sahip olduklarını, dolaysız üreticilerin emek ürünlerinin bir bölümünü karşılıksız olarak sahiplendiklerini ve bu nedenle de üretim sürecinin iki ucunda (başında üretim araçlarına sahip olarak ve sonunda artık ürüne el koyarak) yer

¹⁷⁷ Althusser burada üretim eyleyicisi (agent of production) tabirini kullanıyor. Louis ALTHUSSER (2014), **On the Reproduction of Capitalism**, London: Verso, s. 27; Louis ALTHUSSER (2005), **Yeniden Üretim Üzerine**, (Çev. Işık Ergüden), İstanbul: İthaki Yayınları, s. 53.

¹⁷⁸ ALTHUSSER (2014), s. 27.

aldıklarını belirtir. Bu kişiler, emek ürünlerinin yalnızca bir bölümünü üreticilere, kendilerini yeniden üretebilmeleri amacıyla verir¹⁷⁹.

Bu durum Althusser'e göre, sınıflı bir toplumdaki üretim araçlarının, onlara sahip olanlar ve olmayan arasındaki “tek yanlı bölüşümü” ile ilgilidir ve üretim aracındaki bu dağılım, ürünlerin bölüşümünü de belirlemektedir: “[Ü]retim ilişkilerini üretim araçlarının tek yanlı bölüşümü olarak tanımlayabiliriz” diye yazar Althusser¹⁸⁰. Ne var ki burada, üretimle bölüşüm arasında göz ardı edilemez bir bağ bulunmaktadır¹⁸¹. Dolayısıyla da söz

¹⁷⁹ Althusser bu geri kalan miktarın kapitalizmde artı-değer olduğunu belirtir. ALTHUSSER (2014), s. 28.

¹⁸⁰ ALTHUSSER (2014), s. 28.

¹⁸¹ Üretim ve bölüşüm arasındaki ilişki için ayrıca bkz. MARX (2008), s. 135 vd. Marx burada ilk önce bölüşümün üretimin ters yüzü olduğuna dikkat çeker. Daha doğrusu “bölüşüm ilişki ve formları” -ki bunlar bilindiği gibi ücret, kar, faiz ve rant olarak adlandırılır-, “üretim faktörlerinin ters yüzünden başka bir şey” değildir. Marx bunu ilk olarak klasik ekonomi politikte ekonomik kategorilerin sahip olduğu çift anlamlılığa dikkat çekerek eleştirel bir biçimde çıkarır: “Alışlagelmiş ekonomi eserlerine baktığımızda ilk göze çarpan şey, bunlarda her şeyin iki biçim altında tespit edildiğidir. Örneğin toprak rantı, ücretler, faiz ve kar bölüşüm kısmında ortaya çıkarken, toprak, emek ve sermaye üretim kısmında, birer üretim faktörü olarak boy gösterirler. Şimdi, daha ilk bakışta sermayenin çift biçimde, 1) üretim faktörü olarak, 2) gelir kaynağı olarak, belli bölüşüm formlarını belirleyen bir etmen olarak tespit edildiği bellidir. Söz gelimi, sermayenin kendini büyütme biçimleri olan faiz ve kar, döngüsel biçimde aynı zamanda sermaye üretiminin de öğeleri olduklarından, birer bölüşüm formu olmanın yanı sıra sermayenin kendini yeniden üretme formudurlar. Aynı şey ücret için de geçerlidir. “Ücret” der Marx, “bir başka başlık altında ücretli emek adıyla incelenen nesneden başkası değildir. Yani bölüşüm, üretimden kopuk bir süreç değildir. Aksine üretimin hem özü hem de biçimi açısından bir iz düşümdür. Dolayısıyla Marx bu kategorilerin soyut bir biçimde birbirlerinden ayrılmasına, bazılarının salt üretim kategorileri diğerlerinin ise bölüşüm kategorileri olarak belirlenmesine, dahası bu bazılarının diğerlerinin kaynağı olduğu görüşüne açıkça itiraz eder. Sermayenin değer kaynağı, toprağın rantın kaynağı,

konusu ilişkiler, bölüşüm ilişkileri ile üretim ilişkilerinin özdeşliği olarak karşımıza çıkmaktadır. “Marx, bölüşümün sınırlarını gün yüzüne çıkarmak için üretime

emeğin de ücretlerin kaynağı olarak görülmesi ona göre kapitalist üretim ilişkilerinin fetişleştirilmesinden başka bir şey değildir ve Marx bu kavrayışı bayağı ekonomi politik olarak adlandırır. Fakat buradan Marx’ın üretimin ve bölüşüm özdeş oldukları sonucuna vardığı anlaşılmalıdır. Marx hem bölüşümün üretimden özerk bir alan olarak düşünülmesini ve dolayısıyla bölüşüm kategorilerinin üretim kategorilerinden özerk kavramlar gibi ele alınmasını eleştirir; hem de bunların -yukarıda söylendiği gibi- aynı anda üretim faktörü ve gelirin kaynağı olarak çift anlamda ve özdeş biçimde kavranmasını eleştirir. Marx’ın ortaya koymak istediği şey, üretimin ve bölüşümün (ve kuşkusuz tüketimin ve değişimin) ne birbirleriyle özdeş oldukları ne de birbirlerinden özerk olduklarıdır. Marx daha çok bu kategoriler arasındaki ilişkinin kendisine yönelir. Bunların bir bütünlüğün farklı momentleri olduklarını ve bunlar arasındaki “karşılıklı etkileşimlerin bir ‘organik bütün’ halindeki kapitalist toplum bağlamında anlaşılması gerektiği”ni söyler. Bununla birlikte Harvey, bu kavrayışın aynı zamanda sermayeyi, toprağı ve emeği üretimin otonom faktörleri olarak ele aldığını yazıyor. Bu kuşkusuz bir çarpıtmanın ürünüydü ve “hakim sınıflar için çifte avantaj yaratıyordu. Bir yandan hakim sınıflar, ‘gelir kaynaklarının fiziksel gerekliliğini ve ebedi meşruluğunu’ ilan ederken, öte yandan üretim eylemini, prensipte birbirinden ayrık ve bağımsız üretim faktörlerinin uyumlu bir bileşkesiymiş gibi gösterebiliyorlardı” Bkz. HARVEY (2015), ss. 145-6. Bununla birlikte, ekonomi politiğin temel kategorilerinden bir diğeri olan tüketim de, Marx tarafından yine benzer biçimde, üretimle olan ilişkisi bakımından ele alınır. Üretme faaliyeti, aynı bireyin üretim sırasında bir yandan yeteneklerini geliştirirken diğeri yandan onları tüketmesinde ya da üretim sırasında üretim araçlarının tüketilmesinde olduğu gibi aynı zamanda bir tüketme faaliyetidir. Üretimin dolaysız olarak tüketim, tüketimin de dolaysız olarak üretim olmalarının –yani birinin diğeri için karşıtı olması- ötesinde bu ikisi arasındaki özdeşliğin ilgili olduğu bir başka ilişki de mevcuttur: ikisi arasındaki dolayım hareketi: ““Üretim tüketimi dolayım, onun malzemesini yaratır; üretim olmadan tüketimin bir nesnesi olamaz. Ama tüketim de ortaya ürünlerin bir ürün olarak varolabilmelerini sağlayan bir özne koymakla, üretimi dolayım”. Marx bu nedenle üretimin yalnızca nesneyi değil tüketim tarzını hem nesnel hem de öznel olarak ürettiğini söyler. Bkz. MARX (2008), s. 131 vd.; MUSTO (2008), ss. 11-2.

odaklanmamızda ısrar ettiğinde” diye yazar David Harvey, “bunun sebebi sermaye ve emek arasındaki temel ilişkinin tam da bu kertede netlik kazanmasıdır”¹⁸². Gerçekten de Marx’a göre, kapitalist üretim tarzına ait üretim ve bölüşüm ilişkileri, aynı tarihsel özgüllüğün iki yüzünü ifade etmektedir:

“Kapitalist üretim tarzının bilimsel çözümlemesi” diye yazar Marx, “tarihsel olarak belirlenmiş olan bu özgül üretim tarzına karşılık gelen üretim ilişkilerinin (kendi toplumsal yaşam süreçlerindeki, toplumsal yaşamlarını yaratmakta olan insanların girdiği ilişkiler) özgül, tarihsel ve geçici bir karaktere sahip olduklarını; ve son olarak, *bölüşüm ilişkilerinin, temelde*, (ikisinin de aynı tarihsel geçiciliği paylaşacakları şekilde) *üretim ilişkileriyle özdeş olduklarını, bunların diğer yüzü olduklarını* gösterir”¹⁸³.

Althusser’in üretim ilişkileri üzerine -Marx’ı takiben- yazdıkları, kuşkusuz bunlarla sınırlı değildir. Marx’ın yukarıda alıntıladığımız pasajına atfen Althusser, *Lire le Capital (Kapital’i Okumak)* içinde, üretim ilişkilerinin “emek gücü, doğrudan emekçiler, doğrudan emekçi olmayan Efendiler, üretim nesnesi, üretim aygıtları” vb. ögelerin arasındaki *ilişkiler* olduğunu söyler¹⁸⁴. Althusser’e göre, “bu farklı ögeleri birleştirerek, *ilişkiye sokarak*, insanlık tarihinde varolmuş ve var olabilecek olan farklı *üretim tarzlarını* tanımlamayı başarırız”¹⁸⁵. Dahası, bu ögeler arasındaki ilişkilerin belli bir yöndeki kuruluşu, bir başka deyişle, üretimin failleri ile üretim araçları arasındaki özgül bağlantı ve düzenlemeler, Marx’ın söz ettiği siyasal egemenlik ve bağımlılık biçimlerinin

¹⁸² HARVEY (2015), s. 148.

¹⁸³ MARX (2017), s. 859. Vurgu bana ait.

¹⁸⁴ Louis ALTHUSSER (2007), “Kapital’in Nesnesi”, (Çev. Işık Ergüden), **Kapital’i Okumak** içinde, Louis Althusser, Étienne Balibar, Roger Establet, Pierre Macherey, Jacques Rancière, İstanbul: İthaki Yayınları, s. 460.

¹⁸⁵ ALTHUSSER (2007), s. 460.

kuruluşunun kayıtlı olduğu yerdir. Althusser bu nedenle, üretim ilişkilerinin kuruluşunun ve yeniden üretiminin, hukuksal-politik bir üstyapının varlığını gerekli kıldığını ifade eder¹⁸⁶. Fakat ilgili husus, Althusser'in Marx yorumunda, üretim ilişkileri (alanı) ile hukuksal-politik üstyapının birbirlerinden farklı uzamlara kayıtlı olduğu manasını taşımaz; aksine “toplumun tüm üstyapısı, üretim ilişkileri içinde [...] özgül biçimde içerilmiş ve temsil edilmiş olur”¹⁸⁷. Böylece Althusser'in altını çizdiği üstyapısal ilişkilerin kendileri de, üretim sürecinin toplumsal koşullarının belirleyicileri olarak, dolayısıyla da toplumsal üretim ilişkileri sistemi içinde kavranabilir hale gelir. Özetle, üretim sürecinin kontrolünü ve ürünlerin dağılımını düzenleyen ilişkiler olarak üretim ilişkileri, bir toplumun yalnızca hâkim ekonomik düzeyi ya da yapısına değil, aynı zamanda hâkim hukuksal-politik düzeyi ya da yapısına da tekabül etmektedir¹⁸⁸.

Üretim ilişkilerinin bu boyutları, tarihsel materyalist literatür için merkezi olmakla beraber, terimi bu kadarla sınırlandırmamak gerekir. Bunun nedeni üretim ilişkilerini, *Katki*'daki muğlak tanıma uygun olarak, kapitalizme karakterini veren toplumsal ilişkiler biçiminde¹⁸⁹ tanımlamanın mümkün olmasıdır. Bu bağlamda en bilindik örnek, Marx'ın sermayeyi toplumsal bir ilişki olarak tanımlamasıdır. *Ücretli Emek ve Sermaye*'de Marx, sermaye “bir burjuva üretim ilişkisi, burjuva toplumunun bir üretim ilişkisidir” diye yazar¹⁹⁰. Bunun nedeni, sermayeyi oluşturan şeylerin (geçim araçları, iş aletleri, ham

¹⁸⁶ ALTHUSSER (2007), s. 461.

¹⁸⁷ ALTHUSSER (2007), s. 462.

¹⁸⁸ ÖZDEMİR (2010), s. 80. Üretim ilişkileri, “kapitalist sömürünün belli başlı biçimi olarak artı-değer sömürüsü yanında diğer üretim tarzlarında da bulunan tahakküm ilişkilerinin biçimlenişinde ve ilksel birikim süreçlerinin oluşumunda esaslı role sahiptir”. Bkz. ÖZDEMİR (2010), s. 81.

¹⁸⁹ POSTONE (2003), s. 44.

¹⁹⁰ MARX (2001), s. 38.

maddeler) belirli toplumsal ilişkiler içinde üretilmiş ve biriktirilmiş olmalarıdır¹⁹¹. Dahası, Jairus Banaji'nin *Theory as History (Tarih Olarak Teori)* başlıklı kitabında vurguladığı gibi, Marx çeşitli metinlerinde para, kredi, iş bölümü gibi kavramları da üretim ilişkisi olarak adlandırmıştır¹⁹². Söz gelimi, *Grundrisse*'nin para üzerine olan ana bölümünün hemen başında Marx, paranın farklı biçimlerinin (madeni para, kâğıt para, kredi parası vs.) toplumsal üretimin belirli düzeylerine diğerlerine göre daha iyi uyum sağladığını kaydederken, “para asli üretim ilişkisi olarak kaldığı sürece” bu farklı biçimlerin para ilişkisindeki çelişkileri gideremeyeceğini yazmaktadır¹⁹³. Proudhon'a cevaben kaleme aldığı *Misère de la philosophie. Réponse a la philosophie de la misère de M. Proudhon (Felsefenin Sefaleti)* başlıklı kitabında ise, “iktisatçılar burjuva üretim ilişkilerini, yani iş bölümünü, krediyi, parayı vs. sabit, değişmez, ölümsüz kategoriler olarak kabul ederler” demektedir¹⁹⁴. Bu cümlelerde, Marx'ın üretim ilişkilerinden, maddi yaşamın üretiminde temellenen ve toplumsal ilişkiler içinde üretilen genel toplumsal ilişki ve biçimleri anladığı açıktır. Bu nedenle Banaji, üretim ilişkilerinin, dolaysız üretim süreci ilişkileri (ve artık emeğe el koyma) bağlamında daraltılarak yorumlanmasını eleştirir.

Esas önemli olan husus ise, kapitalist üretim ilişkilerinin temel öneminin, *değerlenme* kategorisiyle irtibatı içinde ortaya çıkmasıdır. Üretim ilişkileri, kapitalizme özgü artıkdğer sömürsüyle bağlantılı biçimde, sömürünün koşullarını hem ön belirleyen¹⁹⁵ hem de düzenleyen ilişkilerdir. Bu nedenle, kapitalist üretim ilişkilerinin materyalist kavranışı, bu ilişkilerin toplumsallığını, yalnızca insanların üretim için bir araya gelmeleri, bir başka

¹⁹¹ MARX (2001), s. 38.

¹⁹² BANAJI (2015), ss. 21-2.

¹⁹³ MARX (2013a), s. 54.

¹⁹⁴ MARX (1966), s. 117.

¹⁹⁵ ÖZDEMİR (2010), s. 80.

ifadeyle toplumsal bir faaliyetin parçaları olmaları olgusundan çıkarsamaz. Bu bağlamda, üretim ilişkilerinin, üretim esnasında kurulan toplumsal ilişkiler içinde oluştuğunu vurgulamak yeterli değildir. Kapitalist üretim ilişkileri daha ziyade, *değerlenme* kavramıyla birlikte düşünülmelidir. Çünkü kapitalist üretim ilişkileri, aynı zamanda kapitalist sömürü ilişkileridir¹⁹⁶. Marx, metaların üretim sürecinin aynı zamanda artı-değerin üretim süreci olduğunu göstererek, kapitalist üretim ilişkilerinin aynı zamanda kapitalist sömürü ilişkileri olduğunu kanıtlamıştır¹⁹⁷. Althusser bu nedenle, “[m]addi ‘temel’ budur, yani kapitalist üretim tarzının yalnızca maddi varlık koşulu değil, kısaca maddi varlığı budur. Sömürü süreci bizzat üretim sürecinde yer alır. Sömürünün bu maddi temeli, yani sömürü ilişkilerine özdeş üretim ilişkilerinin bu maddi temeli olmadan kapitalizm olamaz” diye yazmaktadır¹⁹⁸.

Ek olarak, Açık Marksizm düşünürlerinden Simon Clarke’ın bu hususta söylediklerine de değinmekte yarar var. Clarke’a göre Marx’ın üretim kavrayışının ayırt edici özelliği, üretim ilişkilerinin ‘değerlenme’ kategorisiyle birlikte ele alınmasıdır. Clarke, Marx’ın üretim kavramsallaştırmasının *Grundrisse*’den sonraki aşamalarını da göz önüne alarak, onun üretim kavrayışında söz konusu olanın, yalnızca ‘üretimin önceliği’ tezi ve ‘yaşamın maddi üretiminin toplumsal karakteri’ olmadığına dikkat çeker¹⁹⁹. Clarke’a göre, *kullanım değeri üretimi olarak üretim ile değer üretim süreci olarak üretimin çelişkili birliği*, Marx tarafından *Grundrisse*’de henüz tam olarak anlaşılammıştır²⁰⁰. Dahası bu

¹⁹⁶ Bkz. ALTHUSSER (2005), s. 118 vd.

¹⁹⁷ ALTHUSSER (2005), ss. 119-120.

¹⁹⁸ ALTHUSSER (2005), s. 120.

¹⁹⁹ Simon CLARKE (2004), “Marksizm, Sosyoloji ve Poulantzas’ın Devlet Kuramı”, (Çev. İbrahim Yıldız), **Devlet Tartışmaları: Marksist Bir Devlet Kuramına Doğru içinde**, Simon Clarke (Der.), Ankara: Ütopya Yayınevi, 2004, s. 97.

²⁰⁰ CLARKE (2004), s. 97.

durum; Marx'ın düşüncesindeki emek ve emek gücü, sabit ve değişken sermaye, kullanım değeri ve mübadele değeri arasındaki ayrımların henüz olgunlaşmamasıyla doğrudan ilgilidir. *Grundrisse*'de üretimin toplumsallığı, henüz değerlendirme sürecinin toplumsal karakteri bağlamında değil, maddi üretimin toplumsallığı biçiminde kavranmaktadır. Clarke'a göre, değerlendirme sürecinin toplumsal boyutu, yani sermayenin değerlendirilmesinin ancak toplumsal bir ilişki olarak kavranabileceği gerçeği, *Grundrisse*'de henüz derli toplu bir biçimde açıklanamadığından, Marx'ın, burjuva ekonomi politığının teknik bir süreç olarak anladığı üretimi kavramsal açıdan dönüştürdüğü söylenemez. Değerlenme süreci, toplumsal antagonizmaya tabi ve -dolayısıyla da- maddi üretimle çelişki içindeki bir süreç olarak değil, daha ziyade toplumsal üretimin maddi boyutuyla örtüşen bir süreç olarak kavranır. Oysa Clarke, Marksist üretim kavrayışının, onu sağlam bir temele dayandıran niteliğinin, yukarıda sayılan kavramlar arasındaki ayrımların net bir biçimde ortaya koyulması ve üretimin, maddi üretimle değerlendirme sürecinin çelişkili birliği olarak ele alınması olduğunu yazar²⁰¹. Bu durumda üretimin toplumsal karakteri, yalnızca *maddi üretimin* insanların toplumsal biraraya gelişini ve toplumsal ilişkileri zorunlu kıldığını değil, aynı zamanda *değerlenme süreci olarak üretimin, toplumsal ilişkilerin sınıf temelli üretiminin* de süreci olduğunu ifade eder. Sınıfsal ilişkilerin bilimsel temelini üretimde olduğu, ancak bu soyutlama düzeyinde kavranabilecektir²⁰². Bu düzeye ise Marx, kuşkusuz ki *Kapital*'de ulaşmıştır.

Clarke, isabetli bir biçimde, üretim ilişkilerinin yalnızca maddi emek sürecinde oluşan ilişkiler olmadıklarını, daha geniş anlamda değerlendirme süreci içinde sınıfsal olarak

²⁰¹ CLARKE (2004), s. 99. Clarke ayrıca, tam da bu nedenle Marx'ın *Kapital*'e metayla başladığını not eder: “meta biçim ile özün, değer ile kullanım değerinin birliğinin en basit ifadesidir”. Bkz. CLARKE (2004), s. 98, 9. dn.

²⁰² CLARKE (2004), s. 98.

kurulan, bir başka ifadeyle, değer yasasına ve biçimine tabi olan toplumsal üretim sürecinin bütününe dair ilişkiler olduklarını yazar²⁰³. Bu, kapitalist üretim tarzını oluşturan ve devindiren toplumsal ilişkilerin, sermayenin değerlendirme “sürecinin uğrakları olarak değer üretimine tabi durumda” oldukları anlamına gelir²⁰⁴. O halde Clarke’a göre, kapitalist toplumun ekonomik, siyasal ve ideolojik veçheleri (Althusserci bir biçimde söylenecek olursa ‘düzeyleri/kerteleri’) üretim ilişkilerince biçimlendirileceklerdir: “Siyasal ve ideolojik ilişkiler, üretim ilişkileri kadar, tam anlamıyla ekonomik ilişkilerdir; zira bunlar, içerisinde üretimin gerçekleştiği toplumsal ilişkilerin özgül biçimleridir”²⁰⁵.

Bu bakış açısıyla, üretim ilişkileri bizatihi sınıflar arasındaki egemenlik ilişkileridir. Fakat söz konusu egemenlik, kapitalist üretim tarzındaki toplumsal ilişkilerin, maddi üretimin gerekliliklerine işlevsel biçimde tabi olmalarından değil, toplumsal bütünlük olarak üretimin, değer yasasınca biçimlendirilmesinden ve bu nedenle sermayenin genişleme (değerlenme) zorunluluğundan kaynaklanır. Clarke’ın şu cümleleri dikkate değerdir:

“Üretim ilişkileri, kapitalist üretim tarzının hareket yasaları üretim içerisinde köklendiği, sermayenin kendisini büyütme ihtiyacının bir sonucu olarak değer üretimi ile kullanım değerleri üretimi arasında ortaya çıkan çatışmada köklendiği

²⁰³ CLARKE (2004), s. 106.

²⁰⁴ Clarke şöyle yazar: “Kapitalist üretim tarzında ürünlerin içerisinde üretildiği, dağıtıldığı, dolaşıma sokulduğu ve tüketildiği toplumsal ilişkiler, sermayenin öz-genişleme (değerlenme, Verwertung) sürecinin uğrakları olarak değer üretimine tabi durumdadır. Bu ilişkiler, içerisinde kullanım değerlerinin üretiminin gerçekleştiği toplumsal çerçeve olarak üretimin karşısına dikilmez; bunlar, daha çok, değerlendirme süreci olan toplumsal üretim sürecinin uğraklarıdır; hem toplum içinde yapılan bir üretimdir, hem de toplumun üretilmesidir”. Bkz. CLARKE (2004), s. 106.

²⁰⁵ CLARKE (2004), ss. 106-7.

için egemendir. Sermayenin değerlendirilmesinin çelişkili gereklilikleri sermayeyi mevcut üretim sürecinin ötesine sürükler, bu nedenle diğer ekonomik ve (bütün) toplumsal ilişkileri kendi kapsamına alma eğilimindedir; öyle ki, görünüşte üretimden uzak olan alanlardaki toplumsal ilişkiler bile sermaye ilişkisinin egemenliği altına girer [...]”²⁰⁶.

²⁰⁶ CLARKE (2004), s. 118. Belirtmek gerekir ki, Clarke’ın şu ana kadar aktarılan görüşlerine Neo-Gramscici ve Althusserci Marksizm eleştirisi eşlik eder. Clarke, bu Marksizmlerin, işlevselci/araçsalcı Marksizmle birlikte, Marx’ın burjuva üretim kavramsallaştırmasını nasıl dönüştürdüğünü anlayamadıklarını ileri sürmektedir. Clarke, Althusser’in, Balibar’ın ve Poulantzas’ın ekonomik indirgemeciliğe karşı politik, hukuksal ve ideolojik düzeylerin özerkliklerini ve çoğulluğunu kuramlaştırırken, üretim ilişkilerinin değerlendirilme olgusuyla bağını kopardıklarını ve teknik ilişkiler düzeyine hapsedtiklerini ifade eder. Üretim ilişkileri bu dar anlamıyla ekonomik düzeyde yer alırken, “bölüşüm ilişkileri siyasal ve/veya ideolojik açıdan tanımlanmış bir ilişki olan mülkiyet ilişkisini içerir”. Bu ise, hem üretim ilişkileri ile bölüşüm ilişkileri arasında hem de ekonomik, siyasal ve hukuksal düzeyler arasında aslında olmayan bir ayrım yerleştirmek demektir. Clarke, bu açıdan Althusserci Marksizmin burjuva üretim kavramsallaştırmasından kopmadığını iddia eder. Bkz. CLARKE (2004), ss. 100-119; Simon CLARKE (1980), “Althusserian Marxism”, **One-Dimensional Marxism: Althusser and the Politics of Culture içinde**, Shocken Books, ss. 7-102. Ne var ki bu ayrımları kolayca mahkûm etmek pek mümkün görünmemektedir. Althusser’in, Marx’ı izleyerek üretim ve bölüşüm ilişkilerinin özdeşliğine atıfta bulunduğu yukarıda zaten gösterilmişti. Bununla birlikte, Althusserci Marksizmin düzeyler arasında yaptığı ayrımların gerçekten var olan ayrımlar değil, tek ve aynı toplumsal gerçekliğe ait analitik ayrımlar olduğunu belirtmek gerekir. Bu bağlamda, ilerleyen sayfalarda gösterileceği gibi, düzeyler birbirleriyle özdeş olarak görülmesi bile iç içe olarak kavranır. Fakat daha önemlisi, bu analitik ayrımla düzeyler arasındaki indirgenemez farklılıklara dikkat çekilmesidir. Bu bakımdan, her ne kadar kapitalist toplumlardaki siyasal ya da hukuksal ilişkiler Althusserci Marksizmde tutarlı olarak ve doğrudan üretim ilişkisi olarak kavranmasalar da, “aynı üretim ilişkilerinin aynı anda farklı temel sosyal biçimlere can verebileceği” düşüncesi Althusserci Marksizme hiç de yabancı değildir. Bkz. ÖZDEMİR

Sonuç olarak, tüm bu söylenenler bağlamında kapitalist üretim ilişkilerine dair kapsayıcı bir tanımın yapılması mümkün görünmektedir. Bu amaçla, Marksist teorisyen Bob Jessop'un, üretim ilişkileri kategorisine dair yazdıkları izlenerek şu maddeler sıralanabilir²⁰⁷: Üretim ilişkileri;

- a) kaynakların farklı üretim faaliyetlerine tahsisi üzerindeki kontrolü,
- b) üretim sonucundaki artığa el koyma üzerindeki kontrolü,
- c) toplumsal iş bölümünü (veya işçilerin farklı üretim birimlerindeki farklı faaliyetlere tahsis edilmesini,
- ç) mülkiyet ilişkilerinde temellenen sınıf ilişkilerini,
- d) üretim araçlarının mülkiyetini,
- e) sömürünün ekonomik biçimini (ya da artı-değere el koyma biçimini) içerir.
- f) Ek olarak bu ilişkiler, “mevcut üretim güçleri arasındaki tercihleri ve üretimdeki yayılımı şekillendirmekte, ayrıca yapısal çelişkilere, sınıf düşmanlığına ve stratejik ikilemlere sebebiyet ver[ir]”.

C. Kapitalist Üretim Tarzı ve Toplumsal Formasyon Kavramları

1. Kapitalist Üretimin Topolojisi

Kapitalist üretim tarzının (artı-)değer üretimine dayanan bir üretim biçimi olduğuna, bireylerin zorunlu olarak karşılığında buldukları, değer(lenme) temelli kapitalist üretim ilişkileri analiziyle halihazırda değinilmişti. Bununla birlikte, Marx'ın üretim kavramsallaştırmasının, kapitalist zoru anlamak açısından başkaca perspektifler

(2008), s. 178; Anthony WOODIWISS (1990), **Social Theory After Postmodernism: Rethinking Production, Law and Class**, London: Pluto, s. 55.

²⁰⁷ JESSOP (2018a), ss. 149-150.

sunduğunu da belirtmek gerekir. Bu perspektiflerden önemli biri, bu tezde ‘zorun diyalektiği’ tabiriyle ifade edilen hususla; kapitalist zorun bütünleşik bir olgu olması, ekonomik ve politik veçhelerinin diyalektik bir etkileşim içinde bulunması hususuyla ilgilidir. İşte Marx’ın geliştirdiği ‘üretim tarzı’ kavramı, tam da bu diyalektik ilişkinin toplumsal topolojisini kavramak açısından önemlidir.

David Harvey *The Limits to Capital (Sermayenin Sınırları)* başlıklı kitabında, Marx’ın üretim tarzı kavramını üç farklı biçimde kullandığını yazar. Marx, (1) söz gelimi, pamuğun üretim tarzı [mode of production of cotton] dediğinde, “belirli bir kullanım değerinin üretiminde kullanılan fiili yöntem ve teknikleri kasteder”²⁰⁸; (2) kapitalist üretim tarzı [capitalist mode of production] yazdığına, “genellikle kapitalizmin sınıf ilişkileri içinde, metaların mübadele için üretimini varsayarak, (elbette artı-değerin üretimini de işin içine katarak) emek sürecinin karakteristik formuna işaret eder”²⁰⁹; (3) *Grundrisse* gibi *Kapital*’in hazırlık metinlerinde ise bu kavramı kimi zaman bir bütünü ifade etmek ve diğerleriyle karşılaştırmak için kullanır. Bu son durumda kavram;

“[K]urumsal, hukuki ve yönetsel düzenlemeler, siyasi organizasyonlar ve devlet aygıtı, ideoloji ve karakteristik toplumsal (sınıfsal) yeniden üretim formları gibi üretim, mübadele, bölüşüm ve tüketim ilişkilerinden oluşan bir bütünlüğe işaret eder. Bu çerçevede içinde, ‘kapitalist’, ‘feodal’, ‘Asya tipi’ vb. üretim tarzlarını birbirleriyle kıyaslayabiliriz”²¹⁰.

Üretim tarzı kavramının Harvey’in dikkat çektiği ikinci kullanımı, kavramın tarihsel materyalist literatürdeki en bilindik tanımını beraberinde getirir: “Bir üretim tarzı, üretici

²⁰⁸ HARVEY (2015), s. 124.

²⁰⁹ HARVEY (2015), s. 124.

²¹⁰ HARVEY (2015), s. 124.

güçlerle toplumsal üretim ilişkilerinin özgül bir kombinasyonunu ifade eder”²¹¹. Öyleyse üretim tarzı kavramının soyutladığı husus, “doğayı dönüştürme kapasitesi”²¹² olarak üretici güçlerle, toplumsal ve sınıfsal karakterdeki üretim ilişkilerinin bir bütün olarak üretim sürecinde (emek süreci + artı-değer üretimi) yan yana gelmelerinin yanı sıra, aralarındaki uyum ve çatışmanın da tarihselliğidir. Bilindiği gibi, kapitalist üretim sürecinin Marksist analizi şu üç unsurdan söz eder: 1) İşçi (üretici), 2) Üretim araçları, 3) İşçi (Üretici) olmayan ve üreticinin ürettiği artı-emeğe artı-değer biçiminde el koyan²¹³. Gerçekten de Marx, *Kapital*'in ikinci cildinde, her toplumsal üretim biçiminde üretim faktörlerinin üretim araçları ve işçiler olduğunu yazar²¹⁴. Bunlar birbirlerinden ayrı olduklarında yalnızca potansiyel olarak üretim faktörüdürler; ancak etkileşime girdiklerinde üretim gerçekleşir. Bu etkileşimin özel biçimi de, toplum yapısının farklı iktisadi çağlarını belirleyen şeyin kendisidir²¹⁵. Kapitalist üretim tarzında, *dolaysız üretici*, üretim araçlarından koparılmış olduğundan – bir başka ifadeyle, bir ücretli işçiler sınıfı doğmuş olduğundan (Marx bunun kapitalist üretimin temel koşulu olduğunu söyler)²¹⁶- üretim ilişkileri, doğrudan üreticilerle üretim araçlarına sahip olanlar

²¹¹ JESSOP (2018), s. 145.

²¹² HARVEY (2015), s. 124.

²¹³ Guglielmo CARCHEDI (1975), “On the Economic Identification of the New Middle Class”, **Economy and Society**, Vol. 4, No.1, s. 5. Üretim ilişkileri yukarıda açıklandığından burada tekrar açıklamıyoruz. Üretici güçlerin ise, en basitinden, ham maddeden teknolojiye kadar üretimin maddi koşullarını kapsadığını belirtmekle yetinelim.

²¹⁴ Karl MARX (2015b), **Kapital, 2. Cilt**, (Çev. Nail Satlıgan, Erkin Özalp, Oktar Türel), İstanbul: Yordam Kitap, s. 45.

²¹⁵ MARX (2015b), s. 45.

²¹⁶ MARX (2015b), s. 45.

arasındaki toplumsal ilişki içinde temellenir. Bu aynı zamanda, bütün bir toplumsal sistemin ekonomik temelini belirlemektedir.

Üretim tarzı kavramının bizi ilgilendiren asıl boyutu ise, Harvey'in de belirttiği gibi, toplumsal nitelikteki bir bütünlüğü, yüksek soyutlama düzeyinde ifade etmek için kullanılmasıdır. Althusser, Marx'ın toplumu bir *toplumsal bütün* olarak kavradığını, fakat bu kavrayışın Hegelci bütünlük nosyonundan tümüyle farklılaştığını ileri sürer. Ona göre Marx'taki bütünlük/tümlük, içinde birbirlerinden farklı ve görece özerk düzey ve mertelerin özgül belirlenimlere göre eklemlendikleri ve nihai kerte de ekonomik düzey ya da kerte tarafından belirlenen, belirli bir karmaşıklık tipinde yapılanmış bir tümlüğün birliğidir [unity of a structured whole]²¹⁷. Bu 'yapısal bütünlük' anlayışı, toplumsal olguların tümünün ekonomiye indirgenmesini imkânsız kıldığı gibi, ekonomi-dışı unsurların kapitalist üretimin yansımalarına indirgenemeyeceğini; aksine bütünü oluşturan ekonomik ve ekonomi-dışı alanların, birbirlerinin yeniden üretim koşullarını karşılıklı olarak belirlediğini ima etmektedir²¹⁸. *Pour Marx (Marx İçin)* başlıklı kitabında "insan toplumları" diye yazar Althusser, "kendilerini tümlükler olarak sunarlar; bunların birliği karmaşıklığın belirli bir özgül türünden oluşur ve Engels'in izinden giderek çok şematik olarak üçe indirgeyebileceğimiz kerteleri işin içine sokar: Ekonomi, politika, ideoloji"²¹⁹. Bu durumda -maddi anlamıyla- üretim ilişkileri, toplumsal bütünün yapısı

²¹⁷ Louis ALTHUSSER (2016), "The Object of Capital", **Reading Capital, The Completed Edition içinde**, Louis Althusser, Étienne Balibar, Roger Establet, Pierre Macherey, Jacques Rancière, London: Verso, s. 244.

²¹⁸ Michael BURAWOY (2015), **Üretim Siyaseti: Kapitalizm ve Sosyalizmde Fabrika Rejimleri**, (Çev. Çağdaş Gümüşoluk), Ankara: Nota Bene Yayınları, s. 98-9, 143. dn.

²¹⁹ Louis ALTHUSSER (2015), **Marx İçin**, (Çev. Işık Ergüden), İstanbul: İthaki Yayınları, s. 282.

içine kayıtlı olan *bölgesel bir yapı* olarak görünür²²⁰. Bu husus, her ne kadar ekonomik kertenin üretim ilişkileri tarafından belirlendiğine işaret etse de, bir üretim tarzının maddi üretim ilişkilerine -ekonomik kerte- indirgenebileceği manasını taşımaz. Bu nüans, geleneksel Marksizmin topolojik şemasıyla Althusserci Marksizm arasında önemli bir ayırım bulunduğunu gösterir. Fredric Jameson'un da altını çizdiği gibi, Althusser, Marx'ın projesinde üretim tarzının, ekonomiyle özdeş bir biçimde değil; aksine ekonomik, politik, ideolojik vs. “düzeyler arasındaki ilişkilerin bütün sistemi”, yani “bir bütün olarak toplumsal ilişkiler sistemi” biçiminde sorunsallaştırıldığını ifade eder²²¹. Tüm bu ilişkiler sistemi içinde gösterilmek istenen, düzeylerin/kertelerin birbirleriyle özdeşliği değil, birbirleriyle iç içe geçmelerine karşın yine de birbirleri arasında mevcudiyetini koruyan yapısal farklılıklar ve mesafelerdir²²².

Althusser'e göre Marx, üretim ilişkilerinin bir bütün olarak sürekliliği/yeniden üretimi, bu ilişkilere bağlı olarak ortaya çıkan tahakküm/boyunduruk ve bağımlılık/kölelik biçimine, eş deyişle, “toplumun belirli bir politik konfigürasyonuna” bağlıdır ve bu politik biçim, “üretimin failleri ve üretim araçlarındaki bağlantı kipler”inde, mülkiyet ve düzenleme bağlantıları düzeyinde temellenir²²³. Althusser şöyle yazar:

“Bu tür ilişkiler, üretim faillerinin dolaysız emekçiler ve efendiler olarak farklılaşp farklılaşmasına bağlı olarak, maddi güç (devlet) ve ahlaki güç (ideolojiler) aracılığıyla tanımlanmış bu ilişki türlerini ortaya koymaya ve sürdürmeye yönelik bir örgütlenmenin varlığını zorunlu (sınıflı toplum) ya da fuzuli (sınıfsız toplum)

²²⁰ ALTHUSSER (2007), s. 465.

²²¹ Fredric JAMESON (2011), **Siyasal Bilinçdişi**, (Çev. Mesut Varlık, Yavuz Alogan), İstanbul: Ayrıntı Yayınları, ss. 33-4.

²²² JAMESON (2011), s. 38.

²²³ ALTHUSSER (2007), s. 461.

kılar. Böylece bazı üretim ilişkilerinin, kendi varoluş koşullarının koşulu olarak, hukuksal-politik ve ideolojik bir üstyapının varlığını gerektirdiği ve bu üstyapının niçin ille de özgül (çünkü o, buna çağrı yapan özgül üretim ilişkilerinin sonucudur) olması gerektiği de görülmektedir”²²⁴.

Demek ki bir üretim tarzına ait üretim ilişkilerinin kavranışı, zorunlu olarak toplumun farklı düzeylerinin oluşturduğu bütünlüğü, yani o üretim tarzına ait düzeylerin biraradalığının özgüllüğünü kavramayı gerektirmektedir²²⁵. Bir başka ifadeyle, üretimin maddi koşullarını oluşturan üretici güçler ve üretim ilişkilerinin birliği, üretim tarzının diğer düzeylerinin de içerildiği bütünsel yapı olmadan tanımlanamaz: “Üretim kavramını düşünmek, koşulların birliğini düşünmektir”; üretim tarzını düşünmek ise “üretimin yalnızca maddi koşullarını değil, toplumsal koşullarını da düşünmektir”²²⁶. Étienne Balibar’ın altını çizdiği gibi, bir üretim tarzı analizi, bir toplumun kendi iktisadi yapısı ile karşılıklı ilişkisinin anatomisini sunar²²⁷.

Bununla birlikte, karmaşık toplumsal gerçekliğin, analitik olarak, yukarıda belirtilen üç temel düzeye/bölgeye (ekonomi, politika, ideoloji/kültür) indirgenebileceği yönündeki görüşü, Althusserci Marksizmin, tarihsel materyalizmin Marx ve Engels’e dayanan bu *idee fixesi* göz önüne alındığında, esasında bir istisna olmadığını göstermektedir²²⁸.

²²⁴ ALTHUSSER (2007), s. 461. Vurgu bana ait. Ayrıca bkz. EAGLETON (2005), s. 122 vd.: “[Ş]u her zaman yöneltilebilir olan bir sorudur: insani üretim etkinliği, niçin bir üstyapıya gereksinim duysun? Bu soruya verilebilecek yanıtlardan birisi şudur: çünkü, bugüne kadar, her tarih döneminde sömürüye dayalı ve bu nedenle de hukuki, siyasi ve ideolojik bakımdan düzenlenmesi ve onaylanması gereken toplumsal ilişkiler söz konusu olmuştur”.

²²⁵ ALTHUSSER (2007), s. 462, 470.

²²⁶ ALTHUSSER (2007), s. 469, 466.

²²⁷ BALIBAR (2007), s. 500.

²²⁸ Gregory ELIOTT (2006), **Althusser: The Detour of History**, Leiden: Brill, s. 132.

Althusser, bu üç bölgenin ekonomik, siyasal, ideolojik ve teorik/kuramsal pratikler tarafından kurulduğunu vurgular²²⁹: “Toplumsal pratik, belirli bir toplum içinde mevcut pratiklerin karmaşık birliği”dir²³⁰. Althusser’e göre, toplumsal pratiğin bu karmaşık yapılanışında *son kertede* belirleyici olan, (diğerlerine göre baskın olmasa bile) üretim pratiği, yani “doğanın (hammadde) belirli üretim ilişkileri çerçevesinde ve belirli üretim araçlarının yöntemli olarak düzenlenmiş kullanımına göre çalışan insanların faaliyeti sayesinde kullanım ürününe dönüşmesi[dir]”²³¹. Denebilir ki, genel olarak ekonomi “sosyal yapının hakim olan yönünü belirlerken, sadece kapitalizmde, ekonomi, hakim olanın kendisi olduğunu belirlemektedir”²³². Öyleyse bu kavrayış, basitçe ekonominin ekonomi-dışı ilişkilere göre daima üstün olduğunu ya da olacağını iddia etmez. “Maddi hayatın üretim tarzı, genel olarak toplumsal, siyasal ve entelektüel hayat sürecini koşullandırır”²³³ demek, ekonomi bu diğerlerine daima hakimdir demek değildir. Söz gelimi, ilkel toplumlarda üretici faaliyet (ya da maddi yaşamın üretimi) toplumu yapılandıran kimi dışsal öğelerin (doğa, tanrı vs.) mantığına tabidir: “Mauss’un ya da Malinovski’nin incelemelerinin gösterdiği gibi” diye yazar Dominic Méda, “bu toplumları yapılandıran toplumsal olgular iktisadi değil, başka bir doğadadır. Bunlar öncelikli olarak ‘toplumsal’dır: Kan ve akrabalık bağlarını, sembolleri, doğayla gelenekle, vb. bazı ilişkileri işini içine katarlar”²³⁴. Bu toplumlarda, maddi yaşamın

²²⁹ ALTHUSSER (2015), ss. 204-5.

²³⁰ ALTHUSSER (2015), s. 204.

²³¹ ALTHUSSER (2015), s. 204.

²³² BURAWOY (2015), s. 97.

²³³ MARX (1976), s. 25.

²³⁴ MÉDA (2012), s. 37. Bununla birlikte, ilkel toplumlardaki geçim faaliyetlerini farklı dışsal mantıkların kat etmesiyle ilgili şu iki önemli husus gözden kaçırılmamalıdır. Bu toplumlarda, (1) maddi yaşamın üretimi doğal ihtiyaçların sınırlılığı nedeniyle; (2) Malların dağılımı ise, dağıtımın sadece “toplumsal zorunlulukların parçası olan bir

üretimi, daha ziyade kültürel ilişkileri baskın hale getirmiştir. O halde, maddi hayatın ve toplumun üretimi, daha ziyade “belirleyici bir yer işgal eden toplumsal yapının mercilerini belirliyor olması” anlamında belirleyicidir ve kapitalist üretim tarzında bu yer, ekonominin bizatihi kendisi tarafından işgal edilmiştir²³⁵. Görülmektedir ki, Althusserci

yükümlülük olarak” görülmesi nedeniyle ilkel yaşamın oldukça kısıtlı bir alanını kaplamaktadır. Bkz. MÉDA (2012), s. 35. Engels ise, tarihsel materyalizm için, “tarihte egemen etken, sonunda, maddi yaşamın üretimi ve yeniden üretimidir” diye yazdıktan hemen sonra, üretimin o ikili içeriğinden söz eder: “yaşam araçlarının, beslenmeye, giyinmeye, barınmaya yarayan nesnelere ve bunların gerektirdiği aletlerin üretimi” ve “bizzat insanların, türün üremesi”. Belirli tarihsel dönemlerde toplumsal yapılar maddi yaşamın üretiminin bu ikili doğasına bağlı olarak, emeğin ve ailenin özgül gelişim seviyelerinden etkilenmişlerdir. Engels’e göre emeğin gelişim seviyesi doğrultusunda elde edilen toplam emek ürünü ne kadar az olursa kan bağıının belirleyiciliği o kadar fazla olur. Emek üretkenliği geliştikçe bu denge de değişir ve özel mülkiyet, servet eşitsizlikleri, başkasının emek gücünden yararlanma olasılığı gibi yeni toplumsal ögeler belirir. Kuşkusuz bu gelişim sırasında belirli sınıfsal karşıtlıklar ortaya çıkacak ve bu karşıtlıkların temelleri ve belirleyenleri de tarih boyunca değişime uğrayacaktır. O halde her ne kadar Méda ilkel toplumların bazılarında üretici faaliyete özgü bir isimlendirme olarak çalışma gibi bir sözcüğün bile karşımıza çıkmadığını söylese de bu, maddi yaşamın üretiminin ilkel toplumlardaki önemini azaltmaz. İkel insanların “[v]erili bir zaman içinde enerjilerinin tümünü kullanmadan verili sayıdaki ihtiyacı karşılaya[bilmeleri]” şüphesiz üretici faaliyetin ilkel yaşamı kuşatması gibi bir sonuç doğurmayacaktır. Fakat diğer yandan bu durumun kendisi, özel ve iktisadi bir kategori olarak çalışmanın olmasa bile toplumsal bir kategori olarak üretimin ilkel toplumların yapılanmasında en az diğer dışsal mantıklar kadar belirleyici olduğunu göstermektedir. Çünkü söz konusu dışsal mantıkların rolü, yine maddi yaşamın üretimine (ve yeniden üretimine) dair belirlenimlerle (ihtiyaçların sınırlı olması, dağıtımını toplumsal bir yükümlülük olarak belirmesi gibi) doğrudan ilişkili olarak önem kazanmaktadır. Bkz. Friedrich ENGELS (2012), **Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni**, (Çev. Kenan Somer), Ankara: Sol Yayınları, s. 12.

²³⁵ BALIBAR (2007), s. 532.

Marksizmin tarihsel materyalizmin klasik topolojisini yeniden yorumlayışı, Engels'in Joseph Bloch'a gönderdiği o ünlü mektubun ilk cümlelerinde sunduğu formülasyonla uyum içindedir: "Materyalist tarih anlayışına göre, tarihte en sonunda belirleyici etken, gerçek yaşamın üretimi ve yeniden üretimidir. Marx da ben de bundan çoğunu asla ileri sürmedik"²³⁶.

2. Toplumsal Formasyon Kavramı

a) Kavrama Genel Bakış

Althusser'in Marksist toplumsal ontoloji kavrayışının odak noktası Engels olmasına karşılık²³⁷, düğüm noktası Marx'ta bulunur. Althusser, Marx'ın *Felsefenin Sefaleti*'nden itibaren, "toplum" yerine "toplumsal formasyon" kavramını kullandığını ileri sürer. Marx, toplumsal bütünlüğün yukarıda aktarılan karmaşık karakteri nedeniyle ve toplum sözcüğünün taşıdığı o idealist vurguya yabancı bir biçimde, "teorik bir kavramlar sisteminin parçası" ve bilimsel bir kavram olarak 'toplumsal formasyon' kavramını kullanmaya başlamıştır²³⁸. Marx'ın, *Katki*'nin önsözünde ve *Grundrisse*'nin *Girişinde* de kullandığı bu kavram, onun klasik devlet-sivil toplum ikiliğine ve bu ikiliğin Hegelci yorumuna olan mesafesine işaret eder²³⁹. Nitekim Marx'ın, üretim ilişkilerinin gerçekleştiği uzamı karşılayan bir kavram olarak sivil toplum kavramını terk etmesinin ve bunun yerine ekonomik ve politik (ve ideolojik) olanın karmaşık bütünleşikliğini içeren üretim tarzı kavramını kullanmaya başlamasının nedenlerinden biri yine budur²⁴⁰.

²³⁶ Friedrich ENGELS (2000), **Tarihsel Materyalizm Üzerine Mektuplar 1890-94**, (Çev. Öner Ünalın), Ankara: Bilim ve Sosyalizm Yayınları, s. 15.

²³⁷ Bkz. ALTHUSSER (2015), s. 137 vd.

²³⁸ ALTHUSSER (2005), s. 42.

²³⁹ ELIOTT (2006), s. 133.

²⁴⁰ ALTHUSSER (2015), ss. 134-5; ELIOTT (2006), s. 134; CLARKE (2004), s. 103.

Dolayısıyla ‘toplumsal formasyon’ kavramı, Marx’ın üretim kavrayışıyla toplum kavrayışının kesişim noktası olarak düşünülebilir.

O halde, tarihsel materyalist yaklaşım açısından toplumsal formasyon kavramının, toplum kavramının yerine geçtiğini belirtmek gerekir²⁴¹. Hatta bu kavrayışa göre, toplumların tarihi, esas olarak toplumsal formasyonların tarihi olarak görülmelidir. “İlk kertede” diye yazar Louis Althusser, “toplumsal formasyonların tarihi dışında bir tarih yoktur”²⁴². Althusser’in bu vurgusu önemlidir çünkü toplumsal formasyon kavramı, toplumsal bütünü oluşturan bağıntıların tarihsel özgüllüklerini -toplum kavramının aksine- ön plana çıkarmaktadır. Bunun temel nedeni, toplumsal formasyon kavramının, tarihsel bir özgüllüğe dikkat çeken üretim tarzı kavramıyla doğrudan ilişkili olmasıdır. Tek başına toplum kavramı ise, genel olarak soyut ‘birey’in ayna görüntüsüdür ve birey-toplum ikiliği içinde düşünülür²⁴³. Buna karşılık toplumsal formasyon, bir ya da birden fazla üretim tarzının (dolayısıyla da tarihsel olarak özgül toplumsal üretim ilişkilerinin) gerçekleştiği, eş deyişle hayat bulduğu toplumsal biçimdir²⁴⁴. Kavram, toplumsal yapıların varlığı ve tarihselliği arasındaki bağıntıyı kurmak, bir başka ifadeyle bu yapıların içsel değişim dinamiklerini arasındaki ilişkiyi tespit etmek suretiyle toplumsal gelişimin maddi sürecini açıklamaya hizmet eder²⁴⁵. Bu bağlamda, soyut bir toplum

²⁴¹ Tom BOTTOMORE (2001), **A Dictionary of Marxist Thought**, Oxford: Blackwell, s. 500; Barry HINDESS, Paul HIRST (1983), **Mode of Production and Social Formation: An Auto-Critique of Pre-Capitalist Modes of Production**, London: Macmillan Press, s. 46-7.

²⁴² Louis ALTHUSSER (2020), **History and Imperialism: Writings, 1963–1986**, (Trans. G. M. Goshgarian), Cambridge: Polity Press, s. 126, 133.

²⁴³ ALTHUSSER (2020), s. 127.

²⁴⁴ ALTHUSSER (2020), s. 128-9.

²⁴⁵ “Gesellschaftsformation”, **Historisch-Kritisches Wörterbuch des Marxismus**. (Web erişim:

imgesine gönderme yapmaz. Daha ziyade, maddi temeli farklı üretim tarzlarının bileşimine dayanan somut toplumları ifade eder²⁴⁶.

“[B]ir toplumsal formasyon, tarihsel olarak mevcut ve [...] egemen *üretim tarzıyla* çağdaşlarından ve kendi geçmişinden ayrılan her ‘somut toplum’u belirtir. Örneğin ilkel denem toplumsal formasyonlardan söz edilebilir, köleci Roma toplumsal formasyonundan, serf emeğine dayalı (‘feodal’) Fransız toplumsal formasyonundan [...] vs. söz edilebilir”²⁴⁷.

Bu noktada kısa bir parantez içinde, toplumsal formasyon kavramının, tarihsel materyalist gelenek içinde bir ‘Üretim Tarzı ve Toplumsal Formasyon Teorisi’ni biçimlendirdiğini hatırlatmak yararlı olacaktır. İngilizce konuşulan dünyada bu teorinin biçimlenişi 1950’lere rastlamaktadır²⁴⁸. Erik K. Olsen’in not ettiği gibi, Maurice Cornforth’un 1953 tarihli *Historical Materialism* başlıklı kitabı ilk örnektir. Bununla birlikte Oskar Lange’nin 1959’da yazdığı fakat 1963’te İngilizceye çevrilen *Political Economy* metni ile Otto Kuusinen ve diğerlerinin aynı tarihli *Fundamental’s of Marxism-Leninism* kitapları en erken örneklerden diğer ikisidir²⁴⁹. Teorinin temel hatları ve savları ise şöyle özetlenebilir:

http://www.inkrit.de/e_inkritpedia/e_maincode/doku.php?id=g:gesellschaftsformation.

(Erişim tarihi 23.03.2020).

²⁴⁶ Maurice GODELIER (2016), “Ekonomik ve Toplumsal Formasyon”, (Çev. Volkan Yalçıntıoklu), **Marksizm Sözlüğü içinde**, Gerard Bensussan, Georges Labica (ed.), İstanbul: Yordam Kitap, s. 291.

²⁴⁷ ALTHUSSER (2005), s. 42. Vurgu bana ait.

²⁴⁸ Erik K. OLSEN (2009), “Social Ontology and Origins of Mode of Production Theory”, **Rethinking Marxism**, Vol. 21, No. 2, s. 181.

²⁴⁹ OLSEN (2009), s. 181.

“1) Her toplum bir üretim tarzıyla politik, kültürel ve ideolojik üst yapının bir bileşimidir. [...] 2) Bir üretim tarzı iki temel bileşenden oluşur: üretici güçler ve üretim ilişkileri. 3) Bir toplumsal formasyon üç sosyolojik yasaya riayet eder. Bu temel yasalar şöyle sıralanabilir: İlk yasa, üretim ilişkileri ile üretici güçlerin birbirlerine zorunlu uyumluluğu yasasıdır. İkinci yasa, üstyapı ile ekonomik temel arasında zorunlu uyumluluk yasasıdır. Üçüncü yasa ise üretici güçlerin ilerleyici gelişimi yasasıdır”²⁵⁰.

O halde Althusser’in (ve Balibar’ın), bir dönem tarihsel materyalist literatüre oldukça hakim olan Üretim Tarzı ve Toplumsal Formasyon Teorisinin sözünü ettiğimiz bu ortodoks varyantını yeniden yorumladığını söylemek mümkündür. Althusser, Marx’ın analizi dikkate alındığında, bütün toplumsal formasyonların birden fazla üretim tarzının varlığını içerdiğini ve bu üretim tarzları çoğulluğu içinde, egemen olan üretim tarzına diğerlerinin tabi olduğunu belirtir²⁵¹. Anlaşılan odur ki, somut bir toplumsal formasyon, egemen bir üretim tarzı ile ona tabi olan diğerlerinin özgül biraradalıklarını ifade eder ve bu durumda, belirli bir toplum biçimindeki hâkim üretim tarzı, zayıf bir biçimde devam eden diğer üretim tarzlarıyla birlikte bir bütünlük oluşturur²⁵². Zayıflayan üretim ilişkilerinin etkinlikleri ise, kendi hâkim biçimlerinde oldukları gibi değil, hâkim üretim

²⁵⁰ OLSEN (2009), s. 181. Ayrıca bkz. Oskar LANGE (1965), **Ekonomi Politik**, (Çev. Muvaffak Şeref), İstanbul: Ataç Kitabevi, ss. 26-60.

²⁵¹ ALTHUSSER (2005), s. 43.

²⁵² Marx bu gerçekliğe henüz *Kapital*’in ilk kitabının Almanca birinci basımının önsözünde şöyle işaret ediyordu: “Diğer bütün alanlarda, Kıta Avrupası’nın batısındaki bütün öteki yerlerde olduğu gibi, sırf kapitalist üretimin gelişmesinin değil, bu gelişmenin eksikliğinin de acısını çekiyoruz. Modern sıkıntıların yanı sıra, eski, köhnemiş üretim tarzlarının bitkisel yaşamlarını sürdürmelerinin mirası olan bir dizi sıkıntı, doğurdıkları çağ dışı toplumsal ve siyasi ilişkilerle birlikte bizi eziyor. Yalnız yaşayanlar değil, ölümler de canımıza okuyor”. Bkz. MARX (2015), s. 18-9.

tarzının toplumsal kuruluşu ve seyrinin onlar üzerindeki özgül etkileri bakımından anlaşılabilir. Demek ki egemen üretim tarzının yasalarının etkinliği, verili bir toplumsal bütünün/sistemin yapılışı için birincil plandadır. Bu bağlamda, Barry Hindess ve Paul Hirst'in, *Mode of Production and Social Formation (Üretim Tarzı ve Toplumsal Formasyon)* başlıklı kitaplarında, Althusser'in Marx'ın *Kapital*'ini, kapitalist üretim tarzının özgül "toplum etkisi" yaratma mekanizmasının teorisi olarak gördüğünü hatırlatmaları oldukça yerinde sayılır²⁵³. *Kapital*, Althusser'e göre gerçekten de "kapitalist üretim tarzı içinde toplum etkisi üretiminin" mekanizmasını incelemektedir²⁵⁴. Klasik anlamıyla bir toplumsal formasyon, üretim tarzlarını oluşturan ilişkiler sisteminin özgül bir *toplum etkisi* üreten mevcut kombinasyonunu ifade eder²⁵⁵. Toplumsal bütünün kendine has yaşamının temel mekanizmasını ve bu özgül toplum etkisini belirleyen şeyle ilgili karmaşık biraradallığın nasıl yapılandırıldığıdır.

Althusser'in, Marx ve Engels'in yapıtlarından çıkarsadığı şey, Marksist topografinin bir toplumsal formasyonu temel olarak ikiye ayırdığıdır: Yapı/altyapı/ekonomik temel [infrastructure], üretim ilişkileri ile üretici güçlerin ilkinin egemenliğindeki birliğin; üstyapı ise [superstructure] hukuksal, politik ve ideolojik düzey ya da kertelerin toposudur²⁵⁶. Althusser'e göre Marx, bu ikisi arasındaki karmaşık ilişkinin kavranışında iki temel hususun belirleyici olduğunu söylemiştir: "Bir yandan (ekonomik) üretim tarzının son kerte belirleyiciliği; diğer yandan üstyapıların görece özerkliği ve özgül

²⁵³ HINDESS, HIRST (1983), s. 27.

²⁵⁴ Louis ALTHUSSER (2016), "From Capital to Marx's Philosophy", **Reading Capital, The Completed Edition içinde**, Louis Althusser, Étienne Balibar, Roger Establet, Pierre Macherey, Jacques Rancière, London: Verso, ss. 68-9.

²⁵⁵ HINDESS, HIRST (1983), s. 46.

²⁵⁶ ALTHUSSER (2015), s. 136; ELIOTT (2006), s. 134.

etkinlikleri”²⁵⁷. Bir toplumsal formasyon öyleyse bu üç bölgesel yapıyı, kendi köklü gerçeklikleriyle birlikte içerir ve bu nedenle de söz konusu olan, politik ve ideolojik kertelerin ekonomik temelin basitçe sonuçları ya da üstyapısal görüngüleri olmaları değil; her birinin, belirleyici oldukları ölçüde, ayrı ayrı diğerlerinin (ve dolayısıyla bütünü) varlık koşulları tarafından da belirlenmeleridir²⁵⁸. Balibar da benzer biçimde, Marx’ın üretim tarzı kavramsallaştırmasında olduğu gibi *toplumsal formasyonların* da farklı düzeylerden (kerteler, pratikler) oluştuğunu ve Marx’ın bunlardan bilhassa üç tanesini (ekonomik temel, hukuksal ve politik üstyapılar, toplumsal bilincin kökenleri) belirlediğini vurgulamaktadır²⁵⁹.

Öyleyse, Althusser’in (ve Althusserci Marksizmin) bir toplumsal formasyondaki bu üç kerteyi, en nihayetinde ilkinin (ekonomi) belirleyici olduğu, birbirlerinden kopuk bölgeler/alanlar/düzeyler olarak ele aldığı düşünmek hatalı olacaktır. Althusserci toplumsal topolojide söz konusu olan daha ziyade, bu üç kavramın, birbirleriyle iç içe olan [imbricated] ve karşılıklı olarak birbirlerine nüfuz eden [interpenetrative] gerçek olguları karşılamasıdır²⁶⁰. Bir başka ifadeyle, genel olarak yapı kuramı için söylenebileceği gibi, burada da yapıyı oluşturan unsurlar, artzamanlı (diyakronik) olarak değil, eşzamanlı (senkronik) olarak ve karşılıklı etkileşim halinde ilişkiye girerler²⁶¹. Buna göre, toplumsal bütünü son kertede üretim ilişkileri tarafından belirlenmesinden

²⁵⁷ ALTHUSSER (2015), s. 137.

²⁵⁸ ELIOTT (2006), s. 136.

²⁵⁹ BALIBAR (2007), s. 502.

²⁶⁰ Anthony WOODIWISS (1990), **Social Theory After Postmodernism: Rethinking Production, Law and Class**, London: Pluto, s. 55; Anthony WOODIWISS (1987), “The Discourses of Production (part I): Law, Industrial Relations and The Theory of Ideology”, **Economy and Society**, Vol. 16, No. 3, s. 296.

²⁶¹ ÖZDEMİR (2010), s. 47.

çok, ekonomik belirlenimin -her defasında farklı ölçekte de olsa- her uğrakta gerçekleştiğini²⁶² ve bu uğrakların *üstyapısal* (karşılıklı) etkilenime açık olduğunu belirtmek gerekir. Üstyapı kavramını bu nedenle, tözsel değil ilişkisel/ilineksel bir kavram olarak anlamak gerekir²⁶³. Gregory Eliott'un da dikkat çektiği bir pasajında Althusser şöyle yazar:

“Ekonomik diyalektiğin katışıksız halde rol oynadığının, tarihte üstyapı, vs. denen bu mercilerin işlerini bitirdikten sonra saygıyla bir kenara çekildiklerinin ya da Zamanı geldiğinde Majesteleri Ekonomi'nin diyalektiğin kraliyet yolu üzerinde ilerlemesine izin vermek için, sanki onun katışıksız görüngüsüyümüş gibi yok olmadıklarının asla görülmediğini söylemek gerekir. Ne ilk anda ne de son anda, ‘son kerte’nin saati tek başına çalmaz”²⁶⁴.

Üstelik, Marksizmin *ekonomizm* olmadığına bu şekilde işaret eden Althusser'in, *yapı-üstyapı* dikotomisinin o vulgar alımlanışına itiraz eden Antonio Gramsci'yle temasını kurmak zor değildir²⁶⁵. Gramsci henüz 20'li yıllarda, gelişmiş kapitalist toplumsal

²⁶²ÖZDEMİR (2008), s. 94.

²⁶³ “Üstyapı, ilişkisel bir terimdir. Belirli toplumsal kurumların, egemen toplumsal ilişkilerin ‘destekleri’ olarak işlev görme biçimini gösterir; bizleri bu tür kurumları - iktidarda olan toplumsal güçle aralarındaki işlevsel ilişkiler bakımından- belli bir bağlama oturtmaya davet eder. En azından benim kanımca hatalı olan şey, terimin bu ‘ilineksel’ anlamından tözsel olan bir anlama –‘üstyapıyı’ biçimlendiren bir sabit, verili ve örneğin, filmleri de kapsayan bir kurumlar ‘alemi’ne- atlanılmasıdır”. Bkz. Terry EAGLETON (2005), **İdeoloji**, (Çev. Muttalip Özcan), İstanbul: Ayrıntı Yayınları, s. 125.

²⁶⁴ ALTHUSSER (2015), ss. 138-9.

²⁶⁵ Althusser'in Gramsci'den nasıl ve ne derece etkilendiği ve Gramsci eleştirisi bu çalışmanın konusu değildir. Bununla birlikte Peter D. Thomas, Althusser'in Gramsci eleştirisinin ve dolayısıyla da Althusser'deki Gramsci etkisinin “Gramsci'nin görüşlerine ilişkin ciddi sınırlamalar ve temel yanlış anlamalarla malul” olduğunu belirtir. Bkz. THOMAS (2013), s. 60.

formasyonlarda sınıf egemenliğinin yeniden üretiminde siyasal iktidarın rolünü ele alırken, geliştirdiği tarihsel blok [blocco storico] kavramıyla, Marx'ın bu klasik metaforunu²⁶⁶ hiç de ekonomist olmayan bir biçimde yeniden yorumlamıştı²⁶⁷. Dahası bu yorum, verili bir “toplumsal formasyon çözümlemesinin bütünselci bir bakış açısına dayandırılmasına olanak” tanımaktadır²⁶⁸. Gramsci'ye göre tarihsel blok, “ekonomik yapı (ya da temel) ile ‘ karmaşık, çelişkili ve uyumsuz’ üstyapılar bütünlüğünün organik birliği olarak tanımlanabilir”²⁶⁹. Bu birlik içinde, yapı ve üstyapı arasında tek yönlü bir nedensellik değil, diyalektik sürecin bizatihi kendisini ifade eden zorunlu bir karşılıklık, diyalektik bir ikilik [dichotomy] bulunmaktadır²⁷⁰. Dolayısıyla Althusser'in toplumsal bütüne dair yukarıda özetlemeye çalıştığımız kavrayışına, Gramsci'nin büyük ölçüde kaynaklık ettiği söylenebilir²⁷¹.

²⁶⁶ Okura kolaylık olması için tekrar hatırlatmak gerekirse, *Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı*'nin ünlü *Önsözünde* Marx şöyle yazmaktadır: “Varlıklarının toplumsal üretiminde, insanlar, aralarında, zorunlu, kendi iradelerine bağlı olmayan belirli ilişkiler kurarlar; bu üretim ilişkileri, onların maddi üretici güçlerinin belirli bir gelişme derecesine tekabül eder. Bu üretim ilişkilerinin tümü, toplumun iktisadi yapısını, belirli toplumsal bilinç şekillerine tekabül eden bir hukuki ve siyasal üstyapının üzerinde yükseldiği somut temeli oluşturur. Maddi hayatın üretim tarzı, genel olarak toplumsal, siyasal ve entelektüel hayat sürecini koşullandırır. İnsanların varlığını belirleyen şey, bilinçleri değildir; tam tersine, onların bilincini belirleyen, toplumsal varlıklarıdır”. Bkz. MARX (1976), s. 25.

²⁶⁷ YETİŞ (2009a), ss. 129-130.

²⁶⁸ YETİŞ (2009a), s. 131.

²⁶⁹ YETİŞ (2009a), ss. 130-1.

²⁷⁰ YETİŞ (2009a), s. 131.

²⁷¹ Bkz. THOMAS (2013). Ayrıca, ekonomik, hukuksal-politik ve ideolojik düzeyler arasındaki ayrımı hegemonya kavramına uygulamak da mümkündür: “Bu durumda, hegemonyanın tam olarak: ideolojinin başarılı olan türü olmadığı, çeşitli ideolojik, kültürel, siyasi ve ekonomik biçimlere ayrılabilmesi söylenebilir. İdeoloji, özellikle, iktidar mücadelelerinin anlamlandırma düzeyinde yaşanış biçimine karşılık gelir ve bütün

Toplumsal formasyon kavramının bir başka önemi, kavramın somut ve gerçek bir toplumsal bütünü karşılama noktasındaki elverişliliği bakımından karşımıza çıkar. İyi bilindiği gibi, kavramın bu boyutu üzerinde bilhassa Nicos Poulantzas durmuştur. Poulantzas, toplumsal formasyon kavramıyla, gerçekten var olan toplumların hiçbirinin saf olarak bir *üretim tarzını* temsil edemeyeceğini vurgulamayı amaçlar²⁷². Bir üretim tarzının²⁷³, “realitede tam anlamıyla varolmayan formel-soyut bir nesne” oluşturduğunu yazar ve ekler, “aslında yalnızca tarihsel olarak belirlenmiş bir toplumsal formasyon vardır”: “Louis Bonaparte Fransası” ve “Sanayi Devrimi İngiltere”si gibi²⁷⁴. Benzer biçimde Marta Harnecker de, üretim tarzı kavramının soyut bir nesneye, saf (homojen)

hegemonik süreçlerde bu türden bir anlamlandırma içeriliyor olmasına rağmen, her durumda, yönetimin ayakta tutulmasını sağlayan başat düzey değildir. Milli marşın okunması, akla gelebilecek en "katıksız" ideolojik etkinliktir; belki komşuları rahatsız etme dışında hiçbir amaç güdülmemiş gibi görünür. Aynı şekilde din, sivil toplumun çeşitli kurumları arasında belki de en ideolojik olanıdır. Fakat hegemonya, kültürel, siyasi, ve ekonomik yapılarda da -retoriksel konuşmalarda olduğu kadar söylemsel olmayan etkinliklerde de- kurulur”. EAGLETON (2005), s. 164.

²⁷² WOOD (2016a), s. 71.

²⁷³ Poulantzas’ın *üretim tarzı* tanımı Althusser’in yukarıda değindiğimiz bütünlük tanımıyla neredeyse aynıdır: “Üretim tarzıyla genellikle ekonomik diye tanımlanan şeyi, yani dar anlamdaki üretim ilişkilerini değil, kendi kombinasyonları içerisinde pek çok kerte ve düzey olarak, kısaca bu tarzın bölgesel yapıları olarak ortaya çıkan çeşitli yapı ve pratiklerin özgül kombinasyonunu ifade edeceğiz. Bir üretim tarzı, Engels’in şematik olarak gösterdiği gibi, çeşitli kerte ve düzeyleri, ekonomisi, politiği, ideolojisi ve kuramsal kapsar”. Bkz. POULANTZAS (2014), s. 12. Öte yandan Ellen Meiksins Wood, Poulantzas’ın üretim tarzını tanımlarken Engels’e başvurmasını haklı olarak eleştirir. Wood, Engels’in saydığı bu kertelerin toplumsal bütünlüğün tarihini belirleyen kerteler olduğunu ve fakat Engels’in üretim tarzını tanımında bulunmadığını yazar. Bkz. WOOD (2016a), s. 71. Gerçekten de Poulantzas’ın aksine Althusser Engels’in bu şematik anlatımına üretim tarzından değil toplumsal bütünden söz ederken başvurmaktadır.

²⁷⁴ POULANTZAS (2014), s. 13.

bir toplumsal bütünlüğe işaret ettiğini belirtir²⁷⁵. Oysa tarihsel olarak belirlenen toplumsal formasyonlarda, maddi malların üretimi heterojen bir karaktere sahiptir: “Aynı toplumda birbirlerinden farklı üretim ilişkileri bulmak mümkündür”²⁷⁶. Harnecker, Lenin’in Ekim Devriminin hemen sonrasında Sovyetleri, Marx’ın ise *Louis Bonapart’ın 18 Brumaire* başlıklı metninde dönemin Fransa’sını, farklı üretim tarzlarının ve üretim ilişkilerinin birliği olarak ele almalarını örnek verir²⁷⁷. Gerçekten de Lenin 1921’de, Rusya’nın ekonomik karakterinin geçişli bir karaktere sahip olduğunu, farklı türdeki sosyo-ekonomik yapıların bu geniş coğrafyada birbirlerine karıştığını söylemekte ve Rusya’da bu dönemde, 1) patriyarkal köylü tarımının, 2) çoğunluğunu buğdaylarını satan köylülerin oluşturduğu küçük çapta meta üretiminin, 3) özel kapitalizmin, 4) devlet kapitalizminin ve 5) sosyalizmin birlikte var olduğunu ifade etmektedir²⁷⁸. Lenin, bu sıralamadan hemen sonra, asıl sorunun hangisinin diğerleri üzerinde hakimiyet kuracağı sorusu olduğunu vurgular.

Öyleyse üretim tarzı kavramı *soyut* bir toplumsal bütünlüğe işaret ederken, toplumsal formasyon kavramı sosyo-ekonomik yapıların *somut/gerçek* karmaşıklığına karşılık gelir²⁷⁹. Althusserci Marksizmin amentüsü haline gelen bu toplumsal topoloji kavrayışına göre, belirli bir toplumsal formasyonun özgül ve tarihsel (somut) olarak belirlenmesinde en fazla dikkat edilmesi gereken şey, ekonomik, hukuksal-politik, ideolojik (ve kuramsal)

²⁷⁵ Marta HARNECKER (1980), “Mode of Production, Social Formation and Political Conjuncture”, **Theoretical Review**, Vol. 17., s. 25.

²⁷⁶ HARNECKER (1980), s. 25.

²⁷⁷ HARNECKER (1980), s. 25.

²⁷⁸ V. I. LENIN (1965), “The Tax in Kind”, **Lenin Collected Works**, Vol. 32, Moscow: Progress Publishers.

(Web erişim: <https://www.marxists.org/archive/lenin/works/1921/apr/21.htm>). (Erişim tarihi: 13.07.2019).

²⁷⁹ HARNECKER (1980), s. 26.

kertelerinin özel eklemlenışıdır²⁸⁰. Poulantzas bu eklemlenmeyi belirleyen *egemen üretim tarzı* olduğunu ileri sürer. Söz gelimi, kapitalist üretim tarzının egemen olduğu bir toplumsal formasyon söz konusuysa eğer, “egemen rol” burada ekonomik kerteyle ait olacaktır²⁸¹. Uwe Becker’in de belirttiği üzere, sadece ve sadece kapitalist toplumlarda “toplumsal bütünüün diğeri hiçbir parçası ekonomik yapının etkisinden daha büyük bir etki yaratmaz”²⁸². Bu durum açıktır ki, egemen (kapitalist) üretim tarzının toplumsal formasyon içindeki baskınlığının bir dayatmasıdır.

b) Kavramın Yöntembilimsel Avantajı

Gel gelelim *Siyasal Marksist* düşüncenin önde gelen temsilcisi Ellen Meiksins Wood, toplumsal formasyon ile üretim tarzı arasında bir ayırım yapma düşüncesine, *Grundrisse*’nin *Giriş*’indeki bir pasajla başvurarak itiraz etmiştir. İlgili pasajda Marx, “her toplum biçiminde [In allen Gesellschaftsformen] bütün öteki üretimlere ve onlardan doğan ilişkilere sırasını ve önemini veren, belirli bir üretim ve onun doğurduğu ilişkililerdir. Tıpkı bütün renklerin özel tonlarını değiştiren bir genel aydınlatma gibi”²⁸³ diye yazmaktadır. Wood’a göre Althusser ve takipçilerinin *toplumsal formasyon(lar)* diye çevirdikleri bu sözcük *-Gesellschaftsformen-*²⁸⁴ somut ve gerçekte var olan bir olgıyla ilgili olmaktan ziyade; “feodal düzen”, modern burjuva toplumu” gibi bir kullanıma işaret

²⁸⁰ POULANTZAS (2014), s. 14.

²⁸¹ POULANTZAS (2014), s. 14.

²⁸² Uwe BECKER (2017), “Sınıf Kuramı: Hala Eleştirel Sosyal Bilimsel Analizin Ekseni mi?”, (Çev. Tahir Emre Kalaycı), **Sınıflar Üzerine Tartışmalar içinde**, Erik Olin Wright (Der.), İstanbul: Nota Bene Yayınları, s. 176.

²⁸³ MARX (2013), s. 42; Karl MARX (1976), **MEGA**, II.1/1, s. 41.

²⁸⁴ Marx’ın sözcükleri “In allen Gesellschaftsformen”, Türkçeye tam olarak “tüm toplum biçimlerinde” İngilizceye ise “In all forms of society” olarak çevrilebilir.

eder ve dolayısıyla da “ortak bir tür sosyo-tarihsel mantığı olan benzer bir dizi somut olgu ile ilişkili”dir²⁸⁵.

“Pasajın amacı” diye yazar Wood, “her şeyden önce, bir ‘toplumsal formasyonun’ ‘heterojenliğini’nin değil, ‘birliği’nin vurgulanmasıdır. Bu, birçok üretim tarzının, belirli üretim tarzının egemenliğinde olması meselesi değildir; ama örneğin üretimin farklı dallarının, ağır basan dalın özel niteliğine göre etkilenmesidir: Feodal toplumda tarımın -köylü üretimi ve feodal sömürü ile tanımlanan- özel doğası, sanayinin doğasını etkilemektedir; ‘burjuva toplumu’ndaki sanayinin özel doğası -sermayenin egemenliğindeki sanayi- tarımın doğasını etkilemektedir”²⁸⁶.

Anlaşılmaktadır ki Wood, mevcut toplumların *saf anlamıyla* kapitalist ya da feodal olmadıkları hususunda Althusser’den, Balibar’dan ve Poulantzas’tan pek de farklı düşünmemektedir. Wood’un vurgulamak istediği daha ziyade, Marx’ın ‘toplum biçimi’ kavramını kullanımının, “ampirik gerçekliğin karmaşık çeşitliliği içinde”²⁸⁷ bir üretim tarzının, kendisini bütünlüklü bir biçimde tüm topluma dayatan nesnel yasalarıyla ilgili olmasıdır. Wood’a göre bu kavram, hiç de gerçekte var olan kapitalist ya da feodal toplumların kendilerine özgü/tarihsel karmaşıklıklarını ve farklılıklarını zorunlu olarak yok saymayı gerektirmez. Bu anlamda üretim tarzı ve toplum biçimi/formasyonu arasında Althusserci Marksizmin yaptığı türden bir ayırım, esasında (saf) bir üretim tarzı ile o üretim tarzının tarihsel mevcudiyetinden ve egemenliğinden doğan somut üretim ilişkilerinin bütünü olarak belirli/somut bir toplum arasındaki örtüşmezliği anlamak açısından pek de faydalı bir ayırım gibi görünmemektedir. Wood’a göre bir başka sorun da, Althusserciliğin ekonomizm eleştirisinin, ekonominin son kertede belirleyiciliği

²⁸⁵ WOOD (2016a), s. 75.

²⁸⁶ WOOD (2016a), s. 75.

²⁸⁷ WOOD (2016a), ss. 75-6.

kavrayışı yüzünden eleştirel bir işlev görmemesi ve hatta eleştirisinin teorik nesnesini (Marksizmin ekonomizme indirgenmesini) bizatihi yeniden üretmesidir. Oysa, Althusserciliğin -yukarıda özetlenen- özgül *son kertede belirleme* kavrayışını, bu kavrayışın klasik varyantına (Engels, Cornforht, Lange, Kuusinen vs.) indirgemek fikrimizce haksızlık olacaktır²⁸⁸.

Belirtmek gerekir ki Wood'un bu itirazları, onun Althusserci Marksizm eleştirisinin önemli birer parçasıdır ve İngiliz Marksist tarihçi E. P. Thompson²⁸⁹ tarafından dile getirilen benzer yöndeki eleştirilerle irtibat halindedir. Her ne kadar bu eleştirinin ayrıntılarına -konunun dışına fazlaca taşıdığı için- girilmeyecekse de, bir başka İngiliz Marksist düşünür Perry Anderson'ın bu eleştiriler üzerine yazdıklarına değinmek, kavramın önemini anlamak bakımından faydalı olacaktır. Anderson, Thompson'un Althusser'i toplumsal formasyon ve üretim tarzı kavramlarını özdeşleştirerek Marksistleri "bir kavramsal hapisaneye" mahkûm etmeye çalışmakla suçladığının altını çizmektedir²⁹⁰. Thompson'a göre, "sermaye kendi gelişiminin kanunlarını koyan işlevsel bir kategoridir ve kapitalizm bu kanunların toplumsal formasyonlardaki sonucudur"²⁹¹. O halde Thompson'a göre kapitalizm, basitçe ve yalnızca kapitalist üretim tarzı analizinden çıkarsanamaz. Fakat Thompson'un bu vurgusu, Althusserci Marksizmin toplumsal formasyon kavramına yüklediği anlamla öyle uyumludur ki, Anderson tam da bu nedenle,

²⁸⁸ "Resmi [official] Marksizmin, daha özel olaraksa üretim tarzı ve toplumsal formasyon teorisinin, Althusserci eleştirisi, yerleşik Marksist dünya görüşünden kopuş çağrısından başka bir şey değildi". Erik K. OLSEN (2017), "The Althusserian Controversy in Resrospect and Prospect", **Rethinking Marxism**, Vol. 29, No. 2, , s. 341.

²⁸⁹ Bkz. E. P. THOMPSON (2015).

²⁹⁰ Perry ANDERSON (1998), **Marksizm'de Tartışmalar**, (Çev. Ahmet Özdemir), Göçebe Yayınları, s. 99.

²⁹¹ THOMPSON'dan aktaran ANDERSON (1998), s. 99.

Thompson'un suçlamasının *Teorinin Sefaleti*'nde geliştirilen "uzun ithamlar listesi"ndeki en şaşırtıcı madde olduğunu belirtir²⁹²:

"Çünkü, Thompson'un onlara karşı getirdiği, üretim tarzıyla toplumsal formasyon arasındaki başlangıçtaki ayrılığı keşfedenler Althusser ve Balibar'ın kendileridir. Althusser'den önceki Marksizmin içinde toplumsal formasyon nosyonunun kendisinin ya çok az geçerliliği vardı ya da hiç yoktu. Neden onu *Marx İçin*'le birlikte 'toplum'un yerine sunmaya başladı? Çünkü alışılmış terim, onun karşı çıkmayı amaçladığı döngüsel, anlamlı bir bütünlüğün Hegelyen nosyonunun kesin bir basitlik ve birliğini varsayıyordu. Aksine, 1859 Önsöz'ünden alınmış toplumsal formasyon terimi (Gesellschaftsformation) herhangi bir toplumsal bütünün karmaşıklığının ve üstbelirlenmesinin altını çizmeyi kolaylaştırıyordu"²⁹³.

Anderson isabetli bir biçimde, Althusser ve Balibar'ın, Marx'ın *Kapital*'de yalnızca kapitalist üretim tarzının soyut teorisini ürettiğini ve *Kapital*'in farklı üretim tarzlarının özgül birlikte varolma yasalarını araştırmayı üstlenmediğini vurguladıklarını not eder²⁹⁴. Bir toplumsal formasyonun, çokça yapıldığı üzere, bir üretim tarzına indirgenmesinin tehlikelerine işaret etmek için oldukça fazla çabalayan Althusser ve Balibar, Thompson tarafından (üstelik Thompson'un kendi eserinde, tek bir toplumda var olan üretim tarzlarının çoğulluğuna dair hiçbir ciddi bir analiz bulunmazken) bunun tersini yapmakla itham edilmiştir²⁹⁵.

Thompson'un suçlamalarının aksine Anderson, toplumsal formasyon kavramının Althusserci yorumlanışının, Marksist yöntem bakımından tarihyazımsal bir ilerleme

²⁹² ANDERSON (1998), s. 99.

²⁹³ ANDERSON (1998), s. 99.

²⁹⁴ ANDERSON (1998), ss. 99-100.

²⁹⁵ ANDERSON (1998), s. 100.

olduğunu oldukça net bir biçimde vurgular. Marksistleri sözü edilen türden bir kavramsal hapishaneye mahkûm etmek bir yana, “Althusser’in çalışması Marksistleri bundan kurtarmaya dönüktür”²⁹⁶. Dahası Anderson, Althusser’in düşüncesinde, toplumsal formasyonların üç düzeyinin birbirlerine indirgenemezliğine bilhassa dikkat çekildiğinin altını çizerek, Althusserci Marksizmin hiçbir zaman ekonomik alana takılıp kalmadığını, Althusserci kavramların esas uygulamasının Poulantzas’ın devlet üzerine kapsamlı çalışması içinde görüleceğini ifade etmektedir²⁹⁷.

Bir başka Marksist düşünür David Harvey ise, bu tartışmayla ilgili olarak, Marx’ın, çalışmalarında *toplumsal formasyon* ya da *toplum biçiminden ziyade üretim tarzı*

²⁹⁶ ANDERSON (1998), s. 101.

²⁹⁷ ANDERSON (1998), s. 102. Bununla birlikte Anderson, toplumsal kurteler düşüncesini bütünüyle reddeden Thompson’un hukuk kavrayışının, Althusserci hukuk kavrayışıyla zıt değil paralel olduğunu göstermektedir. Bkz. ANDERSON (1998), ss. 102-105. Öte yandan kısaca bahsetmek gerekir ki Wood’un yukarıda altını çizdiğimiz ortaklık vurgusuna benzer bir vurguyu Althusserci Marksizmi zırva olarak niteleyen, Analitik Marksizmin kurucularından Gerald Cohen’in kült eseri Karl Marx’ın Tarih Teorisi: Bir Savunma başlıklı kitabında görmek mümkündür. Cohen, Marx’ın Gesellschaftsform sözcüğüyle “kapitalizm”, “serflik”, “kölelik” gibi “toplumun ekonomik gelişmesindeki evreleri”, yani bu evrelerin tarihsel olarak belirlenen en belirgin ve ortak niteliklerini belirttiğini söyler. Cohen’e göre Marx için ekonomi toplumun merkezi olduğundan, o bunları toplumsal biçimler [social forms] olarak da tarif etmiştir. Bununla birlikte Cohen, bir ekonomik yapının “heterojen bir üretim ilişkileri koleksiyonundan ibaret” olduğunu da yazar ve ekler: “Bu nedenle doğrudan üreticilerin üretken güçlerle ilişki türü ne kadarsa o kadar ekonomik yapı tipi vardır diyoruz”. Demek ki bir toplumsal biçim gayet tabii birden fazla ekonomik yapı içerebilir ve bu durumda “doğrudan üreticileri bağlayan hakim ilişkiden söz etmek” gerekecektir. Görüldüğü gibi Wood’un toplum biçimi kavrayışı Cohen’inkiyle çok daha uyumludur. Bkz. COHEN (1998), ss. 98-100.

kavramını kullandığını not etmektedir²⁹⁸. Yine de Harvey, Wood'un aksine, üretim tarzı ve toplumsal formasyon arasındaki Althusserci ayrımın, belirli/somut tarihsel durumların analizinin daha incelikli yapılabilmesi açısından elverişli olduğu görüşündedir:

“‘Toplumsal formasyon’ fikri temel olarak, bize herhangi bir toplumda beşeri faaliyetlerdeki çeşitliliğin baskın üretim tarzı tarafından dikte edilen iktisadi pratiklere indirgenemeyeceğini hatırlatmaya yarar. Althusser ve Balibar bir toplumsal formasyonu ele alabilmemizi sağlayan iki yol önerirler. Birincisi toplumdaki iktisadi, siyasi, ideolojik ve kuramsal pratiklerin ‘görelî özerkliği’ kabul etmek zorundayız. Bu da, belli kısıtlar ile birlikte, kapitalizm içinde geniş anlamda kültürel, siyasi, ideolojik ve kuramsal çeşitlilik için bolca imkan var demektir. İkincisi, fiili tarihsel durumlarda, bir tanesi hakim olsa bile, birçok üretim tarzının birbiriyle iç içe geçtiğini ya da birbirine artiküle olduğunu kesinlikle görebiliriz. [...] Fakat bu özellikleri anlamak için, (dar anlamda ele alınan) herhangi bir üretim tarzının analizinin dikte ettiğiinden daha karmaşık bir çerçeveyi kullanmak zorundayız”²⁹⁹.

Toplumsal formasyon kavramının yöntembilimsel avantajına dair son olarak, Bağımlılık Okulunun kurucu düşünürlerinden Samir Amin'e değinmek gerekir. Samir Amin'in toplumsal formasyon kavramını işe koşma nedeni -tam da David Harvey'in işaret etmiş olduğu gibi- tarihsel durumların/olguların analizinde daha *karmaşık bir çerçevenin* gerekli olmasıdır.

²⁹⁸ HARVEY (2015), s. 123, 29. dn. Bununla birlikte yine aynı yerde Harvey'in belirttiği gibi sözü edilen tartışma yalnızca burada anılan yazar ve eserlerle sınırlı değildir.

²⁹⁹ HARVEY (2015), s. 124, 29. dn devamı.

Amin'e göre, Marksizmin kapitalizmin ekonomi politiğine indirgenmesi, "burjuva ekonomizmi alanına hapsolmak" demektir³⁰⁰. Amin, Marx'ın saf ya da dar anlamıyla ekonomi politikle ilgilenmediğini, aksine "özellikle tarihsel gelişmenin bir aşaması olarak kapitalizmin özgüllüğü"nü araştırdığını ifade eder³⁰¹. Marx'ın analizinin merkezinde, bu özgüllüğü tanımlayan en temel unsur olan metanın fetiş karakteri ("bir fetiş olarak meta"/"meta yabancılaşması") bulunmaktadır³⁰². Amin, kapitalizme özgü bu yabancılaşma kipliğinin, "toplumun ekonomik kerte tarafından yönetildiği, dolayısıyla, ekonomik kertenin son kertede değil, basbayağı belirleyici olması" anlamına geldiğini ileri sürer³⁰³. Marx, bu gerçekliğin kavramsal matrisini, değer yasasından yola çıkarak ve onu özgünleştirerek oluşturmuştur (dolayısıyla meta ve değer kategorileri kapitalist toplumun ekonomik veçhesini anlamak için olmazsa olmazdır). Amin, ancak Marksist değer kategorisi sayesinde anlaşılabilir kapitalist sömürünün -dolayısıyla da değer yasasının- toplumsal yaşamın tüm veçhelerini belirlediğini ifade eder³⁰⁴. Fakat bu, toplumsal yaşamın ekonomiye indirgenebileceği anlamına kesinlikle gelmez. Aksine, piyasa toplumu hiçbir zaman saf ekonomik yasalarla sağlanan genel bir dengede bulunamayacağı için, her toplumdaki özgül "toplumsal güç ilişkilerini" ("sınıf mücadelelerini, sermayenin egemenlik biçimlerini, somut olarak bu egemenliğin gerektirdiği hegemonik sınıf ittifaklarını, yani siyaseti"), bu toplumları kavrarken göz önüne almak gerekir; kapitalist toplumsal formasyonların oluşumunu belirleyen tam

³⁰⁰ AMIN (2016), s. 71.

³⁰¹ AMIN (2016), s. 71.

³⁰² AMIN (2016), s. 72.

³⁰³ AMIN (2016), s. 72.

³⁰⁴ AMIN (2016), s. 72.

olarak bu ilişkiler bütünüdür³⁰⁵. İşte bu nedenle, “Marx’ın projesi” der Amin, “ekonomik olanla değil, tarihsel materyalizmle ilgilidir”³⁰⁶.

Amin, yukarıda sözü edilen toplumsal kertelerin ve bu kerteler arasındaki ilişkilerin kavranışında Althusserci *üstbelirleme* kavramı yerine *altbelirleme* kavramını tercih eder. Üstbelirleme, temel olarak, “toplumsal gerçekliğin değişik veçhelerini şekillendiren/etkileyen determinizmler[in] paralel etki yarat”ması ve bunların toplumsal sistemlerin yeniden üretiminde ve dönüşümünde “aynı yönde ve eş zamanlı belirleyiciliğe sahip” olmasıdır³⁰⁷. Oysa Amin, (1) toplumsal kerteler arasındaki belirleyicilik ilişkisinin tarihsel olarak farklılaştığına dikkat çekmek gerektiğini (ekonominin özerkliği kapitalizme özgüken, “haraca dayalı [tributair] sistemlerde ekonomi politikaya tabidir”); (2) her toplumsal kertenin özerk bir mantığa sahip olduğunu ve bunların birbirleriyle çoğunlukla çatışma halinde bulunduğunu belirtir³⁰⁸. Amin’e göre, gerçekte varolan toplumlarda bu kertelerin hangisinin diğerlerine üstün geleceğini tarihsel olarak ön görmek oldukça zordur ve bu kertelerin farklılaşan altbelirleyiciliklerinin çatışması, tarihsel gidişat açısından bir belirsizlik durumu ortaya çıkarır³⁰⁹. Bu belirsizlik, eninde sonunda sözü edilen altbelirleyici mantıklardan (ekonomik, politik, kültürel-ideolojik) birinin diğerlerine üstün gelmesiyle (kapitalizmde ekonomik olanın diğerlerine kendini dayatmasında olduğu gibi) çözüme kavuşsa da bu çözüm, olası tek çözümün bu olduğu anlamına gelmez³¹⁰. Böylece Amin, ekonominin (maddi hayatın üretiminin) -baskın olmasa dahi- daima son kertede belirleyici olduğuna dair o klasik tarihsel materyalist

³⁰⁵ AMIN (2016), ss. 72-3.

³⁰⁶ AMIN (2016), s. 73.

³⁰⁷ AMIN (2016), s. 76.

³⁰⁸ AMIN (2016), s. 77.

³⁰⁹ AMIN (2016), ss. 77-8.

³¹⁰ AMIN (2016), s. 78.

düşünceye karşı çıkararak, böyle bir şeyin ancak tarihsel olarak tespit edilebileceğini, her yeni tarihsel durumun toplumsal güç ilişkilerinin bileşimini ve toplumsal kurteler arasındaki çatışmayı farklı biçimde etkileyebileceğine dikkat çeker. Nitekim Amin, geleceğin sosyalist toplumunda belirleyici olan kurtenin ekonomik değil kültürel kurtel olacağı yönünde tahmin yürütür.

Toplumsal formasyon kavrayışına dönülecek olursa, Amin ilk olarak, üretim tarzı kavramının toplumsal formasyonları ve toplumsal formasyon sistemlerini anlamak için bir temel oluşturduğunu ifade etmektedir³¹¹. Toplumsal formasyon, belirli üretim tarzlarının birinin egemenliği altındaki yapısal bileşimidir³¹². Amin, bir üretim tarzının egemenlik etkilerini şöyle açıklar:

“1) Egemen olan tarzın temel yasasının egemenliği; bu da tüm formasyonun yeniden üretim koşullarını belirler (dolayısıyla, söz gelimi kapitalist birikim yasası, hem kapitalist toplumun yeniden üretim koşullarını, hem de, kapitalist sınıai ekonomi ile köylü ekonomisi dahil, kapitalist toplumun değişik bölümleri arasındaki karmaşık ilişkileri belirler); 2) Egemenlik altındaki tarzlarda üretilen artığın bir kısmının egemen tarza aktarımı (dolayısıyla, örneğin, rantın bir parçasının kâra dönüşümü); 3) Egemen tarzdaki egemen sınıfın politik üstünlüğü, öteki egemen sınıfların ise, en çok, müttefik konumuna indirgenmesi; 4) Egemen tarzın ideolojisinin başatlığı”³¹³.

Amin, pre-kapitalist toplumsal formasyonların aksine kapitalist toplumsal formasyonların türdeşleşme eğiliminde olduğunu yazmaktadır³¹⁴. Yani *farklı* üretim

³¹¹ AMIN (2018), s. 51.

³¹² AMIN (2018), s. 51.

³¹³ AMIN (2018), ss. 51-2.

³¹⁴ AMIN (2018), s. 52.

tarzları, *farklı* toplumsal formasyonlarda, *farklı* biçimlerde kapitalist üretim tarzının egemenliği altında bulunuyor olsalar da, bu formasyonların tümü ortak bir biçimde kapitalist üretim tarzına “indirgenme eğilimi” gösterir. Dolayısıyla, kapitalist toplumlarda egemenlik altındaki üretim tarzları genel olarak bozulmuş veya çözülmüş olarak hayatta kalırlar.

Bununla birlikte, birden fazla üretim tarzının karmaşık biraradalığının bir diğer sonucu, ‘artık’ [surplus]³¹⁵ üretiminin homojen olmayışıdır. Bir toplumsal formasyonda üretilen artık, üretim tarzlarının çoğulluğundan dolayı, “farklı kökten gelen artıkların toplamıdır”³¹⁶. Bu nedenle de Amin, somut bir toplumsal formasyonun analizinin, daima (1) bu formasyonda artığın nasıl üretildiğine, (2) başka formasyonlarla arasındaki artık aktarımı ilişkisinin nasıl şekillendiğine (“verili bir toplumun kendisi için ürettiği artılla ne ölçüde yaşadığını ve başka bir toplumdan aktarılan artığa ne ölçüde bağımlı olduğunu bilmemiz gerekir”) ve (3) artığın içeride toplumsal sınıflar ve gruplar arasında nasıl bölüştüğüne odaklanması gerektiğini ifade eder³¹⁷.

Amin’in toplumsal formasyon kavramıyla ilgili olarak üzerinde durduğu noktalardan bir diğeri, toplumsal formasyonların birbirlerinden yalıtık bir biçimde ele alınamayacak olmalarıdır. Nitekim, çağdaş kapitalizmde farklı toplumsal formasyonlar tek bir kapitalist küresel sistem, bir kapitalist formasyonlar sistemi meydana getirirler. Bunun böyle

³¹⁵ Paul Baran ve Paul Sweezy, *Monopoly Capital (Tekelci Sermaye)* başlıklı kült kitaplarında, *artık* kavramının “mümkün olan en kısa tanımının, bir toplumun ürettiğiyle bu üretimin maliyeti arasındaki fark” olduğunu yazarlar. Bkz. SWEEZY, BARAN (2007).

³¹⁶ Samir AMIN (1976), **Unequal Development: An Essay on the Social Formations of Peripheral Capitalism**, (Trans. Brian Pierce), New York: Monthly Review Press, s. 18.

³¹⁷ AMIN (1976), s. 18.

olmasının ilk nedeni, metallerin doğalarının evrensel olması; ikinci nedeni, sermayenin doğasının evrensel olması (sermayenin “uluslararası akışkanlığı”); üçüncü nedeni ise, emek gücü piyasasının daima ulusal sınırlar içinde kalmasıdır (“emek gücünün uluslararası akışkanlığının aşırı sınırlılığı”)³¹⁸. Öte yandan toplumsal formasyonlar, oluşturdukları bu sistem içinde “olgun, egemen, merkez” toplumsal formasyonlar ve “gelişmemiş, bağımlı, çevre” formasyonlar olmak üzere ikiye ayrılırlar. Ayrıca, Bağımlılık okulunun diğer düşünürlerinden sayılan Immanuel Wallerstein, bilindiği üzere bu iki tip toplumsal formasyonun yanında bir de yarı-çevre toplumsal formasyonların (ülkelerin) varlığından söz etmektedir³¹⁹. Wallerstein, yarı-çevre ülkelerin genellikle merkez ülkeler için çevre, çevre ülkeler içinse merkez ülke rolünü üstlenen ülkeler olduğunu yazar³²⁰. Haliyle toplumsal formasyonlar sisteminin varlığının en önemli teorik sonuçlarından biri, bunlar arasındaki oldukça karmaşıklaşabilen uluslararası ilişkilerin ortaya çıkmasıdır. Bu durum, ‘artık’a el koymanın özgül bir biçimi olarak kapitalizmi, birbirleriyle ilişkili iki farklı veçhede düşünmeyi gerektirir: “Kapitalizm; işçinin ürettiği artı-değere el konulmasının yanı sıra dünyada üretilen ‘artık’a, dünya ekonomisinin merkezlerince el konulmasını da içerir”³²¹. Eş deyişle, bir toplumsal formasyonun tek bir üretim tarzından oluşmamasına benzer biçimde, küresel kapitalist sistem de tek bir kapitalist toplumsal formasyondan oluşmamaktadır. Kapitalizmin küresel karakteri, tek bir kapitalizmin homojen bir biçimde dünyaya yayılışını değil, daha ziyade tarihsel olarak belirlenen farklı kapitalizmlerin, bir başka deyişle birbirlerinden farklılaşan kapitalist

³¹⁸ AMIN (2018), s. 53.

³¹⁹ Bkz. Immanuel WALLERSTEIN (2011), **Dünya-Sistemleri Analizi: Bir Giriş**, (Çev. Ender Abadoğlu), İstanbul: BGST Yayınları.

³²⁰ Immanuel WALLERSTEIN (1976), “Semi-Peripheral Countries and Contemporary World Crisis”, **Theory and Society**, Vol. 3, No. 4, ss. 462-3.

³²¹ ÖZDEMİR (2010), s. 210.

toplumsal formasyonların, karmaşık ve olumsal biraradalığının yanı sıra, bunlar arasındaki çok boyutlu -asimetrik- güç ve bağımlılık ilişkilerini de ifade etmektedir.

Son olarak belirtmek gerekir ki, toplumsal formasyon kavramı, bir toplumun sınıfsal yapısının kavranışı için de önem arz etmektedir. Sınıflı toplumlara ait üretim tarzları, genelde iki sınıf (köle-efendi, serf-lord, ücretli işçi-kapitalist) varsayarken, toplumsal formasyonlar birden fazla üretim tarzından oluştuğu için ikiden çok sınıfa kapsarlar³²². Somut-verili bir toplumda serfler, tüccarlar, ücretli çalışanlar, özgür küçük üreticiler vs. birlikte varolabilir. Daha da önemlisi, bu sınıfların, toplumsal bütünlüğün tarihsel devinimi bakımından oynadıkları belirleyici rollerdir:

“Bir toplum kendi altyapısına indirgenemez. Toplumun, daha doğrusu toplumun maddi yaşamının örgütlenmesi, egemen üretim tarzıyla ve üretim tarzlarının o toplumsal [formasyona] özgü eklemlenmesiyle bağlantılı olarak bazı siyasal ve ideolojik işlevlerin yerine getirilmesini zorunlu kılar. Bu işlevler ya doğrudan doğruya yukarıda tanımlanan sınıflarca ya da o sınıflara bağlı toplumsal gruplarca yerine getirilirler. Toplumun gerçek somut yapısına bu gruplar derinlemesine damgalarını vuracaklardır”³²³.

Tüm bu açılardan belirtmek gerekir ki, üretim ilişkileri, üretim tarzı ve toplumsal formasyon kavramları, kapitalist zorun diyalektiğinin anlaşılması için belirleyici kavramlardır. Bu bölümde ilgili kavramlar ayrıntılı bir biçimde ele alındığına göre, ikinci bölümde kapitalist zorun diyalektiğinin temel içerimleri daha yakından incelenebilir.

³²² Samir AMIN (1991), **Eşitsiz Gelişme: Çevre Kapitalizminin Toplumsal Biçimleri Üzerine Deneme**, (Çev. Ahmet Kotil), İstanbul: Arba Yayınları, s. 25.

³²³ AMIN (1991), s. 25.

İKİNCİ BÖLÜM

KAPİTALİZMDE ZORUN DİYALEKTİĞİ

Romalı köle sahibine zincirlerle bağlıydı;

ücretli işçi görünmeyen iplerle bağlıdır³²⁴.

-Karl Marx

En kritik konu, sınıfsal egemenlikle siyasal iktidar arasındaki ilişki,

yani bunların nasıl ilintilendiğidir³²⁵.

-Konstantinos Tsoulakas

Tezin bu bölümünde, kapitalist üretim tarzında zorun diyalektiğine odaklanılmaktadır. Bu bağlamda, kapitalist zor diyalektiğinin temel hatlarının çizilmesi amaçlanmakta, Engels'in zor teorisinden hareketle kapitalist egemenlik ve boyunduruk ilişkilerinin temel biçimleri incelenmektedir. Zorun, kapitalist sınıf ilişkilerine ne denli yaygın ve gömülü olduğunu tespit etmek amacıyla, bu kategorinin sömürü, tahakküm, hegemonya ve emperyalizm gibi kavramlarla nasıl bir irtibat içinde olduğu saptanacaktır. Tüm bu kavramlar, kapitalist zorun temellendiği 'sermaye-(ücretli) emek ilişkisinin'³²⁶ yalnızca ekonomik bir ilişki olmadığını, kapitalist zorun ekonomi-dışı düzenek ve görünümüne sıkı bir biçimde bağlı olduğunu göstermektedir. Dahası, kapitalist zorun ekonomik ve ekonomi-dışı veçheleri arasındaki diyalektik ilişki bakımından, kapitalist devletin

³²⁴ MARX (2015), s. 554.

³²⁵ Konstantinos TSOUKALAS (2001), "Küreselleşme ve 'İcra Komitesi': Çağdaş Kapitalist Devlet Üzerine Düşünceler", (Çev. Suat Ertüzün), **Mürekkap**, 17, s. 84.

³²⁶ "Üretim koşullarına sahip olanlar ile doğrudan üreticiler arasındaki ilişkinin kapitalist toplumlardaki ifadesi sermaye-emek ilişkisidir" Bkz. Ali Murat ÖZDEMİR (2008), **Sözün Mülkiyeti**, Ankara: Dipnot Yayınları, s. 23.

düzenleyici işlevlerinin anlaşılması bir hayli önem kazanmaktadır. Bu nedenle, kapitalist devlet ve düzenleme yaklaşımına ayrı bir başlık ayrılmaktadır. Son olarak, zorun diyalektiğinin, küresel bir sistem olarak kapitalizmin geçtiği aşamalardan bağımsız bir biçimde anlaşılamayacağı vurgulanmakta ve bu aşamaların uluslararası iş bölümü bakımından temel hatları aktarılmaktadır. Tezin üçüncü bölümünde, kapitalizmin post-fordist/neoliberal dönemi ve bu dönemde biçimlenen uluslararası iş bölümü önemli bir yer tuttuğu için, bu bölümdeki kapitalist devlet, düzenleme, kapitalizmin aşamaları ve uluslararası iş bölümü başlıkları, tezdeki yüksek soyutlama düzeyinden, somutun (neoliberal borçluluk) analizine geçişte bir ara bölüm olarak değerlendirilebilir.

I. Engels'in Zor Teorisi

“Her sosyalist işçi, milliyeti ne olursa olsun, zorun [Gewalt] sömürüye yalnızca yardımcı olduğunu ama onun nedeni olmadığını; sermaye ile ücretli emek arasındaki ilişkinin sömürülmesinin nedeni olduğunu ve bu ilişkinin zor yolundan değil, salt ekonomik biçimde doğmuş olduğunu çok iyi bilir”³²⁷.

Engels'in, klasik tarihsel materyalizmin referans kitaplarından biri olarak görülen *Anti-Dühring*'de yer alan bu pasajı, kapitalist zora dair pek çok şeyi bir çırpıda dile getirmektedir³²⁸. Sömürünün, sermaye ile ücretli emek arasındaki temel ilişki olduğuna işaret eden pasajda zor, devlet zoruna ya da siyasal zora atfen, ekonomi-dışı [extra-economic] bir olgu olarak anlaşılmakta; sömürü (ekonomik zor) ve ekonomi-dışı zor

³²⁷ ENGELS (1995), s. 234.

³²⁸ Bu başlık altında yalnızca *Anti-Dühring*'in *Gewalttheorie (Zor Teorisi)* başlıklı bölümündeki belirli bir izleğe odaklanacağız. Engels'in zor üzerine yazdıklarının, *Die Rolle der Gewalt in der Geschichte (Tarihte Zorun Rolü)* başlıklı metnin ele alınışı bağlamında ayrıcalıklı ve ayrıntılı bir analizi için bkz. Étienne BALIBAR (2014), **Şiddet ve Medenilik. Wellek Library Konferansları ve Diğer Siyaset Felsefesi Denemeleri**, (Çev. Sevgi Tamgüç), İstanbul: İletişim Yayınları, s. 237 vd.

arasında, tarihsel materyalist yaklaşım için kurucu önemde olduğunu bildiğimiz analitik bir ayrıma gidilmektedir. Üstelik zor kategorisi, daha ziyade dolaysız *şiddet* anlamında ve bir araca -ya da işleve- ilişkin olarak kullanılmaktadır. Oysa yine Engels'in *Zor Teorisi* [*Gewalttheorie*], Marx'ın ekonomi-politik eleştirisiyle birlikte düşünüldüğünde, zorun hem daha kapsayıcı bir kategori, hem de araçsal ya da işlevsel bir ilişki olarak değil de, toplumsal bir ilişki pratiği olarak kavranabileceğine işaret eder.

Anti-Dühring'in *Ekonomi-Politik* başlıklı ikinci ana bölümünü yazarken, Engels'in ilk olarak insan toplumunun maddi yaşamı ile dolaysız ekonomi-dışı zor arasındaki bağı ele alması kuşkusuz gelişigüzel bir tercih değildi. Engels burada, Eugen Dühring'in, 'ekonomik durum'u siyasal koşulların belirlediğini öne süren tezinin eleştirisine -ki bu aynı zamanda bir zor teorisiydi- ekonomi politiğin *değer, emek, sermaye ve artı-değer* gibi temel kavramlarından önce yer vermişti. Bunun nedenlerinden biri eğer, Dühring'in dolaysız *siyasal zoru* [*political force, politische Gewalt*] insanın maddi ve toplumsal yaşamını belirleyen bir 'ilk öge/günah' ve hatta genel olarak toplumdaki ekonomik bağımlılık ilişkilerinin ('ekonomik olayların') kökeni olarak belirleyişini³²⁹ yerinden etmekse; bundan daha önemli olan diğer nedeni, söz konusu ilişkilerin nesnel yasalarını, Marx'ın eserinde temellenen kapsayıcı bir yaklaşımla ortaya koyma ihtiyacını duymuş

³²⁹ "Politik ilişkilerin biçimlenmesi, tarihsel olarak, temel şeydir ve ekonomik bağımlılık kerteleri yalnızca sonuçlardır ya da özel durumlardır ve dolayısıyla her zaman ikinci dereceden olgulardır. [...] [A]sıl olanı dolaysız politik zorda aramak gerekir, herhangi bir dolaylı ekonomik güçte değil". Dühring'ten aktaran Friedrich ENGELS (2011), **Tarihte Zorun Rolü**, (Çev. Seyhan Erdoğan), Ankara: Sol Yayınları, s. 23. *Gewalttheorie* başlık bölüm hem *Anti-Dühring*'te hem de *Tarihte Zorun Rolü*'nde yer almaktadır.

olmasıdır. Bir başka deyişle, Engels, sözü edilen bağı Marksist dünya görüşünün [Weltanschauung] başkaca bilgi alanlarındaki bireşimi³³⁰ çerçevesinde ele almaktadır.

Engels *Anti-Dühring*'te, siyasal zorun ekonomik bağımlılık ilişkilerini belirlemek şöyle dursun, ancak üretici güçlerin tarihsel gelişmişlik seviyesine göre toplumsal bir işlev görebileceğini, eş deyişle, geniş anlamıyla ekonominin, onu bu koşullar bağlamında hizmetine soktuğunu ifade eder. Dühring'in düşüncesinde bir *ilk günah* işlevi gördüğünü söylediği, o ünlü Robinson'un Cuma'yı köleleştirme meseli üzerine şöyle yazmıştır:

“Robinson ‘elde kılıç’, Cuma'yı kendine köle eder. Ama bu işi başarması için Robinson'un kılıçtan başka bir şeye daha gereksinmesi var. Bir köle herkesin harcı değildir. Bir köle kullanabilmek için, iki şeye sahip olmak gerek: ilkin kölenin çalışması için gerekli olan alet ve nesnelere, ikinci olarak da onu dar darına besleme araçlarına. Öyleyse, köleciliğin olanaklı olmasından önce, üretimde belirli bir düzeye ulaşılmış ve bölüşümde belirli bir eşitsizlik derecesinin çıkmış olması gerek. Ve köle çalışmasının bütün bir toplumun egemen üretim biçimi durumuna gelmesi için üretim, ticaret ve servet birikiminde daha da büyük bir artışa gerek vardır”³³¹.

Cuma'nın Robinson yararına çalışması için köleleştirilmesi, söz konusu boyun eğdirmenin ekonomik bir amaç doğrultusunda gerçekleştiği anlamına gelir³³². Bu, Dühring'in ‘temel’ olarak tanımladığı dolaysız politik zorun esasında ‘araç’, ‘dolaylı’ olduğunu söylediği ekonomik ilişkilerin³³³ ise esasında ‘amaç’ olduğunu gösterir. Bu nedenle de Engels, Dühring'in verdiği Robinson-Cuma örneğinin, “tanıtlayacak olduğu

³³⁰ Emile BOTTIGELLI (1995), “Sunuş”, (Çev. Kenan Somer), **Anti-Dühring içinde**, Ankara: Sol Yayınları s. 36.

³³¹ ENGELS (1995), s. 244.

³³² ENGELS (1995), s. 243.

³³³ Bkz. Bu çalışmadaki 26. dipnot.

şeyin tam tersini tanıtladığını” belirtir: “Zorun araçtan başka bir şey olmadığını, oysa ekonomik çıkarın amaç olduğunu”³³⁴. Bununla birlikte, işlenmemiş toprağın, büyük toprak sahibinin zorla çalıştırdığı köleler aracılığıyla ekime açıldığı düşüncesi üzerine kurulu Dühring’inki gibi tezler, Engels’e göre tarihsel olarak yanlıştır. Tersine, toprak mülkiyetinin ilk ortaya çıktığı zamanlarda toprak sahipleri, köylüler tarafından işlenmiş toprakları otağa dönüştürmüş, ancak ve ancak nüfusun artışı sonucunda toprağın değerlendirilmesi ve tarım biliminin toprağın verimli kullanımını sağlamasıyla birlikte ekime katılabilmişlerdir³³⁵.

Engels böylesi tezlerin, ‘ekonomik durumun’ egemenlik/tabii kılma/bağımlılık/kölelik ilişkilerine dayandığını ispatlamayı amaçladığı varsayılsa bile, bu önemli tespitin çok daha önce *Das Manifest der Kommunistischen Partei (Komünist Manifesto)* ile ortaya koyulduğunu söylemekten geri durmaz. Ona göre temel sorun, her zaman bu “egemenlik ve bağımlılık ilişkilerini açıklamaktır”³³⁶.

Engels’e göre, köle emeğinde billurlaşan boyunduruk, tarım topluluklarındaki üretici gücün (dolayısıyla da iş bölümünün) gelişmesi ve böylece topluluğun ortak çıkarlarını korumayı ifade eden görevlerin bir ayrıcalığa dönüşmesiyle mümkün olmuştur. “Toprağı işleyen ailede kendiliğinden gelişen iş bölümü, belirli bir refah düzeyinde, bir ya da birden fazla yabancı, ek emek gücü olarak aileye katılımını mümkün kılmıştır”³³⁷. Bu yabancılar ise, daha önceden yok edilen, fakat yeni ekonomik durum bağlamında

³³⁴ ENGELS (1995), s. 243.

³³⁵ ENGELS (1995), ss. 262-5.

³³⁶ ENGELS (1995), ss. 266-7. Bu çalışmada, söz konusu egemenlik/tahakküm ve bağımlılık ilişkilerini daha kısaca ve genel olarak boyunduruk (boyun eğdirme) ilişkisi sözcükleriyle karşılıyorum.

³³⁷ Friedrich ENGELS (1987), **Marx Engels Collected Works (MECW), Volume 25**, New York: International Publishers, s. 167.

emeklerinden yararlanılabilecek olan savaş tutsaklarıdır³³⁸. Bu husus, zorun ekonomik bağımlılık ve boyunduruk ilişkilerini ön-belirlediğini ya da “egemenlik altına al[dığını]” değil, aksini, yani “ekonomik durumun hizmetine” sokulduğunu gösterir³³⁹. Özetle ekonomi-dışı boyutuyla zor, üretim ilişkilerinin toplumsal ve tarihsel karakterince belirlenmektedir.

Benzer bir tespiti, Engels’e göre, ücretli emek için de yapmak mümkündür. Kapitalist üretim tarzında, ekonomik ilişkilerin siyasal zor tarafından belirlendiğini düşünmek saflık olacaktır. Buradaki temel sorun, geçim ve üretim araçlarının doğrudan ve dolaylı denetiminin sermayenin elinde olmasıdır³⁴⁰ ki bu denetim, tek başına sermayenin devlet zoruna erişebilmesiyle açıklanamaz. “İnsanın köle hizmetine koşulması’ni” diye yazar Engels, “ücretli emek biçimi altında açıklamak için bile işin içine ne zoru sokabiliriz, ne de zor üzerine kurulu mülkiyeti”³⁴¹. Nitekim Marx, *Kapital*’in ilk cildinde, kapitalist üretim tarzında temellenen sermaye-ücretli emek ilişkisini, bir ekonomi-dışı zor tahliline başvurmaksızın ortaya koymuştur³⁴². Kapitalizmde sınıf temelli zorlama, daha ziyade, değer üretimine koşullandırılmış kapitalist üretim sürecini devindiren bağımlılık ilişkisinin tarihsel olarak özgül bir karakter taşımasıyla ilgilidir ve kuşkusuz, bu ilişkinin etrafına örülür. Bu nedenle, sermaye-emek ilişkisine (ve haliyle Marx’ın bu ilişkiyi irdelerken işe koştuğu kimi ayırım ve kategorilere) daha yakından bakmak gerekmektedir.

³³⁸ ENGELS (1995), s. 269.

³³⁹ ENGELS (1995), s. 269.

³⁴⁰ Friedrich ENGELS (2010), **İngiltere’de Emekçi Sınıfın Durumu**, (Çev. Yurdakul Fincancı), Ankara: Sol Yayınları, s. 68.

³⁴¹ ENGELS (1995), s. 247.

³⁴² Engels *Kapital*’e atıfla şöyle yazar: “Bütün süreç hırsızlığa, zora, devlete ya da herhangi bir siyasal karışmaya tek bir kez başvurmaya gereksinme kalmaksızın, salt ekonomik nedenlerle açıklanır”. Bkz. ENGELS (1995), s. 247.

II. Zorun Örüntüleri: Değer, Sömürü, Tahakküm ve Hegemonya

*Modern dünyada kişisel ilişkiler, üretim ve değişim ilişkilerinin basit bir yayılması olarak kendisini gösterir*³⁴³.

-Karl Marx

A. Değer Temelli Üretim ve Emek Gücünün Metalaşması

A Theory of Capitalist Regulation (Kapitalist Düzenleme Teorisi) başlıklı kült eserinin hemen başında Michel Aglietta, sermaye birikimi üzerine yapılacak bir araştırmanın, ilk önce artı-değerin yaratılış tarzını analiz etmesi gerektiğini yazar³⁴⁴. Aglietta'nın bu tespiti pek tabii ki, kapitalist üretimin değer temelli karakterini kavrayabilmek için de önemlidir. Kapitalist üretimin bir dizi kategorisi, artı-değer üretiminin, emek ürünlerinin zorunlu olarak 'meta biçimini' almasına bağlı olduğunu gösterir. Aynı şekilde, emek gücünün, sermayenin bir parçası olarak içerilmesinin tek yolu metaya dönüşmesidir. Sermaye, ancak bu gerçekleştiğinde emek gücünün özgül kullanım değerinden faydalanarak artı-değer üretebilir.

Bilindiği üzere Marx, kapitalist toplumları incelerken başlangıç noktası olarak metayı seçer: "Kapitalist üretim tarzının egemen olduğu toplumların zenginliği" diye yazar Marx, "muzzam bir meta yığını' olarak görünür; bunun basit biçimi tek bir metadır. Bu nedenle, incelememiz, metanın analiziyle başlıyor"³⁴⁵. Marx'a göre "[m]eta her şeyden

³⁴³ MARX (2013a), ss. 90-1.

³⁴⁴ Michel AGLIETTA (2015), *A Theory of Capitalist Regulation: US Experience*, London: Verso, s. 37.

³⁴⁵ MARX (2015), s. 49.

önce, taşıdığı özelliklerle şu ya da bu türden insan ihtiyaçlarını gideren dışsal bir nesne, bir şey”³⁴⁶ olmakla birlikte, iki unsuru barındırır: *Kullanım değeri* ve *değer*.

Marx, metaların mübadelesinde ortak olan, bir başka ifadeyle metaları mübadele edilebilir kılan şeyin, onların değeri olduğunu belirtir³⁴⁷. Metalar, “üretimleri sırasında insan emek gücünün harcanmış olduğunu, kendilerinde insan emeğinin birikmiş bulunduğunu gösterir. Bunlar, hepsinde ortak olan bu toplumsal özün kristalleri olarak, değerlerdir”³⁴⁸. Öyleyse bir meta, sadece ve sadece kendisinde insan emeğinin nesnelleşmiş olması sayesinde bir değere sahiptir³⁴⁹. “Her tür emek” diye yazar Marx;

“[B]ir taraftan, fizyolojik anlamda insan emek gücü harcamasıdır ve bu farksız insan emeği ya da soyut insan emeği olma özelliğiyle meta değerini yaratır. Her tür emek, diğer taraftan, insan emek gücünün belli bir amaca yönelmiş özel bir biçimde harcanmasıdır ve bu somut yararlı emek olma özelliğiyle de kullanım değerleri üretir”³⁵⁰.

O halde, meta üreten insan emeği iki yönlüdür: Soyut emek ve somut emek. Emek, somut yararlı emek olarak, bizzat bir kullanım değerinin üretilmesidir: “[B]ir şeyin yararlılığı, onu kullanım değeri haline getirir”. Emek, üretici faaliyetin somut vechesi, yani somut emek olarak, metanın kullanım değerinin/faydasının kaynağıken; soyut emek olarak, emek ürünlerini, meta biçimindeki eşdeğer kategorilere dönüştüren toplumsal ilişkinin bizzat kendisidir. Bu nedenle soyut emek, değer in esas kaynağı olarak belirir³⁵¹. Bu

³⁴⁶ MARX (2015), s. 49.

³⁴⁷ MARX (2015), s. 52.

³⁴⁸ MARX (2015), s. 52.

³⁴⁹ MARX (2015), s. 52.

³⁵⁰ MARX (2015), ss. 59-60.

³⁵¹ AGLIETTA (2015), s. 39.

durumda metanın değeri, metanın üretiminde, “genel olarak insan emeğinin harcandığını temsil eder”³⁵². Demek ki ‘meta’nın iki yönlü niteliği (kullanım değeri ve değeri), esasında ‘emek’in iki yönlü niteliğinden kaynaklanmaktadır.

Marx’a göre metalar, birbirlerinin karşısına, nitelikçe farklı ‘yararlı emek’ barındıran ‘kullanım değerleri’ne sahip olmaksızın çıkamaz³⁵³ (söz gelimi bir ceketle başka bir ceket değil, ceketle ayakkabı değiştirilir); ama daha önemli olan husus, nitelikçe farklı olan kullanım değerlerini, basit insan emeğinin ürünleri biçiminde eşitleyerek mübadele edilebilir kılan kategorinin değer kategorisi olmasıdır. Mübadele değeri ise, “ilk bakışta, bir nicel ilişki, bir türdeki kullanım değerlerinin bir başka türdeki kullanım değerleriyle mübadele oranı, zamana ve yere göre sürekli değişen bir ilişki olarak görünür”³⁵⁴. Kısaca, somut emeğin yarattığı kullanım değeri, tüketimle gerçekleşen somut bir yararı ifade ederken; soyut emeğin yarattığı değer, metaların, bir meta piyasası ve para biçimi (‘eşdeğer biçim’) dolayısıyla mübadele edilebilmesine olanak tanır.

Öte yandan meta üreten emeğin bu iki yönlü niteliği, bizlere kapitalist üretim sürecinin temel karakterini sunar. Kapitalist üretim süreci, meta üreten emek ikili karakter taşıdığı (‘kullanım değeri’ üreten ‘somut emek’ ve ‘değer’ yaratan ‘soyut emek’) içindir ki, emek süreci de karşımıza, somut üretim faaliyeti ile değerlenme/değer yaratma sürecinin birliği olarak çıkar³⁵⁵. Fakat belirtmek gerekir ki, bu hususun tam anlamıyla kavranabilmesi, Marx’ın soyut emek-somut emek ayrımının yanı sıra, emek ile emek gücü arasında

³⁵² MARX (2015), s. 57.

³⁵³ MARX (2015), s. 55.

³⁵⁴ MARX (2015), s. 50.

³⁵⁵ MARX (2015), s. 199; HEINRICH (2017), s. 111; AGLIETTA (2015), s. 111.

yaptığı ayrıma da değinmeyi gerektirir. Bu ayrım, Marx'ın sömürü kuramının temelinde yer almaktadır³⁵⁶.

Sözü edilen ayrım, basitleştirilecek olursa, çalışma faaliyetinin kendisi ile çalışma kapasitesi arasındaki farka dikkat çekmektedir. Farkın niteliği, esasında basit gibi görünse de, kapitalizmin işleyiş yasalarını anlamak bakımından oldukça önemli bir bağlama işaret eder: Kapitalist sömürünün nesnesini doğru tespit edebilmek. Marx'a göre, "kapitalizmi ayırt eden şey, bağımsız üreticilerin ürünlerinin mübadelesi değil, işçilerin *çalışma kapasitesinin alınıp satılışı ve kar için meta üretiminde kullanılışıdır*. Kapitalizmin en önemli ayırt edici özelliği, *emek gücünün meta haline gelişidir*"³⁵⁷.

Çalışma faaliyeti/üretici faaliyet, emek sürecinin en önemli parçası olsa da, Marx'ın 'üretici güç' olarak saydığı şey, çalışma kapasitesi, yani 'emek gücü'dür. Gerald Cohen'in isabetle vurguladığı gibi, çalışma faaliyetinin kendisi, üretimde kullanılan bir şey değildir; o zaten üretimin kendisidir³⁵⁸. Marx, emek sürecindeki "belli bir amaca yönelmiş olan faaliyeti", emeğin bizzatı kendisi olarak adlandırır³⁵⁹. "Emek gücünün kullanımı, çalışmanın kendisidir"³⁶⁰ diye yazar. Emek, emek gücünün kullanıldığı/tüketildiği faaliyet, yani emek gücünün harcanmasıdır. Dolayısıyla çalışma

³⁵⁶ Bruno TINEL (2015), "Emek, Emek Gücü ve İşbölümü", **Marksist İktisat Kılavuzu içinde**, Ben Fine, Alfredo Saad-Filho (Der.), s. 274.

³⁵⁷ Ben FINE, Alfredo SAAD-FILHO (2012), **Marx'ın Kapitali**, (Çev. Nail Satlıgan), İstanbul: Yordam Kitap, s. 39. Vurgu bana ait.

³⁵⁸ Gerald A. COHEN (1998), **Karl Marx'ın Tarih Teorisi**, (Çev. Ahmet Fethi), İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, s. 59.

³⁵⁹ MARX (2015), s. 182. "Emek sürecinin basit unsurları, belli bir amaca yönelmiş faaliyet ya da emeğin kendisi, emeğin nesnesi ve onun araçlarıdır".

³⁶⁰ MARX (2015), s. 181.

sırasında tüketilen şeyin emek değil (“emeğin faydalı bir şekilde harcanması”³⁶¹ değil), emek gücü olduğunu söylemek gerekir. “Emek gücü ya da emek kapasitesi dediğimiz zaman” der Marx, “insanın canlı varlığında mevcut olan ve onun herhangi bir kullanım değeri üretirken kullandığı fiziksel ve zihinsel yeteneklerin tümünü anlıyoruz”³⁶². Bir başka ifadeyle Marx, “emek gücünü çalışma kapasitesi, emeği(n) (performansını) ise onun kullanım değeri olarak adlandırır”³⁶³.

O halde, işçinin kapitaliste bir ücret karşılığı sattığı şeyin, onun emeği değil, emek gücü olduğunun altını çizmek gerekmektedir: “Emek gücünün alıcısı, onu, satıcısını çalıştırarak tüketir. Emek gücü satıcısı, çalışarak, fiilen emek gücü, yani işçi haline gelir; çalışmaya başlamadan önce o, sadece potansiyel emek gücüdür”³⁶⁴. Bu ilişkide, (bir meta olarak) emek gücü, belirli miktardaki ‘mübadele değeri’nin taşıyıcısı olarak görünür. Emek gücünün belirli bir ücret (emek gücünün fiyatı³⁶⁵) karşılığında satın alınması bu anlama gelmektedir. Diğer yandan, emek gücünün tüketimiyle, bir ‘kullanım değeri’ üretilmiş olur. Emek gücünün kullanım değeri (kapitaliste sağladığı somut fayda), aslında farklı ve başka bir kullanım değerinin üretilmesidir. Eş deyişle, bir meta olarak emek gücünün kullanım değeri, başka kullanım değerleri yaratmaktır³⁶⁶. Burada akılda tutulması gereken şey, meta olarak emek gücünün kullanım değerinin, özgül bir kullanım değeri olduğudur. Emek gücü, “kendisinin sahip bulunduğundan daha fazla değer

³⁶¹ MARX (2015), s. 195. Marx’a göre bu aynı zamanda değerın kaynağıdır: “[...] değer yaratabilmek için, emeğin faydalı bir şekilde harcanması gerekir”.

³⁶² MARX (2015), s. 170.

³⁶³ TINEL (2015), s. 274.

³⁶⁴ MARX (2015), s. 181.

³⁶⁵ FINE, SAAD-FILHO (2012), s. 39.

³⁶⁶ FINE, SAAD-FILHO (2012), s. 39.

kaynağı”dır³⁶⁷ ve karşılığı tam ödense bile sömürülmüş olarak kalan tek meta, emek gücüdür. Bu nedenle, emek gücünün metalaşması ve emek ürünlerinin zorunlu olarak meta biçimini alması olgularını daha yakından incelemek gerekir. Emek gücünün kurgusal bir meta haline gelişi, kapitalist zorlamanın ana kaynağıdır.

Metanın, kapitalist üretim tarzının ayırt edici bir özelliği olarak, ürünlerin zorunlu biçimi haline gelmesinden Marx, tahminen 1863 ile 1867 arasında kaleme aldığı fakat *Kapital*'e eklemekten son anda vazgeçtiği *Resultate des unmittelbaren Produktionsprozesses* (*Dolaysız Üretim Sürecinin Sonuçları*) başlıklı el yazmasında şöyle söz eder:

“Sermaye, metaların değişimine, meta ticaretine dayanır; ama üretimin çeşitli aşamalarında ortaya çıkabilir. Bu aşamaların ortak özelliği, kapitalist üretimin henüz var olmaması ya da yalnızca istisnai bir biçim olarak var olmasıdır. Öbür yandan, *yüksek derecede gelişmiş bir meta değişimi ve metanın her türlü ürünün genelleşmiş zorunlu toplumsal biçimi haline gelmesi ancak kapitalist üretim tarzının bir sonucu olarak ortaya çıkabilir.* [...] Meta üretimi ve dolaşımı, kapitalist üretim biçiminin tarihsel öncüllerini oluştururlar. Ne var ki, *meta bir kez ürünlerin genel biçimi durumuna geldiğinde, üretilen her şeyin bu biçimi alması gerekir*”³⁶⁸.

Marx, sermayenin tarihsel gelişiminin bu aşamasında, “tüm üreticilerin zorunlu olarak meta üreticisi”³⁶⁹ haline geldiğini yazar. Kapitalist toplumlarda metanın, *zenginliğin genel biçimi* olarak ortaya çıkması, ona göre ancak emek gücünün metaya dönüşmesiyle mümkün olur. Söz gelimi, “sermayenin tarımda henüz egemen olmadığı yerlerde tarımsal üretimin büyük bölümü meta olarak değil, doğrudan geçim araçları olarak” kullanıldığı

³⁶⁷ MARX (2015), s. 195.

³⁶⁸ Karl MARX (2008), **Kapital'e Ek: Dolaysız Üretim Sürecinin Sonuçları**, (Çev. Mustafa Topal), İstanbul: Ceylan Yayınları, ss. 10-1. Vurgu bana ait.

³⁶⁹ MARX (2008), s. 12.

için, üreticilerin büyük kısmı ücretli emekçiye dönüşmemiş ve üretim koşullarının büyük kısmı da sermayeye dönüşmemiştir³⁷⁰. Burada, dolaysız üreticinin kullandığı emek aracı, hâlihazırda onun geçim aracıdır.

Gerçekten de kapitalizm öncesi toplumlarda üretim daha çok tüketim için gerçekleştirilirken, kapitalizm, meta üretiminin genelleşmesi demektir ve bu durumda sadece nihai ürünler değil, üretim faktörleri de meta biçimini alırlar³⁷¹. Emek gücünün niteliği ise, bu dönüşümün ilk ve en yalın haliyle gözlemlenebileceği yerdir. *Kapital*'in üçüncü cildinde, *Bölüşüm İlişkileri ve Üretim İlişkileri* başlıklı bölümde Marx şöyle yazar:

“[Kapitalist üretim tarzı] ürünlerini meta olarak üretir. Metalar üretmesi, onu başka üretim tarzlarından farklılaştırır; ama ürünün baskın ve belirleyici karakterinin meta olmak olması farklılaştırır. Bu, ilk olarak, işçinin kendisinin yalnızca meta satıcı olarak ve bu nedenle özgür ücretli emekçi olarak, dolayısıyla da emeğin genel olarak ücretli emek şeklinde ortaya çıkmasını kapsar”³⁷².

Marx'a göre, kapitalist üretim tarzında üretici, emeğin nesnel koşullarının³⁷³ bir parçası olmaktan çıktığı (emek araçlarından koparıldığı) için, pazarda 'meta üreticisi' olarak yer alamaz ve bu nedenle de emek gücünü satmaya zorlanır. Aslında bir meta olmayan emek

³⁷⁰ MARX (2008), s. 12.

³⁷¹ Joseph CHOONARA (2018), **Marx'ın Kapital'i İçin Okuma Kılavuzu**, (Çev. Yusuf Turhallı), İstanbul: Z Yayınları, s. 26.

³⁷² Karl MARX (2017), **Kapital, 3. Cilt**, (Çev. Mehmet Selik, Erkin Özalp), İstanbul: Yordam Kitap, s. 860.

³⁷³ Analitik Marksist Gerald A. Cohen, emeğin nesnel koşullarının “üretim aletleri” ve “bilginin ilerlemesiyle birlikte üretken yetenekleri arttığı ölçüde hammaddeler” olduğunu yazar. Bkz. COHEN (1998), s. 59. Öte yandan Marx burada, üreticinin emeğin nesnel koşullarından yani üretim araçlarından koparılmasını kastetmektedir.

gücü, böylece zorunlu olarak (emek gücü sahibinin hayatta kalabilmesi ancak bu durumda mümkündür) kurgusal bir meta haline gelir (Bir meta olarak emek “kar güdümlü bir emek sürecinde” üretilen gerçek bir meta değil -toprak, para ve bilgi gibi- *hayali/kurgusal bir metadır*³⁷⁴).

“Bir kez işçi (kölecilikte, serflikte olduğu gibi) üretim koşullarının bir parçası olmaktan çıktığı, ya da bir kez ilkel ortaklaşa mülkiyet toplumun temeli olmaktan çıktığı (Hindistan) zaman, meta üretimi kaçınılmaz biçimde kapitalist üretime dönüşür. Kısacası, genel olarak emek gücü bir metaya dönüştüğü andan itibaren bu dönüşüm başlar”³⁷⁵.

Ürünlerin zorunlu karakterinin *meta olmak* olması, Marx’a göre kapitalist üretim tarzının ayırt edici iki karakteristiğinden ilkidir³⁷⁶. İkincisi ise, üretimin doğrudan amacının *artı-değer*, yani sermaye üretimi olmasıdır: “Sermaye, özünde, sermaye üretir ve bunu, yalnızca, artık değer ürettiği ölçüde yapar”³⁷⁷. Marx’ın *Dolaysız Üretim Sürecinin Sonuçları*’nda belirlediği üç üst başlık, kapitalist üretim tarzının ayırt edici niteliklerinin bir özetidir aslında. Orijinal el yazmasında başlıklar şöyledir: 1) *Waren als Produkt des Kapitals* (Sermayenin Ürünü Olarak Metalar); 2) *Kapitalistische Produktion als Produktion von Mehrwert* (Artı-değer Üretimi Olarak Kapitalist Üretim); 3) *Das Produkt der Kapitalistischen Produktion ist nicht nur Mehrwert, es ist Kapital* (Kapitalist Üretimin Ürünü Sadece Artı-değer değil, Sermayedir)³⁷⁸. Marx, *Kapital*’in üçüncü cildinde, ilk başlığı kapitalist üretim tarzının ayırt edici özelliklerinden birincisi, ikinci ve

³⁷⁴ Jessop, Kapitalist Devletin Geleceği, s. 44.

³⁷⁵ MARX (2008), s. 12.

³⁷⁶ MARX (2017), s. 860.

³⁷⁷ MARX (2017), s. 861.

³⁷⁸ Bkz. Karl MARX (1998), **Marx Engels Gesamtausgabe (MEGA), Abt. 2, Bnd. 4, Teil 1**, ss. 5*, 6*.

üçüncü başlıkları ise ikincisi olarak ortaya koymuştur. Bu iki ayırt edici nitelik, birbirleriyle zorunlu olarak ilişkili olduğuna göre, sermayenin kendi değerini genişletebilmesi kabiliyeti, zorunlu olarak emek gücündeki dönüşümün niteliğiyle ilgili olmalıdır. Kapitalist üretim süreci, “emek süreci ile değer yaratma sürecinin bir birliğidir” ve değer yaratımının mümkün olabilmesi için, emek gücünün üretim sürecine bir meta olarak dâhil olması gerekir³⁷⁹. Meta karakteri kazanmış emek gücünün “başlıca özgülüğü sermayenin üreticisi ve yeniden üretici olmasıdır”³⁸⁰. Emek, değer ve artı-değerin kaynağı olarak, sermayenin “başlıca koşulu” olarak belirir³⁸¹. Nitekim Marx, kapitalist üretim tarzından önce de var olan bir ekonomik kategori olarak paranın sermayeye dönüşümüne dair şöyle yazar: “Metanın değişik bir biçimi olan para ancak işçinin emek gücü, işçinin kendisi için bir meta durumuna geldiğinde sermayeye dönüşebilir”³⁸². Marx’ın analizine göre para, değer kendisini bağımsız bir şey olarak ifade etmesi demektir ve metaların birbirleriyle değerler olarak ilişki kurabilmesi paraya bağlıdır³⁸³ (Bu anlamda paranın bir ödeme aracı olmasının yanı sıra “değer ölçüsü”, “değer depolama birimi” ve “ekonomik değiş-tokuş vasıtası” olduğu söylenebilir³⁸⁴). Marx, ‘para olarak para’ ile ‘sermaye olarak para’ arasında bir ayırım yapar ve bunların birbirlerinden farklı dolaşım biçimleriyle ayırt edilebileceğini yazar. Meta dolaşımının dolaysız biçiminin formülü M(eta)-P(ara)-M(eta), ilk önce metanın paraya, sonrasında

³⁷⁹ MARX (2008), s. 64.

³⁸⁰ Melda YAMAN (2019), “Meta Olarak Emek Gücünden Meta Üretimine Ötesine: Ücretli Emekten Kadınların Hane İçindeki Karşılıksız Emeğine”, **Metaların Kerameti içinde**, Melda Yaman, Özgür Öztürk, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 183.

³⁸¹ YAMAN (2019), s. 183.

³⁸² MARX (2008), s. 11.

³⁸³ HEINRICH (2017), s. 94.

³⁸⁴ JESSOP (2009), s. 45.

paranın tekrar metaya dönüşmesini, yani *satın almak için satmayı* ifade eder³⁸⁵. Meta üreticisi, ürettiği metayı satar ve kazandığı parayı başka bir meta almak için harcar. Buradaki amaç, alınan ikinci metanın tüketimidir³⁸⁶. Bununla birlikte, meta dolaşımının ikinci biçiminde, P(ara)-M(eta)-P(ara) formülünde, para ilkin “metaya dönüşür ve sonra meta yeniden paraya dönüşür, yani *satmak için satın alınır*”³⁸⁷. Para, işte bu ikinci dolaşımda sermayeye dönüşmüştür. Fakat metanın, satın alındıktan sonra aynı miktarda paraya satılması bir anlam ifade etmeyeceğinden, bu işlemdeki avantaj yalnızca para kendini çoğalttığında, yani P-M-P’ hareketinde, P’>P olduğunda söz konusudur³⁸⁸. Bu çoğalan kısmı ise Marx, *artı-değer* olarak adlandırır.

“Yani işin sonunda elde edilen para miktarı başlangıçta dolaşıma sokulan para miktarı ile bir fazlalığın toplamına eşittir. Bu fazlalığa, yani başlangıçtaki değeri aşan kısma artık-değer (surplus value) adını veriyorum. Bundan dolayı, başlangıçta dolaşıma sokulan değer, dolaşımda olduğu gibi kalmaz, değer büyüklüğünü değiştirir, kendine bir artık-değer ekler, veya kendini değer olarak büyütür. Ve bu hareket onu sermayeye dönüştürür”³⁸⁹.

Sermayenin bu genel formülü, kapitalist üretimin gerçek amacının, ihtiyaçların giderilmesinden ziyade değerın değerlendirilmesi ya da artı-değer üretimi olduğunu gösterir³⁹⁰. Öte yandan, paranın sermayeye dönüşümünün bu biçimsel analizi, bize artı-değerin nereden kaynaklandığını tam olarak göstermez. Marx, P-M-P’ formülündeki değerlendirilmenin, paranın kendisinde değil, ilk işlemde (P-M) satın alınan metada olduğunu

³⁸⁵ MARX (2015), s. 152.

³⁸⁶ HEINRICH (2017), ss. 95-6.

³⁸⁷ MARX (2015), s. 152. Vurgu bana ait.

³⁸⁸ HEINRICH (2017), s. 95.

³⁸⁹ MARX (2015), s. 155.

³⁹⁰ HEINRICH (2017), s. 97.

tespit eder. Değerdeki artış, satın alınan metanın kullanım değerinden, yani tüketiminden kaynaklanıyor olmalıdır³⁹¹. Para sahibinin bu aşamada, kullanım değeri bizatihi değer kaynağı olan, yani tüketildiğinde değer yaratan özel bir metaya sahip olması gerekir. Para sahibinin piyasada bulduğu bu özel meta, yukarıda da belirtildiği gibi, *emek gücüdür*: “Parasının sermayeye dönüşmesi için, para sahibinin meta piyasasında özgür işçiyi hazır bulması gerekir”³⁹². Marx, emek gücünün meta olarak piyasaya çıkmasının iki nesnel koşulundan söz eder. Bunlardan ilki, emek gücünün, bizatihi kendi sahibi, yani emek gücü sahibi tarafından özgürce piyasada satılabilmesidir³⁹³. Emek gücü sahibiyle para sahibi, piyasada -hukuksal olarak- birbirleriyle eşit meta sahipleri olarak karşılaşırlar ve işçi sahip olduğu emek gücünü belirli bir süreliğine (aksi durumda köleleşecektir) para sahibine satar³⁹⁴. İkinci koşula göre ise, emek gücü sahibinin “satabileceği başka metalar bulunmamalı, kendi emek gücünü gerçekleştirmek için gerekli olan her şeyden yoksun” olmalıdır³⁹⁵. O halde, kapitalist meta (yani artı-değer) üretimi ve mübadelesi, kapitalist toplumlarda antagonistik bir biçimde karşı karşıya gelen iki rolün varlığını ortaya koyar: “Kâr elde etmeye çalışanlar sermayedar rolünü üstlenirken, bu kârı besleyen artık emeğinden vazgeçenler ise emekçi rolünü üstlenirler”³⁹⁶. Bu iki figür, Marx’ın analizinde karşımıza, aralarında gerçekleşen toplumsal-ekonomik ilişkilerin ‘kişileşmeleri’ olarak çıkar³⁹⁷. Marx, sermaye birikiminin dinamiklerini soyutlama düzeyinde oluşturmak için, kapitalist toplumu temel olarak bu iki temel sınıfa ayırmıştır. Sermaye birikimi için artı-

³⁹¹ MARX (2015), s. 169.

³⁹² MARX (2015), s. 171.

³⁹³ MARX (2015), s. 170.

³⁹⁴ MARX (2015), s. 170.

³⁹⁵ MARX (2015), s. 171.

³⁹⁶ HARVEY (2015), s. 123.

³⁹⁷ David HARVEY (2015), *Sermayenin Sınırları*, (Çev. Utku Balaban), İstanbul: Yazılama Yayınevi, s. 123.

değerin sermayeleşmesi, yani kapitalistin artı-değerin bir kısmını, daha fazla artı-değer üretmek için yeni sermayeye dönüştürmesi gerekir. Marx, “kişileşmiş sermaye olduğu ölçüde kapitalisti harekete geçiren şey [...] mübadele değeri ve bunun çoğaltılmasıdır” diye yazar. “Kapitalist, değer in çoğaltılmasının fanatik taraftarı olarak, insanlığı insafsızca sırf üretim için üretimde bulunmaya [...] zorlar”³⁹⁸. Bu ise, sınıf antagonizmasının diğer tarafı olan emek gücünün sürekli sömürsünün, sermaye birikiminin en önemli koşulu olduğunu gösterir. Bir başka deyişle, emeğin yoksullaşması, sermaye birikiminin mantığıyla ayrılmaz biçimde ilişkilidir³⁹⁹

Ayrıca tüm bunlar göstermektedir ki, kapitalistin elindeki paranın sermayeye dönüşmesi, ne doğal ne de salt ekonomik bir süreçtir. Çünkü para sahibinin, bir meta olarak emek gücüyle piyasada karşılaşması, hiç de doğal olarak gerçekleşebilecek bir olay değildir⁴⁰⁰. Marx, sermayenin ilk(s)el/kökensel birikiminin, “tepeden turnağa kana ve pisliğe bulanmış” olduğunu belirtir ve emek gücünün metaya dönüşerek meta piyasasına çıkmasını sağlayan süreçte (mülksüzleştirme sürecinde), çıplak devlet otoritesi ve şiddetinin (Staatsgewalt) acımasızca iş başında olduğuna dikkat çeker⁴⁰¹. Burada, modern devletin ait olduğu sınıfsal bağlam bütünüyle ortaya çıkmaktadır:

“Böylece, mülklerinden zorla sürülüp çıkarılan ve serseriliğe mahkûm edilen kır nüfusu korkunç bir terör aracı olarak yararlanılan yasalar altında kırbaçla

³⁹⁸ MARX (2015), s. 572. Vurgu bana ait.

³⁹⁹ AMIN (2018), s. 91.

⁴⁰⁰ HEINRICH (2017), s. 101.

⁴⁰¹ Heide GERSTENBERGER (2017), “The Political Economy of Capitalist Labour”, **historicalmaterialism.org**, (Web erişim: <http://www.historicalmaterialism.org/blog/political-economy-capitalist-labour>). (Erişim tarihi: 09.12.2017).

dövülmek, kızgın demirle dağlanmak ve her türlü işkence altında inletilmek suretiyle ücretli çalışma sisteminin zorunlu kıldığı disipline alıştırdı”⁴⁰².

İlkel birikim, halk kitlelerinin kendilerini geçindirmek için sahip oldukları geçim araçlarından koparılmalarını ifade eden şiddetli sürecin adıdır⁴⁰³. Marx, kapitalist üretimin temelinde, üreticilerin üretim araçlarından kökten ayrılışının, daha da özel olarak, tarımsal üreticilerin mülksüzleştirilmelerinin yattığını birden fazla kez vurgulamıştır⁴⁰⁴. Ek olarak vurgulanması gereken şeyse, ilk birikimin tarihsel bir argümandan fazlası olduğu ve kapitalizm tarihinin belirli bir dönemle sınırlanmayacağıdır⁴⁰⁵. Benzer bir tespiti, emek gücünün metaya dönüşümü için de belirtmek mümkündür. Emek gücü kapitalist üretim tarzı içinde daima ücretli emek, yani bir meta olmak zorundadır; piyasa ve devlet zoru, bu bakımdan, kurgusal bir meta olarak emek gücünün varlığını daima korumak ve yeniden üretmek durumundadır. Görüldüğü gibi, meta biçimi tek başına, emek sömürsünün kaynağını (emek gücünün kurgusal metaya dönüşümünü), üretim sürecinin emek süreci ve değer yaratma sürecinin

⁴⁰² MARX (2015), s. 707.

⁴⁰³ Michael PERELMAN (2000), **The Invention of Capitalism: Classical Political Economy and the Secret History of Primitive Accumulation**, Durham: Duke University Press, s. 13.

⁴⁰⁴ Karl MARX (1979), “V.I. Zasuhiç’in Mektubuna Yanıtın İlk Taslağı”, (Çev. M. Kabagil, A. Gelen, K. Somer, V. Erdoğan, Ö. Ünalın, M. Belli, S. Belli), **Karl Marx-Friedrich Engels Seçme Yapıtlar-3 içinde**, Ankara: Sol Yayınları, s. 182.

⁴⁰⁵ Werner BONEFELD (2014), “Kapitalist Birikim ve Özgür Emek: Toplumsal Kuruluş Üzerine”, (Çev. Öykü Şafak Çubukçu), **İlkel Birikim: Sermayenin Kaldıracı içinde**, Özay Göztepe (Ed.), Ankara: Nota Bene Yayınları, ss. 37-64; Massimo DE ANGELIS (2014), “Marx ve İlkel Birikim: Kapitalist ‘Çitleme’nin Sürekli Karakteri”, (Çev. Yeşim Akmeraner), **İlkel Birikim: Sermayenin Kaldıracı içinde**, Özay Göztepe (Ed.), Ankara: Nota Bene Yayınları ss. 89-114.

birlikteliği olduğunu, dolayısıyla da kapitalist üretimin genel yasasını gözler önüne sermektedir:

“Kapitalist üretim tarzını oluşturan süreç (*ilk birikim*) içinde gerçekleşen, doğrudan üreticiler ile üretim araçları arasındaki ayırmadan, üretim araçlarının sermayeye dönüşümünden itibaren, işçinin, doğrudan üreticinin yararlı çalışması, ancak değer yaratan çalışma olarak kendini gösterebilir. Yararlı çalışma ile değer yaratan çalışma özdeşliğinin üretimin genel yasası olmasını sağlayan koşul böylelikle yaratılmış olur. Kapitalist üretim tarzının özellikleri, bu şekilde, emek ürünün basit meta biçiminde zaten içerilmiş (eingeschlossen) olur”⁴⁰⁶.

O halde, kapitalist üretim tarzında bireyler, emek güçlerini belirli bir ücret karşılığı satmayı doğrudan politik bir baskı/şiddet altında seçmeseler de bu durum, yani doğrudan politik baskının yokluğu, Marx’a göre emek piyasasında toplumsal bir zorun/zorlamanın bulunmadığı anlamına gelmez⁴⁰⁷. Kapitalist üretim ilişkilerinin sınıfsal karakteri ve bu ilişkilere gömülü olan gündelik şiddet, bir başka deyişle, toplumsal bir ilişki olarak kapitalist zor, burada bütünüyle ortaya çıkar. İşte tarihsel materyalist yaklaşımın gücü, zorun ve şiddetin, sadece (hukuk, kolluk vs.) belirli biçimsel ilişkilerde değil, günlük toplumsal üretim ilişkilerinde yaşadığını göstermesinde yatmaktadır⁴⁰⁸.

Emek gücünün emeğin nesnel koşullarından ayrılmasına, dolayısıyla da kurgusal bir metaya dönüşmesine dayanan kapitalist üretim süreci, bu durumda kolayca

⁴⁰⁶ Jacques RANCIÈRE (2007), “1844 El Yazmaları’ndan ‘Kapital’e Eleştiri Kavramı ve Politik İktisadın Eleştirisi”, **Kapital’i Okumak içinde**, (Çev. Işık Ergüden), Louis Althusser, Étienne Balibar, Roger Establet, Pierre Macherey, Jacques Rancière, İstanbul: İthaki Yayınları, s. 179. Vurgular bana ait.

⁴⁰⁷ SMITH (2017), s. 121.

⁴⁰⁸ Bkz. Antonio NEGRI (2015), **Lenin Üzerine 33 Ders**, (Çev. Nagehan Uskan), İstanbul: Otonom Yayıncılık.

kavranabileceği üzere, bir sömürü ve tahakküm sürecidir. “Kapitalist üretim süreci” diye yazar Marx, “kendi seyri aracılığıyla, emek gücü ile emeğin koşulları arasındaki ayrımı yeniden üretir. Böylece, işçinin sömürülmesinin koşullarını yeniden üretir ve ebedileştirir”⁴⁰⁹. Sömürü, emek gücünün artı-değer ve sermaye üretimi için kullanılmasıdır. Tahakküm ise emek gücünü, kapitalistin karşısına daima sömürülecek bir meta olarak getiren, emeği sermayeye tabi kılan boyunduruğun üstyapısal tertibatlarına işaret eder. Bu sayede işçi, sermayeye bütünüyle boyun eğdirilir:

“[Kapitalist üretim süreci] İşçiyi sürekli olarak, yaşayabilmek için emek gücünü satmaya zorlar ve kapitalisti, sürekli olarak, zenginleşmek için bu emek gücünü satın alabilecek duruma getirir. Kapitalist ile işçiyi meta piyasasında alıcı ve satıcı olarak birbirinin karşısına çıkaran şey artık sadece bir tesadüf değildir. İşçiyi durmadan kendi emek gücünün satıcı olarak gerisin geriye meta piyasasına fırlatan ve onun kendi ürünün durmadan başkasının satın alma aracına dönüştüren, bizzat bu süreçtir. Aslına bakılırsa, işçi kendisini kapitaliste satmadan önce de sermayeye aittir”⁴¹⁰.

Dahası, Marx’ın vurucu bir biçimde özetlediği bu toplumsal-ekonomik sürecin devamlılığı, onun istikrarlı bir biçimde *yeniden üretilmesine* bağlıdır. Kapitalist üretim süreci, bir yeniden üretim sürecidir; emeğin emek araçlarından koparılışının, emek gücünün metaya dönüşümünün, emek gücü sömürsünün ve sermayenin emek üzerindeki boyunduruğunun yeniden üretimidir. Marx, tam da bu nedenle, yeniden üretim süreci olarak kapitalist üretimin salt artı-değer üretimi olmadığını, aynı zamanda “sermaye ilişkisinin bizzat kendisini, bir tarafta kapitalisti, diğer tarafta ücretli işçiyi” ürettiğini ve

⁴⁰⁹ MARX (2015), s. 558.

⁴¹⁰ MARX (2015), s. 558.

yeniden ürettiğini yazar⁴¹¹: “Kapitalist üretimin büyük güzelliği, ücretli işçiyi durmadan ücretli işçi olarak yeniden üretmekle kalmaması, aynı zamanda sürekli olarak sermaye birikimine oranla bir görelî ücretli işçi nüfusu fazlası üretmesidir”⁴¹². Yine Marx’tan alıntılanacak olursa,

“Sermayenin değerlendirme aracı olarak durmadan sermayenin bir parçası haline gelmek zorunda bulunan, sermayeden kendisini kurtaramayan ve sermayeye kölece bağlılığı, yalnızca, kendisini sattığı bireysel kapitalistlerin değişmesiyle gözlerden saklanan emek gücünün yeniden üretimi, gerçekte, bizzat sermayenin yeniden üretiminin bir unsurudur. Yani, sermaye birikimi proletaryanın çoğalması demektir”⁴¹³.

Sonuç olarak, Marx’ın, ekonomik kategorilerin tarihin izlerini taşıdığı vurgulaması tam da bu bağlamda önem kazanmaktadır⁴¹⁴. Meta, değer, emek gücü, sömürü gibi toplumsal ilişki biçimleri, kapitalist toplumlarda her şeyin artık doğallıkla gerçekleşiyormuş gibi görüldüğü anlarda bile, sınıf temelli bir zorlamanın iş başında olduğunu göstermektedir. Zor, kapitalist üretim tarzına, sınıfsal/toplumsal bir ilişki ve süreç olarak gömülmüştür. Unutmamak gerekir ki, “toplumsal ilişki biçimleri toplumsal ilişkilerin biçimlendirilme süreçleridirler”⁴¹⁵.

⁴¹¹ MARX (2015), s. 559.

⁴¹² MARX (2015), s. 735.

⁴¹³ MARX (2015), s. 594.

⁴¹⁴ MARX (2015), s. 171.

⁴¹⁵ HOLLOWAY (2003), s. 127.

B. Kapitalist Sömürü İlişkisi

1. El Koyma İlişkisi Olarak Sömürü

Kapitalist zorun tarihsel materyalist kavranışı, meta, (artı-)değer, emek gücü gibi kategorilerin yanı sıra, kapitalist sömürü ilişkisinin de dikkatle incelenmesini gerektirir. Sömürü genel olarak, dolaysız üreticinin emeğinin bir bölümüne, bu bölümün ‘karşılığı ödenmeksizin’ el konulması biçiminde anlaşılır ve emeğin, karşılığı ödenmeyen bu bölümü *artık-emek* olarak adlandırılır. Dolayısıyla sömürü, emekçinin artık emeğine el koyma ilişkisi olarak tanımlanabilir. Öte yandan, bu ilişki, emekçinin ürettiği *artık-ürüne* de el koyma ilişkisidir: “Bir sınıfın emeğinin meyvelerine, diğeri tarafından ekonomik olarak baskıcı bir şekilde el koyulması” sömürüdür⁴¹⁶. Benzer biçimde, Marksist tarihçi Geoffrey Ernst Maurice Ste. Croix, “sömürüden başkalarının emek ürünlerinin bir bölümüne el konulmasını anlıyorum: Meta üretimine dayalı bir toplumda bu Marx’ın ‘artı-değer’ olarak adlandırdığı şeye el koymadır” diye yazar⁴¹⁷. Kuzey Amerikalı Marksist iktisatçılar Richard D. Wolff ve Stephen A. Resnick ise, “doğrudan emekçilerin kendi artık emeklerine el koymadıkları bu durum tam da Marx’ın ‘sömürü’ adını verdiği şeydir” dedikten hemen sonra şu cümleyi eklemişlerdir: “Marksçı teoride bir kişi diğeri, ancak ve ancak onun artık emeğine el koyuyorsa sömürüyordur”⁴¹⁸. Demek ki sömürü, öncelikle, kapitalistle emekçi arasında vuku bulan bir ilişki, sınıf temelli bir el koyma ilişkisidir.

⁴¹⁶ Erik Olin WRIGHT (2016), **Sınıflar**, (Çev. Selma Toral), İstanbul: Nota Bene Yayınları, s. 94.

⁴¹⁷ G. E. M. De STE. CROIX (2016), **Antik Yunan Dünyasında Sınıf Mücadelesi**, (Çev. Çağdaş Sümer), İstanbul: Yordam Kitap.

⁴¹⁸ Richard d. WOLFF, Stephen A. RESNICK (2016), **Çatışan İktisadi Teoriler: Neoklasik, Keynesçi, Marksçı**, (Çev. Can Evren), İstanbul: İletişim, s. 191. Vurgu bana ait.

Ne var ki sömürü olgusu bununla sınırlı değildir ve sömürüyü yalnızca ‘sınıfın meyvelerine el koyma’ biçiminde anlamak, onu bir bölüşüm sorununa indirgemeye neden olabilir. Guglielmo Carchedi’nin dikkat çektiği gibi, kapitalist sömürünün yalnızca dolaysız üretim sonucunda elde edilen artık ürüne el koymayı, yani bölüşüm düzeyinde gerçekleşen bir süreci ifade etmediğini; aksine, bir bütünlük olarak üretim düzeyinde (üretim koşullarının bütünsel ve toplumsal bağlamında) gerçekleştiğini vurgulamak önemlidir⁴¹⁹. Sömürü bir üretim ilişkisidir; toplumsal faillerin üretim araçları üzerindeki kontrolü ve dolayısıyla da üretim sürecindeki konumlarınca belirlenir. Kapitalizmde sömürü, üretim araçlarının özel mülkiyetinde temellenir ve üretim alanında ortaya çıkar⁴²⁰. Ek olarak, kapitalist el koymanın sadece şeylere değil, aynı zamanda insanın öznelliğine, çalışma enerjisinin kendisine, fiziksel ve entelektüel güçlerine el koyma olduğunun da altı çizilmelidir⁴²¹. Üretim araçlarının özel mülkiyetinin yanı sıra teknoloji, rekabet, hukuki düzenlemeler vs. tüm bu el koyma sürecinin bir “sömürü metabolizması”⁴²² olarak işlemlerini mümkün hale getirir.

O halde, kapitalist sömürünün ekonomik bir el koyma ilişkisinden fazlası olduğu söylenebilir. Sömürü bu bakımdan, dar anlamıyla ekonomik bir olguya değil, toplumsal bir *boyun eğdirme* olgusuna tekabül eder. Denebilir ki, işçinin ücreti tam ödendiğinde

⁴¹⁹ Guglielmo CARCHEDI (2017), “Sınıflar ve Sınıf Analizi”, (Çev. Tahir Emre Kalaycı), **Sınıflar Üzerine Tartışmalar içinde**, Erik Olin Wright (Der.), İstanbul: Nota Bene Yayınları, s. 137; ALTHUSSER (2005), s. 120.

⁴²⁰ Fikret ŞENSES (2017), **İktisada (Farklı Bir) Giriş**, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 75.

⁴²¹ Lucio COLLETTI (1972), **From Rousseau to Lenin: Studies in Ideology and Society**, (Trans. John Merrington, Judith White), New York: Monthly Review Press, s. 102.

⁴²² Fikret BAŞKAYA (2003), **Sömürgecilik, Emperyalizm, Küreselleşme**, Ankara: Maki Basın Yayın, s. 9.

dahi o sermayeye boyun eğdirilmiştir⁴²³. Üstelik, Harry Braverman'ın de altını çizdiği gibi, emekçinin “bir üretim faktörüne, yani sermayenin bir aracına dönüştürülmesi aralıksız ve sonu olmayan bir süreçtir”⁴²⁴. Ekonomi-dışı araçların marifetiyle üretimin nesnel koşullarından koparılmış ve mülksüzleştirilmiş olan ‘özgür emek’, ancak dolaysız üretim sürecine girerek yaşam gereksinimlerini karşılayabilir. Bir başka ifadeyle, “işçi, çalışma anlaşmasına, toplumsal koşulların kendisine, hayatını kazanacağı başka hiçbir yol bırakmaması nedeniyle girer”⁴²⁵. Bu durumda ekonomi-dışı yollarla tesis edilen ve korunan bu ekonomik zorunluluk alanı, kapitalizmin temel üretim koşulu olarak belirir. Marx bunu *Grundrisse*'de şöyle ifade eder: “Özgür işçi kavramında onun bir yoksul olduğu zaten içerilir: gücül bir yoksul. Özgür işçi, ekonomik koşulları bakımından salt *canlı emek gücüdür* ve böylece yaşam gereksinimlerine *boyun eğdirilmiştir*”⁴²⁶. Emegin, değer yaratan bir meta olarak canlı emek gücüne dönüşmesi sayesinde ki değer temelli üretim, yani kapitalist üretim tarzı mümkün olabilir.

⁴²³ Slavoj Žižek, *The Ticklish Subject (Gıdıklanan Özne)* başlıklı kitabında şöyle yazar: “Marx’ın artı-değer tasavvurunun asıl ve temel tezi, ‘*ücretleri eksiksiz ödendiğinde dahi işçilerin sömürülmüş olduklarıdır*. Dolayısıyla sömürü, adil ve denk bir mübadele rejimine karşıt olarak konumlandırılmaz; tersine bu rejimin ta kendisine ait içsel bir istisna olarak işlev görür: ‘değeri tümüyle ödendiği’ zaman dahi sömürülmüş olan yegâne meta, emek gücüdür”. Bkz S. ŽIŽEK (2012), **Gıdıklanan Özne: Politik Ontolojinin Yok Merkezi**, (Çev. Şamil Can), Ankara: Epos Yayınları, s. 217.

⁴²⁴ Harry BRAVERMAN (2008), **Emek ve Tekelci Sermaye**, (Çev. Çiğdem Çıdamlı), İstanbul: Kalkedon Yayınları, s. 147.

⁴²⁵ BRAVERMAN (2008), s. 77.

⁴²⁶ Karl MARX (2003), **Grundrisse: Ekonomi Politikin Eleştirisinin Temelleri, 2. Kitap**, (Çev. Arif Gelen), Ankara: Sol Yayınları, s. 83. Vurgu bana ait.

2. Sömürü ve Emek Denetimi

Gelgelelim, emeğin, içinde bulunduğu toplumsal koşullar içinde sermayeye boyun eğdirilmiş olması, bu ilişkinin sermaye lehine durağan ve değişmez bir ilişki olduğu anlamına gelmez. Gayri insani çalışma koşullarında fiziksel ve entelektüel güçleri köreltilen işçiler, sermayeyi daima belirli düzeylerde tehdit etme potansiyeline sahiptirler⁴²⁷. İşte bu potansiyel, işçiler üzerinde hem toplumsal düzeyde hem de doğrudan emek süreci düzeyinde, sermayenin daimî baskısını, kapitalist üretim tarzının sürekliliği bağlamında zorunlu kılar. Bu zorunluluk, kapitalist üretim tarzının ortaya çıkışı ve gelişimi açısından farklı biçim ve düzenler (Taylorizm, Fordizm, Neo-Taylorizm vs.) alan emek süreci yönetimi ve denetimi pratiklerini karşımıza çıkarır. Nitekim, emek üzerindeki kapitalist zorlamanın önemli bir boyutu (her ne kadar uzun uzadıya incelenemeyecek olsa da⁴²⁸), üretimde verimliliği artırma adına bu yönetim ve denetim pratiklerinde somutlaştırılır. Braverman, yönetim ve denetimin, kapitalist için pratikte birbirlerinden ayrılamazlığına şöyle dikkat çeker:

“Manage fiili (İngilizce’de yönetim terimi için kullanılan management sözcüğünün köküdür), Latince’de el anlamına gelen *manus* sözcüğünden türedi ve orijinal olarak atın yürüyüşlerinin, managé egzersizlerini yapmak üzere eğitilmesi anlamına geliyordu. [...] İstihdam sözleşmesinin hâkim hale gelmesiyle birlikte, yönetim de daha mükemmel ve mahir bir enstrüman haline dönüşür. [...] Kapitalist tıpkı dizginleri, gemi, mahmuzları, havucu, kamçıyı ve doğuştan gelme eğitimi kendi

⁴²⁷ BRAVERMAN (2008), s. 147.

⁴²⁸ Emek denetim süreçleri ve yönetim teorilerini kavramsal ve tarihsel bir bağlamda ele alarak Türkiye’deki işçi hareketlerinin yönetim teorilerini ne ölçüde etkilediğini tartışan güncel bir çalışma için bkz. Mihrican ZORLU GÜNOK (2018), **Emeğin Prokrustes Yatağı: Sınıf Mücadelesi ve Emek Denetimi**, İstanbul: Nota Bene Yayınları.

iradesini dayatmak amacıyla kullanan binici gibi, yönetim aracılığıyla *denetim* sağlamaya çabalar. Denetim ise, bütün yönetim teorisyenlerinin örtük ya da açık olarak kabul ettikleri gibi, tüm işletme yönetimi sistemlerinin merkez, kavramıdır”⁴²⁹.

Kapitalist denetim, emek gücünün değer yaratma kabiliyetiyle ilgilidir. Emek gücü, belirtildiği gibi, kendisini yeniden ürettikten sonra, kapitalist için de üretebilme yeteneğine sahiptir. Daha da önemlisi, “emek gücünün ayırt edici özelliği, bir artık üretme yeteneği değil, daha çok ona sonsuz bir uyum gösterebilme özelliği kazandıran ve kendi verimliliğini arttırmasının toplumsal ve kültürel koşullarını üreten zeki ve amaçlı emek olma niteliğidir”⁴³⁰. Marx, (üretken) kapitalistin, başta sahip olduğu para sermayenin emek gücü için harcadığı kısmını, bu kısmın büyüyeceğini, yani değişeceğini ifade etmek amacıyla *değişken sermaye* [*variable capital* (V)] olarak adlandırır⁴³¹. “Kârın kaynağı ve sömürünün ölçüsü olan artı-değer”, değişken sermayeden kaynaklanır⁴³². Kapitalist için, bu değişken bölümün⁴³³ tam yararını gerçekleştirme ve söz konusu artışın ne kadar fazla olacağı soruları, karşısında esaslı bir yönetim sorunsalı olarak belirir ve emek sürecinin

⁴²⁹ BRAVERMAN (2008), ss. 90-1.

⁴³⁰ BRAVERMAN (2008), s. 80.

⁴³¹ Kapitalistin araç, gereç ve hammadde harcamaları ise sabit sermaye [*constant capital*] kavramıyla ifade edilir.

⁴³² ŞENSES (2017), s. 75.

⁴³³ Braverman emek gücüyle ilgili olarak şöyle yazar: “[Kapitalistin] Satın aldığı şey *potansiyel olarak sonsuzdur*, ama kendi *gerçekleşmesi* içinde, işçilerin öznel durumu tarafından, geçmişleri tarafından, çalıştıkları genel sosyal koşullar tarafından olduğu kadar işletmenin özel koşulları ve çalışmanın teknik düzenekleri tarafından da sınırlandırılmıştır. Aslında gerçekleştirilen çalışma, bunlar ve mevcut olmaları halinde sürecin örgütlenmesi ve bu süreç üzerindeki gözetim biçimleri dahil olmak üzere birçok başka öge tarafından etkilenecektir” Bkz. BRAVERMAN (2008), s. 81.

denetiminin kendi elinde olması, “yaşamsal bir hal alır⁴³⁴. Emekçi için ise aynı süreç, emek sürecinin kendisine yabancılaşması⁴³⁵ olarak görünür. Emek, özel bir makineye indirildiği ölçüde daha iyi yönetilebilecek ve denetlenebilecektir.

Dahası, ilgili husus, sömürü olgusuna dair önemli bir kavramı, sömürü oranı kavramını anlayabilmek için de önemlidir. Kapitalist üretim tarzındaki iki başat girdi türünden biri, kapitalistin sahip olduğu üretim araçları (Marx’ın kavramsallaştırmasıyla *sabit sermaye*); diğeri ise, az önce değinildiği gibi, kapitalistin bir ücret karşılığında çalıştırabildiği emek gücü, değişken sermayedir⁴³⁶. Kapitalist, sermayesinin bu kısmını, yani emeğin değerini⁴³⁷, işçilere kendilerini yeniden üretebilmeleri amacıyla bir sözleşme karşılığında

⁴³⁴ BRAVERMAN (2008), s. 81.

⁴³⁵ Yabancılaşma kavramı en temelinde işçilerin kendi ürettiklerinden yoksun oluşlarını, yani onlara yabancılaşmış olduklarını ifade eder. Bununla birlikte Marx’ın daha ziyade gençlik döneminde yoğunlukla başvurduğu kavramı bu şekilde sınırlamamak gerekir. Marx kavramı, insanların kapitalist ekonomik sistem içinde birbirlerine yabancılaşmaları ve politik alanın üretim ve mübadele alanına yabancılaşması anlamında da kullanmıştır. Bkz. Allen W. WOOD (2017), **Karl Marx**, (Çev. Dilek Yücel, Barış Aydın), İstanbul: İletişim Yayınları, ss. 57-8. Ayrıca bkz. Ayferi GÖZE (2020), **Siyasal Düşünceler ve Yönetimler**, İstanbul: Beta Yayınevi, ss. 317-319; Mehmet AKAD, Bihterin VURAL DİNÇKOL, Nihat BULUT (2019), **Genel Kamu Hukuku**, İstanbul: Der Yayınları, ss. 186-188; Oktay UYGUN (2014), **Devlet Teorisi**, İstanbul: On İki Levha Yayınları, ss. 314-317. Marx’ın erken dönem yazılarında devleti hangi bağlamda bir yabancılaşma alanı olarak kavradığına dair bkz. Rômulo LIMA (2017), “Alienation, Value and Fetishism in Marx’s Critique”, **Socialism and Democracy**, Volume 31, Issue 1, ss. 87-105.

⁴³⁶ ŞENSES (2017), s. 75.

⁴³⁷ Emeğin değeri kavramı, kapitalist sömürünün karşılığı ödenmemiş emek olarak tanımlanışı bakımından önemlidir. Marx şöyle yazar: “Bu değer, gerçekte, emek-gücünün korunup devamının sağlanması için gerekli metaların değeri ile ölçülen emek-gücü değerinden başka bir şey olmadığını gördük. Ama işçi, ücretini, emeğini harcadıktan sonra aldığı, ve üstelik kapitaliste verdiği şeyin gerçekte kendi emeği olduğunu bildiği

öder. Bu nedenle, işçilerin kendilerini yeniden üretebilmek için belirli bir ücret karşılığında harcamak durumunda kaldıkları emek gücüne kabaca zorunlu emek denmektedir. İşte sömürü oranı, üretilen artığın (S), üretken emekçilerin zorunlu emeklerine, değişken sermayeye oranını gösterir: Sömürü oranı= S/V ⁴³⁸. Burada bizim için önemli olan nokta, kapitalistler arasında söz konusu olan -Marx'ın, kapitalizmin tunç yasası olarak tanımladığı- rekabetin, onları daha fazla artı-değer elde etmeye, dolayısıyla da sömürü oranını artırmaya zorlamasıdır. Artı-değerin büyüklüğü, işçilerin artık emekleri, yani kattıkları değer (kapitalist tarafından el koyulan değer) ile emek gücünün/zorunlu emeğin değeri (V) arasındaki fark olduğuna göre, kapitalistler arasındaki rekabetin varlığı, işçilerin daha fazla ve yoğun çalışmaları için zorlanmaları anlamına gelir. Bu durumda, sömürünün derecesinin artması, daha fazla kâr oranı anlamına gelecektir⁴³⁹. Bilindiği gibi artı-değerin büyüklüğü, bir işçinin, emek gücünün

in, emek-gücünün değeri ya da fiyatı ona, ister istemez, bizzat emeğinin fiyatı ya da değeri olarak görünür. [...] Bundan ikili bir sonuç çıkar: Birincisi; emek-gücünün değeri ya da fiyatı, emeğin kendisinin fiyatı ya da değeri görünümünü almıştır. Oysa sözcüğün kesin anlamıyla ele alındığında, emeğin değeri ya da fiyatı kavramları anlamsız ifadelerdir. İkincisi; her ne kadar işçinin günlük emeğinin yalnızca bir bölümü ödenmiş emek ve diğer bölümü ödenmemiş emekten oluşuyor ve artı-değerin ya da karın fonunu tam da bu ödenmemiş emek ya da fazla emek oluşturuyorsa da, emeğin tamamı ödenmiş emek gibi görünür. Bu yanıltıcı görünüm, ücretli emeği, emeğin öteki tarihsel biçimlerinden ayırır. Ücret sistemi temelinde ödenmemiş emek bile ödenmiş emek gibi görünmektedir. Kölelikte ise, tersine, köle emeğinin ödenmiş kısmı bile ödenmemiş emek gibi görünür". Bkz. Karl MARX (2006), **Ücret, Fiyat ve Kâr**, (Çev. Alaattin Bilgi), İstanbul: Evrensel Basım Yayın, s. 55.

⁴³⁸ WOLFF, RESNICK (2016), s. 216. Diğer ifadeyle artı-değer oranı, "diğer bütün koşullar aynı kalmak kaydıyla, işgücünün emek-gücünü yeniden üretmek için gerekli kısmıyla, kapitalist için harcanan artı-zaman ya da artı-emek arasındaki orana bağlıdır". Bkz. MARX (2006), s. 54.

⁴³⁹ ŞENSES (2017), s. 75.

değerinin ötesinde daha ne kadar değer üretebildiğine bağlıdır. Bunun içinse kapitalistin, değişken sermayenin sabit sermayeye oranını artırması gerekir⁴⁴⁰. İşçilerin daha insancıl koşullarda çalışma ve ücret artışı talepleri ise, sömürü oranını azaltacaktır. Dolayısıyla sömürü oranının, sınıf mücadelesinin matematiksel ifadesi olduğu söylenebilir⁴⁴¹.

Sonuç olarak, sömürünün kapitalizmde, yalnızca şahsi bir el koyma ilişkisi değil, sınıf temelli bir ilişki, bir *değer ilişkisi* olduğunu kavramak tüm bu açılardan önem kazanmaktadır. Marx'ın ekonomi politik eleştirisi, kapitalist üretim tarzının içkin emek sömürsünü, artı-değer yaratımının ön koşulu olarak tespit eder⁴⁴². Bu nedenle, Marx'ın değer kuramının en temelindeki toplumsal ilişki, sermaye ile emek arasındaki antagonist sınıf ilişkisidir⁴⁴³. Bir bölüşüm ya da artık-emeğe el koyma sorunu olarak sömürü ise, kapitalist sömürünün, esasında daha temel bir ilişkiden türeyen ikincil boyutlarına işaret eder: Bu esas önemdeki ilişki, canlı emeğin üretim sırasında bütünüyle zorlanmış [enforced] biçimde *değer* yaratan soyut-yabancılaşmış emek olarak edimselleşmesidir⁴⁴⁴. Emek, kapitalist üretim tarzında, değer üretiminin bir unsuru, değer yaratan kurgusal bir meta olarak (metalaşarak) *şeyleşir*. Nitekim, Riccardo Bellofiore, Marx'ın değer kuramının bir sömürü kuramı olarak okunabileceğini belirterek şöyle yazar:

⁴⁴⁰ ŞENSES (2017), s. 75.

⁴⁴¹ WOLFF, RESNICK (2016), s. 218.

⁴⁴² ŞENSES (2017), s. 75.

⁴⁴³ David HARVEY (2015), s. 122. Nitekim kapitalist emek sürecinin denetimi de sınıf ilişkisinin bu antagonist karakterinden kaynaklanmaktadır. Bkz. Michael BURAWOY (2015), **Üretim Siyaseti: Kapitalizm ve Sosyalizmde Fabrika Rejimleri**, (Çev. Çağdaş Gümüşoluk), Ankara: Nota Bene Yayınları, s. 43.

⁴⁴⁴ Riccardo BELLOFIORE, Roberto FINELLİ (1998), "Capital, Labor and Time: The Marxian Monetary Labour Theory of Value as a Theory of Exploitation", **Marxian Economics: A Reappraisal, Essays on Volume 3 of Capital, Volume 1: Method, Value and Money**, Ricardo Bellofiore (Ed.), London: MacMillan Press, s. 51.

“Marx’a göre meta mübadelesi sadece kapitalist üretim tarzının egemenliğinde evrenseldir – yani işçiler emek güçlerini sermaye gibi, kendi kendini değerlendiren değer gibi para karşılığı satmaya mecbur kaldıkları zaman. Sonuç olarak Marx için emek, para-sermayeden (canlı) emeğe, oradan da (artı) değere uzanan temel bir dizilim nedeniyle değer biçiminin içeriğidir”⁴⁴⁵.

3. Kapitalist Sömürü ve Tahakküm İlişkisi

Sömürünün kapitalist biçiminin dikkat çekilmesi gereken bir başka boyutu ise, şahsi değil gayrişahsi [impersonal] bir olgu olmasıdır. Bu husus, kapitalist toplumlardaki tahakküm olgusunu kavramaya imkân tanınması bakımından da belirleyicidir.

Kapitalist toplumlarda sömürü ve tahakkümün, genelde iki ayrı toplumsal süreci ifade ettiği düşünülür: Sömürü ekonomi alanında gerçekleşirken, tahakküm politik alanda birilerinin diğerlerine itaati olarak kavranır⁴⁴⁶. Buna göre, sömürü ekonomik baskıya dayanırken⁴⁴⁷, tahakküm egemenlik kategorisine yakındır ve ikisi de sınıflı toplumların evrensel nitelikleri olarak belirir⁴⁴⁸. Almanca *Herrschaft* sözcüğünün aynı anda tahakküm ve egemenlik-hükümdarlık anlamlarına gelmesi bu bağlamda aydınlatıcıdır. Alman tarihçi Reinhart Koselleck, geç Ortaçağı takiben *Herrschaft* sözcüğünün kaybettiği ve kazandığı çok sayıda anlam olduğunu yazar⁴⁴⁹. Özel olarak dikkat çektiği husus ise,

⁴⁴⁵ Riccardo BELLOFIORE (2018), “Marx’ın Değer Kuramının Çoklu Anlamları”, **Monthly Review (Türkiye)**, 7. Sayı, s. 77.

⁴⁴⁶ Emmanuel TERRAY (2019), “Exploitation and Domination in Marx’s Thought”, Trans. Joseph Serrano, **Rethinking Marxism**, Volume 31, Issue 4, ss. 412 vd.

⁴⁴⁷ GÖZE (2020), s. 312.

⁴⁴⁸ HUNT (1993), s. 20.

⁴⁴⁹ Reinhart KOSELLECK (2016), **Kavramlar Tarihi: Politik ve Sosyal Dilin Semantiği ve Pragmatiği Üzerine Araştırmalar**, (Çev. Attila Dirim), İstanbul: İletişim Yayınları, s. 388.

sözcüğün teritoryal (toprağa bağlı) anlamını uzun zaman önce yitirdiği ve köleleştirme, sömürü ve hacir altına alma anlamlarının baskın hale gelmiş olduğudur⁴⁵⁰. Yine *Herrschaft* sözcüğünün, Marx ve Engels için “devlette cisimleşmiş güç ilişkilerinin özünü” ifade ettiği söylenebilir⁴⁵¹. Sömürü ise, belirtildiği gibi, *artık* üretimi ile ilgilidir: “Egemenlik” der Antonio Negri, “her zaman hükmeden ile itaat eden arasındaki bir ilişkidir; sermaye de her zaman sömüren ile sömürülen arasındaki bir ilişkidir”⁴⁵².

Öte yandan tahakküm, egemenliğe yakın olmakla birlikte iktidardan farklıdır. Max Weber, iktidarı “sosyal bir ilişki içindeki aktörün, olasılığın dayandığı temele bakılmaksızın, direnişe karşın kendi iradesini uygulama olasılığı”⁴⁵³ olarak ifade ederken; Poulantzas, “toplumsal bir sınıfın kendi özgül nesnel çıkarlarını gerçekleştirme kapasitesi”⁴⁵⁴ olarak tanımlar. Michel Foucault ise, “iktidarın karakteristik özelliği” diye yazar, “bazı insanların başka insanların davranışlarını az çok bütünüyle (ama asla tamamen ya da zorlamayla değil) belirleyebilmeleridir. [...] Potansiyel bir reddetme ya da başkaldırma olmadan iktidardan söz edilemez”⁴⁵⁵.

⁴⁵⁰ KOSELLECK (2016), s. 388.

⁴⁵¹ Pierre SÉVERAC (2017), “Yönetim (Önderlik)/Egemenlik”, **Marksizm Sözlüğü içinde**, (Çev. Volkan Yalçıntoklu), G. Bensussan, G. Labica (Haz.), , İstanbul: Yordam Kitap, s. 1081.

⁴⁵² Antonio NEGRI (2006), **İmparatorluktaki Hareketler: Geçişler ve Görünümler**, (Çev. Kemal Atakay), İstanbul: Otonom Yayınları, s. 19.

⁴⁵³ WEBER (2012), s. 163.

⁴⁵⁴ POULANTZAS (2014), s. 116.

⁴⁵⁵ Michel FOUCAULT (2000), **Özne ve İktidar** (Seçme Yazılar-2), (Çev. Osman Akınhay, Işık Ergüden), s. 55.

Görüldüğü gibi, iktidar hem bir ilişki, hem de bir (tabi kılma/boyun eğdirme) kapasite(s)i'dir ve direniş karşı-kapasitesini kendinde varsayar. İktidar⁴⁵⁶, kavramı olduğu güç ilişkisinin karşılıklılığını/simetrisini potansiyel olarak ön-varsayar ve bu bağlamda “demokratikleşmeye ilke olarak açık”tır⁴⁵⁷. İktidar, zorunlu olarak baskı ya da şiddete dayanmaz ve bu nedenle baskıcı ve dışlayıcı olmak zorunda değildir⁴⁵⁸. Tahakküm ise “ataerkil ve sınıfsal hakimiyetin kesişmesini cisimleştiren kadim figür *dominus* (efendi) (Almancası *der Herr*) etrafında oluşmuştur” ve bu anlamda asimetrik bir güç ilişkisinin kavramıdır⁴⁵⁹. Üstelik, asimetrik bir güç ilişkisi olma niteliğiyle tahakküm, hegemonya kavramıyla da temas halindedir. Fakat hegemonya, ilerleyen sayfalarda görüleceği üzere, daha fazlasını içerir. Hegemonya entelektüel, ahlaki/moral ve ideolojik “önderlik uygulamalarıyla yaygınlaşan tahakküm kavramıyla ilgili güç olgusu”dur⁴⁶⁰. Genel kanıya göre zor, dar anlamıyla güç kullanımını ya da güç kullanımı tehdidini ifade ederken, sözü edilen önderlik biçimi, hegemonik olmayan/bağımlı toplumsal grupların rızasının

⁴⁵⁶ Sözcüğe semantik açıdan yaklaşıldığında görülen odur ki “iktidar”ın söz gelimi İngilizce, Almanca ve Fransızca karşılıkları olan power, macht ve pouvoir sözcükleri biçimsiz bir yapabilme kapasitesine gönderme yaparlar. Bkz. REHMANN (2017), s. 253. Gerçekten de Türk Dil Kurumu’nun Güncel Türkçe Sözlüğü iktidar sözcüğünün karşılık olarak “[B]ir işi yapabilme gücü, erk, kudret” açıklamasına yer vermiştir. Bkz. TDK, Güncel Türkçe Sözlük. Web erişim: http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&kelime=%C4%B0KT%C4%B0DAR). (Erişim tarihi:20.11.2018).

⁴⁵⁷ REHMANN (2017), s. 254.

⁴⁵⁸ Byung-Chul HAN (2019), **Psikopolitika. Neoliberalizm ve Yeni İktidar Teknikleri**, (Çev. Haluk Barışcan), İstanbul: Metis Yayınları, s. 23.

⁴⁵⁹ REHMANN (2017), s. 254.

⁴⁶⁰ Giovanni ARRIGHI (2016), **Uzun Yirminci Yüzyıl. Para, Güç ve Çağımızın Kökenleri**, (Çev. Recep Boztemur), Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, s. 54.

kazanılması bakımından belirleyicidir⁴⁶¹. Bu açıdan hegemonya, Gramsci her ne kadar kimi zaman kavramı tahakkümle tezat oluşturacak biçimde kullansa da⁴⁶², William I. Robinson'un belirtmiş olduğu gibi, toplumsal tahakkümü çok daha geniş bir proje olarak hayata geçirir⁴⁶³.

Hegemonya, tahakküm ya da egemenlik kategorilerinde varsayılan bu asimetrinin, genellikle ekonomi-dışı araç ve tertibatlara (askeri, politik, yargısal, ideolojik güçler vs.) -örtük ya da açık bir biçimde- bağımlı olduğu düşünülür. Dahası bu asimetri, sömürüye mündemiç asimetrik şiddet etkisiyle birlikte, sınıf temelli bir boyun eğdirme ilişkisini tesis eder. Bu noktada belirtilmelidir ki, hegemonyanın toplumsal sınıfların rızalarının

⁴⁶¹ ARRIGHI (2016), s. 55.

⁴⁶² Bkz. Quintin HOARE, Geoffrey Nowell SMITH (1971), "Preface", **Selections From the Prison Notebooks içinde**, Çev. ve Haz. Quintin Hoare, Geoffrey Nowell Smith, New York: International Publishers, s. xiv. Yazarlar ayrıca, Gramsci'nin hegemonya kavramını, belirli bir grubun kendi kurumsal [corporate] varoluşunun ve savunduğu ekonomik pozisyonunun ötesine geçerek liderlik pozisyonunu talep ettiği tarihsel evreye işaret etmek için korporatif [corporate] ve ekonomik-korporatif [economic-corporate] kavramlarının tersi olarak da kullanmış olduğuna dikkat çekiyorlar. Bununla birlikte, hegemonya ve egemenlik/tahakküm arasındaki ayrım İngiltere'de Thatcher döneminin analizinde Jessop ve diğerleri ile Stuart Hall arasındaki tartışma açısından da önem kazanmıştır. Burada Jessop ve diğerleri Stuart Hall'un, Thatcherizmin egemen/mütahakkim ama hegemon olmadığı iddiasını değerlendirirken, Gramsci'nin böyle bir ayrım yapmakla birlikte bu ayrımı netleştirmedini ileri sürmüşlerdir. Bkz. Stuart HALL (1987), "Jessop ve Ötekilere Yanıt", (Çev. Kudret Emiroğlu), **Emperyalizmin Bunalımı Dosyası içinde**, Ragıp Zarakolu (Der.), İstanbul: Alan Yayıncılık, ss. 67-76 ve Bob JESSOP, Kevin BONNET, Simon BROMLEY, Tom LING (1987), "Thatcherizm ve Hegemonya Politikası: Stuart Hall'a Bir Cevap", (Çev. Kudret Emiroğlu), **Emperyalizmin Bunalımı Dosyası içinde**, ss. 77-92.

⁴⁶³ William I. ROBINSON (2002), "Küresel Kapitalizm ve Ulusötesi Kapitalist Hegemonya: Kuramsal Notlar ve Görgül Deliller", (Çev. Erdem Türközü), **Praksis**, Sayı 8, s. 126.

kazanılmasında ve oйдаşma süreçlerinde temellenmesi, hegemonya ilişkisini, toplumsal boyun eğdirme ilişkisinin -eş deyişle zor(lama) ilişkisinin- temel bir parçası olmaktan çıkarmaz. Kapitalist toplumlarda sınıf ilişkilerinin, Gramsci'nin varsayımında ileri sürüldüğü gibi, yalnızca politik tahakkümle sürdürülemeyeceği açıktır⁴⁶⁴. Bu nedenle, kapitalist zor ilişkisi sermaye ile emek arasındaki sınıf temelli boyunduruk ilişkisi olarak anlaşılacaksa eğer, rıza ve oйдаşma süreçleri sınıfsal boyunduruk ilişkilerinin toplumsal hakimiyetini pekiştirdiği ölçüde, hegemonya da sermaye ilişkisinin yarattığı *zor etkisine* dahil oluyor ve hatta bu etkiyi derinleştiriyor demektir.

Diğer taraftan bu husus (ekonomi-dışı araç, düzenek ve tertibatların asimetrik güç ve bağımlılık ilişkileri açısından belirleyici önemi), pre-kapitalist toplumlardaki sömürü ve tahakküm olgularını kavramak bakımından ayrıca önemlidir. Çünkü kapitalizmi önceleyen toplum sistemlerinde sömürü, emek gücü henüz metalaşmadığından, ekonomi-dışı alanlardaki (askeri, politik, yargısal, ideolojik vs.) güç/tahakküm/egemenlik/hakimiyet ilişkilerinden türer. Dolayısıyla sınıf sömürüsü bu toplumlarda, tahakkümün ya da egemenliğin ekonomik veçhesi gibi görünür.

Bunlarla birlikte, sömürü ve tahakkümün (ve daha geniş bir proje olarak rızaya dayalı tahakkümün) kapitalizmde, iki ayrı toplumsal alana ait olan, birbirlerinden bağımsız ya da ayırık süreçler olmadıklarına dikkat çekmek önemlidir. Diğer sınıflı toplumlarda olduğu gibi kapitalist toplumlarda da tahakküm, sömürü ilişkilerinin devamı için bir veya birden çok sınıfın, başka bir sınıfa ya da sınıf fraksiyonuna bağımlı olmasını ifade eder⁴⁶⁵. Bu anlamda tahakküm, tekil bir tahakküm kurma eylemi olarak değil, sömürü ilişkilerinin toplumsal koşullarının yeniden üretimi süreci olarak düşünülmelidir⁴⁶⁶. Sömürüye dayalı

⁴⁶⁴ YETİŞ (2018), s. 88.

⁴⁶⁵ HUNT (1993), s. 20.

⁴⁶⁶ HUNT (1993), s. 20.

bir ekonomi, zorlayıcı [coercive] kurumları olmadan kendisi yeniden üretmez ve bu nedenle ilgili kurumların görece özerklikleri mutlaka göz önüne alınmalıdır; kapitalizmde ekonomi en baskın kerte olmasına rağmen, sistemi bütünüyle belirleyemez⁴⁶⁷. Demek ki ekonomi-dışı alanlardaki güç ilişkileri, sömürü ilişkisinin temel yasalarıyla daima irtibat halindedir (bir başka deyişle, bu temel yasalara etki etme yeteneğine daima sahiptir)⁴⁶⁸. Ayrıca her ne kadar biri diğerine indirgenemese de, devlet iktidarı sınıf iktidarından ayrı düşünülemez; sınıf iktidarının devlet iktidarından ayrı düşünülemeyeceği gibi. Bunun nedeni, Marx'ın gösterdiği gibi, sömürü ve tahakkümün, dolayısıyla da üretimin ve devletin, tek bir kapitalist bütünlük içinde temellenmesidir⁴⁶⁹.

Belirtmek gerekir ki, sözü edilen rabita kapitalist toplumlarda, pre-kapitalist toplumlarda söz konusu olduğu gibi, gücün şahıslarda (efendi, lord vs.) toplanmasına bağlı olarak ortaya çıkan 'şahsi' bir ilişki bağlamında değil, emek gücünün metalaştığı ve sermayeye boyun eğdirildiği bir üretim tarzındaki gayrişahsi/yapısal güç ilişkileri bakımından tasavvur edilmelidir. Kısaca, kapitalizmde sömürü ve tahakküm, değer üretimine koşullandırılmış üretim ilişkilerinde temellenen gayrişahsi bir toplumsal ilişki olarak ortaya çıkar. Bu ilişki, kapitalist ile işçi arasındaki *şahsi bir mesele* değildir; tersine kapitalist ve işçi bu ilişkinin kişileşmeleri, bir başka deyişle taşıyıcılarıdır. Marx *Kapital*'in *Mübadele Süreci* başlıklı ikinci bölümünde, ekonomik süreçler içinde kişilerin, taşıyıcısı oldukları ilişkilerin kişileşmeleri, dolayısıyla da bu ilişkilerin maskeleri olarak belirlediğini/göründüğü ifade eder: "Araştırmamız ilerledikçe" diye yazar,

⁴⁶⁷ Hannes LACHER (2008), "History, Structure and World Orders: On the (Cross-)Purposes of Neo-Gramscian Theory", **Gramsci, Political Economy and International Relations Theory içinde**, Alison J. Ayers (Ed.), New York: Palgrave Macmillan, s. 80.

⁴⁶⁸ TERRAY (2019).

⁴⁶⁹ Jonathan NITZAN, Shimshon BICHLER (2009), **Capital as Power: A Study of Order and Creorder**, London: Routledge, s. 63.

“İktisat sahnesine çıkan kişilerin karakter maskelerinin, birbirlerinin karşısına taşıyıcıları olarak çıktıkları iktisadi ilişkilerin kişileşmelerinden başka bir şey olmadıklarını göreceğiz”⁴⁷⁰.

O halde kapitalizmde sömürü, o en somut görünümünde bile, şahsi bir tahakkümün ekonomik veçhesi olarak değil, kapitalizme özgü üretim tarzında temellenen bir sınıf ilişkisi olarak, toplumsal biçimler ve yapılar dolayısıyla gerçekleşmektedir. Bu üretim tarzının temel ayırt edici özellikleri ise, tekrar hatırlatmak gerekirse, (1) metaların genelleştirilmiş üretimi (yani meta üretiminin genelleşmesi), (2) metaların kâr amacıyla üretilmesi, (3) emeğin tipik biçiminin ücretli emek olmasıdır⁴⁷¹. Dolayısıyla sömürünün kapitalist ile emekçi arasındaki bir el koyma ilişkisine indirgenerek (yani şahsi bir ilişkiymişçesine) anlaşılması, kapitalist toplumsal tahakkümün sömürünün doğasına bağlı olarak biçimlenen karakterini kavramak bakımından yetersiz kalacaktır. Kapitalizmde toplumsal tahakküm, sömürü için de söylendiği gibi, basitçe bir grup insanın bir diğer grup (ya da gruplar) üzerindeki tek taraflı ve kişisel/shahsi tahakkümü olarak değil, daha ziyade bizatihi insanların eylemleriyle hayata geçen ve soyut toplumsal yapılar vasıtasıyla vuku bulan, toplumsal karşılıklı bağımlılık ilişkileri çerçevesinde kavranmalıdır⁴⁷². Bu soyut toplumsal yapılar, toplumsal ilişkilerin şeyleşmesi olarak toplumsal biçimlerde, bir başka ifadeyle, ‘şey’lerde (örn. meta, para) kendilerini gösterir.

⁴⁷⁰ MARX (2015), s. 94.

⁴⁷¹ Alfredo SAAD-FILHO (2007), “Değer, Sermaye, Sömürü”, (Çev. Emel Kahraman), **Kapitalizme Reddiye: Marksist Bir Giriş içinde**, Alfredo Saad-Filho (Haz.), İstanbul: Yordam Kitap, ss. 44-5.

⁴⁷² “Kapitalizmdeki toplumsal tahakküm, en temelde, bir grup insanın diğerleri üzerindeki tahakkümüne değil, insanların kendilerinin oluşturdukları soyut toplumsal yapıların yine insanlar üzerindeki tahakkümüne dayanır”. Bkz. Moishe POSTONE (2003), **Time, Labour and Social Domination. A Reinterpretation of Marx’s Critical Theory**, Cambridge: Cambridge University Press, s. 30.

Unutmamak gerekir ki, ekonomi-politiğin bu ‘şey’lere karşılık gelen kategorileri, toplumsal ilişkilerin içlerinde hayat buldukları biçimlerdir⁴⁷³.

Özetlenecek olursa, kapitalizmde sömürü ve tahakkümü birbirinden ayırmak mümkün değildir. İkisi de kapitalist nesnel bağımlılık ilişkilerinin bireyler üzerindeki egemenliği doğrultusunda yürürlüktedir. Bu bağlamda, sömürü ve tahakküm ilişkileri, aynı zamanda *toplumsal bağımlılık ve egemenlik* ilişkileridir. Ek olarak, kapitalist sömürü ve tahakküm, toplumsal üretim ilişkilerinin gayrişahsi içeriklerinin kavranmasıyla mümkündür. Dolayısıyla, kapitalist zorlama biçiminin özgüllüğünün kavranışı, sözü edilen gayrişahsilek olgusunun daha yakından incelenmesini gerektirmektedir.

C. Kapitalist Zor ve Toplumsal Biçimler: Gayrişahsi Boyunduruk

Marx fazlasıyla anti-antropolojik ve anti-psikolojiktir.

Onun asıl ilgisi insan varlığını insandıışılaştıran kurumlara yöneliktir⁴⁷⁴.

-Theodor W. Adorno

1. Mübadele, Meta ve Para

Marx *Grundrisse*'de, mübadele ve para sisteminin gelişmemiş olduğu toplumsal koşullarda, bireyler arasındaki ilişkilerin (efendi-köle, senyör-serf vb.) henüz kişisel olduğunu yazar⁴⁷⁵. Mübadele ve para sisteminin gelişmiş olduğu toplumsal koşullarda ise, kişisel bağımlılık ilişkileri parçalanır⁴⁷⁶. İlkinde kişisel sınırlama/kısıtlama,

⁴⁷³ HOLLOWAY (2003), s. 78. Ayrıca bkz. MARX (2015), s. 515: “Bu hayali ifadeleri doğuran, üretim ilişkilerinin kendileridir. Bunlar, temel ilişkilerin görünüş biçimleri için bulunmuş kategorilerdir”.

⁴⁷⁴ ADORNO (2018).

⁴⁷⁵ MARX (2013), s. 89.

⁴⁷⁶ MARX (2013), s. 89.

ikincisinde ise bireyden bağımsızlaşan toplumsal ilişkinin nesnel kısıtlaması söz konusudur⁴⁷⁷. Ne var ki, “kişisel bağımlılık ilişkilerinin tersine bu nesnel bağımlılık ilişkileri” der Marx,

“[h]enüz başka bir görünüm altında ortaya çıkarlar, (bu nesnel bağımlılık ilişkisi, şeylerin bu ilişkisi, sözde bağımsız bireylerin karşısına bağımsız olarak çıkan toplumsal ilişkilerden başka bir şey değildir, yani onların kendilerine karşı bağımsızlaştırılmış karşılıklı üretim ilişkileridir) ve bunu izleyerek: *bireyler daha önce birbirlerine bağımlı oldukları halde, şimdi soyutlamaların egemenliğinde ortaya çıkarlar*”⁴⁷⁸.

Demek ki, kapitalist üretim tarzında mütehakkim olan, özel olarak şahıslar değil, toplumsal ilişkilerin nesnel bağımlılık ilişkileri olarak yapılanma kipinin, eş deyişle belirli bir *toplumsallaş(tır)ma* kipinin kendisidir. Bu kip büyük ölçüde -Marx’ın da işaret ettiği gibi-, kapitalist üretim ve mübadele örüntülerinin toplumsal içeriğince biçimlenir. Marx burada, mübadele sisteminin gelişmişliğinden bilhassa söz eder. Çünkü, (kurgusal) bir meta olarak emek gücünün yarattığı (artı) değer, ancak mübadeleyle realize olur ve sermaye ancak bu şekilde hareket kabiliyeti kazanır. Dolayısıyla mübadele, üretim ve birikimden bağımsız düşünülemez; hatta onları (karşılıklı bir biçimde) mümkün kılar⁴⁷⁹.

⁴⁷⁷ MARX (2013), ss. 89-90.

⁴⁷⁸ MARX (2013), s. 90. Vurgu bana ait.

⁴⁷⁹ Marx *Grundrisse*’de üretim ve mübadele (değişim) alanlarının, klasik ekonomi politikte olduğu gibi birbirlerinden kopuk alan ve uğraklar olarak görülmesine itiraz ederek şöyle yazar: “Değişim, bir yanda üretim ile üretimin belirlediği bölüşüm ve öte yanda tüketim arasında aracı uğrak olduğu ölçüde, ve tüketime kendisi de, bir üretim uğrağı olarak görüldüğü sürece, açıktır ki, değişim de uğrak olarak üretime içerilir. Birincisi, bizzat üretim içinde meydana gelen etkinliklerin yeteneklerin değişiminin, doğrudan üretime ait olduğu ve onun özsel oluşturucu olduğu açıktır. İkinci, bu, değişim, ürünü tamamlamanın ve doğrudan tüketime yönelmenin aracı olduğu ölçüde, ürünlerin

Mübadele, genel olarak üretim tarafından belirlenmekle birlikte, üretimin devamı da mübadele dünyasının varlığına bağlı görünür. Mübadele bu bakımdan, kapitalist toplumun *nexus rerum*'udur⁴⁸⁰ ve toplumsal failer arasında nesnel ve bütüncül bir bağlanabilirlik ağı (yani nesnel bağımlılık ilişkileri ağını) inşa eder⁴⁸¹.

Bilindiği gibi, toplum-tahakküm-mübadele ilişkisinin altını en kalın şekilde çizen düşünürlerden biri Theodor Adorno olmuştur. Gerçekten de, kapitalist meta mübadelesinin -temelini Marx'ta bulan- eleştirel yorumu, Adorno'nun eleştirel toplum

değişimi için de doğrudur. Değişimin kendisi bu ölçüde, üretim içinde bulunan bir eylemdir. Üçüncüsü, tacirler ile tacirler arasında değişim, denilen değişim hem örgütlenmesi yönünden tümüyle üretim tarafından belirlenir, hem bizzat üretken etkinliktir. Değişim, ancak son aşamada, ürün tüketilmek üzere doğrudan değişildiği aşamada, üretimden bağımsız ve üretime kayıtsız olarak görünmektedir. Ama, 1 doğal olsun ya da şimdiden bir tarihsel sonuç niteliği taşıyın, iş bölümü olmadan değişim olmaz; 2 özel değişim, özel üretimi varsayar; 3 değişimin yoğunluğunu, yaygınlığını ve tarzını olduğu gibi, üretimin gelişmesi ve yapılanması belirler. Örneğin kent ile kır arasındaki değişim, kentte değişim gibi vb.. Demek ki, bütün uğraklarda, değişim, üretimin içinde doğrudan bulunan ya da onun tarafından belirlenen olarak görünür". Bkz. MARX (2013), s. 35.

⁴⁸⁰ "*Nexus rerum*'u meta mübadelesinin oluşturduğu bir toplum da tümüyle soyut bir ilişkiler ağıdır [...]". Bkz. Alfred SOHN-RETHEL (2011), **Zihin Emeği Kol Emeği. Epistemoloji Eleştirisi**, (Çev. Ayşe Deniz Temiz), İstanbul: Metis Yayınları, s. 34. *Nexus rerum*, şeyler arasındaki evrensel bağlantı olarak tanımlanabilir.

⁴⁸¹ Ricardo BELLOFIORE, Tommaso REDOLFI RIVA (2018), "Hans-Georg Backhaus: The Critique of PreMonetary Theories of Value and Perverted Forms of Economic Reality", **The Sage Handbook of Frankfurt School Critical Theory, Volume 1 içinde**, Beverley Best, Werner Bonefeld, Chris O'Kane (Ed), Los Angeles: SAGE, s. 387.

kavrayışında belirleyici bir yer tutmaktadır⁴⁸². Adorno, kapitalist toplumu ele alırken, mübadele ilkesi üzerinden tayin ettiği bir rasyonaliteye öncelik verir⁴⁸³.

Adorno, 1967’de bir ansiklopedi⁴⁸⁴ için kaleme aldığı *Gesellschaft (Toplum)* başlıklı metninde, özü itibariyle bir *süreç* olarak kavradığı *toplumun* hareket yasalarını keşfetmeye çalışmanın, onun nasıl tanımlanacağı sorunundan daha önemli olduğunu belirtir⁴⁸⁵. Toplum, Adorno’ya göre her şeyden önce bir bütünlüktür⁴⁸⁶. Bütünlük ise, toplumu oluşturan bireylerin hem bir bütün olarak topluma, hem de birbirlerine bağımlılıkları biçiminde anlaşılabilir⁴⁸⁷. Fakat bu, bir toplumda her şeyin birbiriyle mekanik bir biçimde bağlantılı olduğu anlamına gelmez⁴⁸⁸. Toplum kavramı, daha ziyade bütüncül bir toplumsallaşma olgusuna işaret eder. Dolayısıyla esas sorun, bu

⁴⁸² Meta ve meta mübadelesi soyutlamalarından yola çıkarak kapitalist toplumsallaşmayı anlamaya çalışan önemli çalışmalardan biri de SOHN-RETHEL’in (2011) çalışmasıdır.

⁴⁸³ Deborah COOK (2004), **Adorno, Habermas and the search of Rational Society**, London: Routledge, s. 10.

⁴⁸⁴ Evangelische Staatslexikon (1967), Stuttgart.

⁴⁸⁵ Theodor W. ADORNO (1972), “Gesellschaft”, **Gesammelte Schriften, Bnd 8 içinde**, Frankfurt am Main: Shurkamp Verlag, s. 9.

⁴⁸⁶ ADORNO (1972) s. 10; Riccardo BELLOFIORE, Tommaso REDOLFI RIVA (2015), “The Neue Marx-Lektüre”, **Radical Philosophy**, Volume 189, s. 25. Ek olarak, Adorno’nun bütünlük kavrayışını daha geniş bir biçimde ele alan çalışmalar için bkz. Martin JAY (1997), “The Concept of Totality in Lukacs and Adorno”, **Varieties of Marxism içinde**, Shlomo Avineri (Ed.), The Hague: Martinus Nijhoff, ss. 147-174; Martin JAY (1984), **Marxism and Totality**, California: University of California Press, ss. 241-275.

⁴⁸⁷ JAY (1997), s. 159.

⁴⁸⁸ Alex DEMIROVIĆ (2007), **Toplum ve Eleştiri**, Çev. Muharrem Açıkgöz, İstanbul: FelsefeLogos Yayınevi, s. 32; Helmut REICHEL (2007), “Marx’s Critique of Economic Categories: Reflections on the Problem of Validity in the Dialectical Method of Presentation in Capital”, **Historical Materialism**, Volume 15, Leiden: Brill, s. 5.

toplumsallaşma biçiminin nesnel doğasını kavrayabilmektedir. İşte Adorno'ya göre bu doğayı, bir başka ifadeyle, toplumsal olgular arasındaki ilişkileri, içkin olarak belirleyen sentetik ilke, modern kapitalist toplum açısından mübadeledir⁴⁸⁹. Alex Demirović'in ifadeleriyle;

“Toplum ne bir olgu, ne de tek tek olgulardan soyutlamayla elde edilebilecek bir şeydir. Adorno toplumun bir süreç ve doğrudan verili olmayan işlevsel bir bağlam, süreksiz ve parçalı olduğunu söyler. O ‘bütüncül bir toplumsallaşmadan’ söz ettiğinde, bu düşünceye uygun olarak, *toplumun birlikte yaşamının diğer biçimleri yanında bireyleri birbirleriyle bir ilişki içine sokan özgül bir süreç olduğunu vurgular. Bu süreç mübadeledir*”⁴⁹⁰.

Adorno'ya göre mübadele, genelin içindeki tikelleri aynılaştıran temel soyutlamadır⁴⁹¹. Meta mübadelesi, dar anlamıyla, metaların farklı niteliklerinin mübadele değeri içinde aynılaştmasını ifade eder. Kapitalizmde, “sosyal hayatın yeniden üretimi için zorunlu

⁴⁸⁹ BELLOFIORE, REDOLFI RIVA (2015), s. 25.

⁴⁹⁰ DEMIROVIĆ (2007), s. 32. Vurgu bana ait.

⁴⁹¹ Besim F. Dellaloğlu *Bir Giriş: Adorno Yüz Yaşında* başlıklı makalesinde Adorno ve Horkheimer'in düşüncelerinde genel ile tikel arasındaki ilişkiye dair şöyle yazar: “Aslında Adorno ve Horkheimer'in temel çabası, tikel olana, içinde var olduğu genel (bütün) olanda bir hareket alanı sağlamak ve genelin tikel üzerindeki hegemonyasını kırmaya çalışmaktır. İçinde ağır basan yan olarak yanlış barındıran ve bütününde yanlış olan genel içinde tikelin yaşam umudu, kendisinin özerkliğine bağlıdır. Burada ‘genel’ ile ifade edilmek istenen ‘toplumsal yapı’, ‘totalite’, ‘düzen’dir. ‘Tikel’ ise bu bütünün parçası veya parçaları anlamında ‘birey’den ‘sınıf’a kadar genişleyebilen bir *intervali* içermektedir. Tikel genelin içinde var olmak durumundadır, onun dışında bir varoluş tikel için olanaklı değildir. Ancak, söz konusu özerkliği sayesinde tikel, genel içinde, ona teslim olmadan kendi varlığını koruyabilir ve geneli kendi tercihleri yönünde değişime zorlayabilir”. Bkz. Besim F. DELLALOĞLU (2003), “Bir Giriş: Adorno Yüz Yaşında”, *Cogito*, Sayı 36, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, s. 18.

kullanım değerleri, birincil hedefi mübadele değerlerini yükseltmek olan sermaye dolaşımı süreci dâhilinde mal [meta] olarak üretilir⁴⁹². Yani mübadele edimiyle birlikte metalar, (birbirlerinden farklı) kullanım değerlerinden soyutlanarak, *değerler* biçiminde eşitlenirler⁴⁹³. Ne var ki Alfred Sohn-Rethel'in de dikkat çektiği gibi, eşitliği yaratan şey değerın kendisi değildir. Sohn-Rethel'e göre, "metalar arasında koyutlanan eşitlik ile metaların birbirinden farklılığı öylesine belirgin bir çelişki sergiler ki bununla baş etmek için 'değer' diye bir terimin icat edilmesi, böylelikle eşitliğin mübadeleye ilişkin bir 'eşdeğerlik' olarak ifade edilmesi gerekir"⁴⁹⁴. Değer, bu durumda, mübadele olgusunun koşulladığı bir tarzda, "şeyleri birbirinden nicel olarak farklılaştırarak çelişkili toplumsal ilişkileri tek biçimli olarak eklemeler"⁴⁹⁵. Bir başka deyişle, kullanım değerleri soyut eşdeğerliklerine tabi kılındığında, aralarındaki özgül farklar ortadan kalkar⁴⁹⁶. Adorno'ya göre, ileri kapitalizmde meta mübadelesine ve değer biçimine içkin olan bu soyutlama mantığı, toplumun tümüne bir toplumsallaşma ve tahakküm kipi biçiminde sirayet ederek geniş anlamını kazanır. Nitekim bu husus, çeşitli formüller altında birçok düşünür tarafından dile getirilmiştir: "Kapitalizmin bütün sırrı, ilk bakışta birbirinden oldukça farklı görünen kendilikleri –maddi ve ekonomik malları, bireysel ve kolektif insani faaliyetleri ve teknik, endüstriyel ve bilimsel süreçleri-tek bir genel kayıt ve eşdeğerlik sistemi dâhilinde dile getirmeyi becermesidir"⁴⁹⁷.

⁴⁹² HARVEY (2016), ss. 35-6.

⁴⁹³ HEINRICH (2017), s. 57. Heinrich meta-değer ilişki için şöyle yazar: "Metalar, soyut emeğin 'kristalleri' olarak 'değer'dir". Bkz. HEINRICH (2017), s. 56.

⁴⁹⁴ SOHN-RETHEL (2011), s. 63.

⁴⁹⁵ SOHN-RETHEL (2011), s. 63.

⁴⁹⁶ Terry EAGLETON (2005), **İdeoloji**, (Çev. Muttalip Özcan), İstanbul: Ayrıntı Yayınları, s. 179.

⁴⁹⁷ Felix GUATTARI, Eric ALLIEZ (2017), "Kapitalist Sistemler, Yapılar ve Süreçler", (Çev. Soner Torlak), **Yapılar, Sistemler, Süreçler içinde**, Andrew Pendakis, Jeff

Mübadele ilkesi, farklı kullanım değerlerini ifade eden meta cisimleri arasındaki ilişkinin, ‘değer biçimi’ne tabi kılınmasını ifade etmektedir. Marx *Kapital*’de, meta cisimlerinin duyuşal kaba nesnelliliğinin yanında bir de değer nesnelliliğinin bulunduğunu yazar. Metaların değer nesnelliliği, duyuşal nesnelliliklerine zıt olarak, “doğal madde zerresi” içermez⁴⁹⁸. Marx’a göre metalar, insan emeğinin ifadeleri olduğu ölçüde değer nesnelliliğine sahiptir ve değer nesnelliliği kendisini yalnızca meta ile meta arasındaki toplumsal ilişkide gösterebilir⁴⁹⁹. Metalar, eşzamanlı bir ilişki ağı meydana getirirler fakat bu durum, söz konusu ilişki ağı içinde metaların birbirleriyle doğrudan mübadele edilebileceği anlamını taşımaz⁵⁰⁰: “Bütün metalar birbirleriyle bağlantılıdır, ama genel eşdeğer olarak para tarafından dolaylanırlar sadece”⁵⁰¹. Demek ki, mübadele edilebilmeleri için, metaların insan emeğinin ürünü, yani değer cisimleri olmaları yetmez; genelleşmiş meta üretiminde mübadeleli mümkün kılan asıl şey, *değer biçimidir*. Marx, metaların ortak bir değer biçimine sahip olduğunu yazar. Bu, para biçimidir. Değer biçimi olarak para, bu anlamda değer ilişkisini mümkün kılar. Tekrarlayalım, bu ilişkiyi mümkün kılan sadece her metanın belirli bir emek zamanı olarak değer içermesi değildir; metaların değer nesnelliklerini birbirlerine bağlayan eş değer biçimine ihtiyaç vardır. Para olmadan değer varolamaz⁵⁰². “Para metalarda bulunan bir şeyin yeniden sunumu

Diamanti, Nicholas Brown, Josh Robinson, Imre Szeman (Haz.), Ankara: Dipnot Yayınları, s. 55.

⁴⁹⁸ MARX (2015), s. 60.

⁴⁹⁹ MARX (2015), s. 60.

⁵⁰⁰ Kojin KARATANI (2008), **Transkritik: Kant ve Marx Üzerine**, (Çev. Erkal Ünal), İstanbul: Metis Yayınları, s. 252.

⁵⁰¹ KARATANI (2008), s. 252.

⁵⁰² Geert REUTEN (2018), “Değerin Kurucusu Olarak Para”, (Çev. Aydın Ördök), **Marx’ın Para Kuramı: Modern Değerlendirmeler içinde**, Fred Moseley (Ed.), Ankara: Heretik Yayınları, s. 131.

değildir” diye yazar Christopher J. Arthur, “aksine değeri mevcut kılmanın yegâne yoludur”⁵⁰³. Para biçimi, metanın verili değerini temsil etmenin ötesinde değeri evrensel bir geçerlilik olarak metaya kazandırır⁵⁰⁴. Bu da demektir ki, değer, ancak bir metanın diğeriyle evrensel ilişkisi içinde ortaya çıkar:

“Metalar, değerler olarak, yalnızca homojenleşmiş insan emeğidir, dersek, analizimiz onları değer soyutlamasına indirger, ama, onlara kendi fiziksel biçimlerinden farklı bir değer biçimi vermez. Bir metayla diğer bir meta arasındaki değer ilişkisinde durum başkadır. Burada metanın değer niteliği, onun diğer metayla kendi ilişkisi aracılığıyla ortaya çıkar”⁵⁰⁵.

Öyleyse, değer niceliğinin ve biçiminin kaynakları farklıdır: İlki insan emeği, ikincisi mübadeledir⁵⁰⁶. Benzer biçimde, soyut emeğin değer içkin/içe dönük, paranın ise dışa dönük kurucusu olduğu söylenebilir⁵⁰⁷.

Dahası, para-biçimi dolayısıyla gerçekleşen meta mübadelesi, aynı zamanda kapitalist sömürü ve tahakküm ilişkilerinin biçimlendiği sürecin temel bir uğrağıdır⁵⁰⁸. Artı-değerin gerçekleşmesi [realization] para-biçiminde vuku bulur ve bu nedenle para-biçimi dolayısıyla gerçekleşen mübadele işlemi, canlı emek üzerindeki süregelen

⁵⁰³ Christopher J. ARTHUR (2018), “Değer ve Para”, (Çev. Aydın Ördek), **Marx’ın Para Kuramı: Modern Değerlendirmeler içinde**, Fred Moseley (Ed.), Ankara: Heretik Yayınları, s. 182.

⁵⁰⁴ ARTHUR (2018), s. 182.

⁵⁰⁵ MARX (2015), s. 63.

⁵⁰⁶ SOHN-RETHEL (2011), s. 23.

⁵⁰⁷ REUTEN (2018), s. 131.

⁵⁰⁸ Matt HAMPTON (2013), “Money as Social Power: The Economy of Scarcity and Working Class Reproduction”, **Capital and Class**, Volume 37, Issue 3, s. 374.

yabancılaşmanın her seferinde kurucu bir önkoşulu olarak işlev görür⁵⁰⁹. Para, insanların kontrolünde olmaktan çıkarken, insanlar paranın kontrolüne girerler. Her insan, para-biçimi dolayısıyla, meta mübadelesinin zorunlu tamamlayıcısı olan bireye dönüşür⁵¹⁰. Para-biçimi özneleşirken, insan nesneleşir. Kapitalist toplumun, nesnel bir güç olarak bireylerden özerkleşmesi ve toplumsal tahakkümün nesnel bir karakter kazanması, parada billurlaşır. “Marx’a göre” diye yazar David Harvey,

“Parasal bir ekonominin tarih sahnesine çıkışı, ‘geleneksel’ toplulukları oluşturan bağları ve ilişkileri çözer ve ‘para gerçek topluluk haline gelir’. Doğrudan doğruya kişisel olarak tanıdığımız insanlara bağımlı olduğumuz bir toplumsal durumdan, başkalarıyla kişisel olmaktan çıkmış, nesnel ilişkilere bağımlı hale geldiğimiz bir duruma geçeriz. Mübadele ilişkileri çoğaldıkça, para gittikçe daha fazla ‘üreticilerin dışında ve onlardan bağımsız bir güç’ olarak görünür”⁵¹¹.

Benzer biçimde Adorno, değer biçimi (para biçimi) ve mübadele soyutlamalarının, bütünsel bir toplumsal tahakküm örüntüsüne yerleşikliği hakkında şöyle yazar:

“Bir tüketici ağı olarak sınıflandırılan insanlık -ihtiyaçların özneli olarak insanlaryalnızca üretici güçlerin teknik gelişmişlik seviyesi tarafından değil, daha ziyade empirik olarak gözlemlemenin daha zor olduğu, insanların içlerinde işlev gördükleri ekonomik ilişkiler tarafından ve naifçe düşünilemeyecek bir biçimde toplumsal olarak önceden şekillendirilmiştir. Mübadele değeri soyutlaması, bütün toplumsal tabakalaşma biçimlerine öncel olarak, genelin tikel üzerindeki, toplumun

⁵⁰⁹ HAMPTON (20113), s. 374.

⁵¹⁰ John HOLLOWAY (2003), **İktidar Olmadan Dünyayı Değiştirmek**, (Çev. Pelin Sıral), İstanbul: İletişim Yayınları, s. 79.

⁵¹¹ David HARVEY (2003), **Postmodernliğin Durumu**, (Çev. Sungur Savran), İstanbul: Metis Yayınları, s. 121.

da zorlanmış üyeleri [Zwangsmittglieder] üzerindeki tahakkümünde örtük olarak mevcuttur”⁵¹².

II. Dünya Savaşı sonrası (Batı) Almanya’da ortaya çıkan *Neu Marx Lektüre (Yeni Marx Okuması)* ekolünün kurucu isimlerinden Helmut Reichelt’e göreyse, Adorno’nun düşüncesinin bu boyutu, kapitalizmi tersyüz edilmiş bir gerçeklik olarak kavramasıyla ilgilidir. Adorno’ya göre kapitalizm, hiç de mübadele ekonomisinin öne sürdüğü gibi, toplumsal bireylerin piyasada birbirleriyle rasyonel biçimde etkileşim içinde oldukları bir toplumsal sistem değildir⁵¹³. Söz konusu olan daha ziyade, bireylerin, mübadele dolayısıyla, kendileri tarafından yaratılan yasak ve sınırlamaların uygulayıcılarına dönüşmeleridir⁵¹⁴. Kapitalist toplum bu bakımdan, bireysel eylemlerin, toplumsal faillere egemen olan *nesnel bir dünya* inşa ettiği özel bir yapıdır⁵¹⁵. İlginç olansa, bu nesnel dünyanın, esasında bütünüyle *toplumsal bir inşa* olmasına rağmen, içindeki aktörleri bir *doğa yasası* gibi etkilemesidir⁵¹⁶. Marksizm, kapitalist sömürü açısından bu etkiyi, son derece net bir biçimde tespit eder: “[E]konomiyi yöneten yasalar, ‘doğa yasaları’ gibi toplumun dışında nesnel yasalar gibi görünür. [...] Kapitalizm demek, sömürünün saydam olmaması demektir ki, ancak o zaman ekonomik ‘yasalar’ kendilerini birer doğa yasası gibi dayatabilirler”⁵¹⁷.

⁵¹² ADORNO (1972), s. 14. *Zwangsmittglieder* sözcüğünü Türkçeye tek bir sözcükle çevirmek mümkün görünmüyor. *Mittglieder* sözcüğü üye anlamına gelen *Mitglied* sözcüğünün çoğuludur. İngilizceye *constraint*, *force*, *compulsion*, *coercion* olarak çevrilebilecek olan *Zwang* sözcüğünü ise çalışmanın bağlamı doğrultusunda zor sözcüğüyle karşılamayı uygun bulduk.

⁵¹³ REICHELT (2007), s. 5.

⁵¹⁴ REICHELT (2007), s. 5.

⁵¹⁵ BELLOFIORE, REDOLFİ RIVA (2015), s. 25.

⁵¹⁶ BELLOFIORE, REDOLFİ RIVA (2015), s. 25.

⁵¹⁷ AMIN (2016), s. 72.

O halde, “[k]apitalizmin kendine has niteliği, insanların kendi üretici faaliyetleri ya da ürettikleri üzerinde söz sahibi olmamaları fakat nihai olarak bu faaliyetlerin sonuçlarının onlara hükmetmesidir”⁵¹⁸. Kapitalist toplum bu anlamda bireylerden özerkleşir ve onları egemenliği altına alır. Toplum bir güç ilişkileri alanıdır. İnsan, toplumun üyesi olarak, *nexus rerum*’u meta mübadelesi ve dolayısıyla para⁵¹⁹ olan bütüncül bir sistem içinde belirli bir işleve indirgenir⁵²⁰. Marx, bu hususu *Kapital*’de şöyle vurgular: “Din alanında insan nasıl kendi kafasını yarattığı şeylerin egemenliği altında ise, kapitalist üretimde de kendi eliyle yarattığı şeylerin egemenliği altındadır”⁵²¹. Kapitalizmde tahakküm ya da egemenlik, faillerin toplumsal ilişkileri değil, toplumsal ilişkilerin failleri büyük ölçüde kontrol ettiğini ifade eder⁵²². Bu durumda kişisel ilişkiler, mütehakkim “toplumsal üretim ve değişim ilişkilerinin basit bir yayılması olarak kendisini gösterir”⁵²³.

Son olarak, mübadelenin kendinden menkul bir olgu olmadığını belirtmek yararlı olacaktır. Adorno’nun, 1962 yazında verdiği *Über Marx und die Grundbegriffe der soziologischen Theorie (Marx ve Sosyolojik Teorinin Temel Kavramları)* başlıklı seminerinde söylediği gibi, “mübadele ilişkisi, gerçeklikte, sınıf ilişkileri tarafından

⁵¹⁸ POSTONE (2003), s. 30.

⁵¹⁹ Makoto ITOH, Costas LAPAVITSAS (2012), **Para ve Finansın Ekonomi Politikası**, (Çev. Tuncel Öncel), İstanbul: Yordam Kitap, s. 65 vd.

⁵²⁰ DEMIROVIĆ (2007), s. 33.

⁵²¹ MARX (2015), s. 600.

⁵²² David MCNALLY (2014), “Dual Form of Labour in Capitalist Society and the Struggle over Meaning: Comments on Postone”, **Historical Materialism**, Volume 12, Issue 3, s. 193.

⁵²³ MARX (2013), ss. 90-1.

önceden biçimlendirilir”⁵²⁴. Bu, mübadele ilişkisinin halihazırda, “üretim araçları üzerindeki eşitsiz kontrolde”⁵²⁵ temellenen kapitalist üretim yasasınca biçimlendirilmesinden kaynaklanır. Tekrarlamak gerekirse, bu yasaya göre kapitalist, işçinin emek gücünü bir ücret karşılığında satın alır ve bu metayı kendisi için en verimli biçimde kullanmak ister. Kapitalistin üretimdeki amacı, belirli bir ihtiyacı gidermekten öte, üretim süreci sonunda elde edilen ürün dolayısıyla, edebildiği kadar parasal kâr elde etmektir. Kapitalist üretim, belirtildiği gibi, “maddi metaların üretimini değil aynı zamanda kapitalistin çıkarı için artı değerini de gerektirir”⁵²⁶. Böylece, dolaysız üretici olarak işçinin ürettiği meta, kullanımın/tüketimin değil, “mübadele bir ögesi haline gelir”⁵²⁷ ve “üretim giderek dolaysız üreticiyi ürettiği metanın mübadele değerine bağımlılaştırır”⁵²⁸. Mübadele burada karşımıza, daha önce de belirtildiği gibi, *değerin* gerçekleşmesinin bir koşulu, yani bir üretim ilişkisi olarak sömürü tarafından önceden varsayılmış bir biçimde çıkar. Bu bakımdan mübadele, kapitalist sınıf antagonizmasının temeline kayıtlıdır. Bir başka deyişle, mübadele kapitalist toplumsallaşmayı, değer temelli bir üretim ilişkisi olduğu ölçüde yapılandırabilir.

2. Şeyleşme Üzerine

Mübadele analizini, görüldüğü gibi para ve metayı birer toplumsal biçim olarak karşımıza çıkarmaktadır. Bunun önemi, kapitalist toplumsal üretim ilişkilerinin,

⁵²⁴ Theodor W. ADORNO (2018), “Theodor W. Adorno on ‘Marx and the Basic Concepts of Sociological Theory’”, Trans. Verena Erlenbusch-Anderson, Chris O’Kane, **Historical Materialism**, Volume 26, Issue 1, Leiden: Briill, s. 158.

⁵²⁵ ADORNO (2018), s. 158.

⁵²⁶ David HARVEY (2017), **Marx, Sermaye ve İktisadi Aklın Cinneti**, (Çev. Esin Soğancılar), İstanbul: Sel Yayınları, s. 27.

⁵²⁷ MARX (2013), s. 179.

⁵²⁸ MARX (2013), s. 181.

kendilerini insanlar arasındaki ilişkiler biçiminde değil de, toplumsal biçimlerde ve bu biçimler arasındaki ilişkilerde ifade etmeleriyle ilgilidir; özellikle de “meta” ve “para” biçiminde⁵²⁹. Fakat para biçimine halihazırda yukarıda değinildiğinden, burada meta biçimine odaklanılacaktır.

Marx’ın ekonomi politik eleştirisine göre meta ve para, birer nesne olmalarının yanında birer *toplumsal biçim*dir. Meta ve paranın birer toplumsal biçim olmaları ise, aynı zamanda birer *toplumsal ilişki* oldukları anlamına gelir. Çünkü toplumsal ilişkiler, kapitalist toplumsal formasyonlarda, toplumsal biçimler dolayısıyla nesnelleşir. Marx’ın da açıkça dile getirdiği gibi, “[insanların] bütün ilişkilerinin temeli, aralarındaki maddi ilişkilerdir. Bu maddi ilişkiler ise onların maddi ve bireysel faaliyetlerinin, içinde gerçekleştiği *zorunlu biçimlerden* ibarettir”⁵³⁰. Bu husus, (a) ekonomik biçimlerde saklanmış olan sömürü ve tahakküm ilişkilerini anlamak bakımından; (b) kapitalist toplumlarda bireyler arasındaki ilişkilerin *şeyleşmesiyle* ilişkili olarak önem kazanır. Şeyleşme basitçe, “aslında bir şey olmayan birşeyin, şey-haline-geldiğine işaret eder”⁵³¹. Fakat mübadele, meta, para gibi kategoriler söz konusu olduğunda, şeyleşme bundan fazlasını ifade edecektir. Marx, emek ürünlerinin meta olarak üretilmeye ve kâr elde etme amacıyla mübadele edilmeye başlamasıyla birlikte, kapitalist toplumlarda belirli toplumsal ilişkilerin, şeyler arasındaki “hayal ürünü” ilişkiler biçimini aldığını yazar⁵³². Macar düşünür György Lukács da, Marx’tan hareketle, metanın niteliğinin “hayalet gibi

⁵²⁹ MCNALLY (2014), s. 193.

⁵³⁰ Karl MARX (1966), “Annenkov’a Mektup”, **Felsefenin Sefaleti: M. Proudhon’un Sefaletin Felsefesi’ne Cevap** içinde, Ankara: Sol Yayınları, ss. 201-2. Vurgu bana ait.

⁵³¹ Frédéric VANDHERBERGE (2016), **Alman Sosyolojisinin Felsefi Tarihi**, (Çev. Vefa Saygın Öğütle), İstanbul: Ayrıntı Yayınları, s. 27

⁵³² MARX (2015), s. 82.

bir nesnellığı' içerdiğini belirtmiştir⁵³³. Aynı şekilde Engels, Marx'ın ekonomi politiğin eleştirisi projesi üzerine 1859 yılında yazdığı bir metinde, insanlar ve sınıflar arasındaki iktisadi ilişkilerin daima “nesneye bağlı olduğunu ve nesne gibi görüldüğünü” vurgular⁵³⁴. *Kapital*'in tüm ana kategorilerinin, “kapitalizmin tarihsel deneyim ve pratiklerine dayandırılmış soyutlamalar”⁵³⁵ olduğunu akıldan çıkarmamak gerekir. Meta, tam da bu nedenle, Marx'a göre sadece bir ürün/nesne değildir; “o aynı zamanda kapitalist toplumun yapılışındaki, tarihsel olarak belirlenmiş bir toplumsal pratik tarzı dolayısıyla kurulan, en temel toplumsal biçimdir”⁵³⁶.

Meta, kapitalizmde artı-değer üretimi (yani para) için üretildiğinden ve artı-değer üretimi de zorunlu olarak emek gücünün sömürülmesi anlamına geldiğinden, emeğin toplumsal biçimini anlamak açısından bir nirengi noktası oluşturur. Meta bu bağlamda, sermaye ve ücretli emek arasındaki toplumsal ilişkinin, yani *sömürü* ilişkisinin nesnelleştiği formdur.

⁵³³ György LUKÁCS (1998), **Tarih ve Sınıf Bilinci**, (Çev. Yılmaz Öner), İstanbul: Belge Yayınları, s. 158: “[Metanın yapısındaki] Nitelik, kişiler arasındaki bir ilişkinin, bir bağlantının içinde bir şeysellik karakteri taşımasına ve böylece ‘vehim veya hayalet gibi bir nesnellığı’ içermekte olmasına dayanıyor”. Lukacs'ın şeyleşme düşüncesine dair güncel bir makale için bkz. Konstantinos KAVOULAKOS (2019), “What is Reification in Georg Lukács's Early Marxist work?”, **Thesis Eleven**. (Web erişim: <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/0725513619889693>). (Erişim tarihi 25.11.2019).

⁵³⁴ Friedrich ENGELS (1976), “Karl Marx'ın ‘Ekonomi Politiğin Eleştirisi’”, **Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı içinde**, Karl Marx, Sol Yayınları: Ankara, s. 39.

⁵³⁵ HARVEY (2017), s. 68.

⁵³⁶ POSTONE (2003), s. 44. Öte yandan Marx, *Kapital*'in ilk cildinin Almanca birinci basımına yazdığı önsözde, “burjuva toplumu için emek ürünün meta biçimi ya da metanın değer biçimi, iktisadi bütünün hücre biçimidir” diye yazar. Bkz. MARX (2015), s. 18. Marx'ın başlangıç noktası olarak neden metayı seçtiğiyle ilgili daha ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. Özgür ÖZTÜRK (2019), “Marx'ın Yöntemi: Neden Meta?”, **Metaların Kerameti**, İletişim Yayınları: İstanbul, ss. 103-114.

Bu durumda meta biçiminde ifade bulan, “insanların kendilerinin belirli toplumsal ilişkisinden başka bir şey değildir”⁵³⁷. Otonomist Marksist düşünür Harry Cleaver, meta biçiminin, bu toplumsal biçimde içerilen sınıf sömürsü ve tahakkümü ilişkisine bağlı olarak ortaya çıkan *zorlama* biçimine denk düştüğünü şöyle ifade eder:

“[Metalar ve sınıf mücadelesi arasındaki] ilişkiyi açığa çıkarmak için, sınıf mücadelesinin, kapitalist sınıfın insanları yaşamlarını devam ettirmek ve toplumsal zenginliğin bir kısmına ulaşabilmek için yaşamlarının bir kısmını meta emek gücü olarak satmaya *zorlayarak*, nüfusun çoğunluğuna meta biçimini dayatması üzerinden yürüdüğüünün anlaşılması gerekir. Başka bir deyişle, insanların ezici çoğunluğu, aç kalmamak için çalışmaya mecbur oldukları bir durum içindedir. Kapitalist sınıf, toplumsal zenginliği üreten bütün araçlar üzerinde bütünlüklü bir kontrol geliştirerek, bu *zorunluluk* durumunu yaratır ve devamını sağlar. Meta biçiminin genel olarak dayatılması, *zorla çalışmanın*, toplumu örgütlemenin - toplumsal kontrolün- temel aracı haline gelmiş olması demektir”⁵³⁸.

Meta biçimi ve kapitalist mübadele ilişkisi, burada sınıf antagonizmasının kapitalizme özgü toplumsal biçimleri olarak karşımıza çıkarlar. Görüldüğü gibi, kapitalistle işçi arasındaki mübadele ilişkisine dayanan üretim yasası, emeğin mülkiyetten yoksun olması biçiminde tezahür eden toplumsal ve sınıfsal ilişkinin biçimsel görünüşüdür. Benzer şeyleri, yukarıda değinilen, para biçimi için de söylemek mümkündür. Paranın olgunlaşmış biçiminin kavranışındaki zorluk, Marx’ın altını çizdiği üzere, onun tam da toplumsal bir ilişki olarak ortaya çıkmış olmasında yatar⁵³⁹. Doğadaki varoluşlarıyla altın

⁵³⁷ MARX (2015), s. 82.

⁵³⁸ Harry CLEAVER (2008), **Kapital’i Politik Olarak Okumak**, (Çev. Münevver Çelik), İstanbul: Otonom Yayıncılık, s. 118.

⁵³⁹ MARX (2013), s. 152.

ve gümüşün para haline gelmeleri ancak toplumsal bir süreç içinde gerçekleşmiştir: “para olmak altın ve gümüşün doğal özelliği değildir”⁵⁴⁰. Ekonomik bir toplumsal biçim olarak para, kökenindeki toplumsal ilişkileri gizler⁵⁴¹. Somut para cisimleri arasındaki nesnel ilişkiler, aynı metaller arasındaki ilişkilerde olduğu gibi, aslında kendilerini bireylere dayatan ve bireyler arasında toplumsal olarak kurulan ilişkilerdir⁵⁴². Bu bakımdan, Marx’ın *Grundrisse*’de paranın toplumsal bağlantılarının nesneleşmesini koşullandığına dikkat çekmesi önemlidir. Marx’a göre para, kişiler arasındaki üretici etkinlik ilişkisi olarak mübadele değerinin *şeyleşmesidir*:

“[...] Ekonomistler bilir ki [mübadele aracı olarak] paranın varlığı toplumsal bağlantının nesneleşmesini koşullandırır; yani bir kimsenin bir meta almak için başkasının eline terk etmek zorunda bulunduğu sürece para rehin olarak kendini gösterir. Bu noktada bizzat iktisatçılar der ki, insanlar birbirlerine duymadıkları güveni şeye (paraya) duyarlar? Peki neden şeye güven duyarlar? Anlaşılan yalnızca kişilerin birbirleri arasındaki *şeyleşmiş* ilişki olduğu için; şeyleşmiş değişim-değeri olduğu için; ve değişim değeri de kişilerin birbirleri arasındaki üretici etkinlik ilişkisinden başka bir şey olmadığı için”⁵⁴³.

O halde toplumsal ilişkiler, (bir nesne biçiminde belirmesi zorunlu olmayan [örn. kredi]) toplumsal biçimlerde yoğunlaşmaktadırlar. Bu toplumsal biçimlerin, insanlar arasındaki ilişkilerin şeyleşmeleri olduğu söylenebilir. Marx tam da bu nedenle, toplumsal bir ilişki olarak sermayeyi analiz etmeye, yani *Kapital*’e, sermayenin kendisini çözümleyerek

⁵⁴⁰ MARX (2013), s. 153.

⁵⁴¹ Werner BONEFELD (2014), **Critical Theory and Critique of Political Economy. On Subversion and Negative Reason**, London: Bloomsbury, s. 56.

⁵⁴² BONEFELD (2014), s. 56.

⁵⁴³ MARX (2013), ss. 86-7.

başlamaz. O ilk önce, sermaye ilişkisinin şekleştirdiği temel toplumsal biçimlere öncelik vererek, kapitalist üretim tarzının meta, değer, para gibi temel belirleyicilerinin, yani üretici eylemin önünde hazır bulunduğu kapitalist toplumsal biçimlerin yapısökümüne yer verir⁵⁴⁴. Marx'ın eserinin, kapitalist boyunduruğu en sarıh biçimde ortaya koyan çalışma olmasının nedeni de budur. Kapitalizmde toplumsal zor(lama), tam da kapitalist emek sürecini belirleyen bu toplumsal/gayrişahsi biçimlere; yani meta biçimine, değer biçimine, para biçimine, devlet biçimine vs. gömülüdür (kapitalist üretim tarzının yasaları da bu nedenle keşfedilmeye muhtaçtır). Bu toplumsal biçimler, doğrudan ve basitçe insan iradesince belirlenmez. “Marx'ın eleştirel sermaye teorisi” diye yazar Moishe Postone, “modern toplumun tarihinin doğasının teorisi. Tarihi toplumsal olarak kurulmuş ve özerkleşmiş bir gelişim mantığına sahip bir şey olarak ele alır”⁵⁴⁵.

Tüm bunlarla birlikte, toplumsal biçimlerin doğrudan insan iradesi ve eylemine bağımlı olmaması, bireylerin, toplumsal ilişki ve biçimlerin edilgen birer nesnelere indirgenebileceği anlamını taşımaz. Söz konusu olan şey daha ziyade, toplumsal pratiğin, toplumsal biçimleri ve yapıları ön-varsaymasıdır. Ne var ki bu önvarsayım, toplumsal biçimlerin, toplumsal pratiğin faileri üzerindeki egemenliğinin hem nedeni hem de sonucudur. *Eleştirel Realizmin* kurucusu Roy Bhaskar, *Reclaiming Reality: A Critical Introduction to Contemporary Philosophy (Gerçekliği Geri Kazanmak: Çağdaş Felsefeye Eleştirel Bir Giriş)* başlıklı kitabında, toplumun, bireyler tarafından yaratılan bir şey olmadığını, “ama pratik eylemlerinde her zaman önceden varsaydıkları ve bu şekilde her yerde yeniden ürettikleri veya dönüştürdükleri, konumlandırılmış pratikler ve ağ halinde

⁵⁴⁴ Tony SMITH (2017), **Beyond Liberal Egalitarianism: Marx and Normative Social Theory in the Twenty-First Century**, Brill: Leiden, s. 73.

⁵⁴⁵ POSTONE (2003), s. 31.

karşılıklı ilişkiler topluluğu” olarak ele alınması gerektiğini ileri sürer⁵⁴⁶. Toplum, insan faaliyeti olmadan var olamaz (Bhaskar’a göre *şeyleşme* düşüncesi bunu gözardı eder), fakat insanların toplumu yarattığı da kabul edilemez (*iradecilik* de bu hususu kavrayamamaktadır); gerçekte olansa, insanların toplumu *yeniden üretmeleri ve dönüştürmeleridir*⁵⁴⁷. Nitekim *toplumsallaşma* olarak adlandırılan olgu da, toplumun yeniden üretimi ve dönüştürülmesi için gerekli olan vasıfların, kabiliyetlerin ve alışkanlıkların verili toplumsal bağlara uygun olarak oluşturulması, kazanılması ve sürdürülmesidir⁵⁴⁸. Bu, Bhaskar’ın *dönüşümsel sosyal etkinlik [transformational model of social activity]* dediği şeydir ve bu modele göre, “toplumsal yapının varlığı her tür insan faaliyeti için gerekli bir koşuldur”⁵⁴⁹. Immanuel Wallerstein’in ifadesiyle, “toplumsal yapılar insan ilişkilerinin mercan kayalıklarıdır”⁵⁵⁰.

Demek ki, toplum öncesi, toplumdan ayrı düşünülebilecek bir faillik tipinin [pre-social actor] olmadığını söylemek gerekmektedir; “insan failliği daima o failin kimliğini ve çıkarlarını tayin eden ve önceden varolan toplumsal ilişkilere gömülüdür”⁵⁵¹. Gerçekten de toplum, kökleri bireylerin akılları ve eylemlerinde bulunmasına rağmen, büyük ölçüde

⁵⁴⁶ Roy BHASKAR (2015), **Gerçekliği Geri Kazanmak**, (Çev. Beyza Sümer Aydaş), İstanbul: Nota Bene Yayınları, s. 25.

⁵⁴⁷ Roy BHASKAR (1998), **The Possibility of Naturalism: A Philosophical Critique of the Contemporary Human Science**, London: Routledge, s. 36; Bhaskar (2015), s. 25.

⁵⁴⁸ BHASKAR (1998), s. 39.

⁵⁴⁹ BHASKAR (2015), s. 24.

⁵⁵⁰ Immanuel WALLERSTEIN (2016), **Modern Dünya Sistemi, 1. Kitap**, (Çev. Latif Boyacı), İstanbul: Yarı Yayınları, s. 21.

⁵⁵¹ Bastiaan VAN APELDOORN (2004), “Theorizing the Transnational: a Historical Materialist Approach”, **Journal of International Relations and Development**, Volume 7, Issue 2, s. 152.

insan iradesinin ötesinde yer alan süreçlerin bir sonucudur⁵⁵². “Benim önerdiğim toplum/kişi bağlantısı modelinde” der Bhaskar, “[t]oplum kasıtlı insan eylemi için gerekli koşulları sağlarken, kasıtlı insan eylemi toplumun gerekli koşuludur. Toplum yalnızca insan eylemiyle var olur ama insan eylemi daima belirli *toplumsal biçimleri* ifade eder ve kullanır”⁵⁵³.

Toplumsal biçimlerse, (a) bireyden önce gelir⁵⁵⁴; (b) toplumu yeniden üreten ve dönüştüren faillerin bilinçlerine (her ne kadar onlara bağlı iseler de) indirgenemez⁵⁵⁵. Dolayısıyla da “toplumsal biçimlere özgü bir otonomiden” rahatlıkla söz edilebilir⁵⁵⁶. Görüldüğü gibi, Bhaskar’ın *dönüşümsel eylem modeli*, Marksist/tarihsel materyalist toplumsal çözümlemelerin temel düsturu ile oldukça yakın bir ilişki içindedir. Marx *Grundrisse*’de, “toplumsal olarak üreten birey”den söz ettiğinin altını çizdiğinde bu vurgu, bireyin, üretim faaliyetinin gerektirdiği toplumsal ilişki, biçim ve yapıları önvarsaydığı anlamına gelir. Ali Murat Özdemir’in kaydettiği üzere,

“Toplumsal varlığımız ilişkiler tarafından inşa edilir ve toplumsal eylemlerimiz bu ilişkilerin mevcudiyetini önvarsayar. Bu ilişkiler ağı, ilgili toplumun yapısını oluşturur ve pozisyonları işgal eden bireyler değişse de varlığını -değişim

⁵⁵² Massima LA TORRE (2010), **Law as Institution**, Springer, s. 51.

⁵⁵³ BHASKAR (1998), s. 39. Vurgu bana ait.

⁵⁵⁴ Bkz. Ali Murat ÖZDEMİR (2010), **Ulusların Sefaleti**, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, s. 72: “Bir kez toplumların insanlara indirgenemezliğini tesis ettikten sonra herhangi bir kasıtlı sosyal eylemin koşulunu birey dışı aktörlerde, sosyal biçimlerde (social forms) aramak gerekir”.

⁵⁵⁵ BHASKAR (2015), s. 25.

⁵⁵⁶ ÖZDEMİR (2010), s. 72.

dinamiklerinin ve yeni durumlara tepki olarak doğan yeni paralel ilişki ağlarının etkisi altında sürekli dönüşerek- sürdürür"⁵⁵⁷.

Toplum, “kadiri mutlak bir yapı” değildir; o, bireyleri yönlendiren ve hatta onlara hükmeden nesnel bir bütünlük olmakla birlikte, ancak insanlar sayesinde varolabildiği ve yeniden üretilebildiği için öznelidir de⁵⁵⁸. Gelgelelim, toplumsal yeniden üretimin hem kasıtlı insan eylemine hem de toplumsal yapı ve biçimlere dayanması⁵⁵⁹, karşılıklı bir biçimde, insanal pratiğin “hem eylemsel hem de yapısal boyut içerisinde konumlan”dığına işaret eder⁵⁶⁰. İlk bölümde ele alınan Althusserci Marksizmin, bireyin, gömülü olduğu toplumsal ilişkilerce inşa edildiğini ve bu toplumsal ilişkilerin taşıyıcısı olduğunu iddia etmesi⁵⁶¹ bu yüzdendir. Bu noktada bizim için önemli olansa, insanların eylemleriyle yeniden ürettikleri veya dönüştürdükleri yapıların, “yabancılaşma, tahakküm ve baskı içerebilecek iktidar yapıları” olduğuna dikkat çekebilmektir⁵⁶².

3. Sınıf Tahakkümü ve Hukuk

Kapitalist üretim ve mübadele, emeğin üzerindeki sınıf temelli boyunduruğu, eş deyişle emeğin mülksüzlüğe boyun eğdirilmesini, artı değer üretimi için şart koşmaktadır. Belirtildiği gibi, ancak böyle bir durumda emekçinin sahip olduğu emek gücü, mübadele ilişkisinin nesnesi olabilir. Dolayısıyla sermayenin toplumsal tahakkümü, aynı zamanda

⁵⁵⁷ ÖZDEMİR (2010), s. 72.

⁵⁵⁸ Hans GEORG-BACKHAUS (1992), “Between Philosophy and Science: Marxian Social Economy as Critical Theory”, **Open Marxism, vol. 1**, Werner Bonefeld, Richard Gunn, Kosmas Psychopedis (Ed), London: Pluto Press, s. 57.

⁵⁵⁹ Kees VAN DER PIJL (2004), “Two Faces of the Transnational Cadre under Neo-Liberalism”, **Journal of International Relations and Development**, 7, Issue 2, s. 180.

⁵⁶⁰ ÖZDEMİR (2010), ss. 71, 73.

⁵⁶¹ ÖZDEMİR (2010), s. 74.

⁵⁶² BHASKAR (2015), s. 28.

sınıf tahakkümüdür. Emeğin içinde bulunduğu ekonomik koşullar göz önüne alındığında, kapitalist üretim ilişkilerinin yapılanış biçimiyle bağlantılı olan ücret, vergilendirme gibi olgular ‘ekonomik sınıf tahakkümü’ kapsamında değerlendirilebilir⁵⁶³. Fakat sınıf tahakkümü, bu ekonomik boyut dışında, politik ve ideolojik boyutları da haizdir. Kapitalist nesnel bağımlılık ilişkilerinin (ki hatırlanacak olursa Marx bu ilişkilerin üretim ilişkilerinden başka bir şey olmadığını söylemişti) üretici bireyler üzerindeki egemenliği, hukuksal-politik ve ideolojik güç ilişkilerine her zaman bağımlıdır⁵⁶⁴.

Hukukun üretim ilişkileriyle olan irtibatı, üretim ilişkilerinin işleyişine doğrudan müdahil olması biçiminde özetlenebilir⁵⁶⁵. Bununla birlikte, “hukukun kapitalist üretim ilişkilerinin işletilmesi ve yeniden üretimine etkisi, devlet iktidarının düzenleyici kullanımı aracılığıyla gerçekleşir”⁵⁶⁶. Dolayısıyla hukuk sisteminin, devlet iktidarının düzenleyici kullanımı vasıtasıyla, mütehakkim toplumsal ilişkilerin sürekliliğini sağladığını belirtmek gerekir⁵⁶⁷.

Hukuk sistemi bu bakımdan kapsayıcı ve entegre edicidir: “en kaba hatlarıyla hukuk sistemi, toplumsal iletişimlerin hukukun diliyle konuşabildiği her yerde mevcuttur denilebilir”⁵⁶⁸. Hukuk sınıf tahakkümünün kuruluşuna doğrudan dahil olmaz. Fakat onun varlık koşullarına geçerlilik kazandıran bir *sistem* olarak işlev görür. Paşukanis’in

⁵⁶³ Bkz. JESSOP (2018a), ss. 149-152.

⁵⁶⁴ JESSOP (2018a), s. 152 vd.

⁵⁶⁵ ÖZDEMİR (2008), s. 178.

⁵⁶⁶ ÖZDEMİR (2008), s. 206.

⁵⁶⁷ Şefik Taylan AKMAN (2016), **Hukuk ve Politika İlişkisi: Hukukun Ekonomi Politik Analizi ve Liberal Hukuk Düzeninin Eleştirisi**, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, s. 29.

⁵⁶⁸ Gökçe ÇATALOLUK (2018), “Hukuk Çalışmaya Devam Etmeli miyiz? Sistemik Bir Analiz”, **Hukuk Kuramı**, (5)1, s. 6.

vurguladığı gibi, toplumsal ilişkilerin düzenlenmesi bazı koşullarda hukuksal bir niteliğe bürünür⁵⁶⁹. Bir başka ifadeyle, hukuk düzeninde toplumsal ilişkiler, hukuksal biçim kazanmaktadır⁵⁷⁰.

Ayrıca, kapitalist toplumsal tahakkümü temellendiren değer üretimi ve mübadelenin, kamu hukukunun toplumsal ve sınıfsal eşitsizliklerin üzerini örten gizemlileştirici karakterini belirlediğini not etmek gerekir. Gerçekten de değer kavramı, farklı emek pratiklerini homojen bir biçimde düşünebilmemizi mümkün hale getirirken, hukuka da, hukuki özneler arasındaki ilişkilerin türdeş biçimde ilişkilendirilerek ölçülebilmesi için bir alan yaratmaktadır⁵⁷¹. *Ideology (İdeoloji)* başlıklı kitabında, Adorno'nun ideoloji kavrayışını irdelerken, “eğer bu ilke kapitalist ekonomiye egemense” diye yazar Terry Eagleton mübadele ilkesine dikkat çekerek, “‘üstyapının’ en üst kademelerinde de bu ilkeyi işbaşında görmemiz mümkün olmalıdır”⁵⁷². Hukuk sisteminin işlevi, her ne kadar yalnızca bu noktaya indirgenemezse de belirtmek gerekir ki, burjuva toplumlarında insanların çok büyük çoğunluğu yurttaşlar olarak soyut bir biçimde eşit olmalarına rağmen, gerçekte bu kuramsal-hukuksal eşdeğerlik, onların somut toplumsal ve sınıfsal eşitsizliklerini gizlemeye hizmet etmektedir⁵⁷³. Benzer bir tespiti, kuşkusuz yargı için de yapmak mümkündür. Yurttaşların yargı önündeki sözde (biçimsel) eşitliği, yasaların çoğu zaman mevcut mülkiyet ilişkilerinin korunması ve derinleşmesine hizmet ettiği gerçeğini

⁵⁶⁹ Evgeny B. PAŞUKANIS (2002), **Genel Hukuk Teorisi ve Marksizm**, (Çev. Onur Karahanoğulları), İstanbul: Birikim Yayınları, s. 75.

⁵⁷⁰ Onur KARAHANOGULLARI (2011), “Haklar Mücadelesinde Bir Direnç Mevzisi Olarak Hukuk”, **Kuramsal ve Tarihsel Boyutlarıyla Hak Mücadeleleri-1**, Yalçın Bürkev, Metin Özuğurlu, Yasemin Özdek, Ersin Vedat Elgür (Haz.), Ankara: Nota Bene Yayınları, s. 311.

⁵⁷¹ ÖZDEMİR (2008), s. 173.

⁵⁷² EAGLETON (2005), s. 180.

⁵⁷³ EAGLETON (2005), s. 180.

göz önünden kaldırır. Böylece hukuk sistemi geniş anlamıyla değer ilişkilerinin bir parçası haline gelirken, bir toplumsal ilişki olarak değer de modern hukuk sisteminin kumaşı haline gelir.

D. Zor-Rıza Diyalektiği: Hegemonya

Sosyal bilimler literatürünün yanı sıra gündelik dilde de oldukça fazla kullanılan hegemonya kavramı, hem toplumsal-küresel egemenlik ve bağımlılık ilişkilerinin göreliliği ve istikrarının sağlanması, hem de bunun toplumsal biçimlerin yanında insan pratiğine, özellikle de ulusal ve uluslararası ölçekte yönetici sınıf pratiklerine bir biçimde bağımlı olduğunu göstermesi açısından oldukça önemli bir kavramdır. Kapitalist toplum kuşkusuz, yönetici sınıfının kapitalist sınıf olduğu bir sınıflı toplumdur ve sermayenin çıkarları kapitalist toplumun politik gücü, yani devlet tarafından desteklenerek korunur. Fakat bu durum, politik güç ilişkileri alanının zorunlu olarak ve daima sermayenin çıkar ve ihtiyaçlarına hizmet edeceğinin garanti olduğu anlamına gelmez ki sermayenin küresel hakimiyeti açısından bu ilişki çok daha fazla karmaşıktır. İşte bu nedenle sermayenin toplumsal ve küresel egemenliğini düşünürken sınıf temelli faillik biçimini [class agency] işin içine katmak gerekir⁵⁷⁴. Sınıf stratejileri kapitalist yönetici sınıfın hegemonyasının kurulması ve sürdürülmesi bakımından oldukça önemlidir⁵⁷⁵.

Hegemonyanın temel olarak toplumsal sınıflar arasındaki rıza ilişkilerinde temellenen “ideolojik üstünlük, denetim ve yönlendirme” pratiğine ilişkin bir kavram olduğu yukarıda zaten belirtilmişti⁵⁷⁶. Bununla birlikte, “Gramsci için hegemonyanın ideolojik

⁵⁷⁴ VAN APELDOORN (2004), s. 154.

⁵⁷⁵ ŞENALP (2012), s. 136.

⁵⁷⁶ YETİŞ (2018), s. 87; Bkz. Bu çalışmanın 4. Sayfası.

düzeyi içerdiği, ancak bu düzeye indirgenemeyeceği açıklığa kavuşturulmalıdır⁵⁷⁷. Hall ve arkadaşlarının altını çizdikleri gibi:

“İdeolojik egemenlik ve boyun eğdirme bir soyutlama içerisinde değil, yaşamsal bir önemi olmakla birlikte her zaman sınıfların ve sınıf bölümlerinin tüm düzeylerdeki -ekonomik ve siyasal olduğu kadar ideolojik/kültürel- ilişkilerinin bir görünümü olarak anlaşılmaktadır. Hegemonya kavramı Gramsci tarafından sınıflar içerisindeki ve sınıflar arasındaki bu ilişkileri irdelemek için ortaya konmuştur⁵⁷⁸.”

Gramsci’ye göre hegemonya, temel öğeleri rıza ve ikna olan entelektüel ve ahlaki bir liderliktir⁵⁷⁹. Kavram her ne kadar rıza ilişkilerini dar anlamıyla ekonomi-dışı zorlama (dar anlamıyla politik tahakküm) ilişkilerine göre bir adım öne çıkarsa da eninde sonunda asimetrik, yani eşitsiz bir güç ilişkisinin toplumsal kuruluşuyla alakalıdır. Gerçekten de Gramsci’ye göre hegemonya kavramı belirli bir toplumdaki güç ilişkilerini analiz eder⁵⁸⁰.

⁵⁷⁷ HALL, LUMLEY, McLENNAN (1985), s. 12.

⁵⁷⁸ HALL, LUMLEY, McLENNAN (1985), s. 12.

⁵⁷⁹ Benedetto FONTANA (2013), **Hegemonya ve İktidar: Gramsci ve Machiavelli Arasındaki İlişki**, Çev. Onur Gayretli, İstanbul: Kalkedon Yayınları, s. 272.

⁵⁸⁰ Stephen GILL, David LAW (1994), “Global Hegemony and The Structural Power of Capital”, **Gramsci, Historical Materialism and International Relations içinde**, Stephen Gill (Ed.), New York: Cambridge University Press s. 93; Yeliz SARIÖZ GÖKTEN (2013), **Hegemonya İlişkilerinin Dünü, Bugünü ve Geleceği: Neo-Gramsci’ci Bir Bakış**, Ankara: Nota Bene Yayınları, s. 44. Bununla birlikte, Louis Althusser Gramsci’nin hegemonya kavramını üç farklı anlamda kullandığını ileri sürmektedir: 1) Kilise, okul, sendikalar gibi hegemonik aygıtlar; 2) Zor ve rızanın özel bir dengesi/bileşimi olarak devlet hegemonyasının etkisi; 3) Üyelerine ve müttefiklerine öncülük ederek zor kullanmaksızın politik toplumu kontrol edebilme kapasitesine sahip olan işçi sınıfı partisinin hegemonyası”. Bkz. Louis ALTHUSSER (2006), “Marx in His Limits”, **Philosophy of the Encounter. Late Writings içinde**, 1978-87, London: Verso, s. 143.

Bu açıdan hegemonyanın güç ilişkileri alanının rıza üretimine dönük ideolojik kertesinin örgütlenmesinde yoğunlaştığı söylenebilir. Hegemonik bir düzen, sınıfların yanı sıra ve devlet ile sivil toplum arasındaki ilişkileri, zor ya da baskıdan önce, rızanın karakterize ettiği bir düzendir⁵⁸¹. Diğer bir deyişle hegemonik bir düzen -aynı zamanda devlet-, yönetici sınıfların diğerlerine yalnızca baskı uyguladıkları değil, aynı zamanda onların aktif rızalarını kazandıkları ekonomi-dışı faaliyetlerin bütünü olarak karşımıza çıkar⁵⁸². Bu bağlamda Gramsci'de hegemonya, devlet iktidarını ve buna bağlı olarak sınıf iktidarını özel olarak şiddete başvurmadan tesis edebilen hegemonya aygıtlarının bütüncül etkisi olarak ortaya çıkar⁵⁸³ ve “egemen sınıfa özgü dünya görüşünün toplumun bütün kesimlerinde yarattığı etkinin ne denli geniş kapsamlı olabileceğine işaret eder”⁵⁸⁴. O halde kapitalist toplumlarda, -özellikle de devlet bağlantılı olarak tesis edilen- sınıf egemenliği zor ve rızaya dayalı ikili bir karaktere sahiptir⁵⁸⁵.

⁵⁸¹ GILL, LAW (1994), s. 93. Ayrıca bkz. ÖZDEMİR (2010), s. 250: “Hegemonya kavramı Gramsci'nin kavram sistemine Lenin üzerinden girmiştir. Lenin hegemonya terimi ile işçi hareketinin kendi müttefikleri olan emekçi köylüler ve küçük burjuvazi üzerinde önderliğinin tesisi sürecinde uygulanması gereken politikalar, stratejiler setini kastediyordu”. Gramsci, Robert Cox'un da altını çizdiği gibi Lenin'in işçi sınıfı için geliştirdiği bu perspektifi burjuva sınıfının mevcut önderliğini anlamak amacıyla bu sınıfın (egemen fraksiyonun) kullandığı aygıt ve mekanizmalara uygulamıştır. Bkz. Robert COX (1994), “Gramsci, Hegemony and International Relations: An Essay in Method”, **Gramsci, Historical Materialism and International Relations içinde**, Stephen Gill (Ed.), New York: Cambridge University Press s. 51.

⁵⁸² ŞENALP (2012), s. 44.

⁵⁸³ ÖZDEMİR (2010), s. 250.

⁵⁸⁴ YETİŞ (2018), s. 90.

⁵⁸⁵ Frank DEPPE (2018), “Kapitalistische Staat”, **Handbuch Staat içinde**, Rüdiger Voigt (Hrsg.), Wiesbaden: Springer, s. 487.

Bununla birlikte, hegemonya ilişkisi eninde sonunda “tarafardan birinin diğeri hakimiyeti altında bulundurduğu ve bulundurmaya devam etmeye çalıştığı bir ilişki biçimi”⁵⁸⁶ olduğu içindir ki tahakküm altında bulunanın tasarlanması, yaratılması, kimliğinin belirlenmesi ve dönüşümü gibi ideolojik, ahlaki, entelektüel pratiklerle iç içe geçer⁵⁸⁷. Gramsci hegemonik bir toplumsal düzenin tesisinde çeşitli davranış, düşünme, beklenti vs. tarzlarının yaratıldığını kilise, eğitim sistemi, basın, sendikalar, dernekler gibi somut düzenekleri örnek göstererek göstermeye çalışır. Robert Cox’un da belirttiği gibi, bu kavrayış Gramsci’nin devlet kavrayışını da belirler. Eğer somut bir yönetimin idari, icrai ve baskıcı güçleri bütün bir toplumsal formasyonun lider/önder sınıfının hegemonyası tarafından harekete geçirilebiliyor, kısıtlanabiliyor ya da dönüştürülebiliyorsa bu durumda devleti sadece bu idari, icrai ve baskıcı güçlerle sınırlamak anlamsızlaşacaktır⁵⁸⁸. Anlamli olan daha ziyade (sivil) toplumdaki politik yapıların etkilerinin de göz önüne katıldığı daha geniş bir devlet kavranışıdır⁵⁸⁹. Dolayısıyla rıza üretimiyle ilişkili etkinlikleri politik toplumun dışında tutmamak gerekir⁵⁹⁰: “Gramsci’nin entegral devlet kavramı zorlama ve rızanın, tahakküm ve hegemonyanın diyalektik bir birlik içinde yorumlanmasına dayanır. Bu kavram [...] politik toplum ile sivil toplumun organik bütünlüğünü vurgulamaya yöneliktir”⁵⁹¹. Diğer bir deyişle, hegemonik bir toplumsal düzen, ancak devletin toplumdaki ayrı bir şey olmadığını kabulüyle; Marx’ın yapı-üstyapı metaforu kullanılacak olursa da bu ikisinin bütünlüğü kavranmasıyla anlaşılabilir.

⁵⁸⁶ ZABCI (2017), s. 21.

⁵⁸⁷ ZABCI (2017), s. 21.

⁵⁸⁸ COX (1994), s. 51.

⁵⁸⁹ COX (1994), s. 51.

⁵⁹⁰ YETİŞ (2018), s. 91.

⁵⁹¹ YETİŞ (2018), s. 91.

Gramsci'ye göre “karmaşık, çelişkili ve uyumsuz üst-yapılar bütünlüğü toplumsal üretim ilişkileri bütünlüğünün yansımasıdır”⁵⁹². Nitekim yukarıda sözü edilen ideolojik, ahlaki, entelektüel unsurlar tam da bu bağlamda önem kazanır. Bu unsurlar, Gramsci'nin yapı ve üstyapının karşılıklı ve karmaşık ilişkilerinin birliği olarak adlandırdığı tarihsel blok (“yapı ve üstyapı tarihsel bir blok oluşturur”⁵⁹³) için “çimento işlevi” görmektedir⁵⁹⁴.

“Gramsci'nin tarihsel blok kavramı bir yandan yapısal kertede ekonomik süreçlerin, öbür yandan da üstyapısal kertede siyasal kurumların, ideolojik oluşumların, inanç sistemlerinin ya da kültürel formların çözümlenmeye katılmasının zorunluluğunu anlatır. Gramsci, bu kavram aracılığıyla, kökeni Marx'ın yapıtlarında bulunan yapı-üstyapı metaforunu mekanik-nedenselci olmayan bir bağlama yerleştirmeyi hedefler. Yapısal kertedeki üretim ilişkilerinin belirleyiciliği tezini yadsımaksızın, bir toplumsal formasyondaki sınıfsal üstünlük biçimlerini açıklamak amacıyla, üstyapıdaki hegemonik süreçlerin ne denli önemli olduğunu göstermeye çalışır. Nitekim, nihayetinde bir tarihsel blokun kuruluşunu ifade ettiği için, hegemonya kavramı da, sınıfsal egemenliğin hem yapısal hem de üstyapısal görünümünün mutlaka dikkate alınmasını gerektirmektedir”⁵⁹⁵.

Kısaca Gramsci'de hegemonya, ekonomik yapı ile üstyapısal bütünlüğün organik birliğine, yani tarihsel blok kavramında temellenmektedir⁵⁹⁶. Bu durum hegemonyanın saf anlamıyla ekonomi-dışı bir olgu olamayacağını gösterir. Rıza ve oydaşma süreçlerine

⁵⁹² Antonio GRAMSCI (1971), **Selections From the Prison Notebooks**, Çev. ve Haz. Quintin Hoare, Geoffrey Nowell Smith, New York: International Publishers, s. 366.

⁵⁹³ GRAMSCI (1971), s. 366.

⁵⁹⁴ ŞENALP (2012), s. 43.

⁵⁹⁵ Mehmet YETİŞ (2009b), “Antonio Gramsci”, **1900'den Günümüze Büyük Düşünürler, 1. Cilt**, Çetin Veysel (Ed.), İstanbul: Etik Yayınları, s. 137.

⁵⁹⁶ YETİŞ (2018), s. 89.

dayanmakla birlikte egemen sınıfın hegemonyası, bu sınıfın ayrıcalıklı ekonomik konumuna bağlıdır⁵⁹⁷. Fakat hegemonya aynı zamanda sınıfsal olarak ayrıcalıklı konumdaki bu toplumsal gurubun ideolojisinin *ortak duyu* haline gelmesi demek olduğundan⁵⁹⁸, tarihsel bir bloğun kuruluşu, egemen sınıfın organik aydınlar grubunun (bir tarihsel bloğun kuruluşu için entelektüellere önemli roller düşer⁵⁹⁹) hegemonik olmayan/bağımlı grupların tarihsel bloğa tabi olmaları amacıyla ahlaki-entelektüel-ideolojik değerler ve fikirler bütününe formüle etmesi, yaygınlaştırması ve evrensele gönderme yaparak meşrulaştırması gereğini ortaya koyar⁶⁰⁰. Bob Jessop'un kelimeleriyle özetlenecek olursa hegemonya, “farklı sınıf bağlantılı (ama zorunlu olarak sınıf-bilinçli olmayan) güçlerin, belirli bir sınıfın (ya da sınıf fraksiyonunun) ‘politik, entelektüel ve ahlaki önderliği’nde ya da, daha kesin biçimde, bu önderliğin politik, entelektüel ve ahlaki sözcülüğünde çağrılmasını ve örgütlenmesini içerir”⁶⁰¹.

Öyleyse kavrama ilişkin önemli hususlardan biri, kavramın egemenlik ile önderlik, liderlik arasındaki diyalektiğe işaret etmesidir. Toplumsal bir grubun ya da sınıfın diğer grup ya da sınıflar üzerindeki üstünlüğü/egemenliği yalnızca tahakkümle sağlanamaz. Liderlik hem egemen toplumsal düzenin meşrulaştırılması için kalıcı rızanın kurulması; hem de hegemon sınıfın çıkar ve değerlerinin ortak çıkar ve değerlere dönüştürülmesi açısından önem kazanır⁶⁰². *Hēgemonia* sözcüğü Antik-Yunan uygarlığında bir yandan

⁵⁹⁷ YETİŞ (2018), s. 89.

⁵⁹⁸ YETİŞ (2018), s. 89.

⁵⁹⁹ COX (1994), s. 57.

⁶⁰⁰ ŞENALP (2012), s. 43.

⁶⁰¹ JESSOP (2008), s. 279.

⁶⁰² FONTANA (2013), s. 273. Bu anlamda, kapitalist devletin ortak çıkarları koruyan tarafsızlık görüntüsünün altında, hegemon sınıfın çıkarlarını koruyan ve sömürü ve tahakkümü sürekli kılan bir aygıt olarak da işlev gördüğünü belirtmek önemlidir. Bkz.

liderlik/önderlik anlamına sahipken diğer yandan bir şehir devletinin diğerleri üzerindeki egemenliğini ifade eder. *Hēgemon* ise lider, önder, egemen demektir⁶⁰³. Fakat Gramsci kavrama, görüldüğü gibi, sınıfsal bir içerik kazandırmıştır. Önderlik ya da liderlik etme yönetici sınıfla yönetilenler arasında ortak değerler ve maddi çıkarlar yaratma yeteneği doğrudan yönetilenlerin rızalarının kazanılmasına bağlı görünür⁶⁰⁴. Bu bakımdan, hegemonyanın toplumsal gruplar tarafından, daha doğru söylenecek olursa sınıflar ya da sınıf fraksiyonlarınca, bunların ahlaki, entelektüel ve ideolojik liderlik perspektiflerince belirlenen hegemonya tasarımları dolayısıyla uygulandığını belirtmek önemlidir⁶⁰⁵. Hegemonyanın sınıfça uygulandığını anlamak emperyalizmi kavramak bakımından da önemlidir. Çünkü emperyalizm ulusların ihtiyaçlarından çok yöneten sınıfların ihtiyaçlarının karşılanmasını hedefler⁶⁰⁶. Öte yandan hegemonya tasarımlarıyla ise toplumsal ve sınıfsal tahakkümün geniş bir proje olarak hayata geçirilmesi amaçlanır. Giovanni Arrighi'nin yazdığı gibi, hegemonya, etimolojik kökeni itibariyle önderliği ifade etse de yüklenen anlamıyla esasında tahakkümü ifade eder⁶⁰⁷. Diğer bir deyişle hegemonya, eninde sonunda egemenlik ve bağımlılık ilişkilerinin tesis edilmesi ve sürdürülmesiyle ilgilidir.

Hegemonya ulusal/yerel bir boyutta düşünülebileceği gibi kavramın içeriği uluslararası ya da ulusötesi boyutlara da taşınabilir. Fakat burada söz konusu olan basitçe bir devletin

Abdurrahman SAYGILI, H. Gökçe ZABUNOĞLU (2019), “Kavramsal ve Kuramsal Açından Devlet Üzerine Notlar”, **Legal Hukuk Dergisi**, Volume 17, Issue 193, s. 164.

⁶⁰³ **Online Etymology Dictionary**. (Web erişim: <https://www.etymonline.com/word/hegemony>). (Erişim tarihi: 12.12.2019).

⁶⁰⁴ ÖZDEMİR (2010), s. 249.

⁶⁰⁵ ROBINSON (2002), s. 132.

⁶⁰⁶ John Bellamy FOSTER (2006), **Emperyalizmin Yeniden Keşfi**, Çev. Çiğdem Çıdamlı, İstanbul: Kalkedon Yayınları, s. 53.

⁶⁰⁷ ARRIGHI (2016), s. 56.

diğer devletler üzerindeki hegemonyası değildir; daha ziyade toplumsal ve sınıfsal bir grubun bir devlet aracılığıyla uluslararası ve ulusötesi bağlamda hegemonyasını uygulamasıdır⁶⁰⁸. Robinson şöyle yazar: “‘Britanya’ hegemonyasından ya da ‘ABD’ hegemonyasından söz ettiğimizde gerçekten bir ülke olarak ‘Britanya’ ya da ‘ABD’yi kastetmiyoruz. Bu sadece dünya kapitalizmi bağlamında Britanya devlet yöneticileri ve orta sınıf sektörleri gibi, Britanya kapitalist grupları ve müttefik tabakanın hegemonyası demenin kısaltmasıdır”⁶⁰⁹.

Arrighi ise hegemonyayı kavramının devletlerarası ilişkilere uygulanmasının önderlik kavramının iki anlamına göre farklılaşacağını altını çizmektedir. Arrighi hâkim bir devletin devletler sistemine önderliğinin, ancak bu devletin devletler sisteminin genel çıkarlarını koruduğuna inanıldığı zaman hegemonya işlevini yerine getirdiği anlamına geldiğini yazar⁶¹⁰. Fakat önderlik hâkim devletin diğer devletleri kendi gelişme çizgisine çekmeye çalışması biçiminde de ortaya çıkabilir. Arrighi bu durumda önderliğin bu iki biçiminin ancak bir süreliğine birlikte olabileceğini; hegemonyayı belirleyenin önderliğin ilk biçimi olduğunu yazar⁶¹¹. Ayrıca Arrighi’ye göre hegemonya devletlerin devletlersistemi içindeki güç arayışlarıyla sınırlanamaz; aksine “bir devlet, kimi diğer devletler, hatta bütün devletler karşısında, kendi görelî güç genişlemesinin sistemdeki tüm devletlerin uyrukların genel çıkarına olduğunu inandırıcı biçimde öne sürebildiği için dünya egemeni olabilir”⁶¹². Yani, dünya düzeni genelinde hegemonya yalnızca devletlerarası güç ilişkilerinin düzenlenişinde değil ülkelerin toplumsal sınıfları arasında bir bağlantı kuran küresel bir üretim tarzının işlerlik kazanabileceği küresel bir sivil

⁶⁰⁸ ROBINSON (2002), s. 132.

⁶⁰⁹ ROBINSON (2002), s. 132.

⁶¹⁰ ARRIGHI (2016), s. 56.

⁶¹¹ ARRIGHI (2016), s. 56.

⁶¹² ARRIGHI (2016), s. 57.

toplumun tasarlanmasında da temellenir⁶¹³. Robert Cox hegemonyanın uluslararası düzeydeki kavranışına dair şöyle yazar:

“Uluslararası düzeyde hegemonya yalnızca devletler arasındaki bir düzen değildir. Baskın bir üretim tarzının bütün ülkelere nüfuz ettiği ve ikincil üretim tarzlarına bağlandığı bir dünya ekonomisi düzenidir. Aynı zamanda farklı ülkelerin toplumsal sınıflarını irtibatlandıran uluslararası toplumsal ilişkilerden mürekkeptir. Dünya hegemonyası toplumsal bir yapı gibi tanımlanabileceği gibi ekonomik ve politik bir yapı olarak da tanımlanabilir; bunlardan basitçe bir tanesi değil aynı anda bunların üçüdür”⁶¹⁴.

Bununla birlikte Cox; kendisini evrensel normlarda, kurumlarda, baskın üretim tarzını destekleyen kurallarda ve hem devletlerin hem de sivil toplumdaki güçlerin davranış kurallarını belirleyen mekanizmalarda ifade eden bir dünya hegemonyasından söz edildiğinde bunun ne zaman başladığı ve ne zaman sonlandığını belirlemenin önemini vurgular⁶¹⁵. Belirli bir dönem hegemonik olarak adlandırılabilirken; hegemonik olmayan bir gücün ya da güçlerin baskın olduğu bir dönemden de söz edilebilir. Söz gelimi Cox 1845-75 arasının, merkezinde İngiltere'nin olduğu bir dünya ekonomisinin varlığında hegemonik olduğunu; 1875-1945 aralığının ise rakip emperyalizmlerin üstünlük mücadelesi verdikleri hegemonik olmayan bir dönem olduğunu yazar⁶¹⁶. 1945-65 dönemi Amerika Birleşik Devletleri'nin önderliğinde geçen bir hegemonik dönemken 60'ların

⁶¹³ COX (1994), s. 61.

⁶¹⁴ COX (1994), ss. 61-2.

⁶¹⁵ COX (1994), ss. 60, 62.

⁶¹⁶ COX (1994), s. 60; Veysel TEKDAL (2017), “Dünya Düzeni ve Hegemonya: Neo-Gramsciyan Yaklaşımlar”, **Tarihsel Materyalizm ve Uluslararası İlişkiler: Temel Tartışmalar ve Kavramlar içinde**, Faruk Yalvaç (Der.), Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, s. 225.

sonuyla birlikte ABD önderliğindeki dünya düzeninin işleyişinde aksamalar başlamış; bir yandan dünya ekonomisinin merkezinde büyük güç/güçlerin olduğu alanlar olarak parçalanmasına diğer yandan sermayenin ve devletin uluslararasılaşmasına dayanan, *küreselleşme* olarak adlandırılan yeni bir döneme girilmiştir⁶¹⁷.

E. Ara değerlendirme: Kapitalist Özgürlüksüzlük Olarak Özgür Emek

Gelinen noktada, tezin bu bölümünde şimdiye kadar söylenenler doğrultusunda bir ara değerlendirme yapmak yararlı olacaktır. Görüldüğü gibi, emek ürününün ihtiyaçlar için değil de mübadele için üretilmeye başlaması, ücretli işçinin kendi emek ürününe sahip olamaması ve bir dizi toplumsal biçimle ilişkili olarak metalaşmış (haliyle de yabancılaşmış) emeğin ortaya çıkışı anlamına gelir. Köle sahiplerinin ve feodal beylerin, kölelerin ve serflerin üzerindeki o doğrudan ve *şahsi* karakterdeki zorlamaları burada yerini paranın ve sermayenin kuşatıcı buyruğunda billurlaşan *gayrişahsi/yapısal zora* bırakır⁶¹⁸. Kapitalizm öncesi toplumlarda emek aktivitesi, ancak şahsi [personal] bir ilişki vasıtasıyla toplumsallaşır ve bu nedenle bu toplumlardaki sömürü, emeğin kapitalist olmayan/öncesi biçimine dışardan dahil olur [extrinsic]⁶¹⁹. Bu toplumlarda emek, şahsi bir zorlayıcı ilişki içinde prangaya vurulmuştur [labor is bonded]⁶²⁰. Köle, sahibinin mülküyken; serf efendisinin dolaysız otoritesine tabi kılınır.

Buna karşılık gelişmiş kapitalist toplumlarda, hukuksal (biçimsel) olarak birbiriyle eşit konumdaki ücretli emekçi ve kapitalist arasında özgürce kurulan bir sözleşme ilişkisi

⁶¹⁷ COX (1994), ss. 60-1; TEKDAL (2017), s. 227.

⁶¹⁸ SMITH (2017), s. 95.

⁶¹⁹ Marcel STOETZLER (2004), “Postone’s Marx: A Theorist of Modern Society, Its Social Movements and Its Imprisonment by Abstract Labour”, **Historical Materialism**, Volume 12, Issue 3, s. 263.

⁶²⁰ STOETZLER (2004), s. 263.

mevcuttur⁶²¹. Kapitalistin, sahip olduğu sermayenin *değerlenmesi*⁶²² için değer yaratan bir (kurgusal) metaya, başka bir deyişle metaya dönüşmüş olan emek gücüne ihtiyacı vardır. Ücretli işçi ise üretim koşullarına sahip olmadığından, yaşamını idame ettirebilmek amacıyla emek gücünü satmak zorunluluğuyla karşı karşıyadır. Üretim araçlarından koparılmış olan emek gücü sahibi, yaşamını sürdürebilmek için belli bir ücret karşılığında emek gücünü para sahibine/kapitaliste satmak zorunda kalır⁶²³. Bu karşılıklı bağımlılık ilişkisi kapitalist üretim tarzında, taraflara yönelik dolaysız bir (fiziksel) zorlama olmaksızın kurulan bir sözleşmenin, yani modern hukukun esas konusu haline gelir. Fakat bu esnada emeğin prangaya vurulma biçiminde esaslı bir değişim gerçekleşir. Burada sömürü, daha önce olduğu gibi şahsi değil, gayrişahsi toplumsal ilişkiler ve biçimler dolayısıyla gerçekleşir ve emeğin belirli bir türdeki toplumsallaşma biçiminin bizatihi içinde saklanır [intrinsic]: Kapitalist üretim tarzının egemen olduğu toplumsal formasyonlarda, değerın bizatihi kaynağı olan soyut emeğin kendisi pranga [bond] haline gelir⁶²⁴. Marx'ın yazdığı gibi, “ücretli işçi olmak [...] bir şans değil şanssızlıktır”⁶²⁵.

Kapitalistin, Marx'ın deyişimiyle emek gücünü özgür iradesi doğrultusunda satmaya zorlanan bir kimsenin artık-emeğine el koyması, bu durumda, ekonomi-dışı zor aygıtlarının devreye sokulmasına zorunlu olarak bağılı değildir. Gerçekten de kapitalistler, işçileri silah zoruyla çalıştırmazlar; emek gücü sahibinin özgür bir hukuk öznesi olarak

⁶²¹ HEINRICH (2017), s. 17.

⁶²² “Sermaye kavramı ile biz, genel olarak [...] belirli bir değerler toplamını, ‘değerlenme’ amacını, yani bir artık oluşturmayı anlarız”. Bkz. HEINRICH (2016), s. 19.

⁶²³ Karl MARX (2001), **Ücretli Emek ve Sermaye**, Çev. Süleyman Ege, Ankara: Bilim ve Sosyalizm Yayınları, s. 26.

⁶²⁴ STOETZLER (2004), s. 263.

⁶²⁵ MARX (2015), s. 486.

bir ücret karşılığında emek gücünü satması zorunluluğu daha ziyade (geniş anlamıyla) ekonomik bir ilişkiyi ifade eder ve bu zorunluluk Marksistler tarafından piyasa disiplini/tahakkümü/zoru olarak adlandırılır. Ellen Meiksins Wood bu hususu şöyle özetler:

“Özellikle sermayenin emek üstünde doğrudan zorlayıcı bir güç uygulamadığı durumda, işçiyi artı emeğinden vazgeçmeye neyin *zorladığı* hemen görülemez. İşçileri, işgüçlerini ücret karşılığında satmaya iten saf iktisadi baskı, lordların ya da kapitalist olmayan toplumlarda devletlerin, doğrudan üreticilerden vergi, kira ya da haraç almalarını mümkün kılan siyasi ve askeri güçlerden kaynaklanan baskıdan çok farklıdır. [...] Ama bu *zorunluluk şahsi değildir*; bu durumda herhangi bir *zorlama* insanlarca değil *piyasa tarafından* yapılıyor gibi görünür”⁶²⁶.

Marx, mülksüzleştirilmiş, ama tam da bu sayede kendisini çevreleyen feodal vb. toplumsal bağlardan kurtulmuş olan emeği, emekçi emek gücünü kendi iradesi doğrultusunda satabildiği için *özgür emek* olarak adlandırır⁶²⁷. Fakat işçinin emek gücünü bir sözleşmeye taraf olarak -özgür iradesiyle- satması, bu toplumsal ilişkinin kelimenin

⁶²⁶ Ellen Meiksins WOOD (2012), **Sermaye İmparatorluğu**, Çev. Oya Köymen, İstanbul: Yordam Kitap, s. 19. Vurgular bana ait.

⁶²⁷ MARX (2015), s. 171. Özgür emeğin ortaya çıkışının Marx’ın kapitalizm tahlili için önemi, Lenin’in Marx üzerine yazdığı bir pasajda şöyle özetlenir: “Sermayenin ortaya çıkması için, iki tarihsel önkoşul söz konusuydu: önce, belirli miktardaki paranın, genel olarak meta üretiminin, nispeten yüksek bir gelişme düzeyi koşulları altında, bireylerin ellerinde birikimi; *sonra da, iki anlamda da ‘özgür’ bir işçinin, emegücünü satarken, bütün sınırlama ve engellerden uzak, ve genel olarak topraktan ve bütün üretim araçlarından arınmış, özgür ve bağlarından kopmuş, varlığını ancak emegücünü satarak koruyabilen, bir emekçinin, bir ‘proleter’in varlığı*”. Bkz. V. I. LENİN (1976), **Marx-Engels-Marksizm**, Çev. Vahap Erdoğan, Ankara: Sol Yayınları, s. 33. Vurgu bana ait.

gerçek anlamıyla [literally] özgürce kurulduğu, yani bir boyunduruk ilişkisi olmadığı anlamına gelmez⁶²⁸. Marx'ın ekonomi politik eleştirisi, emek gücünün metaya dönüşümünün ve emek piyasasında satımının, bir çeşit toplumsal zorlamayla birlikte düşünülmesi gerektiğini birçok defa dile getirmiştir. Kapitalist boyunduruğun temel yasası, yani sınıf eşitsizliğinin kapitalist biçiminde temellenen zorlama ise, modern (burjuva) hukukun(un) yasa düzeyindeki özgürlük soyutlamasından katı ve kat'î bir biçimde dışlanır. “Ekonomik zaruretlerin zorlamasını kanun ‘nazarı itibara’ almaz”: Yasa önünde işçi ve kapitalist, iş sözleşmesine taraf olma noktasında özgür ve hatta eşittirler⁶²⁹. Bu, kolayca anlaşılacağı üzere tümüyle irrasyonel bir durumdur⁶³⁰. Fakat Adorno'nun altını çizdiği gibi “hukuk, irrasyonel rasyonelliğin en temel olgusudur” ve “[b]içimsel

⁶²⁸ Bu bağlamdaki geniş kapsamlı ve etkili çalışmalar için bkz. Tom BRASS (1999), **Towards A Comparative Political Economy of Unfree Labour: Case Studies and Debate**, London: Frank Cass; Tom BRASS (2011), **Labour Regime Change in the Twenty-First Century. Unfreedom, Capitalism and Primitive Accumulation**, Leiden: Brill; Marcel VAN DER LINDEN (2008), **Workers of the World. Essays Toward a Global Labour History**, Leiden: Brill; Marcel VAN DER LINDEN, Magaly Rodríguez GARCÍA (2016), **On Coerced Labour. Work and Compulsion After Chattel Slavery**, Leiden: Brill; Marcel VAN DER LINDEN, Karl Heinz ROTH (2014), **Beyond Marx. Theorising Global Labour Relations of the Twenty-First Century**, Leiden: Brill; Jairus BANAJI (2015), **Tarih Olarak Teori. Üretim ve Sömürü Biçimleri**, çev. Akın Sarı, Ankara: Dipnot Yayınları.

⁶²⁹ Monique WEYL, Roland WEYL (1975), **Gerçekte ve Eylemde Hukukun Payı**, Çev. Şiar Yalçın, İstanbul Konuk: Yayınları, s. 115.

⁶³⁰ Alain Badiou 2007-8 finansal krizini değerlendirdiği bir metninde tam da bu temel gerçeğe dönerek şöyle yazıyor: “Tüm göreceğimiz, aslında uzun zamandır bildiğimiz basit şeyler: Kapitalizm haydutluktan başka bir şey değildir, özünde akıldışı [irrational] ve oluşunda [in its becoming] yıkıcıdır”. Bkz. A. BADIOU (2011), **Komünist Hipotez**, Çev. Oylum Bülbül, İstanbul: Encore Yayınları, s. 80; A. BADIOU (2015), **The Communist Hypothesis**, Trans. David Macey, Steve Corcoran, London: Verso, s. 72.

eşdeğerlik ilkesi hukukta bir norma dönüşür”⁶³¹. Oysa *Kapital*’in ilk cildinin *Sermaye Birikimi Süreci* başlıklı bölümünde Marx, belirtildiği gibi, kapitalist üretim sürecinin işçiyi yaşayabilmek için sürekli bir biçimde emek gücünü satmaya zorladığını yazar⁶³². Ücretli emek, her ne kadar serflik ya da kölelikte olduğu gibi şahsi ve/veya dolaysız-fiziksel bir zorlamayı değilse de toplumsal yapılar dolayısıyla gerçekleşen soyut, sistematik ve gayrişahsi/yapısal bir boyunduruk biçimi olarak kapitalist zor ilişkilerini varsayar. Özetle, ücretli çalışma da kölelik gibi bir boyunduruk/bağımlılık (bondage; Knechtschaft) ve sınıf egemenliği (class domination; Klassenherrschaft) pratiği biçimidir⁶³³. Bu bağlamda, ücretli çalışmanın son yıllarda bir çeşit ücretli kölelik tarzı olarak tasavvur edilmesine tanık olmamız hiç de olağandışı sayılmaz: “Özgürlüksüzlük

⁶³¹ Theodor W. ADORNO (2016), **Negatif Diyalektik**, Çev. Şeyda Öztürk, İstanbul: Metis Yayınları, s. 281.

⁶³² MARX (2015), s. 558.

⁶³³ ENGELS (1987), s. 169. Ayrıca not etmek gerekir ki, Engels’in *Anti-Dühring*’te değindiği bir başka örnek ise zor araçları [instruments of force; Gewaltwerkzeuge] üzerinedir. Engels burada analizine, Dühring’in Robinson’un kılıcını nereden edindiği sorusunu yanıtsız bıraktığını söyleyerek devam eder. “Robinson’un kendine bir kılıç bulabilmesi gibi” der, “Cuma’nın da bir sabah elinde dolu bir tabancayla ortaya çıktığını kabul edebiliriz ve o zaman tüm ‘zor’ ilişkisi tersine döner: Cuma buyurur ve Robinson imanı gevhercesine çalışmak zorunda kalır”. Bkz. ENGELS (1995), s. 251. Demek ki zor ilişkisinin kendisi, doğrudan doğruya zor araçlarının üretimini sağlayacak kimi ön koşulların gelişimine, dolayısıyla da genel olarak üretime, yani ekonomik güce [economic power; ökonomischen Macht] bağlıdır. Bkz. ENGELS (1987), s. 154. Ordu ve donanmanın *tuzluya mal olduğunu* belirtmeye gerek bile yoktur; zorun kendisi bu parayı yaratamayacağına göre, para ekonomik üretim araçlarıyla sağlanmalıdır. Bkz. ENGELS (1987), s. 154. Öyleyse Engels’e göre zor maddi yaşam araçlarının genel olarak üretiminin ve değişiminin belirli biçimlerinden bağımsız düşünülemez. Siyasal gücün bütünü ise bu doğrultuda temel olarak ekonomik ve toplumsal bir işleve dayanmaktadır. Bkz. ENGELS (1987), s. 170.

[unfreedom] ve zor kapitalist piyasa ilişkilerinde sistematiktir ve –özgür olmayan göçmen emeği literatürüne yapılan katkıların da gösterdiği gibi- biçimsel olarak özgür olanlar da dâhil olmak üzere hiçbir ücretli emek özgür değildir”⁶³⁴.

Zor ile özgürlüksüzlük sözcüklerinin yan yana gelmesi ise kuşkusuz tesadüf değildir. Zor gerçekten de tarihin belirli bir bölümünde, genellikle şahsi ve ekonomi-dışı zor biçiminde, yani dolaysız/kaba şiddet kılığında sınıf temelli özgürlüksüzlüğün temel aracı olmuştur. Fakat kapitalist üretim tarzının tarihsel özgülüğü, zor kategorisi üzerine yeniden düşünmeyi gerektirir. Kapitalist toplumlardaki sınıfsal boyunduruğun, sistemli emek sömürüsüyle birlikte, bütünleşik bir *gayrişahsi* piyasa ve devlet tahakkümü sistemi içinde gerçekleşmesi onu kapitalizm öncesi boyunduruk biçimlerinden belirgin bir biçimde ayırmaktadır⁶³⁵. Alman Marksist iktisatçı Michael Heinrich, tam da bu nedenle, Marx’ın sermaye teorisinin sadece bir *sömürü* teorisi olarak değil daha ziyade *gayrişahsi tahakkümün toplumsal sisteminin* [*social system of impersonal domination*] teorisi olarak görülmesi gerektiğini yazar⁶³⁶. Gerçekten de bütünsel bir biçimde özgürlüksüzlük üreten bu toplumsal sistemin yasalarını keşfetmek, Marx’ın ekonomi politığın eleştirisi projesinin mihenk taşıdır.

⁶³⁴ Todd GORDON (2018), “Capitalism, Neoliberalism and Unfree Labour”, **Critical Sociology**, Volume 45, Issue 6, s. 2.

⁶³⁵ Michael HEINRICH (2017b), “New Readings and New Texts: Marx’s Capital After MEGA²”, **150 Years-Karl Marx’s Capital: Reflections for the 21st Century içinde**, Greece: Rosa Luxemburg Stiftung Publication, s. 17; Elena Louisa LANGE (2018), “Moishe Postone: Marx’s Critique of Political Economy as Immanent Social Critique”, **The Sage Handbook of Frankfurt School Critical Theory, Volume 1 içinde**, Beverley Best, Werner Bonefeld, Chris O’Kane (Ed), Los Angeles: Sage, s. 522.

⁶³⁶ HEINRICH (2017b), s. 17.

“Böyle bir özgürlük-süzlük Marx’ın eleştirel kapitalizm teorisinin nesnesidir. Marx’ın teorisinin kaygısı en başta modern dünyanın dinamiklerini ve yapısal değişimlerini yaratan zorunlulukları ve kısıtları açıklamak ve temellendirmektir. Sermayenin eleştirisi, olumsuzluğa odaklanarak tarihsel özgürlüksüzlüğün varlığını yadsıyamaz. Daha ziyade, bu özgürlüksüzlüğü toplumsal ve tarihsel olarak tahlil etmeye, temelini ortaya çıkarmaya ve onu aşma imkanına işaret etmeye çalışır. Bir başka deyişle sermayenin yeterli bir eleştirel teorisi, modern dünyanın dinamiklerini açığa çıkarmaya çalışır ve bunu da içkin dönüştürülebilirliği açısından yapar”⁶³⁷.

O halde zor sözcüğünün elinizdeki çalışmada kazandığı anlam kümesi, sözcüğün Engels’ten alıntıladığımız ilk pasajda sahip olduğu içerikten önemli ölçüde farklıdır. Engels, belirtildiği gibi, ilgili pasajında zor sözcüğünü ekonomi-dışı zora atıfla kullanır. Bunun nedeni kuşkusuz Dühring’in bu sözcükle siyasal zoru kastediyor olmasıdır. Fakat Engels’in *Anti-Dühring*’teki özgün izleği, Marx’ın ekonomi politik eleştirisiyle birlikte katedildiğinde görülen odur ki, sınıflı toplumlara mündemiç sınıf eşitsizliği/çelişkisi daima bir çeşit *zorlama*, daha özel bir deyişle, *toplumsal egemenlik ve bağımlılık ilişkisi* biçiminde ortaya çıkmaktadır.

Engels’in zor teorisi yorumu, sınıf temelli bağımlılık ilişkisinin farklı tarihsel biçimlerinin (köle emeği, serf emeği, ücretli emek), Dühring’in öne sürdüğü üzere ekonomi-dışı zor tarafınca belirlendiğini değil, tam aksini, üretim ilişkilerinin tarihsel olarak belirlenen toplumsal karakterinde temellendiğini iddia eder. Bu yorum, Engels’in

⁶³⁷ Moishe POSTONE (2018), “Çağdaş Dünyayı Kuramsallaştırmak: Robert Brenner, Giovanni Arrighi, David Harvey”, **Siyasal İktisat ve Küresel Kapitalizm: 21. Yüzyıl, Bugün ve Yarın içinde**, Çev. Can Camgil, Robert Albritton, Bob Jessop, Richard Westra (Der), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, s. 13.

ilgili pasajda sömürünün nedeni olarak ifade ettiği “sermaye ile ücretli emek arasındaki [toplumsal] ilişkinin”, sermayenin değerlenmesine -dolayısıyla da emek gücü sömürüne- dayalı bir zor/boyunduruk ilişkisi olarak kavranmasına izin verir. Eş deyişle, Engels’in müdahalesi bize göre, zorun Dühring’in anladığı biçimiyle (politik zora indirgenmediği ölçüde) bir araçtan başka bir şey olmadığını ve fakat sınıf temelli ilişkiler açısından “uzlaşmaz güçler arasında kaçınılmaz olarak şiddet içeren”⁶³⁸ temel bir toplumsal ilişki olduğunu gösterir. Bu anlamda sınıf mücadelesi, bu iki güç arasındaki boyunduruk ilişkisinin nihai bir çatışma olgusunu içermesiyle siyasetin temel konusu haline gelmektedir.

Ezcümle, zoru yalnızca ekonomi-dışı araçsal pratiklere ilişkin olarak değil, sınıf temelli ve daha geniş bir açıdan kavramak; bu bağlamda piyasa temelli bağımlılık ilişkilerinin de zor kategorisi altında değerlendirilmesi gerekmektedir. Zor, Engels’in kelimeleriyle söylenecek olursa bir “sömürü rejimi”dir⁶³⁹. Bu, bir rejimdir çünkü bütün bir toplumsal sistem sermaye birikimine koşullandırılmıştır: “İşçi sınıfının sefil durumunun nedeni, o ufak tefek yakınma konularında değil, ama *kapitalist sistemin kendisinde* aranmalıdır”⁶⁴⁰. Kapitalist boyunduruk, ekonomi-dışı egemenlik ve bağımlılık ilişkilerini daima

⁶³⁸ BALIBAR (2014), s. 248.

⁶³⁹ ENGELS (1995), s. 273. Engels burada ek olarak, Dühring’in (ekonomi-dışı) zoru mutlak kötülük olarak gördüğünü yazar ve zorun potansiyel devrimci işlevini göz ardı etmekle eleştirir: “Ama zor, tarihte başka bir rol de, devrimci bir rol de oynamış; Marx’ın sözlerine göre, bağrında yeni bir toplum taşıyan her eski toplumun ebesiymiş; toplumsal hareketin, sayesinde donmuş ve ölmüş siyasal biçimleri altettiği ve parçaladığı aletmiş, -bütün bunlardan bay Dühring’te tek söz bile yok. Ekonomik sömürü rejimini devirmek için, zorun belki de -ne yazık ki!- zorunlu olacağını, iç çekmeler ve inlemeler içinde kabul eder”. Zor sözcüğünden ekonomi-dışı zorun anlaşılması kaydıyla Engels bu pasajda tümüyle haklıdır.

⁶⁴⁰ ENGELS (2010), s. 29.

sistematik bir işleyiş çerçevesinde işe koştugu için emek gücü sömürüsüne yani piyasa zoruna indirgenemez. Bu doğrultuda, sınıf temelli boyunduruk ilişkilerini, ekonomi-dışı zoru da içerecek biçimde *geniş anlamıyla* ekonomik ilişkiler biçiminde kavramak daha isabetli olacaktır. Ekonomik ve ekonomi-dışı zor, sermaye birikimi adına daima bütünleşik [integral] bir biçimde hareket eder. Engels bunu yukarıda, (ekonomi-dışı) zorun sömürüye yardımcı olması formülüyle halihazırda dile getirmiştir; elinizdeki çalışmada ise *geniş anlamda zor* ya da *zorun bütünleşik kavranışı* biçiminde ifade edilmektedir.

Zorun ekonomi-dışı bir araç değil de sermaye ilişkisine içkin bir pratik, bir başka ifadeyle toplumsal bir boyun eğdirme pratiği olarak ele alınışı, onu daha geniş ve sınıf temelli bir açıdan kavrayabilmeye olanak sağlamaktadır. Ayrıca bu kavrayış, piyasa zoruyla (sermaye ilişkisine mündemiç zorlamanın ekonomik veçhesi) ekonomi-dışı zor (sermaye ilişkisine mündemiç zorlamanın ekonomi-dışı veçheleri) arasında katı bir ayırım değil de bir geçişlilik olduğunu tespit etmektedir. Şu halde, kapitalist toplumlardaki sınıf temelli zorlama olgusu, yalnızca piyasa zoru olmadığı gibi, onu bir çeşit *instrumenta regni*'ye, bir toplumdaki yönetici sınıfın elinde birikmiş şiddet tertibatlarına indirgemek de hatalı olacaktır. Fakat söz konusu şiddet tertibatlarının, sermaye birikimi söz konusu olduğunda daima hazırda beklemesi ve hatta bunun da ötesinde düzenleyici pratikler olarak hayata geçmesi, bize kapitalist zorun kendine özgü [idiocratic] yapısal bir şiddetle sarmalandığına dikkat çekme fırsatı sunar. Tarihsel materyalist zor teorisi bakımından, zorun kapitalist şiddet tertibatlarında nasıl görünürleştiği, emek gücünü çevreleyen boyunduruk örüntüsünün oluşum tarzı [mode of occurrence] bağlamında tespit edilmelidir.

III. Ekonomik-Ekonomi Dışı Zor Diyalektiğinin Ana Hatları

*Bugün ekonomik güç kolayca iknadan kaba kuvvete,
neredeyse askeri tip zor uygulamasına dönüşüyor⁶⁴¹.*

-Peter Fleming

A. Sermayenin Yapısal Şiddeti

Kapitalist boyunduruk (ve özgürlüksüzlük) sorunu, doğrudan kapitalist şiddet sorunuyla ilişkilidir. *Nota bene* bu irtibat, zoru şiddetin kapitalist toplumdaki araçsallaşma/görünürleşme kipleriyle sınırlamayı gerektirmez. Kuşkusuz, sözde verim artışı için iş yerinde uygulanan dolaylı şiddet prosedürlerinin, devlet şiddetinin tümüyle gün yüzüne çıktığı giderek vahşileşen uygulamaların ve hatta bizatihi hukukun “adalet” adına talep ettiği yaptırım gücünün ampirik analizi, siyaset teorisi/bilimi açısından, farklı iktidar tipleri (ekonomik iktidar, siyasal iktidar vs.) ile şiddet arasındaki ilişkiyi kavramanın önemli bir yoludur. Fakat biz, çalışmamızın merkezine en nihayetinde sermaye ile emek arasındaki antagonistik ilişkinin temel kuruluş yasasını yerleştirdiğimiz için, -Hannah Arendt’in deyişiyle- araçsal bir karaktere sahip olan *şiddet*⁶⁴² terimini değil,

⁶⁴¹ Peter FLEMING (2019), **Homo Economicus’un Ölümü: İş, Borç ve Sonsuz Birikim Efsanesi**, Çev. Esin Soğancılar, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, s. 25.

⁶⁴² Hannah Arendt *Şiddet Üzerine* başlıklı o ünlü metninde siyaset bilimi terminolojisinin *iktidar, kuvvet, güç, otorite ve şiddet* gibi terimler arasında belirgin ayrımlar yapmadığını hatırlatmaktadır. Arendt’in orijinal (İngilizce) metinde saydığı terimler sırasıyla şöyledir: *Power, Strenght, Force, Authority, Violence*. Almanca edisyonda ise yine sırasıyla: *Macht, Stärke, Kraft, Autorität ve Gewalt*. Türkçe edisyona bakılırsa Arendt *Güç* (force) terimi için şöyle yazar: “Yalnızca terminolojik dilde fiziksel ve toplumsal hareketlerin serbest bıraktığı enerjiyi belirtmek için kullanılmalıdır; yani ‘doğa güçleri’ ya da ‘koşulların gücü (dayatması)’. Güç, gündelik dilde genellikle şiddetle aynı anlamda [kaba güç] kullanılır, özellikle şiddet bir baskı aracı olarak kullanılıyorsa”. Çeviride *baskı*

onun yerine Marx'ın sermayenin emek üzerindeki boyunduruğu olarak adlandırdığı şeyi kavramak bakımından daha bütünsel ve *ilişkisel* bir anlam taşıdığını düşündüğümüz *zor* terimini kullanıyoruz. Zor(lama), sermaye ile emek gücü arasındaki ilişkinin antagonist kuruluşunda bir şiddet aracı ya da uygulaması var olmaksızın da mevcut olan, dahası bizatihi sermaye-emek gücü ilişkisinin pratik formu olarak görünen asli unsurdur. Vivek Chibber'in de belirtmiş olduğu gibi “zor unsuru, sınıf ilişkisi addedilen her ilişki için gereklidir”⁶⁴³.

Zor, (kapitalizm öncesi toplumlardaki sınıf ilişkilerinde olduğu gibi) doğrudan şiddet kullanımını ve (modern devletlerde olduğu gibi) şiddet birikimini (tekeli) içerir. Ama daha önemlisi, araçsal olmayan, toplumsal (üretim) ilişkiler(in)e gömülü bir şiddet kipinin (yapısal ve gayrişahsi bir şiddetin) sonucu olarak ortaya çıkan daimî tahakküm ve boyunduruk süreçlerini de kapsamaktadır. Dahası, şiddetin -dolayısıyla da iktidarın- yapılaşması/gayrişahsileşmesi, onun aynı zamanda kurumsallaşması anlamına gelir ki kurumsallaşmış şiddet “sıklıkla otorite kılığı altında ortaya çıkar”⁶⁴⁴. Haliyle zor, şiddet, otorite, boyunduruk ve tahakküm gibi sözcüklerin büyük ölçüde iç içe geçmiş anlamları karşıladıklarını ve sıklıkla birbirlerinin yerine kullanıldıklarını göz ardı etmemek

sözcüğü, “coercion” sözcüğünün karşılığı olarak kullanılmıştır. Dolayısıyla zor/baskı, şiddet ve güç arasındaki ayrım yine belirsizleşmiştir. Öte yandan Almanca edisyonda *şiddet* sözcüğünün karşılığı hatalı olarak *Stärke* olarak seçilmiştir. Doğrusu ise *Gewalt* olmalıdır. Fakat açıktır ki Arendt'in *violence* kullanımı, Almancada şiddet, zor, iktidar anlamlarına da gelen ve diğer dillere kolayca çevrilemeyecek olan *Gewalt* sözcüğüne göre daha dar kapsamlıdır. Bununla birlikte Arendt ilgili terimler arasından şiddetin [violence] diğerlerinden, araçsal karakteriyle ayrıldığını yazar. Bkz. ARENDT (2011), s. 55 vd; H. ARENDT (1970), **On Violence**, New York: Harcourt Brace Jovanovich, s. 43 vd; H. ARENDT (1971), **Macht und Gewalt**, München: R. Piper & Co. Verlag, s. 44 vd.

⁶⁴³ CHIBBER (2011), s. 64, 5. dipnot.

⁶⁴⁴ ARENDT (2011), s. 59.

önemlidir. Bu bağlamda, yukarıdaki şerhle birlikte, elinizdeki çalışmada benimsenen *sınıf temelli boyunduruk olarak zor* formülü, *sınıf temelli tahakküm olarak yapısal şiddet* formülüyle de dile getirilebilecektir. Çünkü bu yapısal şiddet, daha önce de söylendiği gibi, kapitalist üretim tarzının yaşantısını temelleyen temel ilkedir. Étienne Balibar bu nedenle, Marx'ın eserinde bir tahakküm kuramı bulunduğunu ve bu kuramın da bir *yapısal şiddet* kuramı olduğunu belirtir:

“Marx'tan önce de tahakküm kuramları olduğu, tarihte sürekli bir olgu olarak egemenleri tabi olanlara karşı şiddet uygulamaya iten (özellikle zenginlerin yoksullara karşı şiddeti) maddi çıkar (ekonomik ya da diğer) kuramları olduğu da söylenebilir; ama *yapısal şiddet* kuramı olmadı. Çünkü daha önce keyfi güçlerin ya da kötücül bir dış iradenin değil, kendi çelişkilerinin ya da içkin çatışmalarının sonucunda 'yeniden üretilebilecek' durumdaki bir yapının ögesi olarak tahakküm kuramı yazılmadı”⁶⁴⁵.

Balibar'a göre, Marx'ın *Kapital*'i kapitalizmin yarattığı yapısal şiddetin incelenmesi olarak okunabilir⁶⁴⁶. Bunun nedeni kuşkusuz, modern devletin sahip olduğu şiddet araçlarının sermaye birikimi için işe koşulmuş (ve koşuluyor) olması değil; emek gücüne, sermaye ilişkisinin toplumsal kuruluşu için şart olan özgül bir zorlama/şiddetin musallat olmasıdır. “Kapitalist şiddetin bütün biçimleri”, diye yazar Balibar, “emek gücünün metaya -dolayısıyla da bir şeye- dönüştürülmesiyle ilgilidir”⁶⁴⁷. Sermaye ilişkisinin kurulabilmesi ve devamlılığı için emek gücünün daima meta olarak kalması zorunludur ve metalaştığı ölçüde emek gücü sermayenin tahakkümünden ya da -Marx'ın deyişiyle- boyunduruğundan kurtulamaz. Fakat bu durum, bu iki sınıf arasında statik bir bağımlılık

⁶⁴⁵ BALIBAR (2014), ss. 123-4.

⁶⁴⁶ BALIBAR (2014), s. 257.

⁶⁴⁷ BALIBAR (2014), s. 124.

ilişkisi olduğu anlamına gelmez: “[S]ermaye antagonistik bir toplumsal ilişki yaratır”⁶⁴⁸. Balibar, sömürünün şiddet olarak kavranışında -bize göre *zorun diyalektiği* olarak da adlandırılabilir olan- *şiddet ve iktidar diyalektiğinin* önceliğinden söz eder: Balibar’a göre, Marx’ın düşüncesinde *iktidar*, toplumsal süreçlerin zorlanması için dışsal bir dayanağın devreye sokulduğu tek taraflı bir etkiyi ifade etmez; tersine iktidar burada “*ilişkinin kendisi gibi*, yani disiplin ve direnç arasında [...] zaman içinde yayılan çatışmanın istikrarsız ve karmaşık sonucu olarak görülmektedir”⁶⁴⁹. Basitçe söylenecek olursa, Marx’ın *iktidar* kavramını kullanımı, kapitalist sömürü ile bu sömürüye gösterilen direnç arasındaki çatışmalı ilişkiye gönderme yapar. Bu, belirtildiği gibi, sınıf mücadelesi olarak adlandırabileceğimiz şeyin kendisidir⁶⁵⁰ ve işçi ile kapitalist arasındaki en temel çatışma/çelişki olarak kapitalist emek sürecine içkindir. “Görülüyor ki” diye yazar Marx, mutlak artı değer üretimini anlatırken;

“[P]ek esnek sınırlar bir yana bırakılırsa, iş gününün ve dolayısıyla artık emeğin bizzat meta mübadelesinin doğasından kaynaklanan bir sınırı yoktur. Kapitalist, iş gününü mümkün olduğu kadar uzatır ve mümkünse bir iş gününden iki iş günü

⁶⁴⁸ Antonio NEGRI (2018), “Starting Again from Marx”, **Radical Philosophy**, 2.03, s. 3.

⁶⁴⁹ BALIBAR (2014), s. 128.

⁶⁵⁰ Ste. Croix *The Class Struggle in the Ancient Greek World* [Antik Yunan Dünyasında Sınıf Mücadelesi] başlıklı kült eserinde “sınıf mücadelesi kavramını sınıflar (ve her birinin tekil mensupları) arasındaki, esas olarak sömürüyü ya da sömürüye karşı direnişi içeren temel ilişki için kullanıyorum” diye yazar. Yazara göre bir sınıf, “bir toplulukta bütün bir toplumsal üretim sistemi içindeki konumlarıyla teşhis edilen, her şeyden önce üretim koşulları (yani, üretim araçları ve emek) ve diğer sınıflarla ilişkilerine göre (esas olarak sahiplik ya da denetimin derecesi bağlamında) tanımlanan bir insan grubudur. Bkz. STE. CROIX (2016), s. 67. Burada benimsenen -benzer bir- sınıf tanımı için ise bkz. ÖZDEMİR *et al.* (2019), s. 185: “Sınıf belirli bir tarihsel dönemde, üretim sürecindeki konumu tarafından -bütünüyle olmasa da- esaslı olarak tanımlanan toplumsal faaliyet odaklarının (faillerin) oluşturduğu görece bütünselliğe verilen isimdir”.

çıkarmaya çalışırken, alıcı olarak buna hakkının olduğunu iddia eder. Diğer yandan, satılmış olan metanın özgül doğası bunun alıcısı tarafından tüketimine bir sınır koyar ve işçi, iş gününü belli bir normal büyüklükle sınırlamak isterken, satıcı olarak buna hakkının olduğunu iddia eder. Demek ki, burada, her ikisi de meta mübadelesi yasasının damgasını taşıyan iki hak arasındaki bir çatışkiyla karşı karşıya kalıyoruz”⁶⁵¹.

Öte yandan, sınıf mücadelesinin/çatışmasının tarihsel uzamında son tahlilde belirleyici olan -onun temel ilkesi olduğu içindir ki- yine zorun kendisi, yani şiddet-iktidar diyalektiği olacaktır. Balibar, Marx’ın, sınıf mücadelesinin temel ilkesi olarak siyaset alanına da yerleşmiş olan şiddet-iktidar diyalektiğini, yukarıdaki pasajın devamında yer alan şu kısa cümleyle formüle ettiğini hatırlatır: “eşit haklar arasında son kararı veren zordur [zwischen gleichen Rechten entscheidet die Gewalt]”⁶⁵². Burada karşımıza *Gewalt* sözcüğünün o çok anlamlı dünyası çıkar: *Gewalt* hem şiddet hem de iktidar anlamına gelir (aynı anda hem *potestas* hem de *violentia*’yı içerir⁶⁵³) ve “hukuki düzenleme ve antagonizm bileşimini betimle[r]”⁶⁵⁴. Sömürü, kapitalist toplumlarda kural olarak hukuksal bir uzamın içinde gerçekleşir ve bu yüzden “şahısların biçimsel eşitliğine dayanan hukuk alanında son tahlilde belirleyici olan[ın], şiddet ve iktidar diyalektiği” olduğunu unutmamak önemlidir⁶⁵⁵. Sınıf temelli sömürü ve iktidar ilişkisinin biçimsel

⁶⁵¹ MARX (2015), ss. 231-2.

⁶⁵² MARX (1987), s. 241. Türkçe edisyonda ise çeviri şöyledir: “Eşit haklar arasında son sözü kuvvet söyler”. Bkz. MARX (2015), s. 232. Ayrıca aktaran BALIBAR (2014), s. 128.

⁶⁵³ BALIBAR (2014), ss. 241-2; Massimiliano TOMBA (2009), “Another Kind of *Gewalt*: Beyond Law Re-Reading Walter Benjamin”, **Historical Materialism**, Volume 17, s. 126.

⁶⁵⁴ BALIBAR (2014), s. 128.

⁶⁵⁵ BALIBAR (2014), s. 128.

simetrisiyle, sermaye birikiminin koşullarının sağlanması adına sermaye ile emek gücü arasında tesis edilen zor ilişkisinin asimetrisi arasındaki gerilim, zor (şiddet-iktidar) diyalektiğine nesnel olarak kayıtlıdır⁶⁵⁶.

Üstelik, sınıf ilişkisinin antagonist yapısı, sermayenin emek üzerindeki boyunduruğunun daimî kılınabilmesi amacıyla, emek gücünün direncini kıran bir şiddet kipini kapitalist üretim koşullarının parçası olarak ortaya çıkarır⁶⁵⁷. Zor ilişkilerinin yoğunlaşmış-politik biçimi olarak devlet iktidarının, kapitalist üretim koşullarının belirleyici bir parçası olduğunu kavramamızı sağlayan şey budur. Emeğin kapitalist toplumsallaşmasında temellenen boyun eğdirme olgusu, modern devletin sahip olduğu şiddet araçlarıyla sarmal içinde derinleşir ve sermaye ile emek arasındaki boyunduruk ilişkisi bu nedenle hiçbir zaman (dolaysız) şiddetten yalıtık düşünülemez. Özellikle de sanayi devrimiyle birlikte kapitalist zorlama, sermaye-emek ilişkisinin iki veçhesinin giderek yoğunlaşmasında temellenir: “ekonomik sömürü ve siyasi baskı”⁶⁵⁸. E. P. Thompson’dan aktaracak olursak:

“İşverenle işçi arasındaki ilişkiler hem daha hırçın hem daha az kişisel hale geliyordu ve bu arada bunun işçinin potansiyel özgürlüğünü artırdığı doğru olsa da -çünkü, kiralanmış çiftlik uşağı ya da el işindeki usta ... ‘vatandaş konumuyla serf

⁶⁵⁶ Bkz. Étienne BALIBAR (2001), “Gewalt”, **Historisch-Kritisches Wörterbuch des Marxismus**. (Web Erişim: http://www.inkrit.de/e_inkritpedia/e_maincode/doku.php?id=g:gewalt. Erişim tarihi: 18.11.2019).

⁶⁵⁷ BALIBAR (2014), s. 125. Buna uygun olarak Joachim Hirsch de devletin bizatihi kendisinin basit bir üstyapı alanı değil, kapitalist üretim koşullarının bir parçası olduğunu yazar. Bkz. HIRSCH (2011), s. 29.

⁶⁵⁸ E.P. THOMPSON (2018), “Sömürü”, çev. Uygur Kocabaşoğlu, **Çağdaş Marksizm Seçkisi: Yüzyıla Damga Vuran Metinler içinde**, Bertell Ollman, Kevin B. Anderson (Haz.), Çev. Şükrü Alpagut, İstanbul: Yordam Kitap, s. 479.

konumunun tam ortasında'ydı', bu özgürlük, onun özgürlüksüzlüğünü daha fazla hissetmesi demektir. Ama sömürüye karşı direnmek istediği her noktada, işverenin ya da Devlet'in -genellikle her ikisinin birden- güçlerini karşısında buluyordu"⁶⁵⁹.

Herhangi bir siyasal iktidar tezahürünün zor kullanma yeteneğine doğrudan bağımlı olması durumunun⁶⁶⁰ yanı sıra bu husus, kapitalizmin bir sistem olarak yeniden üretimi bağlamında daha da önem kazanır. Mevcut sınıf ilişkilerini sürekli bir biçimde yeniden üreten sömürü süreci olarak kapitalist yeniden üretimin karakteri, emeğin/proletaryanın, kökleri kapitalist mülkiyet ve üretim ilişkilerinde bulunan sömürüye saldırdığı her zaman ve her yerde burjuva egemenliğini korumak amacıyla proletarya üzerinde açık ya da gizli fiziksel güç kullanma zorunluluğunu doğurur⁶⁶¹. Gerçekten de Weber'in modern devletin *meşru şiddet tekeli* olarak adlandırdığı güç birikimini (bu yıkıcı gücü)⁶⁶², üretim ilişkilerinin bütünsel yeniden üretiminin, yani geniş anlamda ekonominin önemli bir parçası/koşulu olarak düşünmek gerekir. Bu manada devlet zoru, güç yoğunlaşmasının devlet aygıtlarındaki özgül bir ifadesi olarak toplumsal üretim ilişkileri alanında kurucu bir etkiye sahiptir. Wood gibi söylenecek olursa, zor ya da şiddet, "(sivil) toplumdaki bir düzensizliğe işaret etmekten öte onun kurucu ilkelerinden biridir"⁶⁶³.

⁶⁵⁹ THOMPSON (2018), s. 479.

⁶⁶⁰ Bkz. Gianfranco POGGI (2008), **Devlet: Doğası, Gelişimi, Geleceği**, Çev. Aysun Babacan, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, ss. 5-8.

⁶⁶¹ Joachim HIRSCH (1978), "The State Apparatus and Social Reproduction: Elements of a Theory of the Bourgeois State", **State and Capital: A Marxist Debate içinde**, John Holloway, Sol Picciotto (Ed.), London: Edward Arnold, ss. 64-5.

⁶⁶² Bkz. ALLIEZ, LAZZARATO (2016), s. 30: "Sermaye aynı zamanda bir yıkım tarzı olmaksızın bir üretim tarzı haline gelemez".

⁶⁶³ Ellen Meiksins WOOD (2016b), "The Retreat of the Intellectuals", **Jacobin**. (Web erişim: <https://www.jacobinmag.com/2016/01/ellen-meiksins-wood-gramsci-socialism-capitalism-intellectuals-postmodernism-identity/>). (Erişim tarihi: 14.12.2018).

Uzun lafın kisası zor ve şiddet kapitalizmde karşımıza, kapitalist üretim tarzının ve kapitalist sömürünün bir yan unsuru olarak değil, onun kalbine kayıtlı kurucu bir diyalektik ilke ve toplumsal pratik olarak çıkmaktadır. Kapitalistler ile dolaysız üreticiler arasındaki sömürü ve tahakküm ilişkisi her şeyden önce toplumsal bir ilişkidir ve bu ilişkinin taşıdığı sınıf iktidarı gerek kavramsal gerek de tarihsel olarak devlet iktidarından ve kapitalist zor ilişkilerinin kamusal formattaki ekonomi-dışı biçimlerinden ayrı düşünülemez. Devlet bir kamu gücü biçiminde, “artık ürüne el koymanın ve bunu örgütlemenin ilk sistematik biçimi olmuştur”⁶⁶⁴. Demek ki zor hem sömürü olgusunun bizatihi ekonomik “doğa”sına içkindir; hem de -aşağıda açıklanacağı üzere- dolaysız devlet şiddetinin kendisine ve sermaye-emek ilişkisinin (yeniden) üretimini (ekonomi-dışı süreçlerin örgütlenmesi anlamında) koşullayan düzenleme pratiklerine kayıtlıdır. Bu, devlet iktidarının kendisi de şekillendiren bir olumsal etkiyi de ifade eder: devlet bir düzenleme aracı olduğu gibi bir düzenleme alanıdır da⁶⁶⁵. Bu bakımdan devleti “sömürü ve baskının özel biçimleri [*besondere Formen von Ausbeutung und Unterdrückung*] tarafından karakterize edilen toplumsal yapıların bir ifadesi olarak” kavramak önem kazanır⁶⁶⁶.

Öte yandan şiddet-iktidar diyalektiği, tarih boyunca sermaye ile emek arasındaki antagonist ilişkide temellenen birçok boyun eğdirme momenti⁶⁶⁷ doğurmuştur. İlk(sel)

⁶⁶⁴ WOOD (2016a), s. 49.

⁶⁶⁵ ÖZDEMİR *et al.* (2019).

⁶⁶⁶ HIRSCH (2011), s. 20; Joachim HIRSCH (2005), **Materialistische Staatstheorie: Transformationprozesse des Kapitalistischen Staatensystems**, Hamburg: VSA Verlag, s. 15.

⁶⁶⁷ Burada moment sözcüğü yalnızca zaman dilimi anlamında değil, Kees van der Pijl’in *Küresel Rekabetler* başlıklı eserinde kullandığı anlamda, yani “bir harekete etki eden güç” anlamında kullanılmaktadır. Bkz. Kees VAN DER PIJL (2014), **Küresel Rekabetler**, Çev. Kâmil Kurtul, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, s. 11, 5. Dipnot].

birikim döneminden neoliberal mülksüzleştirme dönemine kadar kapitalizm defterinin sayfaları, kapitalist zor ilişkisinin hukuksal-politik biçimlerinin, devletin ve hukukun, emeğe dayatılan toplumsallaşma koşulları adına tarih sahnesine -dolaylı ya da dolaysız- zor biçiminde çıktığı şiddet sahneleriyle doludur. Kısaca, zorun bu biçimi, “kapitalist üretim tarzının yapısına muntazam bir açık seçiklikle kazanmıştır”⁶⁶⁸.

B. Piyasa Zorunun Ekonomi-Dışı Zora Bağımlılığı

Kapitalizmde zorun ekonomik ve ekonomi-dışı veçheleri arasında diyalektik bir ilişki bulunduğundan şu ana dek çokça söz edildi. Kapitalist zorun ekonomik ve ekonomi dışı veçheleri arasındaki bağ, (1) piyasa zorunun ekonomi-dışı zora bağımlılığında; (2) ekonomi-dışı zorun piyasanın gereklilikleri tarafından *ekolojik* şekillendirilmesinde; (3) küresel ölçekte sermaye birikiminin bir devletler sisteminin varlığıyla olan ilişkisinde ifadesini bulur. Bu ilki (1) en temel olarak, (a) sermaye ilişkisinin tarihsel olarak ortaya çıkışında dolaysız ekonomi-dışı zorun (çıplak devlet zorunun) oynadığı kurucu role; (b) *sermaye ilişkisinin kurucu tamamlanmamışlığına* [*constitutive incompleteness of capital relation*], yani sermayenin kendi kendine büyüyen ve genişleyen bir şey değil, aksine sermaye birikimiyle çelişkili toplumsal eğilimlerin sonucunda sermayenin bir düzenleme nesnesi olduğuna işaret eder. İkincisi (2) ise, sermaye birikiminin gerekliliklerinin, bağımlı olduğunu alanı, eş deyişle ekonomi-dışı toplumsal güç ilişkilerinin düzenlenişini ve kurumsal-hukuksal mimarisini, tümüyle olmasa da etkili bir biçimde koşullamasıdır. Bu, sermaye birikiminin, kapitalist toplumlarda hâkim toplumsallaştırma ilkesi olmasıyla alakalıdır. Son olarak (3), kapitalist zorun ekonomik ve ekonomi-dışı veçheleri arasındaki diyalektik, sermaye birikiminin kendine özgü mantığı ile bir devletler sisteminin varlığını şekillendiren ülkesel mantık arasındaki ilişkiyi de kapsamaktadır. Bu ilişki, küresel bir

⁶⁶⁸ Luca BASSO (2017), “Marx ve Engels’te Gewalt Kavramının Muğlaklığı”, **Teori ve Politika**, sayı 17, s. 39.

ilişki olarak kapitalist zorun, yani emperyalizmin iç içe geçmiş ekonomik ve ekonomi-dışı boyutlarını anlamak bakımından önem kazanır. Bu çerçevede doğrultusunda ilk önce, piyasa zorunun ekonomi-dışı zora bağımlılığı incelenecektir.

1. ***Ekonomik Bir Güç Olarak Ekonomi-Dışı Çıplak Zor***

(1) Burada, her iki madde de (a ve b), *ekonomi-dışı* zorun kapitalist üretim tarzı içinde iş başında olduğu başat düzeyin, bu üretim tarzının aynı zamanda *ekonomik* düzeyi olduğunu ima etmektedir. Bununla birlikte ilk madde (a), Marx'ın kullandığı *ekonomi-dışı* sözcüğünün bizim açımızdan tam olarak neye işaret ettiğini de aydınlatır.

(a) Marx'ın, (ekonomi-dışı) zoru aynı zamanda ekonomik bir güç olarak kavradığı yukarıda halihazırda belirtilmişti. Marx bu hususu, *ilk birikim* sürecinin farklı ülkelerdeki seyri sırasında bir bütün oluşturacak biçimde ortaya çıkan “sömürge”, “devlet borçları” ve “vergi” sistemlerinin, esasında “kaba zor”a dayandığını; daha da önemlisi, kapitalist üretimin ortaya çıkışını hazırlayan ve hızlandıran bu yöntemlerin bizatihi “devlet zoru”ndan [Staatsmacht] yararlandıklarını vurgularken ifade etmiştir:

“İlk birikimin farklı uğrakları, şimdi, az çok bir zaman sırası izleyerek, özellikle İspanya, Portekiz, Hollanda, Fransa ve İngiltere’ye dağılmış bulunuyorlar. Bunlar 17. yüzyılın sonunda İngiltere’de sömürge sistemini, devlet borçları sistemini, modern vergi sistemini ve korumacılık sistemini içine alan sistematik bir bütün oluşturur. Bu yöntemler, sömürgecilik sisteminde olduğu gibi, kısmen kaba zora dayanır. Ama hepsi, feodal üretim tarzının kapitalist üretim tarzına dönüşüm sürecini uygun bir ortam yaratarak hızlandırmak ve geçiş süresini kısaltmak için,

devlet zorundan yararlanmıştı. Zor, yeni bir topluma gebe olan her toplumun ebesidir. Zor, başlı başına iktisadi bir gctr”⁶⁶⁹.

İlk birikim, belirtildiği gibi, halk kitlelerinin kendilerini geçindirmek için sahip oldukları geçim araçlarından koparılmalarını ifade eden şedit dönemin/sürecin adıdır⁶⁷⁰. Bu durumda ilk olarak, Marx’ın devlet zorunu, belirli ekonomik ve toplumsal ilişkilerin doğumu ve gelişimi ekseninde, yani tam da zorun maddi koşulları çerçevesinde ele aldığını, başka bir deyişle onu toplumsal ve ekonomik bir bağlama oturttuğunu görüyoruz. Bu dönemde, dar ve geniş anlamda ekonomik sonuçlar doğuran bir dizi gelişme, gerçekten de kaba zorun ve devlet iktidarının acımasızca işe koşulmasından bağımsız düşünülemez:

“Amerika’da altın ve gmn madenlerinin keşfi, yerli halkın kökünün kazınması, köleleştirilmesi ve madenlerin bunların mezarı haline getirilmesi, Doğu Hint Adalarının fethine ve yağmalanmasına başlanması, Afrika’nın, siyah derililerin

⁶⁶⁹ MARX (2015), s. 719. Vurgular bana ait. te yandan pasaj üzerine aşağıda değinilecek hususlara binaen pasajın orijinalini de aktarmak gerektiğini dşnyoruz: “Die verschiedenen Momente der ursprünglichen Akkumulation vertheilen sich nun mehr oder minder, in zeitlicher Reihenfolge, namentlich auf Spanien, Portugal, Holland, Frankreich und England. In England werden sie Ende des 17. Jahrhunderts systematisch zusammengefaşt im Kolonialsystem, Staatsschuldensystem, modernen Steuersystem und Protektionssystem. Diese Methoden beruhn zum Theil auf *brutalster Gewalt*, wie das Kolonialsystem. Alle aber benutzen die *Staatsmacht, die konzentrirte und organisirte Gewalt der Gesellschaft*, um den Verwandlungsproceř der feudalen in die kapitalistische Produktionsweise treibhausmışig zu fördern und die Uebergänge abzukürzen”. Bkz. MARX (1987), s. 674]. Vurgular bana ait.

⁶⁷⁰ PERELMAN (2000), s. 13.

ticari amaçlarla avlandığı alana çevrilmesi, kapitalist üretim döneminin şafağının işaretleriydi”⁶⁷¹.

İkincisi ve daha önemlisi ise Marx’ın açıkça, devlet zorunun, toplumdaki zor ilişkilerinin politik yoğunlaşması olduğunu belirtmesidir. Marx’a göre *devlet zoru* -ki Marx *Staatsmacht* sözcüğünü kullanır- toplumsal zor ilişkilerinin belirli bir türdeki yoğunlaşmasıdır. Aslında *Staatsmacht* sözcüğünü birebir çeviride *devlet iktidarı* olarak karşılamak gerekir. Fakat pasaj, *Kapital*’in *Sermaye Birikim Süreci* başlıklı 7. Kısmının *ilk birikim* sürecine özgülünen 24. bölümünde (zorla [gewaltsame] mülksüzleştirme) yer aldığından, bu kısmın bütünlüğü doğrultusunda Marx’ın vurgulamak istediği şeyin, devletin sahip olduğu zor kullanma/şiddet tekeli olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Gözden kaçırılmaması gereken şey ise, *Staatsmacht* sözcüğünün kendisinden ziyade, Almanca orijinal basımdan Türkçe edisyona aktarılmamış olarak kalan kısa bir ara cümleciktir. Marx *Staatsmacht* sözcüğünden hemen sonra, onu niteleyen kısa bir ara cümlecik kurar: “die konzertrirte und organisirte Gewalt der Gesellschaft [‘toplumdaki yoğun ve örgütlü zor’ ya da ‘yoğun ve örgütlü toplumsal zor’]”⁶⁷². Yani devlet *iktidarı*, devlet *zoru* ya da devlet *şiddeti* (hatırlanacak olursa *Gewalt* sözcüğünün anlamı kendi içlerinde geçişli olan bu üç kategoriye de kapsamaktaydı) tarihsel açıdan *ekonomik* bir güce işaret etmekle beraber, toplumdaki *zor ilişkilerinin yoğunlaşmış-örgütlü-politik biçimi* olarak ortaya çıkar. O halde zor, ekonomik ya da ekonomi-dışı olmadan önce toplumsal bir ilişki olduğu (toplumsal ilişkiler alanına ait olduğu) ve toplumsal ilişkiler de aynı anda ekonomik (yapısal) ve hukuki-politik (üstyapısal) pratikleri ifade ettiği içindir ki, politik süreçlerin ve ekonomik süreçlerin devinimine aynı anda mührünü vurur. (Ekonomi-dışı) zorun aynı zamanda ekonomik bir güç olması işte bu anlama gelir ve

⁶⁷¹ Marx (2015), s. 718.

⁶⁷² MARX (1987), s. 674.

zorun bu iççeliği/bütünleşikliği, piyasa (ve üretim alanı) ile ekonomi-dışı zor arasındaki çoğu zaman mutlak olduğu düşünülen o bilindik ayrımı muğlak hale getirir.

Arjantinli Marksist düşünür Ernesto Laclau tam da bu nedenle *Politics and Ideology in Marxist Theory* (*Marksist Teoride İdeoloji ve Politika*) başlıklı eserinde Balibar'ın (ve Nicos Poulantzas'ın) *üretim tarzı* kavramını ele alışı eleştirirken, ekonomi kavramının Marx'taki çifte kullanımına dikkat çekerek, *ekonomi-dışı* [*extra-economic, außerökonomische*] zor kavramında billurlaşan ilgili muğlaklığa işaret eder⁶⁷³. Laclau, Balibar'ın *ekonomik temel* ve *ekonomik düzey* kavramlarını, Althusser'le birlikte yazdıkları *Kapital'i Okumak*'ta -Marx'ın kullanımına benzer biçimde- *üretim düzeyi* anlamında kullandığını yazar ve ekler; “ekonomi-dışı zor, üretim ilişkilerinde ve artı-değere el koymada merkezi bir unsuru oluşturuyorsa eğer, üretim kavramıyla ‘ekonomik’ kavramının eş anlamlı olamayacakları açıktır”⁶⁷⁴. Bir başka deyişle, ekonomi-dışı zorun -eğer gerçekten de ekonomi dışıysa- üretim ilişkileri alanında belirleyici bir unsur olması, ekonomi ve üretim kavramlarının kullanımında bir muğlaklık olduğu anlamına gelmektedir.

Bu muğlaklığa açıklık getirmek için Marx'ın kavramı nasıl kullandığına bakılabilir. Marx *Kapital*'in üçüncü cildinde, kapitalist toprak rantının doğuşunu/kökenini [Genesis] incelediği sırada emek cinsinden rantı ele alırken, dolaysız üreticinin üretim araçlarından henüz tam anlamıyla koparılmadığı tüm üretim biçimlerinde, dolaysız üreticinin artık-emeğine el koymanın ekonomik olmayan bir baskı eşliğinde gerçekleştiğini yazar:

⁶⁷³ Üretim tarzı ve toplum biçimi kavramlarına asıl olarak tezin ikinci ana bölümünde değineceğiz.

⁶⁷⁴ Ernesto LACLAU (2011), **Politics and Ideology in Marxist Theory: Capitalism-Fascism-Populism**, London: Verso, ss. 74-5.

“Açık olan bir başka nokta, dolaysız emekçinin kendi geçim araçlarını üretmesi için gerekli olan üretim araçlarının ve çalışma koşullarının ‘zilyet’i olarak kaldığı tüm biçimlerde, mülkiyet ilişkisinin aynı zamanda dolaysız bir efendilik-kölelik ilişkisi [Herrschafts- und Knechtschaftverhältnis] olarak ortaya çıkmasının, yani dolaysız üreticinin özgür olmamasının zorunlu olduğudur; bu angaryalı serflikten salt haraç ödeme yükümlülüğüne kadar hafifleyerek uzanabilecek bir özgür olmama durumudur. Dolaysız üretici, burada, varsayım gereği, emeğini gerçekleştirme ve kendi geçim araçlarını üretmesi için gerekli olan üretim araçlarının ve çalışmasının nesnel koşullarının zilyedidir: [...]. Bu koşullar altında, artık emeklerinin toprak sahibi sayılan kişi için onlardan koparılması, yalnızca, hangi biçimi alırsa alsın, *iktisadi olmayan zor* [außerökonomischen Zwang] yoluyla gerçekleşir”⁶⁷⁵.

Marx’ın üstünde durduğu husus, kolaylıkla fark edileceği gibi, dolaysız üreticilerin artık-emeğine belirli koşullar altında nasıl el konulduğuyla ilgilidir. Bu önemlidir çünkü pasajda bu koşullar, emeğin üretimde kullanılan araçlardan henüz kopmamış olduğu, yani emekçinin üretim araçlarının “zilyet”i olarak kaldığı kapitalist üretim öncesi biçimlere işaret eder. Bu koşullarda dolaysız üreticinin artık-emeğine, üretici ekonomik anlamda henüz bütünüyle mülksüzleşmediği için, ancak ekonomi-dışı bir ilişkinin devreye girmesiyle, bir *efendilik-kölelik*, yani bir bağımlılık/tabiiyet ilişkisi çerçevesinde el konulabilir. Başka bir deyişle, sömürü, toplumsal ilişkileri yapılandıran ekonomik bir yasanın zorlamasına değil, “bir *kişisel tahakküm/egemenlik ve bağımlılık ilişkisine*”⁶⁷⁶ dayanır. Bu nedenle de Marx, İngilizceye *extra-economic*, Türkçeye ise *ekonomi-dışı* olarak çevrilebilecek olan *außerökonomische* sözcüğünü kullanır.

⁶⁷⁵ MARX (2017), s. 776; Karl MARX (2004), **MEGA², Bnd. 2, Abt. 15**, Berlin: Akademie Verlag, s. 766.

⁶⁷⁶ HEINRICH (2017a), s. 17.

Artık, *ekonomi-dışı* dediğinde Marx'ın kastettiği şeyin, *ekonomik yapı/temel düzeyinde işleyen üretim ilişkilerinin dışı* olup olmadığı kolaylıkla anlaşılabilir. Nitekim Laclau'nun dikkat çektiği husus tam da budur. Zira eğer ekonomi-dışı zor, üretim düzeyinde göz ardı edilemeyecek bir etkiye sahipse, burada kastedilen, üretim düzeyi ve ilişkilerinin dışı olamaz. Laclau buradan hareketle, Marx'ın *ekonomik* kavramını iki farklı anlamda kullandığı söyler. Ona göre ilki gerçekten de üretim düzeyinin kendisidir: Marx *ekonomik* kavramını kullandığında, dar anlamıyla üretim tarzıyla ya da bir üretim tarzının ekonomik veçhesiyle ilgili olanı kasteder. İkincisi ise, metaların alanı, yani bizatihi piyasadır⁶⁷⁷. Demek ki *ekonomik*, aynı zamanda piyasa alanındaki toplumsal ilişkiler bütünlüğüne işaret eder. Bizim için açıklayıcı kısım burasıdır. Kapitalist toplumlarda emek-gücü meta piyasasının bir parçasıdır ve serbest emek-gücü piyasasının varlığı bizatihi kapitalizmin ortaya çıkışında belirleyici bir etken olmuştur. Dolaysız üretim sürecindeki bir üretim girdisine indirgenerek şeyleşen emek gücü, halihazırda kapitalist mübadelede billurlaşan piyasa zoruna boyun eğdirilmiştir. Kapitalist sömürünün ayrıca bir *ekonomi-dışı kişisel tahakküm ve bağımlılık ilişkisini gerektirmemesi* bundan kaynaklanır.

Marx'ın bu sözcükle açıklık getirmeye çalıştığı husus, o halde, kapitalizm öncesindeki genel zorlama tipinin –bu çalışmanın asıl konusu olan- emeğin kapitalist

⁶⁷⁷ LACLAU (2011), s. 75. Laclau burada, *ekonomik* sözcüğünün iki anlamının farkı soyutlama düzeylerine ait olduklarını belirtir. Hatta bunlar yalnızca farklı soyutlama düzeylerine ait olmak bakımından farklılaşmazlar, aynı zamanda birbirleri arasında doğrudan bir ilişki de yoktur. Söz gelimi, ikinci anlamıyla ekonomik olanın, ilk anlamıyla ekonomik olanın özel ya da ayırt edici bir biçimi olmadığını söyler Laclau. İkisi de ancak teorinin kendisi sayesinde birleştirilebilecek iki farklı teorik yapıya aittirler ve bu birleştirme ancak belirli bir üretim tarzının özelliklerini ele alırken mümkün olabilir: “kapitalist üretim tarzı”. Laclau, Marx'ın kapitalist üretim tarzı kavramını üretebilmek için, tam da bu nedenle emek sürecinin soyut koşullarıyla, meta üretiminin soyut koşullarını iki farklı soyutlama düzeyinde ele aldığını belirtir.

toplumsallaşmasına bağlı olarak gelişen özgül bir zorlama tipinden farklılığıdır⁶⁷⁸; yoksa artık-emeğe el koymanın bu özgül biçiminin ekonomiyile bir alakası olmadığı değil. Dolaysız üreticilerin ürettikleri artık-ürüne ya da artı-değere el koymanın biçimleri her durumda “doğrudan ve ayrılmaz bir biçimde ekonomik ve politiktir”⁶⁷⁹. Bu bakımdan sömürü ve bağımlılığının *außerökonomische* olması daha ziyade emek-gücünün metalaşmadığı ya da metalaşmasının henüz genelleşmediği bir üretim tarzıyla ilgilidir. Emek gücünün meta piyasasının parçası yapılarak piyasa zoruna boyun eğdirilmediği toplumsal formasyonlarda, böylesi bir *außerökonomische* zor tipi sömürü için gerekli olacaktır. Nitekim Laclau da “[k]apitalist olmayan üretim tarzında zor neden ekonomidışı olmak zorundadır” diye sorar ve şöyle yanıtlar: “Marx’ın bu soruya yanıtı son derece açıktır: emek gücü henüz metaya dönüşmediği ve bunun sonucu olarak da meta mübadelesi henüz üretim ilişkilerinin temelini oluşturmadığı için”⁶⁸⁰.

O halde, Marx’ın ilk birikim analizindeki *devlet zoru/gücü/iktidarı* [Staatsmacht] vurgusuna geri dönülebilir. Kapitalist üretim tarzının ortaya çıkışı bakımından ekonomidışı zorun aynı zamanda bir ekonomik güç olması, tam da emek gücünün metalaşması ve bir emek gücü piyasasının oluşması bağlamında anlaşılmalıdır. Bu aşamada devlet zoru, belirtildiği gibi, çıkarılan yasalar ve kaba zor marifatiyle emek gücünün metalaştırılmasında, meta piyasasına zorla dahil edilerek piyasa zoruna boyun eğdirilmesinde dönüştürücü bir rol oynamış ve böylece emeğin meta formatına dönüşümünde kurucu bir etkiye sahip olmuştur. Kapitalizmin bu dönemi devlet otoritesi ve dolaysız/açık devlet şiddetinin [*Staatsgewalt*] doğrudan kullanıldığı köklü bir mülksüzleştirme sürecidir ve Marx kapitalist üretimin doğuşunun temelinde, üreticilerin

⁶⁷⁸ LACLAU (2011), s. 77.

⁶⁷⁹ LACLAU (2011), s. 75.

⁶⁸⁰ LACLAU (2011), s. 75.

üretim araçlarından kökten ayrılışının, daha da özel olarak tarımsal üreticilerin mülksüzleştirilmelerinin yattığını birden fazla kez vurgulamıştır⁶⁸¹. Özetle, kapitalizm için *ekonomi-dışı zor*, emek gücü dahil şeylerin ve ilişkilerin metalaştırılarak sermaye mantığına boyun eğdirilmesi bakımından kurucu bir etkiye sahiptir. Bu etki ilk birikim sürecinde acımasız ve vahşice gerçekleşen bir dönüşüme tekabül ederken; kapitalizmin tarihi boyunca işbaşında olan bir gerçekliğe denk düşer. Daha önce de ifade edildiği gibi, ilk birikimin geçip gitmiş bir tarihsel dönem olmadığına altı çizilmelidir:

“Marx’ta ilkel birikimin sürekliliği olgusu açıkça yer almaz. Ancak Marx’ın perspektifi ilkel birikimin sürekliliğini de içerek şekilde genişletilebilir. Öyleyse dünya çapında farklı biçimlerde sürekli ortaya çıkan bir süreçtir ilkel birikim. Toprağın ve suyun metalaştırılması, ortak mülkiyet, komünal mülkiyet ya da devlet mülkiyetinin çıplak zor ya da başka usullerle (özelleştirme, özel mülkiyetin yaygınlaştırılması) ortadan kaldırılması, işgücünün metalaştırılması, toplumu koruyan düzeneklerin iptali, köle ticareti, tefecilik, korsanlık, zorla borçlandırma ve benzerleri, ilkel birikimin farklı zamanlarda, farklı ülkelerde, farklı yöntemlerle tebarüz etmesini sağlayan uğraklardır”⁶⁸².

2. Sermayenin Kurucu Tamamlanmamışlığı ve Kapitalist Düzenleme

(b) Ekonomi-dışı zorun kapitalist üretim tarzı ve kapitalist sömürü için kurucu olması demek, o halde, sömürünün kapitalizm öncesi toplumlardaki gibi ekonomi-dışı bir ilişki olduğunu söylemekle aynı şey değildir. Burada kilit perspektif, şeylerin ve ilişkilerin ekonomi-dışı mekanizmalarla kapitalist meta mübadelesi (metalaşma) ağına ve dolayısıyla piyasa mekanizmalarına dahil edilmesi, boyun eğdirilmesidir. *Kapitalizmde*

⁶⁸¹ MARX (1979), s. 182.

⁶⁸² ÖZDEMİR (2010), s. 129.

ekonomi-dışı zor dediğimizde bu yüzden kastettiğimiz, lordun askeri, yargısal vs. güçlerinde temellenen şahsi zorlama yeteneği değil, piyasa mekanizmalarının ötesinde kalan ve genellikle kurumsal formlar altında gerçekleşen ekonomi-dışı düzenleme pratikleridir. Bu pratiklere kimi zaman devlet zoru açık ya da çıplak bir biçimde eşlik eder kimi zamansa örtük olarak dahil olur. Fakat eninde sonunda bu, sermaye ilişkisinin kendi kendine büyüme ve genişleme yeteneğine, yapısal çelişkilerinden dolayı sahip olmamasıyla ilgilidir ve sermayenin bir düzenleme nesnesi olduğuna işaret eder.

Bob Jessop'a göre sermayenin değerlendirilmesi her ne kadar kapitalist üretimin anahtar girdilerinin meta biçimine dönüşmesi ve emek sürecindeki etkin denetimle mümkün olsa da bu durum toplumsal ilişkilerin bütünüyle piyasa güçlerine bağımlı olmasını gerektirmez⁶⁸³. Her ne kadar birikim kapitalist toplumsallaşmanın görece hâkim ilkesi olsa da kapitalist piyasa güçleri ya da daha genel olarak sermaye mantığı kapitalist “toplumsal ilişkilerin genel örgütlenmesine ve dinamiklerine” yani kapitalist toplumsallaşmaya bir yere kadar hükmedebilir⁶⁸⁴. Bu durum, kapitalist birikimin - maalesef burada ayrıca ele alınamayacak olan- kimi yapısal iç çelişkilerinden kaynaklanır ki, bu bağlamda krizler de kapitalist birikimin temel çelişkilerinin somut tezahürleri olarak düşünülebilir⁶⁸⁵. Söz gelimi, kapitalizmin tarihindeki birçok krizi -ve bunlara bağlı olarak beliren uzun süreli üretim devirlerini- açıklayabilme noktasında avantajları olan Marksist kar oranlarının düşme eğilimi teorisi, net bir biçimde bu krizlerin sermayenin dışında kalan faktörlerden değil bizatihi sermaye ilişkisinin kendisinden kaynaklandığını

⁶⁸³ JESSOP (2009), s. 58.

⁶⁸⁴ JESSOP (2009), s. 58.

⁶⁸⁵ JESSOP (2009), ss. 49-52; HARVEY (2016), s. 106.

gösterir⁶⁸⁶. İşte bu çelişkilere “sınıf-ilişkili”⁶⁸⁷ toplumsal mücadeleler de eklendiğinde birikimin kendi kendine süregiden bir olgu olmadığı anlaşılacaktır. Sermayenin dengeli ve istikrarlı büyüme potansiyeli “kapitalist toplumda yürürlükte olan sosyal ilişkilerin yapısı nedeniyle” gerçekleşemez ve bu durum kapitalistleri emekçiler üzerinde kolektif biçimde daha fazla baskı uygulamaya sürükleyerek sınıf mücadelesinin/antagonizmasının karşı eğilimini, diğer bir deyişle emekçi sınıfın tepkisinin şiddetini artırır⁶⁸⁸.

Jessop’a göre tüm bunlar; i) “sermaye ilişkisinin piyasa mübadelesi yoluyla üretilmeyeceği ve dolayısıyla, genellikle ideolojik biçimde ‘piyasa başarısızlığı’ olarak ifade edilen şeye yatkın olduğu”nu; ve buna bağlı olarak ii) “sermayenin olasılık dışı kendini-değerli-kılmasının, iddia edildiği gibi öyle bir takım kendi-kendini-düzeltilme, kendi-kendini-genişletme mantığına göre açıklanamayacağı”nı gösterir. Bu durum ise iii) “sermayenin çelişkilerine rağmen, birikimin düzenlenebileceği ve yeniden-üretilbileceği mekanizmaları[n]” varlığına işaret eder ve iv) “bu mekanizmalar, dar anlamıyla dolaylı ve dolaysız ekonomi-dışı mekanizmaları kapsayacak şekilde (kar yönelimli üretim, piyasa dolayimli mübadele) kapitalist ekonominin çok ötesine uzanırlar”⁶⁸⁹. Öyleyse sermayenin kendi yeniden üretim koşullarını garanti etme kapasitesine sahip olduğu söylenemez⁶⁹⁰. Devletin bu anlamda sermaye birikiminin koşullarını sağlama alma işlevi sermaye ilişkisinin mevcudiyeti bakımından belirleyici bir öneme sahiptir:

⁶⁸⁶ Joachim HIRSCH (1991), “Fordism and Post-Fordism: The Present Social Crisis and Its Consequences”, **Post-Fordism and Social Form: A Marxist Debate on the Post-Fordist State içinde**, Werner Bonefeld, John Holloway (Ed.), Hampshire: Macmillan, s. 11.

⁶⁸⁷ JESSOP (2009), s. 51.

⁶⁸⁸ HARVEY (2016), s. 106.

⁶⁸⁹ JESSOP (2009), s. 52.

⁶⁹⁰ ÖZDEMİR *et al.* (2019), ss. 298-9.

“Siyaset alanı, her daim sermayenin yeniden üretimini sağlayacak düzenlemeler getirmese yani piyasalara giriş çıkış kontrol edilmese, borçluların borçlarını ödemeleri için icra iflas düzenlemesi olmasa, hukuk önünde eşitlik dahil pek çok ilke ve nesnel kanunlar uygulanmasa, işgücü piyasaları denetim altına alınmasa, gümrük mevzuatı olmasa, kısaca kapitalist devletin sermaye birikimini sağlayıcı müdahaleleri olmasa sermaye ilişkisi mevcut olmayacaktır”⁶⁹¹.

İşte sermaye ilişkisinin ancak ekonomi-dışı mekanizmalarla tamamlanabilir ve yeniden-üretilebilir olmasını Jessop, *sermaye ilişkisinin kurucu tamamlanmamışlığı* [constitutive incompleteness of capital relation] olarak ifade eder⁶⁹². Dolayısıyla sermaye ilişkisinin kurucu tamamlanmamışlığı, aynı zamanda sermayenin emek üzerindeki boyunduruğunun kurulması ve sürdürülmesi için piyasa zorunun ekonomi-dışı zor mekanizmalarıyla tamamlanması gerektiğini ifade eder.

3. Ekolojik Tahakküm ve Kapitalizmde Ekonomik Olanın Görelî Hakimiyeti

(2) Çalışmanın bu faslında kısaca Jessop’un, toplumsallaştırma ilkesi olarak birikimin dinamiklerine ve sermayenin kurucu tamamlanmamışlığına bağlı olarak ele aldığı *ekolojik tahakküm* yaklaşımından söz etmek istiyorum. Bu yaklaşım aynı zamanda, çalışmada şu ana kadar işlenen genel tahakküm kavrayışına da bir katkı sunacaktır.

Kapitalizmde ekonomi-dışı mekanizmalar ekonomik olan tarafından doğrudan belirlenmemekle birlikte ekolojik bir mantıkla şekillendirilebilir. Bu, sermaye ilişkisi ve birikiminin ekonomik düzeneklerinin her ne kadar ekonomi-dışı mekanizmalara ihtiyaç duysa da ekonominin ekonomi-dışı alanlar üzerinde görelî bir hakimiyeti olduğuna işaret eder.

⁶⁹¹ ÖZDEMİR *et al.* (2019), s. 299.

⁶⁹² JESSOP (2009), s. 52.

Ekolojik tahakküm Jessop'a göre, "verili bir topluluktaki bir türün, diğer türlere baskın çıkan bir etki yarattığı gerçeğine atıfta bulunur. Bu fikir yararlı bir şekilde toplumsal sistemlere doğru da genişletilebilir"⁶⁹³. Jessop ekolojik tahakkümün, verili bir sistemler ekolojisi dahilinde bir sistemin kendi mantığını diğer sistemlere, diğer sistemlerin ona dayatabildiğinden çok daha baskın bir biçimde dayatması biçiminde anlaşılabilirliğini yazar⁶⁹⁴. Dolayısıyla ekolojik tahakküm baskın sistemin bu yapısal ve stratejik kapasitesiyle ilişkili olarak anlaşılmalıdır. Dahası bu kapasite kendinden menkul bir işleyiş mantığına sahip değildir; "diğer sistemlerin işleyiş mantıkları içinde ve bunlar aracılığıyla dolayımlanır"⁶⁹⁵.

Bu durum Jessop'a göre hiç kuşkusuz ekolojik tahakküm içeren sistemin ya da sistemlerin diğer sistemlerin etkilerine açık olduğuna; toplumsal ilişki ve güçlerin bu tahakkümü tersine çevirmeye ve yönlendirmeye çalışabileceklerine işaret eder⁶⁹⁶. Dolayısıyla ekolojik tahakkümde söz konusu olan tek taraflı ve stabil bir tahakküm ilişkisi değildir. Üstelik ekolojik tahakkümün bu karakteri, ekolojik tahakküm ilişkilerinde bir son kerte(de belirleme)nin olmadığını; bu ilişkilerin daima olumsal olduğunu gösterir⁶⁹⁷. Dolayısıyla, konumuzla alakalı olarak, kapitalist birikimin ekolojik tahakkümünün, ekonominin tarih ötesi bir son kertede belirleme gücüne sahip olması açısından değil, bu tahakkümün oluşumunun tarihsel koşulları açısından ele alınması gerekir⁶⁹⁸.

Kapitalizmde ekonominin belirli tarihsel koşullar sonucunda oluşan, sistemik ve ekolojik anlamda göreceli bir hakimiyetinden söz etmek mümkündür. Bu bir yandan ekonomi içi bir

⁶⁹³ JESSOP (2009), s. 61.

⁶⁹⁴ JESSOP (2009), s. 61.

⁶⁹⁵ JESSOP (2009), s. 62.

⁶⁹⁶ JESSOP (2009), s. 63.

⁶⁹⁷ JESSOP (2009), s. 63.

⁶⁹⁸ JESSOP (2009), s. 63.

boyutta, “sermayenin bir ya da diğer fraksiyonunun (ya da sadece bir kartel, hatta tek bir firma bile) acil çıkarlarını diğer fraksiyonların taleplerini dikkate almadan ve/veya onlara rağmen dayatma gücünü içerir”ken; diğer yandan “genel sermayenin, verili bir sermaye fraksiyonunda ya da tikel sermayelerin ya salt yapısal güçleriyle ya da özgül stratejik kapasiteleriyle diğer kurumsal düzenlerin evrimini sermaye birikiminin talepleriyle uyumlu şekilde yönlendirme kapasiteleri[nin]” varlığına dikkat çeker⁶⁹⁹. Jessop’a göre bu ikinci boyut; ekonomi-dışı ilişki alanlarının sermayenin yeniden üretim gereksinimlerine itaatinin sağlanmasını; meta ilişkilerinin henüz birikim mantığına tabi kılınmamış eğitimle, bilimle, sağlıkla vs. ilgili alanlara doğru genişletilmesini; ticari olmayan faaliyetlere kar odaklı ekonomikleştirme mantığının dayatılmasını içermektedir⁷⁰⁰. Öte yandan ekonomik hakimiyetin ekonomi-içi boyutunda bile, bir sermaye fraksiyonunun diğer fraksiyonlar üzerindeki hakimiyeti, onun devlet iktidarının çeşitli kullanım biçimleri dahil olmak üzere ekonomi-dışı mekanizmalara başvurmasıyla mümkündür⁷⁰¹. Dolayısıyla ekonominin hakimiyetinden söz ederken bile bolca ekonomik ile ekonomi-dışı olan arasındaki farklı eklemlenme ve irtibatlanma biçimlerinden söz etmemiz bizi tekrar ekolojik tahakküm kavrayışına, yani kapitalizmin yalnızca piyasa güçlerinin faaliyetleriyle yeniden üretilemeyeceği gerçeğine götürür:

“Ekolojik tahakkümün konularımızla ilgisi, kapitalizmin sadece değer biçimi yoluyla yeniden üretilemeyeceğini hatırladığımızda açıkça görülür. Kapitalizm, sermaye dolaşımı halkasının kapatılmasında ve piyasa başarısızlıklarının telafi edilmesinde hem diğer sistemlere ve hem de yaşamdünyasına bağımlıdır. O zaman kapitalizm, tamamıyla hayali saf bir kapitalist ekonominin dışında, diğer sistemlere

⁶⁹⁹ JESSOP (2009), ss. 67-8.

⁷⁰⁰ JESSOP (2009), ss. 68-9.

⁷⁰¹ JESSOP (2009), s. 67.

ve yaşamdünyasıyla yapısal olarak eşleşmiştir. Dolayısıyla kapitalist (piyasa) ekonomi(si)nin gelişimi ekonomik olmayan faktörlere yakından bağlıdır. Asla saf ekonomik bir mantık yürütmez”⁷⁰².

4. Kapitalist Devlete Dair Saptamalar

Gelinen noktada, kapitalist devlet-hukuk-sermaye birikimi ilişkisine dair birtakım sonuçlar çıkarmak mümkündür. İlk olarak anlaşılmaktadır ki “devlet sınıflardan ve bu sınıflar arasında mevcut gerilimlerden azade bir varlık biçimi”⁷⁰³ değildir. Bu, devletin kapitalist üretim tarzının ortaya çıkışı sürecinde oynadığı çarpıcı ve çıplak rolün yanı sıra, devlet iktidarının daima sınıf ilişkili bir iktidar biçimi olduğu anlamına gelir. Devlet iktidarı, Poulantzas’ın ortaya koyduğu gibi, değişen siyasi güçler dengesinin kurumsal olarak dolayımlanmış ve yoğunlaşmış biçimidir⁷⁰⁴. Jessop’ın Poulantzas’a atıfla ifade ettiği üzere “devlet iktidar uygulamaz, onun güçleri ancak belirli bir konjonktürdeki somut siyasal güçler vasıtasıyla harekete geçirilir”⁷⁰⁵. Söz konusu güçler arasındaki ilişkilerse çoğu zaman hegemonik sermaye fraksiyonuna -görel olarak- bağlı belirli sınıfsal çıkarlar etrafında yoğunlaşırlar ve sermaye birikiminin sürekliliğine doğrudan bağımlıdırlar. Bu nedenle güçler dengesi hiçbir zaman sınıfsal olarak tarafsız olamaz⁷⁰⁶. Ayrıca burada, devlet-egemen/hâkim sınıf bağıntısı, devletin doğrudan ve bütünüyle bir sınıfın çıkarlar listesini madde madde uyguladığı anlamına gelmez. Böylesi bir bağıntı

⁷⁰² JESSOP (2009), ss. 63-4.

⁷⁰³ ÖZDEMİR *et al.* (2019), s. 325.

⁷⁰⁴ POULANTZAS (2006); JESSOP, “Poulantzas’ın Özgünlüğü, Mirası ve Güncelliği”, s. 96; ÖZDEMİR *et al.* (2019), s. 39.

⁷⁰⁵ Bob JESSOP (2005a), “Poulantzas’ın Özgünlüğü, Mirası ve Güncelliği”, **Hegemonya, Post-Fordizm ve Küreselleşme Ekseninde Kapitalist Devlet içinde**, Betül Yazar, Alev Özkazanç (Der.), İstanbul: İletişim, ss. 95-6.

⁷⁰⁶ JESSOP (2005a), s. 96.

daha ziyade bir sınıf kesiminde vücut bulan sınıf-içi iş birliğinin egemenliğine işaret eder.

Söz gelimi, Marx *Fransa'da Sınıf Mücadeleleri*'nin hemen başında şöyle yazar:

“Louis-Philippe döneminde egemen olan sınıf, Fransa burjuvazisi değil, onun bir kesimiydi: Bankacılar, borsa kralları, demiryolu kralları, kömür ve demir madenleri ile ormanların sahipleri, toprak sahiplerinin bunlarla birlikte hareket eden bir bölümü; yani, mali aristokrasi diye adlandırılan kesim. Bu kesim tahtta oturuyor, meclislerde yasaları zorla kabul ettiriyor, bakanlıklardan tütün bürosuna kadar her yerdeki devlet memurluklarını dayatıyordu”⁷⁰⁷.

Öte yandan bu durum, devletin bir ideal kolektif kapitalist olduğu anlamını taşımaz. Toplumsal sınıflar bu bağlamda “devletin dışında ve ondan bağımsız olarak varolan ve dolayısıyla devleti pasif bir araç (ya da alet) olarak kullanma becerisine sahip basit ekonomik güçler olarak görülemezler”⁷⁰⁸. Eş deyişle, devletin sermayenin yeniden üretiminin koşullarını garanti altına alma işlevi, genel olarak sermayenin çıkarlarını yerine getiren basit bir araca indirgenebileceği anlamına gelmez:

“Genel olarak sermayenin (verili bir mekân ve zamanda sermayenin para sermaye, üretken sermaye, ticari sermaye uğraklarının toplamının) önceden verili (kendi telosunu gerçekleştirmeye çalışan) somut bir çıkarlar listesi bulunmamaktadır. Sermaye ilişkisinin artı-değerin temellüküne odaklanmış olması ve toplumsal zenginliklerin eşitsiz bölüşümünü hedeflemesi durumu; *sermayenin kendine ait tutarlı ihtiyaçlar listesiyle birlikte ortada dolanan bir organizmaymış gibi*

⁷⁰⁷ Karl MARX (2016) “Fransa'da Sınıf Mücadeleleri 1848-1850”, **Fransız Üçlemesi**, Çev. Erkin Özalp, İstanbul: Yordam Kitabevi, s. 41.

⁷⁰⁸ JESSOP (2005b), “Kapitalist Devlete Dair Yeni Kuramlar”, **Hegemonya, Post-Fordizm ve Küreselleşme Ekseninde Kapitalist Devlet içinde**, Betül Yazar, Alev Özkazanç (Der.), İstanbul: İletişim, s. 44.

düşünülmesine yol açmamalıdır. 'Genel olarak sermaye' kendi adına talepleri olan bir özne değildir. Dolayısıyla, bir organizmaymış gibi davranıp, -kendi dışında bir entite olarak- devleti araç konumuna indirgeyerek eylemez. Sermaye hep tikel formuyla, somut varoluşuyla, zaman ve mekân bağımlı somut talepler ve stratejiler üretir⁷⁰⁹.

Devlet iktidarının sınıf iktidarından bağımsız olmamasının daha derindeki nedeni ise, devletin üretim ilişkilerinin ve hatta toplumsal bütünlüğün yeniden üretimine sıkı sıkıya bağlı olmasıdır. Toplumsal bütünlük kendinde verili olmadığı, yani kendinden menkul bir organizma olmadığı için, bu bütünlüğün varlığı, düzenlenmesine ve bu suretle yeniden üretilmesine bağımlıdır⁷¹⁰. Özellikle de toplumsal bütüne içkin sınıf mücadelelerinin, bütünlüğü parçalamaması amacıyla düzenlenmesi bu bakımdan önem taşır. Toplumsal bütünlüğün düzenlenmeye ve yeniden üretime bu bağımlılığı, kendisini üretim ilişkilerinin ve sermaye birikiminin toplumsal koşullarının yeniden üretimi bakımından da gösterir. Bu durumda devletin toplumsal bütünlüğün harcı olmasının yanı sıra artı-değer üretiminin, yani sermayenin değerlendirilmesinin koşullarının sağlama alınması, düzenlenmesi ve mümkünse sermayenin kârlılığını artıran işlevlerine dikkat çekmek gerekir. Bu işlev ise daha özelinde, -artı-değer üretiminin temel koşulu olduğu için- kurgusal bir meta olarak emek gücünün yeniden üretiminin koşullarının düzenlenmesi ve garanti edilmesi işleviyle birlikte düşünülmelidir. Kısaca, devletin en temel işlevi toplumsal bütünlüğün korunması ve yeniden üretimiyle, diğer işlevleri sermayenin değerlendirilmesinin ve emek gücünün yeniden üretiminin toplumsal koşullarının sağlanmasıdır⁷¹¹.

⁷⁰⁹ ÖZDEMİR *et al.* (2019), s. 325. Vurgu bana ait.

⁷¹⁰ ÖZDEMİR *et al.* (2019), s. 300.

⁷¹¹ ÖZDEMİR *et al.* (2019), s. 40.

Devletin gerçekten de kendine özgü maddi bir çatısı vardır ve bu çatı hiçbir zaman yalnızca siyasi egemenliğe indirgenemez: Devlet aygıtı denen o özel ve giderek korkutucu şey, devlet erki içinde tükenmez. Ama siyasi egemenliğin kendisi de devletin kurumsal maddiliği içinde kayıtlıdır. Eğer devlet, tüm aksamıyla egemen sınıflar tarafından üretilmediyse, onlar tarafından sadece ele geçirilmiş de değildir: Devlet erki (kapitalist devlette burjuvazinin erki) bu maddilik içinde çizilmiştir. Devletin bütün edimleri siyasi egemenliğe indirgenemez, ama yine de onun kurumsal izlerini taşır⁷¹².

5. Emperyalizm ve Devletler Sistemi

*Emperyalizm [...] bir şiddet ve gericilik dürtüsüdür*⁷¹³.

-V.İ. Lenin

Kapitalizmde zorun ekonomik ve ekonomi-dışı veçheleri arasındaki diyalektik ilişki bağlamında değinilecek son husus sermayenin küresel ölçekteki genişlemesi ile bir devletler sisteminin varlığı arasındaki ilişkinin mahiyetidir. Bu ilişkinin aynı zamanda *küresel bir (şiddet) ilişki(si) olarak kapitalist zor* biçiminde tanımlanabilecek olan emperyalizmin ikili mantığını, eş deyişle sermaye mantığı ile jeopolitik mantığı arasındaki ilişkiyi kavramaya imkân tanıdığı söylenebilir.

Sermaye ile emek arasındaki toplumsal güç ve boyunduruk ilişkilerinin analizinin yalnızca ulusal ölçekte sınırlanamayacağını geride bırakılan sayfalarda, hegemonya başlığı altında belirtmiştik. Fakat uluslararası ve ulusötesi alandaki sınıf ilişkilerinin ve

⁷¹² POULANTZAS (2006), s. 14.

⁷¹³ V. I. LENIN (2005), **Kapitalizmin En Yüksek Aşaması: Emperyalizm**, Çev. Olcay Geridönmez, İstanbul: Evrensel Basım Yayın, s. 121.

dolayısıyla sınıf mücadelesinin kapsayıcı bir kavranışı, hegemonya kavramı ve perspektifinin yanı sıra emperyalizm perspektifini de işe koşmayı gerektirmektedir. Gerçekten de tek (ve daha ziyade gelişmiş) bir kapitalist toplumdaki sermaye ilişkilerinde temellenen kapitalist zor, kapitalist bütünsel boyunduruk ve özgürlüksüzlüğün -bu boyut önemli de olsa- yalnızca bir boyutunu gözler önüne serer. En az o kadar önemli ve kuşkusuz ilkiyle iç içe olan bir diğer boyut, dünya kapitalizminin süregelen ve yenilenen uluslararası iş bölümünün dayatıcı güç ilişkilerinde, yani emperyalizmin dinamik/güncel ve kolektif formu içinde temellenen ve özellikle de az gelişmiş (düşük gelirli) ve gelişmekte olan (orta gelirli) toplumsal formasyonlar üzerinde gerçekleşen emperyal zorlamadır.

Prabhat Patnaik kapitalist ve kapitalist öncesi toplumsal formasyonlar arasındaki bağımlılık ve tahakküm ilişkileri açısından emperyalizmin kapitalizmle en başından beri birlikte olduğunu yazar⁷¹⁴. Aynı şekilde günümüzün gelişmiş, gelişmekte olan ve az gelişmiş kapitalizmleri arasındaki ekonomik, politik ve ideolojik boyunduruk ilişkilerinin ana hatlarını kavrayabilmek, dolaysız üreticiler üzerindeki kapitalist zoru bütünsel olarak kavrayabilmenin en önemli koşullarından biridir. Nitekim Samir Amin emek sömürsünün ağırlık merkezlerinin kapitalist metropollerden periferiye/çevreye kaydığını ve 19. Yüzyıldan bu yana periferiden emilen artı-değer kitlesinin düzenli olarak

⁷¹⁴ Prabhat PATNAIK (2004), “Yeni Emperyalizm”, **Conatus**, Çev. İlker Kabran, s. 19. Yazar emperyalizm kavramını, sömürgeciliği de içerecek şekilde geniş anlamda kullanmakta, önemli olanın emperyalizmin farklı aşamalarını belirlemek olduğunu ifade etmektedir. Lenin ise bilindiği gibi kapitalizmin üretimin yoğunlaşması ve buna bağlı tekelleşmeyle birlikte tekelci kapitalizme, yani emperyalizme *dönüştüğünü* yazar. Bkz. LENİN (2005), s. 45; Ernst HAAK, Hannes WUNDERLICH (1975), **Emperyalizm Üzerine Temel Kurslar**, Konuk Yayınları, s. 15. Öte yandan emperyalizmin kökensel olarak kapitalizmin ürünü olduğunu Marx’ın *Kapital*’de ilk birikim üzerine yazdıklarında bulunabilir. Bkz. ÖZDEMİR (2010), ss. 129-130.

arttığını söylemektedir⁷¹⁵. Belirtilmelidir ki, çevresel toplumsal formasyonlardaki sınıf antagonizmasının aktüel konfigürasyonu ve daha özel olarak emeğin sermaye karşısındaki konumu veya direnç kapasitesi, uluslararasılaşmış sermaye, devlet ve (kamu) hukuk(u) ilişkilerine, ulusüstü sınıf oluşumunun dinamiklerine, genel olarak emperyalist ekonomi politiğin “yapısal” belirleyiciliğine bir hayli açıktır. Gelişmiş kapitalizmlerin özellikle de kriz dönemlerindeki çıkış formülü daima dünya ölçeğindeki emekçi sınıfları ve diğer toplumları sefaletle itmeye dayalıdır⁷¹⁶. Daha da önemlisi merkezdeki kapitalist sömürünün derinleşmesi, daima periferideki sömürünün derinleştirilmesine bağlı olmuştur. Marx kapitalist üretimin ve dolaysız/fiziksel zora dayanmayan sömürünün ortaya çıkışının, zorunlu olarak sömürgeciliğe ve çıplak şiddete bağlı olduğunu *Kapital*'de şöyle ifade etmişti: “Aslında, Avrupa'nın ücretli işçilerinin örtülü köleliği Yeni Dünya'da kendisinin tabanı olmak üzere düpedüz ve çırılçıplak köleliği gerektiriyordu”⁷¹⁷.

Şu hâlde, bir bütün olarak dünya toplumu, sınıf formasyonları ve mücadelelerinin karmaşık bir süreci olarak düşünülmelidir⁷¹⁸. Marx *Kapital*'in ilk birikimi ele aldığı bölümünün sonlarına doğru (*Kapitalist Birikimin Tarihsel Eğilimi* altbaşlığı altında), kapitalist üretim tarzının kökeninde bulunan, “halk kitlesinin maruz kaldığı korkunç ve zorlu mülksüzleşme” gerçekleştikten ve kapitalist üretim tarzı ortaya çıktıktan sonra kapitalizmin giderek uluslararası bir nitelik kazandığını ve bütün ulusların dünya

⁷¹⁵ Samir AMIN (2018), **Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme**, Çev. Semih Lim, İstanbul: Yordam Kitap, s. 20.

⁷¹⁶ PATNAIK (2004), s. 20.

⁷¹⁷ MARX (2015), s. 726.

⁷¹⁸ Kees VAN DER PIJL (1989), “Ruling Classes, Hegemony, and the State System: Theoretical and Historical Considerations”, **International Journal of Political Economy**, vol. 19, No. 3 (Transnational Relations and Class Strategy), s. 10.

piyasasına sokulduğunu yazar⁷¹⁹. Yani üretimin koşullarına sahip olanlar ile dolaysız üreticiler arasındaki ilişkinin ifadesi olarak sermaye-emek ilişkisinin, aynı zamanda küresel düzeyde incelenmesi ve anlaşılması gerekmektedir⁷²⁰. Dolayısıyla *emperyalizm* kavramı, her ne kadar bugünün radikal-eleştirel söyleminde pek yer bulamasa ve çoğu zaman sadece kapitalist merkezlerin üçüncü dünya üzerindeki askeri ve politik güç uygulamaları için kullanılsa da⁷²¹ dünya ölçeğindeki tahakküm ve hegemonya ilişkilerinin mekânsal farklılaşmasını ve yapılanışını anlamak açısından hala en önemli kavramdır. Zor ve hegemonya ilişkileri, belirtildiği gibi, “yerel, ulusal ve bölgesel düzeylerde olduğu kadar küresel ekonomi politiğin düzeyinde de” karşımıza çıkmaktadır⁷²².

Üstelik emperyalizm, David Harvey’in altını çizdiği gibi, sermaye mantığına dayalı güç ilişkileri ile toprak temelli egemenlik mantığında temellenen güç ilişkileri arasındaki diyalektik ilişki içinde biçimlendiğinden, kapitalist devlet teorisinin çeşitli veçheleri ve küresel kapitalist sistem içinde devlet ve sermaye arasındaki karmaşık ve çok boyutlu ilişkilerin (*State-Capital Nexus*) dönüşümünü kavranmadan anlaşılabilir⁷²³. Dolayısıyla

⁷¹⁹ MARX (2015), ss. 728-9.

⁷²⁰ Bkz. ÖZDEMİR (2010), s. 96: “[...] Sermaye-emek ilişkisinin küresel bazda incelenmesi/anlaşılması/açıklanması [...] Marksist açılımların ilgileri arasında en ön saflarda yer almaktadır”.

⁷²¹ Utsa PATNAIK, Prabhat PATNAIK (2016), **A Theory of Imperialism**, New York: Columbia University Press, s. 1.

⁷²² Robert W. COX (2002), **The Political Economy of a Plural World**, Routledge, s. 103.

⁷²³ David HARVEY (2008), **Yeni Emperyalizm**, Çev. Hür Güldü, İstanbul: Everest Yayınları, s. 152; Bastiaan VAN APELDOORN, Naná DE GRAAF, Henk OVERBEEK (2012), “The Rebound of the Capitalist State: The Rearticulation of the State-Capital Nexus in the Global Crisis”, **Globalizations**, Vol. 9, No. 4, s. 467.

teorik bir nesne olarak devletin üzerinde, kapitalist boyunduruğun bir toplumsal formasyondaki iç belirleyenlerin yanı sıra dış belirleyenlerini tespit edebilmek bakımından da durmak gerekir.

David Harvey, kapitalist emperyalizmi, “‘devlet ve imparatorluk siyaseti’ ile ‘sermayenin zaman ve mekandaki birikiminin moleküler süreçleri arasındaki çelişkili bir karışım’” olarak tanımlar⁷²⁴:

“Yani gücünü bir ülkenin yönetilmesine ve bu ülke üzerindeki beşeri ve doğal kaynakların siyasi, ekonomik ve askeri amaçlarla seferber edebilme yeteneğine dayandıran aktörler bakımından ayırt edici bir siyasi proje olarak emperyalizm ile, sermayeyi yönetmenin ve kullanmanın önemli hale geldiği belli bir zaman ve mekan içindeki siyasi-ekonomik sürecin yayılması olarak emperyalizm arasındaki karışım”⁷²⁵.

Harvey'nin bu ayrımı, kendisinin de belirttiği gibi Arrighi'nin gücün *kapitalist* ve *ülkesel* mantıkları arasında yaptığı ayırımıda temellenir⁷²⁶. Buna göre sermayeyi elinde tutan kapitalist kâr odaklı bir stratejiyle nerede daha fazla kâr elde edecekse oraya yatırım yaparak sermayesini büyötmek isteyecektir⁷²⁷. Buna karşılık, siyasetçiler kendi devletlerinin diğer devletler karşısındaki gücünü sürdürmek veya arttırma amacı güderler. Söz konusu çelişki işte buradan doğar: “Kapitalist, sonsuz mekân ve zamanda hareket ederken; siyasetçi ülkeselleştirilmiş bir mekânda ve en azından demokrasilerde seçim döneminin belirlediği bir sürede geçici olarak faaliyet gösterir”⁷²⁸. Harvey ayrıca,

⁷²⁴ HARVEY (2008), s. 23.

⁷²⁵ HARVEY (2008), s. 23.

⁷²⁶ HARVEY (2008), s. 24.

⁷²⁷ HARVEY (2008), s. 24.

⁷²⁸ HARVEY (2008), s. 24.

kapitalist şirketlerin mekânsal olarak hareket etme kapasitelerinin bulunduğunu, söz gelimi yer değiştirebildiklerini; fakat devletlerin çok daha uzun ömürlü entiteler olarak göç edemediklerini ve fetih durumları haricinde ülkesel sınırlara hapsoldüğünü belirtir⁷²⁹. Dolayısıyla emperyalizmin ekonomi ve ekonomi dışı mantıkları arasındaki bu çelişki, onları diyalektik bir ilişkiye sokar. Dünya ölçeğinde kapitalist genişleme ve yayılma, kapitalizmin ortaya çıkışından bu yana giderek gelişen ve bu bakımdan çelişkisi de derinleşen bir uluslararası sermaye-devlet ilişkisinin tarihsel evrimiyle mümkün olmuştur. Yukarıda, sermaye birikiminin sürekliliği bağlamında ele alınan çıplak zor kullanımı ve düzenleme olguları, sermaye birikiminin küresel çaptaki varoluşu için de oldukça geçerlidir: “[D]üzenleme gerektirmeyen bir pazar yoktur, pazarı kendi kendini düzenleyebilecek güçte görmekten daha kötü bir gizemleştirme yoktur. Öyleyse Pazar küresel hale geldiğinde, bu pazarın küresel bir düzenlemeye gereksinmesi vardır”⁷³⁰. Fakat bu husus, kapitalizmin farklı dönemlerine göre farklı biçimler kazandığından, kısaca kapitalist gelişimin ana evlerine de değinmek gerekmektedir.

C. Kapitalizmi Dönemleştirmek

Kapitalist toplumlar, toplumsal formasyon kavramının gösterdiği gibi, nasıl ki türdeşleşme eğilimi göstermelerine rağmen tarihsel olarak belirlenmiş kimi özgüllükler sergiliyorlarsa; buna uyumlu olarak kapitalist üretim tarzının da tarih boyunca -temel niteliklerini muhafaza etmekle birlikte- kimi açılardan farklılık gösterdiğini söylemek gerekir. Kapitalizmin zaman içindeki gelişimini incelemek, bu bağlamda, söz konusu belirgin farklılıkları dikkate alan teorik bir dönemleştirme girişimi doğrultusunda mümkün olacaktır. Böyle bir dönemleştirme girişiminin en azından asgari düzeyde göz ardı etmemesi gereken şey ise kapitalist gelişimin eşitsiz ve düzensiz olduğu gerçeğidir.

⁷²⁹ HARVEY (2008), s. 24.

⁷³⁰ NEGRI (2006), s. 19.

Bu nedenle kısaca, eşitsiz ve düzensiz gelişme kavramlarının kısaca ne anlama geldiğinden söz edilmelidir.

1. Eşitsiz ve Düzensiz Gelişme Kavramları

a) Eşitsiz Gelişme Kavramı

Eşitsiz gelişme kavramına göre, “dünya ölçeğindeki kapitalist gelişmeyi belirleyen kapitalist üretim tarzı, verili bir anda, ücretli emek ile sermaye arasındaki üretim ilişkisinin özgül biçiminde, bölgesel ve sektörel olarak farklılık gösterir”⁷³¹. Bu tespit, basite indirgenecek olursa, kapitalist üretim tarzının belirli bir dönem içinde dünyanın her bölgesinde aynı gelişmişlik seviyesine ulaşamayacağı anlamına gelir. Söz gelimi gelişmiş merkez sanayi ülkeleri, gelişmekte olan çevresel ülkelere göre kapitalist üretim tarzının ulaştığı seviye (teknik, refah vs.) bakımından daha ileri noktadadır⁷³². İşte bu farklılık kendisini kapitalist toplumlarda, gelişmişlik-az gelişmişlik kutuplaşması, eş deyişle *az gelişmişlik* sorunu olarak ortaya koyar. Fakat belirtmek gerekir ki, farklı kapitalist toplumsal formasyonlar arasındaki bu eşitsizlik kendiliğinden ortaya çıkan bir durum değil dünya ölçeğinde kapitalist ekonominin bir ürünüdür⁷³³. Söz konusu kutuplaşma gelişmiş ülkelerce kapitalist gelişimin belirli bir döneminde yapılandırılan iş bölümünce belirlenmiştir.

“Dünya çapında bakıldığında, az gelişmişlik ve gelişme birbirini gerektiren iki kutuptur. Bir yanda, gelişmiş ülkelerin gelişmesi, bütün az gelişmiş olarak anılan ülkelerin toplumsal artığının önce yağma edilmesine, daha sonra da sistematik

⁷³¹ Folker FRÖBEL, Jürgen HEINRICHS, Otto KREYE (1985), “Günümüz Kapitalist Dünya Sisteminde Eşitsiz ve Düzensiz Gelişme”, Çev. Ümit Kıvanç, **Kriz, Neoliberalizm ve Reagan Dosyası**, İstanbul: Alan Yayıncılık, s. 10.

⁷³² FRÖBEL, HEINRICHS, KREYE (1985), s. 10.

⁷³³ Samir AMIN (2014), **Theory is History**, Springer, s. 78.

biçimde gelişmiş ülkelere aktarılmasına ('eşitsiz mübadele' ve kar transferi yoluyla) dayanır. Öte yanda, az gelişmişliğin kendisi de bu yağma ve aktarımın ürünüdür; yatırılabilir artığın ülke dışına transferi gelişmeyi engeller. Böylece, kapitalizmin dünya çapındaki gelişmesi sürecinde bir kutupta gelişme, öteki kutupta az gelişmişlik çıkar ortaya"⁷³⁴.

Şu hâlde, Samir Amin'in de belirttiği gibi, gelişmişlik ve az gelişmişlik bir madalyonun iki yüzüdür: kapitalist yayılma/genişleme"⁷³⁵. Söz konusu süreç, tam da bu nedenle gelişmiş kapitalist toplumsal formasyonların, az gelişmiş formasyonlarla emperyalizm aracılığıyla girdikleri etkileşim içinde belirlenir"⁷³⁶. Bu nedenle, kapitalist üretim tarzının gelişim süreci mutlaka emperyalizm olgusunun hesaba katılarak incelenmelidir. Aynı şekilde, gelişmiş toplumsal formasyonların az gelişmiş dünya ile girdiği etkileşimin biçimleri de zaman ve mekâna göre değişebileceği için emperyalizmin aldığı tarihsel biçimler birbirlerinden farklılaşacaktır"⁷³⁷.

b) Düzensiz Gelişme Kavramı

Eşitsiz gelişme kavramı yukarıdaki gibi özetlenebilirken, *düzensiz gelişme* kavramına göre, "kapitalist gelişmenin, ekonomik büyüme oranları gibi kıstaslarla ölçülen ritmi, zaman içinde çoğu kez periyodik olarak gerçekleşen, büyük dalgalanmalar gösterir"⁷³⁸. Düzensiz gelişme kavramı, kapitalist üretim tarzı içinde uzun süreli dalgalanmalara ve nihayetinde yapısal dönüşümlere neden olan krizlere işaret etmektedir. Özellikle de

⁷³⁴ Sungur SAVRAN (1986), "Az Gelişmişlik: Eşitsiz ve Bileşik Gelişme", **Onbirinci Tez Kitap Dizisi içinde**, Sayı 3, ss. 53-4.

⁷³⁵ AMIN (2014), s. 77.

⁷³⁶ Haldun GÜLALP (1979), **Yeni Emperyalizm Teorilerinin Eleştirisi**, İstanbul: Birikim Yayınları, s. 40.

⁷³⁷ GÜLALP (1979), s. 41.

⁷³⁸ FRÖBEL, HEINRICHS, KREYE (1985), s. 10.

sanayi devrimi sonrası kapitalist üretim ve birikimin çelişkilerinden kaynaklanan krizler, periyodik diziler içinde art arda gelmişlerdir⁷³⁹. Birikim sürecinde ortaya çıkan tikanıkların yeni dönüşümlere ve yapılanmalara yol açmaları, dünya ekonomisindeki makro düzeydeki yapı ve süreçlerin büyük oranda birikim modellerince belirlendiğini gösterir⁷⁴⁰. Söz gelimi kapitalizmin büyük ölçekteki ilk krizi olarak sayılabilecek, tarımsal ürün fazlasının satılamamasıyla kendisini gösteren 1873 tarihli kriz⁷⁴¹, Büyük Britanya ve Avrupa’da sanayi devriminin tamamlandığına işaret eder ve 1895’e kadar sürecek ağır bir depresyon sürecinin fitilini ateşler⁷⁴². Dolayısıyla kapitalizmin gelişimi sermaye birikiminin uluslararası yönünden ayrı düşünülemez: Kapitalist birikimin tarih boyunca aldığı her özgül biçim birikimin ulusal sınırların dışına itme eğilimleri taşır⁷⁴³. Bu, bir yandan merkez ülkelerde gerçekleşen sermaye birikiminin çevresel formasyonlarda gerçekleşmeyebileceğini; diğer yandansa kapitalist gelişimin, genel olarak dünya ölçeğinde sermaye birikiminin baskın ve ona engel teşkil eden veçheleri bağlamında tarihsel aşamalar olarak düşünülmesi gerektiğini gösterir⁷⁴⁴. Ayrıca, kapitalist üretim tarzının ya da kapitalist gelişimin bu uzun dönemler içinde geçirdiği

⁷³⁹ FRÖBEL, HEINRICHS, KREYE (1985), s. 11.

⁷⁴⁰ Sinan SÖNMEZ (2005), **Dünya Ekonomisinde Dönüşüm**, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, s. 18. Sönmez’i takiben, sermaye birikim sürecinin yapısal olarak istikrarlı olduğu dönemler 1850-72 (73), 1896-1913, 1944-67 (68); istikrarsız olduğunu dönemler ise 1874-95, olan 1914-33 (İkinci Dünya Savaşı’nın bitimine kadar uzatılabilir) ve 1967 (68) sonrası olarak düşünülebilir. Bkz. SÖNMEZ (2005), s. 19.

⁷⁴¹ Oya KÖYMEN (2014), **Sermaye Birikirken: Osmanlı, Türkiye, Dünya**, İstanbul: Yordam Kitap, s. 35.

⁷⁴² Georg FÜLBERTH (2018), **Kapitalizmin Kısa Tarihi**, Çev. Sadık Usta, İstanbul: Yordam Kitap.

⁷⁴³ GÜLALP (1979), s. 41.

⁷⁴⁴ GÜLALP (1979), s. 41.

aşamalar, sermayenin emek üzerindeki boyunduruğunun temel tarihsel biçimlerinin kavranışının somutlaşması bakımından da önem taşımaktadır.

2. Kapitalist Gelişmenin Ana Evreleri

Kapitalizmin gelişimine dair akla gelen ilk olgu kuşkusuz sanayi devrimidir ve bu nedenle en temel ayrımın, modern endüstri/sanayi döneminin manifaktür döneminden ayrılması olduğu belirtilebilir⁷⁴⁵.

Paul Sweezy'nin belirttiği gibi, Marksist ekonomi politik ve iktisat tarihi literatüründe kapitalist gelişmenin -yirminci yüzyıla değin- üç temel döneme ayrılabilmesine dair yaygın bir görüş mevcuttur⁷⁴⁶. İlk uzun dönem, Marx'ın manifaktür dönemi olarak tanımladığı, on altıncı yüzyıldan başlayarak on sekizinci yüzyıla kadar uzanan merkantilizm dönemi; ikinci uzun dönem önceleri tekstil ticaretine dayanmakla beraber sanayi devrimiyle gelişen ve liberalizmin başlangıç dönemi olarak düşünülebilecek olan rekabetçi kapitalizm dönemi; üçüncü uzun dönemse on dokuzuncu yüzyılın son çeyreğiyle başlayan tekelci kapitalizm, ya da Lenin'in adlandırmasıyla emperyalizm dönemidir⁷⁴⁷.

İlk dönemi, gelişmeye başlayan kapitalist iş bölümünün yanı sıra birikimin esas olarak ticaret, tarım ve madencilik faaliyetleriyle gerçekleşmesi ayırt edici bir biçimde

⁷⁴⁵ Bkz. John WEEKS (1985/86), "Epochs of Capitalism and the Progressiveness of Capital's Expansion", **Science & Society**, Vol. 49, No. 4, s. 416 vd.

⁷⁴⁶ Bkz. Paul SWEEZY (1981), **Four Lectures on Marxism**, New York: Monthly Review Press, s. 36 vd; John Bellamy FOSTER, Robert W. MCCHESENEY (2011), "Tekelci-Finans Sermayesi ve Birikimin Çelişkisi", Çev. Abdullah Ersoy, **Kapitalizmin Finansal Krizi: Büyük Finansal Krizin Nedenleri ve Sonuçları**, Abdullah Ersoy (Der.), Ankara: İmaj Yayınları, ss. 25-26.

⁷⁴⁷ FOSTER, MCCHESENEY (2011), s. 26.

tanımlar⁷⁴⁸. İkinci dönem sanayinin hızlı bir biçimde büyümesiyle ve modern sanayiye dayalı ticaretin yayılabilmesi amacıyla devasa boyuttaki ulaşım ve iletişim altyapısının kurulmasıyla nitelenebilir. Bu dönemde ayrıca, bir yandan sermayeler arasında şiddetli bir rekabetin bulunduğunu belirtmek gerekir. Üçüncü dönem olan tekelci kapitalizm ya da şirket kapitalizmi ise sermayenin daha önce başlamış olan merkezileşmesi ve yoğunlaşması sürecinin hızlanmasıyla, işletme organizasyonunda anonim şirket biçiminin egemen olmasıyla ve sanayi şirketlerinin hisse senetleri üzerine bir piyasanın ortaya çıkmasıyla tanımlanabilir⁷⁴⁹. Lenin ise bu aşamayı aşağıdaki özellikleri taşıyan kapitalizmin son aşaması olarak tanımlamıştır:

“1) üretim ve sermayenin yoğunlaşmasının, ekonomik yaşamda belirleyici rolü oynayan tekelleri yaratacak yüksek bir gelişme aşamasına ulaşmış olması; 2) Banka sermayesiyle sanayi sermayesinin iç içe geçip kaynaşması ve bu ‘mali sermaye’ temelinde bir mali oligarşinin oluşması; 3) Meta ihracından farklı olarak sermaye ihracının özellikle büyük bir anlam kazanması; 4) Dünyayı kendi aralarında paylaşan uluslararası tekelci kapitalist birliklerin oluşması; ve 5) Yeryüzü topraklarının kapitalist büyük güçler arasında paylaşılmasının tamamlanması”⁷⁵⁰.

Bununla birlikte, Samir Amin’in gelişmişlik-az gelişmişlik kutuplaşması çerçevesinde yaptığı merkantilizm (1500-1600), klasik dönem (sanayi devrimi ve sonrası), savaş sonrası (1950-1990) ve yakın dönem ayrımına da değinmek gerekir⁷⁵¹. Amin, ilk dönemde bir yandan Atlantik ülkelerinde egemen ticaret sermayesinin oluştuğunu, diğer

⁷⁴⁸ FOSTER, MCCHESENEY (2011), s. 26.

⁷⁴⁹ FOSTER, MCCHESENEY (2011), s. 26.

⁷⁵⁰ LENIN (2005), 119.

⁷⁵¹ Samir AMIN (1999), **Küreselleşme Çağında Kapitalizm**, Çev. Vasıf Erenus, İstanbul: Sarmal Yayınevi, ss. 13-4.

yandan işlevi ticaret sermayesinin birikim mantığına itaat etmek olan çevre bölgelerin ortaya çıktığı yazar⁷⁵². İkinci dönemde, yukarıda özetlenen eşitsiz iş bölümü ve gelişmişlik- az gelişmişlik (merkez-çevre) kutuplaşması hızlanmış ve artmıştır⁷⁵³. Üçüncü dönemde ise, çevre ülkelerin göreceli sanayileşmesi ve “eş zamanlı olarak merkezi ulusal üretim sistemlerinin gittikçe artan biçimde parçalanması ve bunların bütünleşmiş dünya üretimini oluşturan unsurlar olarak yeniden birleşmeleri” söz konusu olmuştur⁷⁵⁴.

Amin’in düşüncesine yakın başka bir dönemleştirme Ankie Hoogvelt’inki sayılabilir: Hoogvelt kapitalist gelişimi; 1500-1800 merkantil dönem, 1800-1950 sömürgeci dönem, 1950-70 yeni-sömürgeci dönem, 1970 sonrası ise post-emperyalizm ismiyle dönemleştirmektedir⁷⁵⁵. Yine az gelişmişlik sorunu bağlamında David P. Levine’in ayrımlarına dikkat çekilebilir. Levine kapitalist gelişimi, “her biri, ona egemen olan süreç ve özellikle birikim karşısında ona özgü engel ile tanımlanan üç aşamaya” ayırır: ilkel birikim, mutlak yoğunlaşma, tekelci kapitalizm⁷⁵⁶.

Öte yandan bu dönemleri, sermaye-devlet bağıntısının aldığı temel tarihsel biçimler bakımından da yorumlamak mümkündür. Bu bağlamda, küresel kapitalist sisteme içkin karmaşık ve çok yönlü bir ilişki olarak sermaye-devlet ilişkisinin, sistemin kalbindeki

⁷⁵² AMIN (1999), s. 14.

⁷⁵³ AMIN (1999), s. 14.

⁷⁵⁴ AMIN (1999), s. 14.

⁷⁵⁵ Ankie HOOGVELT (2001), **Globalization and the Post-Colonial World: The New Political Economy of Development**, Baltimore: The John Hopkins University Press, ss. 16-17.

⁷⁵⁶ David P. LEVINE (1975), “The Theory of the Growth of the Capitalist Economy”, **Economic Development and Cultural Change**, Vol. 24, Issue 1, s. 51 vd.

değişimlere bağlı tarihsel evreleri kat ettiği söylenebilir⁷⁵⁷. Sermaye-devlet bağıntısı, meta üretimi ve ticaretinin genelleştiği on yedinci ve on sekizinci yüzyılların merkantil sermayesi ile mutlakiyetçi devlet arasındaki ilişkiden, on dokuzuncu yüzyıldaki liberal devlete ve erken sanayi sermayesi ilişkisine; oradan, aşamalı olarak, tekelci sermaye dönemiyle yirminci yüzyılın ilk üç çeyreği içindeki geç sanayi sermayesi-refah devleti arasındaki ilişkiye; buradan da nihayet son kırk yılın finansal sermaye ve neoliberal devlet ilişkisine evrilmiştir⁷⁵⁸.

⁷⁵⁷ Bastiaan VAN APELDOORN, Nana De GRAAFF, Henk OVERBEEK (2012), “The Rebound of the Capitalist State: The Rearticulation of the State–Capital Nexus in the Global Crisis”, **Globalizations**, Vol. 9, No. 4, s. 468.

⁷⁵⁸ VAN APELDOORN, GRAAFF, OVERBEEK (2012), s. 468. Bu son dönemde küreselleşme adı verilen uluslararasılaşma süreci bağlamında, ulus-devletin küresel düzene daha bağımlı hale geldiği görülmektedir. Bkz. Bülent ALGAN (2006), “Değişen Egemenlik Anlayışı ve Küreselleşme Bağlamında İnsan Hakları”, **Kazancı Hakemli Hukuk Dergisi**, Sayı 27-28, s. 84.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KAPİTALİST ZORUN NEOLİBERAL RESTORASYONU AÇISINDAN

HANEHALKI BORÇLULUĞU

Tezin bu bölümünde ilk olarak, kapitalizmin *neoliberalizm* olarak adlandırılan döneminin genel hatlarıyla tanımlanması ve bu dönemin ayırt edici niteliklerinin kısaca belirlenmesi amaçlanmaktadır. Bununla birlikte, finansallaşma altında işçilerin krediler ve kredi kartları vasıtasıyla girdikleri borç ilişkilerinin, hangi bakımdan salt ekonomik bir ilişkiye değil de politik bir ilişkiye tekabül ettiği incelenecektir. Hanehalkı borçluluğu (tüketici kredileri, kredi kartları, öğrenim kredileri vs.), şu ana kadar kuramsal matrisi haritalandırılan kapitalist zorlama biçiminin ekonomik ve ekonomi-dışı boyutlarının etkileşimini net bir biçimde ortaya koyan çarpıcı ve güncel bir örnektir.

I. Temel Boyutlarıyla Neoliberalizm ve Neoliberal Borç Rejimi

A. Neoliberal Akılsallık/Rasyonalite

Eleştirel sosyal ve siyasal teori literatüründe, neoliberalizmin nasıl tanımlanacağına, eş deyişle, bu kavramın tam olarak neyi ifade ettiğine dair birçok tanım, yorum ve değerlendirme bulunmaktadır⁷⁵⁹. Bu tanım ve değerlendirmeler, çoğu zaman ortak paydalarda buluşmakla birlikte kimi ayırt edici unsurlara temas etmek suretiyle birbirlerinden farklılaşırlar. Kimi zaman kavramın, Fordist düzenlemenin ve Keynesçi ekonomi modelinin girdiği krizi takiben ekonomi politikalarında yaşanan temel-yapısal dönüşüme ve bu politikaların kararlı devamlılığına ya da kapitalizmin iş üstündeki

⁷⁵⁹ Bkz. Damien CAHILL, Martijn KONINGS (2019), **Neoliberalizm**, Çev. Onur Orhangazi, Ankara: Ütopya Yayınevi, ss. 13-33; Damien CAHILL, Melinda COOPER, Martijn KONINGS, David PRIMROSE, “Introduction: Approaches to Neoliberalism”, **The SAGE Handbook of Neoliberalism**, Damien Cahill, Melinda Cooper, Martijn Konings and David Primrose (Ed.), s. xxv vd.

ideolojisine işaret ettiği görülürken; kimi zamansa çok daha geniş bir anlamda, bireylerin gündelik hayatları ve davranış kalıplarına kadar nüfuz eden sistemik bir dönüşümü ifade ettiği gözlemlenmektedir. Söz gelimi, Pierre Dardot ve Christian Laval, *Dünyanın yeni Aklı* başlıklı eserlerinin hemen başında, neoliberalizmin “mali [bir] krizle birlikte yok olup gidecek geçici bir ideoloji olmadığı gibi; ticarete ve maliyeye başat yer veren bir iktisadi politika da” olmadığını yazar⁷⁶⁰. Yazarlara göre neoliberalizm, bunlardan çok daha fazlası, mevcut “yaşama, hissetme ve düşünme biçimimizdir. Söz konusu olan tam da varoluşumuzun biçimidir, yani itildiğimiz davranma biçimi, başkalarıyla ve kendimizle ilişki kurma biçimimizdir”⁷⁶¹. Dardot ve Laval’a göre, bir yaşam normu olarak neoliberalizm, toplumsal varoluşun şimdisine kendisini çeşitli yollarla dayatmaktadır: Herkesin genelleşmiş bir rekabet evreninde yaşaması, toplumsal ilişkilerin piyasa modeline göre koşullandırılması, bireylerin kendilerini birer şirket olarak tahayyül etmeleri, iktidarın neoliberal güçler tarafından fethedilmesi, toplumsal ilişkilerin bireyselleştirilmesi ve zenginler ile yoksullar arasındaki uçurumun derinleştirilmesi, yeni bir öznellik tipinin yaratılması vs⁷⁶². Bu gibi olgular hep birlikte, ikiliye göre, *dünyanın yeni aklını* oluştururlar: Neoliberalizm günümüzün yeni akılsallığıdır⁷⁶³. Bir başka ifadeyle, neoliberalizm, insanların evrensel bir rekabet ilkesi doğrultusunda yönetilmesinin yeni aklını belirleyen söylemlerin, düzeneklerin ve pratiklerin bir bütünüdür⁷⁶⁴.

⁷⁶⁰ Pierre DARDOT, Christian LAVAL (2018), **Dünyanın Yeni Akl: Neoliberal Toplum Üzerine Deneme**, Çev. Işık Ergüden, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, s. 1.

⁷⁶¹ DARDOT, LAVAL (2018), s. 1.

⁷⁶² DARDOT, LAVAL (2018), s. 1.

⁷⁶³ DARDOT, LAVAL (2018), ss. 1-2.

⁷⁶⁴ DARDOT, LAVAL (2018), s. 2.

Benzer bir değerlendirmeyi Wendy Brown'un dile getirdiğini söylemek mümkündür. Brown *Halkın Çözülüşü* neoliberalizmin, halk yönetimi olarak demokrasinin iini boşalttığını ve demokrasiye piyasa değerlerini kuşanarak hücum ettiğini belirterek, böylesi tahrip edici bir etkinin, neoliberalizmin "bir dizi ekonomi politikasından, bir ideolojiden ya da devletle ekonomi arasındaki ilişkiye yeni bir düzen getirilmesinden farklı bir şey" olduğuna işaret ettiğini yazar⁷⁶⁵. Brown'a göre neoliberalizm, aynı anda hem normatif bir akıl düzeni hem de bir yönetim rasyonalitesidir: Yalnızca insan faaliyetinin kendisi değil, bu faaliyetlerin gerçekleştiği saha ve girişimler, ilgili düzen ve rasyonalite uyarınca, "ekonomik olana dair bir imge doğrultusunda" dnřmektedir⁷⁶⁶. Foucault'nun da altını çizdiği gibi, neoliberal yönetimsellik toplumun düzenlenişinin, eş deyişle yönetim icrasının bizatihi kendisinin piyasa ekonomisinin ilkelerine göre biçimlendirilmesini ifade eder⁷⁶⁷. O halde, neoliberal aklın ve yönetim rasyonalitesinin en ayırıt edici niteliğinin, belirli bir *ekonomikleştirme* ediminde temellendiği söylenebilir:

“[G]önümüzde devlet idaresinde ve iş yerinde, hukuk sahasında, eğitimde, kültürde ve gündelik faaliyetlerin muazzam bir kısmında hazır ve nazır bulunan neoliberal aklın, demokrasinin kurucu unsurlarının belirgin siyasal karakterini, anlamını ve işleyişini ekonomikleştirdiğini ne sürüyorum”⁷⁶⁸.

Belirtmek gerekir ki, Dardot, Laval ve Brown'ın -burada yzeyssel bir biçimde değindiğimiz- neoliberalizm kavrayişlarındaki temel vurgu olan akılsallık vurgusu, esas olarak Michel Foucault'nun 1978-79 yıllarında verdiği *Naissance de la Biopolitique*

⁷⁶⁵ Wendy BROWN (2018), **Halkın Çözülüşü: Neoliberalizmin Sinsi Devrimi**, ev. Barış Engin Aksoy, İstanbul: Metis Yayınları, s. 9.

⁷⁶⁶ BROWN (2018), ss. 9-10.

⁷⁶⁷ Michel FOUCAULT (2015), **Biyopolitikanın Doğuşu, Collge de France Dersleri 1978-79**, ev. Alican Tayla, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, s. 104 vd.

⁷⁶⁸ BROWN (2018), s. 17.

(*Biyopolitikanın Doğuşu*) derslerinde içerilen neoliberalizm analizine dayanmaktadır. Foucault burada daha en başta, ders boyunca katedeceği neoliberalizm analizinin belirli bir temaya, yönetim sanatı temasına dahil olduğunun işaretini vermektedir. Bu temayı Foucault, “politik hükümranlığın icrasında yönetim pratiğinin akılsallaştırılmasının incelenmesi” olarak zetler⁷⁶⁹. Daha önce geliştirmeye başladığı ynetimsellik⁷⁷⁰ analizine bağlı kalarak Foucault, neoliberal düzenin nasıl işlediğini, neoliberalizmin

⁷⁶⁹ FOUCAULT (2015), s. 4.

⁷⁷⁰ Foucault yönetimsellik sözcüğünü üç farklı anlamda kullandığını söylemektedir: “1. Hedefi nüfus, temel bilgi biçimi ekonomi politik ve esas teknik araçları güvenlik aygıtları olan bu çok spesifik ama karmaşık iktidar biçiminin uygulanması sağlayan kurumlar, prosedürler, analizler ve düşünceler, hesaplar ve taktiklerden oluşan bütün. 2. Bir yanda tüm spesifik yönetim aygıtları dizisinin oluşumu, öte yanda da tüm bir bilgi kompleksinin gelişimiyle sonuçlanan ve yönetim olarak adlandırılabilir bu iktidar türünü uzun bir süre içinde ve tüm Batı’da diğer tüm biçimler üzerinde üstünlük kurmaya götüren eğilim. 3. On beşinci ve on altıncı yüzyılda idari devlete dönüşmüş olan ortaçağ adalet devletinin yavaş yavaş ynetimselleştiği süreç ya da sürecin sonu. Bkz. Michel FOUCAULT (2005), “Yönetimsellik”, **Entelektüelin Siyasi İşlevi. Seçme Yazılar: 1**, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, s. 285. Bununla birlikte toparlayıcı bir yönetimsellik tanımı zkan Agtaş’ın *Ceza ve Adalet* başlıklı kitabında bulunmaktadır: “Yönetimsellik, tekil insan varlıklarına yönelen, her birine ulaşmayı, her birini katetmeyi deneyen bireyselleştirici tekniklerle, onları aynı zamanda türsel varlıklar olarak tanıyıp kolektif bir varoluşun düzlemine kaydeden, tümel bir takım adlara sahip olmalarını, ona uygun şekilde idare edilebilmelerini sağlayan bütünselleştirici teknikleri birleştiren, bunu siyasetin bir konusu ve devletin bir sorunu haline getiren iktidar mekaniğinin adıdır bir bakıma. Bkz. zkan AGTAş (2013), **Ceza ve Adalet**, İstanbul: Metis Yayınları, s. 219. Yine aynı eserde, Foucault’nun düşüncesindeki *devletin ynetimselleşmesi* teması için bkz. AGTAş (2013), ss. 213-225. Ayrıca bkz. Thomas LEMKE, **Politik Akılın Eleştirisi: Foucault’nun Modern Yönetimsellik özümlemesi**, ev. Özge Karlık, Ankara: Phoenix, 2016, s. 183 vd; William WALTERS, **Governmentality: Critical Encounters**, London: Routledge, 2012, ss. 10-13; Utku ÖZMAKAS, **Biyopolitika: İktidar ve Direniş (Foucault-Agamben-Hardt, Negri)**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.

Alman ve Amerikan kökenlerine inerek tespit etmeye çalışır⁷⁷¹. Brown'a göre Foucault, eleştirel düşünürlerin neoliberalizmi Küresel Kuzey'in Küresel Güney'e dayattığı bir ekonomik rejim⁷⁷² olarak dikkate aldıkları ve dolayısıyla neoliberalizmin gelişmiş ülkelerdeki biçimini ıskaladıkları bir dönemde, liberalizmin 1950'lerden itibaren "nasıl neoliberalizme dönüşmekte olduğunun, kuramın siyaset pratiğine ve aklına nasıl sızdığıнын, neoliberalizmin kurtlarının hegemonik bir Keynesçiliğin bağırsaklarında nasıl yaşadığının, hatta 1960'larda kaç tane Avrupa ülkesinin refah devletçiliğini neoliberal ilkelerle harmanlamaya başlamış olduğunun izlerini sürer"⁷⁷³. Foucault gerçekten de, neoliberalizmin teorik ve entelektüel uzamının (aşağıda *entelektüel bir proje olarak neoliberalizm* biçiminde tanımlanacaktır) önemli bir bölümünü, eş deyişle, liberalizmin yaşadığı bu dönüşümün Alman ordoliberallerinin, Friedrich Hayek ve Milton Friedman gibi düşünürlerin entelektüel/teorik faaliyetleriyle nasıl irtibatlandığını görece erken bir

⁷⁷¹ Foucault şöyle yazıyor: "Günümüzde liberal, ya da neoliberal düzen nasıl işliyor? Farklı köken ve tarihlere sahip belli başlı iki şekilde karşımıza çıkıyor. Birincisi, Weimar Cumhuriyeti'nden, 1929 krizinden, Nazizmin gelişmesinden ve sonra da eleştirisinden, son olarak da savaş sonrasında yeniden yapılanmadan gelen Alman kökeni. Diğeri ise, New Deal politikasının, Roosevelt'in eleştirilmesine, özellikle de savaş sonrasında federal müdahaleciliğe, özellikle Truman, Kennedy ve Johnson gibi Demokratlar tarafından geliştirilen yardım programlarına karşı oluşan Amerikan neoliberalizmin. Nispeten kabaca ayrıştırdığım bu iki neoliberalizmin arasında tabii ki ortak noktalar, etkileşimler var. Bunların başında da ortak düşman, en büyük karşıt doktrin olarak Keynes geliyor". Bkz. FOUCAULT (2015), s. 66.

⁷⁷² "Kuzey-Güney eşitsizliklerini şiddetlendirirken yeniden yapılandıran, sömürgecilik sonrası dönemde Güney'i yeniden ucuz kaynak, emek ve üretim pınarı haline getiren, darbelere, zalim diktatörlüklere verilen desteklere ve diğeri siyasi müdahalelere tam bir uyum gösteren, IMF, Dünya Bankası ve Dünya Ticaret Örgütü yönetişimi ve nihayetinde NAFTA benzeri ticaret anlaşmalarının yumuşak gücüyle de gerçekleştirilebilen bir şey". Bkz. BROWN (2018), s. 59.

⁷⁷³ BROWN (2018), s. 59.

zamanda net ve ayrıntılı bir biçimde ortaya koymuştur. Fakat belirtmek gerekir ki, Foucault'nun neoliberalizm analizinin zayıflığının önemli bir nedeni de budur: Foucault'nun *daha az ve incelikli yönetme* ya da *yönetimsel aklın kendisinde daha az devlet* stratejisi olarak kabaca formüle edebileceğimiz (neo)liberal yönetimsellik kavrayışı⁷⁷⁴ bir yandan bu düşünürlerin, (refah) devlet(in)e göre daha az zorlayıcı bir alan

⁷⁷⁴ Foucault'ya göre 16. yüzyılda ortaya çıkan ve 18. yüzyılın ortasında dönüşüme uğrayan temel yönetimsel akıl devlet aklıdır (“yönetimsel aklın adına devlet denen bir şeye göre ayarlayan bir akılsallık”). Aynı zamanda 17. Ve 18. Yüzyılın başındaki polis devletinin temel ilkesi olarak devlet aklı, devletin gücünü, zenginliğini artırmak, devletin sınırsız büyümesini sağlamaktır. Foucault devlet aklına odaklanan bu yönetim sanatına dair şöyle yazar: “Devlet, ya da devlet aklını hedefleyen yönetim, dış ilişkilerinde, yani diğer devletlerle ilişkilerinde kendisine nispeten sınırlı hedefler koyar. Bu da, diğer devletlere göre emperyal bir statüye ulaşmak, hem tarih kapsamında hem de tanrısal olarak belirleyici bir rol oynamak isteyen Orta Çağ'daki yönetici ve hükümdarların kendilerine çizdikleri ufuk, proje ve amaçlardan farklı bir durumdur. [...] Buna karşılık, günümüzde iç politika dediğimiz düzeyde, polis devleti ne anlama geliyor? Bu açıdan baktığımızda tam tersine, sınırsız diyebileceğimiz bir amaç, ya da amaçlar dizisi anlamına geliyor. Çünkü polis devletinde yöneticilerin görevi sadece grupların ve kendilerine özgü konumlarıyla bireylerin sorumluluğunu üstlenmekten ibaret değildir, bunun yanında bireylerin en ince ayrıntısına kadar bütün eylemlerin sorumluluğunu da kapsar”. Foucault'ya göre, ilgili sınırsızlık mutlak değildir ve büyük ölçüde kamu hukuku tarafından dışsal bir biçimde sınırlanır. Bkz. FOUCAULT, 2015, s. 6 vd. Fakat 18. yüzyılın ortalarından itibaren yönetimsel akılda, Foucault'nun *ekonomi politiğin* etkisi olarak tespit ettiği bir dönüşüm gerçekleşir ki, bu dönüşüm liberalizmin yönetimsel aklının ortaya çıkışıdır. Burada söz konusu olan artık yönetimsel aklın kendisini içeriden sınırlaması ve düzenlemesidir. Bu yeni yönetimsel akıl, yönetim yetkisinin icrasını dışarıdan değil içeriden kısıtlaması bakımından yeni bir şeydir fakat Foucault ekler: “Ancak bu da belli bir noktaya doğru, zira bu yönetim sanatının, geçen sefer bahsettiğim devlet aklını iptal ettiği, sildiği, ortadan kaldırdığı, ona dair bir *Aufhebung* yarattığı sanılmasın. Bu yönetim sanatı, ya da asgari yönetme sanatı, azami ve asgari arasında, asgariye daha yakın bir konumda yönetme sanatı aslında devlet aklını geliştiriyor ve bir

biçiminde sundukları piyasa kavrayışını -haliyle de (neo)liberal düşünürlerin benimsedikleri biçimiyle zorunluluklar alanı devlet-serbestlikler alanı piyasa dikotomisini- dolaylı olarak benimsemekte, diğer yandansa neoliberalizmin Şili'deki gibi -göz ardı edilmesi masum olmayan- *daha az ve incelikli yönetme stratejilerine* değil de bizatihi militarist şiddete ve *daha çok devlet* ilkesine bağlı biçimde ortaya çıkan erken deneysel uygulamalarını açıkça görmezden gelmektedir⁷⁷⁵.

anlamda güçlendiriyor. Devlet aklının sürdürülmesinin, tüm hatlarıyla gelişmesini ve mükemmelleştirilmesini sağlıyor. Devlet aklına yabancı, dışarıdan gelen ve onu inkâr eden bir faktör değil, daha ziyade devlet aklının gelişme çizgisinde bir kıvrılma noktası. Kötü bir tabirle “içeride daha az devlet olmasının aklı”, devlet aklının düzenlenme ilkesi, ya da devlet aklının düzenlenmesinde daha az yönetim ilkesi, diyebiliriz” (FOUCAULT, 2015, s. 25). Görüldüğü gibi, her ne kadar devlet aklının uygulamada mükemmelleştirilmesiyle bağına kursa da Foucault, bu yeni yönetimselliğin *daha az yönetim* ve *daha az devlet* ilkesinde temellendiğini söyleyerek (neo)liberal düşünürlerin *piyasanın meşruiyet kazandırdığı devlet yönetimi* düşüncelerinde içerilen en temel kabulü tekrarlamış olur. Gelgelelim, bu durum Foucault'nun neoliberalizmi asgari devlet yönetimi olarak gördüğü anlamını taşımaz. Foucault açık bir biçimde, liberalizmin temel amacının, piyasanın hem devleti hem de toplumu biçimlendirme yetisinin güçlendirilmesi ve genişlemesi olduğunu, neoliberalizmin esasının da “politik iktidarın genel icrasının piyasa ekonomisinin temel ilkelerine nasıl adapte edileceği sorusu” olduğunu söyler. Esas sorun, piyasa ekonomisinin temel ilkelerinin genel yönetim sanatına havale edilmesidir (FOUCAULT, 2015, s. 103-111). Foucault, bunun imkânın ise yine bir müdahalecilikle gerçekleşebileceğini, *Biyopolitikanın Doğuşu*'nda Ordoliberallerin toplumsal müdahalecilik anlayışlarına başvurarak gösterir.

⁷⁷⁵ Bkz. Kévin BOUCAUD-VICTOIRE, “How Michel Foucault Got Neoliberalism So Wrong? An interview with Daniel Zamora”, Trans. Seth Ackerman, **Jacobin Magazine**, 09.06.2019. (Web erişim: <https://jacobinmag.com/2019/09/michel-foucault-neoliberalism-friedrich-hayek-milton-friedman-gary-becker-minoritarian-governments>). (Erişim tarihi: 31.01.2020). Benzer bir şeyi *Gouverner par la dette* [Borçla Yönetmek] kitabında Maurizio Lazzarato da söyler. Lazzarato'ya göre Foucault'nun neoliberal yönetimsellik kavrayışı devletin liberalizmle ilişkisinin güncel biçimleri bakımından kimi

B. Bir Bileşim Olarak Neoliberalizm

Neoliberalizm terimine dair bir başka dikkat çekici yorum için Daniel Rodgers'ın, kavramı “çağımızın dilsel omnivoru” olarak nitelediği makalesine bakılabilir. Rodgers, kavramın bilhassa son dönemde yutucu bir hale geldiğini belirterek, mimariden sinemaya, feminizmden gündelik politikaya kadar her alanda kaçınılmaz bir biçimde karşımıza çıktığını belirtmektedir⁷⁷⁶. Sözcüğün kökenine dair uzun olmayan bir gezinti yaptıktan hemen sonra Rodgers, *neoliberalizm* teriminin dört farklı bağlamda düşünülebileceğini yazar. Rodgers'a göre *ekonomi olarak neoliberalizm* “kapitalizmin tarihindeki bir aşamanın adıdır. Küresel finans sermayesinin dünyanın dört bir yanına yaydığı ekonomik bir rejim manasına gelir”⁷⁷⁷. *Entelektüel bir proje olarak neoliberalizmin önceliği* ise, doğrudan kapitalist sınıfın çıkarlarını gerçekleştirmekten öte, “[g]eç yirminci yüzyılın iktisadi düşüncesinin verimli bir piyasa paradigması etrafında yeniden yapılandırılmasını” sağlamaktır⁷⁷⁸. Friedrich Hayek ve Mont Pelerin Cemiyeti'nin yanı sıra Milton Friedman ve Chicago İktisat Okulu'nun kolektif entelektüel faaliyetlerinin

zafiyetler içermektedir: “İki dersi [*Güvenlik, Toprak, Nüfus ve Biyopolitikanın Doğuşu*] kat eden temel tez, ne olursa olsun, ona yöneltilebilecek eleştirilerden daha çok, 2007'den itibaren kapitalizmi sarsmakta olan olaylarla tepetaklak edilmiştir. Liberalizmin meselesinin [...] mümkün olduğunca az yönetmek olduğu fikri, krizle birlikte büyük ölçüde sorgulanır hale gelmiştir. Neoliberal yönetim, totaliter ya da planlamacı denilen devlet politikalarıyla adeta yarışan otoriter yönetim tekniklerini merkezleştirir ve çoğaltır”. Bkz. Maurizio LAZZARATO, **Borçla Yönetmek**, Çev. Şule Çiltaş, İstanbul: Otonom Yayınları, 2015, s. 80.

⁷⁷⁶ Daniel RODGERS (2019), “Neoliberalizm'in Kullanımları ve Yanlış Kullanımları”, Çev. Utku Özmakas, **Birikim Aylık Sosyalist Kültür Dergisi**, Sayı 367, s. 97.

⁷⁷⁷ RODGERS (2019), s. 100.

⁷⁷⁸ RODGERS (2019), s. 101.

ilgili yeniden yapılandırma projesine etkileri bu bağlamda düşünülebilir⁷⁷⁹. Fakat böyle bir etki, söz konusu entelektüel projenin hedeflerini gerçekleştirmede tam anlamıyla başarılı olduğuna zorunlu olarak işaret etmez⁷⁸⁰. Nitekim Rodgers'ın Angus Burgin'e atıfla belirttiği gibi, "Mont Pelerin grubunun en çarpıcı özelliği ideolojik sağlamlıkları değil, aksine çoklu, tutarsız eğilimlere açık olmaları[dır]"⁷⁸¹. Bu iki bağlam dışında Rodgers; 1970'li yıllarla birlikte yaygınlık kazanmaya başlayan ve küresel iş dünyası bağlantılı ulusal-küresel politikalar eliyle güçlenen siyasaların (*siyasa olarak neoliberalizm*) yanı sıra Michel Foucault'nun neoliberalizm eleştirisinden müllhem Dardot, Laval, Brown çizgisinde içerildiği biçimiyle, neoliberal akıl ve rasyonalitede temellenen *kültürel bir rejim olarak neoliberalizme* dikkat çeker⁷⁸². Rodgers bu son noktada Brown'un ekonomikleştirme temasını kısaca özetlemektedir.

Benzer bir sınıflandırmaya, Alfredo-Saad Filho ve Ben Fine imzalı *Thirteen Things You Need to Know About Neoliberalism* [*Neoliberalizm Hakkında Bilmeniz Gereken On Üç Şey*] başlıklı makalede rastlanabilir. Burada, sıraladıkları on üç maddeden yalnızca ilk beşine değineceğimiz yazarlar, neoliberalizmi temel olarak (i) *savaş sonrası ortaya çıkan*

⁷⁷⁹ Bkz. Philipp MIROWSKI (2009), **The Road From Mont Pelerin The Making Of The Neoliberal Thought Collective**, Cambridge: Harvard University Press; Damien CAHILL (2014), **The End of Laissez-Faire?**, Cheltenham: Edward Elgar, ss. 31-57.; Edward NİK-KHAH, Robert VAN HORN (2016), "The ascendancy of Chicago Neoliberalism", **The Handbook of Neoliberalism**, Simon Springer, Kean Birch, Julie MacLeavy (Ed.), London: Routledge, ss. 27-38; João RODRIGUES (2018), "Embedding Neoliberalism: The Theoretical Practices of Hayek and Friedman", **The SAGE Handbook of Neoliberalism**, Damien Cahill, Melinda Cooper, Martijn Konings and David Primrose (Ed.), London: Sage Publications, ss. 129-142; CAHILL, KONINGS (2019), ss. 18-9.

⁷⁸⁰ CAHILL, KONINGS (2019), ss. 19.

⁷⁸¹ RODGERS (2019), s. 101.

⁷⁸² RODGERS (2019), s. 102.

kapitalizmin gelişiminin yeni bir aşaması olarak tanımlarlar⁷⁸³. İkiliye göre, neoliberalizme, sosyal bilimler literatüründe birbirleriyle ilişkili olan dört yaklaşım mevcuttur. Bunlar; 1) (Neo-)Avusturya iktisat okulu ve monetarizm kaynaklı ekonomik ve toplumsal düşünceler dizisi; 2) bu düşüncelerden esinlenen politikalar, kurumlar ve uygulamalar bütünü; 3) genel olarak sermaye, özel olaraksa finans adına, devlet öncülüğünde emekçilere ve yoksullara karşı bir sınıf saldırısı; 4) kapitalizmin son aşamasındaki, finansallaşma destekli maddi bir toplumsal, politik ve ekonomik üretim yapısı olarak neoliberalizm biçiminde sıralanabilir⁷⁸⁴. Fine ve Saad-Filho, diğerleriyle ortak bir biçimde, neoliberalizmin bir ideolojiye indirgenemeyeceğini, (ii) fakat bununla birlikte siyaset ve ekonomiye dair mevcut koşullar ve benimsenen politikaları *rasyonalize eden bir dizi fikirle* bağlantılı olduğunu belirtir⁷⁸⁵. Avusturya iktisat okulu (Hayek, Ludwig von Mises vs.) ve parasalcı Chicago iktisat okulunun (Friedman) görelî entelektüel etkisine ikili de dikkat çeker. Bir diğer önemli husus, (iii) neoliberalizmin savaş sonrası patlamanın (post-war boom) sorumlusu olarak *Keynesçiliğin tam zıddına indirgenemeyecek olmasıdır*⁷⁸⁶. Gérard Duménil ve Dominique Lévy'nin de belirttikleri gibi, neoliberalizm pek tabii ki Atlantik fordizminin büyük büyüme oranlarına, teknolojik gelişime, alım gücündeki artışa dayalı olan ve düşük işsizlik oranlarıyla birlikte refah sisteminin gelişimi ile de tanımlanabilecek Keynesçi rejiminin kâr oranlarının düşmesiyle girdiği yapısal krizi takip eder:

“Büyüme oranlarının azalması, işsizlik dalgasının yayılması ve enflasyonun giderek artması, bu krizin ana yönlerini oluşturuyordu. İşte, en başta İngiltere ve

⁷⁸³ Ben FINE, Alfredo SAAD-FILHO (2017), “Thirteen Things You Need to Know About Neoliberalism”, **Critical Sociology**, Volume 43, Issue 4-5, s. 686.

⁷⁸⁴ FINE, SAAD-FILHO (2017), s. 686.

⁷⁸⁵ FINE, SAAD-FILHO (2017), s. 688.

⁷⁸⁶ FINE, SAAD-FILHO (2017), s. 689.

ABD’de olmak üzere önce merkez ülkelerde ortaya çıkıp ardından giderek çevre ülkelere ihraç edilen ve neoliberalizm denilen yeni toplumsal düzenin şekillenmesi bu sırada oldu”⁷⁸⁷.

Gerçekten de neoliberalizmin, kapitalizmin 1970li yıllarda derinleşen krizine yanıt olarak yürürlüğe konulan ve “sermaye birikiminin önündeki her türlü engelin ortadan kaldırılması için ülke ekonomilerinin dünya piyasası ile finansal ve ticari serbestleşme temelinde yeni bir eklemlenme sürecine girmesini”⁷⁸⁸ öngören politikalar doğrultusunda temellendiğinin altını çizmek gerekir. Gelgelelim neoliberalizmin bu krizin bir ürünü/sonucu olması, Keynesçiliğin temel ilkelerine bütünüyle zıt bir biçimde yapılandığı manasını taşımaz. Söz gelimi, Keynesçilik çoğu zaman devletin müdahaleci rolüyle tanımlanırken, neoliberalizmde bunun tersine döndüğünü söylemek pek mümkün değildir. Her ne kadar neoliberal küreselleşmenin ideologlarınca ulus-devletlerin müdahaleci olmayan zayıf devletlere dönüşmesi gerektiği dillendirilse de neoliberal taleplerin ve neoliberal küreselleşmenin büyük ölçüde devletler eliyle hayata geçirildiği kolayca gözlemlenebilir. Nitekim, bu tezin ikinci bölümünün sonunda ele alınan kapitalist zorun ekonomik ve ekonomi-dışı veçheleri arasındaki ilişkinin temel ilkeleri neoliberalizm ve neoliberal küreselleşme için de geçerlidir. Neoliberalizmin kısmi “başarısı”, her ne kadar sermaye birikiminde ulus-devletlerin yol açtığı kısıtlamaların

⁷⁸⁷ Gérard DUMÉNIL, Domique LÉVY, “Neoliberal (Karşı) Devrim”, **Neoliberalizm: Muhalif Bir Seçki**, Alfredo-Saad Filho, Deborah Johnston (Der.), İstanbul: Yordam Kitap, 2014, s. 25.

⁷⁸⁸ Pınar BEDİRHANOĞLU, “Türkiye’de Neoliberal Devletin AKP’li Yüzü”, **AKP Kitabı: Bir Dönüşümün Bilançosu**, Ankara: Phoenix Yayınevi, 2009, ss. 39-64. Web erişim:

https://www.academia.edu/7474410/T%C3%BCrkiye_de_Neoliberal_Otoriter_Devletin_AKP_li_Y%C3%BCz%C3%BC. (Erişim tarihi: 12.04.2018).

kaldırılmasıyla, verimsiz piyasaların küçültülmesiyle, sermayenin hızının fiziksel zorluklara karşı kayıtsızlığına yapılan vurguyla ilişkilendiriliyor olsa da eninde sonunda bu başarı devletlerin kapitalist büyümeyi kolaylaştıran ekonomi-dışı ilişkilerdeki değişimleri garanti altına almasıyla ilgilidir⁷⁸⁹. Kapitalizmin siyasi ve ekonomik örgütsel farklılaşmasının neoliberal biçimi dahi, belirtildiği gibi, bunlar arasında artık fiili bir ayırımın bulunduğunu söylemekle aynı şey değildir. Aksine, Panitch ve Gindin'in vurguladıkları gibi, "kapitalizm geliştikçe devletlerin iktisadi hayata müdahalesi - özellikle de özel mülkiyeti, rekabeti, sözleşmeleri kapsayan yasa ve mevzuatın altyapı çerçevesinin oluşturulup yönetilmesi söz konusu olduğunda- her zamankinden daha çok önem kazanmıştır"⁷⁹⁰. Dahası, liberalizmin "geçmiş kariyeri", kapitalist ekonominin başarısının devlet müdahalesi olmadan mümkün olmadığını oldukça net bir biçimde tecrübe etmiştir⁷⁹¹. Colin Crouch'un da belirttiği gibi, liberal kapitalist ekonomi devletin asgari müdahalesiyle başarısız olduğu 1920'lerde ortaya çıkmış, bu başarısızlığı 1929 büyük buhranı takip etmiştir⁷⁹². Oysa, "iktisadi yaşam örgütlenmesinin" sonraki yılları da takiben süregiden üç farklı alternatifi daha istikrarlı bir tablo çizmişlerdi: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'ndeki reel komünizm, Almanya ve İtalya'daki faşizmler, ABD ve İskandinav ülkelerinin yanı sıra kısa bir süre Fransa'da uygulanan "hükümet talep idaresi ve refah devleti inisiyatiflerinin çeşitli kombinasyonları", farklı biçimlerde

⁷⁸⁹ Bob JESSOP, "The 'Return' of The National State in the Current Crisis of the World Market", **Capital & Class**, 34(1), 2010, s. 38.

⁷⁹⁰ PANITCH, GINDIN (2019), s. 21.

⁷⁹¹ Colin CROUCH (2014), **Neoliberalizmin Garip Ölümsüzlüğü**, Çev. Uğur Gezen, İstanbul: Açılım Kitap, s. 19. Ayrıca neoliberalizmi anlayabilmek için liberalizm kavramının içeriğinin -bilhassa 17. ve 18. yüzyıllardaki toplumsal ve sınıflar dönüşümlerden kaynaklanan- evrimine göz atılması gerektiğini ileri süren bir yorum için bkz. CROUCH (2014), s. 16 vd.

⁷⁹² CROUCH (2014), s. 19.

de olsa “devletin gücünü klasik liberalizmde öngörülme­yen biçimlerde kullan[mışlardır]”⁷⁹³. Dolayısıyla liberalizmin müdahaleci olmayan devlet öngörüsü bu gerçek karşısında daha o zamandan ölmüştür ve bu husus onun *neo* varyantı için de geçerlidir. Öyleyse neoliberalizmin, bu son hususla bağlantılı olarak, (iv) basitçe *devletle piyasa arasındaki bir güç ve yer değişimi olarak anlaşılamayacağını* not etmek gerekir⁷⁹⁴. Nitekim tam da bu nedenle Bob Jessop, neoliberalizme geçişte Atlantik fordizminin Keynesçi ulusal refah devletinde yaşanan çok veçheli aşınmanın basitçe daha çok piyasa, daha az devlet olarak formüle edilemeyeceğini yazarak, ulusal devletin bir biçimindeki aşınmanın, genel olarak devletin geri çekilmesiyle bir tutulamayacağını vurgular⁷⁹⁵. Bu konuya geri döneceğim.

Fine ve Saad-Filho’nun neoliberalizme ilişkin olarak dikkat çektikleri (v) beşinci husus ise, indirgenebilir bir ilişki olmasa da *neoliberalizm ve finansallaşma arasındaki ilişki*dir⁷⁹⁶. Finansal sermayenin genişlemesi gerçekten de neoliberal çağın en önemli boyutlarından biridir⁷⁹⁷.

Finansallaşma kavramı, hanehalkları, özel sektör ve devletlerin ekonomik kararlarında finansal alanın ve işlemlerin yaygınlaşarak önem kazanmasına işaret etmekle birlikte;

⁷⁹³ CROUCH (2014), s. 19.

⁷⁹⁴ FINE, SAAD-FILHO (2017), s. 690.

⁷⁹⁵ Bob JESSOP (2005), “Ulusal Ekonomi ve Ulusal Devletin Geleceğini Anlatılmak? Düzenlemenin Yeniden Haritalandırılması ve Yönetişimin Yeniden İcadı Üzerine Düşünceler”, Çev. Ahmet Murat Aytaç **Hegemonya, Post-Fordizm ve Küreselleşme Ekseninde Kapitalist Devlet**, Betül Yayar, Alev Özkazanç (Der.), İstanbul: İletişim Yayınları, 2005, s. 327.

⁷⁹⁶ FINE, SAAD-FILHO (2017), s. 691.

⁷⁹⁷ CAHILL, KONINGS (2019), s. 73.

“finansal güdülerin, finansal piyasaların, finansal aktörlerin ve finansal kurumların ulusal ve uluslararası ekonomilerin artan rolü anlamına gelir”⁷⁹⁸.

Finansın egemenliği, sermayenin uluslararasılaşmasıyla⁷⁹⁹ ve nihayet genel olarak sermaye üzerindeki denetimin kaldırılmasıyla birlikte kurulur. Bilindiği gibi neoliberalizmin uluslararası boyutu, serbest ticaret ve sermayenin uluslararası hareket serbestliğinde temellenir. Serbest ticaret zaten I. Dünya Savaşı sonrası uzun ve aşamalı bir sürecin sonucuyken, sermaye üzerindeki denetim, 1970'lerde ABD'den başlayarak aşamalı olarak ortadan kaldırılmıştır⁸⁰⁰. 1970lerde Keynesçiliğin güçten düşmesini; Keynesçi ekonomik planlamanın hiper enflasyonun, kitlesel işsizliğin, zayıf ekonomik büyümenin, kar oranlarının düşmesinin üstesinden gelememesi⁸⁰¹ ve Bretton Woods sisteminin terk edilmesi sonucunda 80lerdeki dünya para piyasasının hızla büyüyerek bütünleşmesi takip eder⁸⁰². 1990'ların başından itibaren ise, yurtdışından doğrudan yatırımların akışı, ulusötesi şirketlerin büyümesinin bir ifadesi olarak çarpıcı biçimde

⁷⁹⁸ Epstein'dan aktaran Ali Rıza GÜNGEN (2015), “Çevresel Finansallaşma ve Devletin Rolü”, **Finansallaşma, Devlet ve Politik İktisat içinde**, Hakan Mıhçı (Der.), Ankara: Nota Bene Yayınları, s. 19.

⁷⁹⁹ Sermayenin uluslararasılaşması için bkz. Tülay ARIN (1992), “Dünya Düzeni: Emperyalizm Nereye?”, **11. Tez (Kitap Dizisi)**, Sayı 12, s. 51 vd.

⁸⁰⁰ Gérard DUMÉNIL, Domique LÉVY (2011), **The Crisis of Neoliberalism**, Cambridge, MA: Harvard University Press, s. 53.

⁸⁰¹ Werner BONEFELD (2007), “Parasalcılık ve Kriz”, çev. A. Rıza Güngen, **Küreselleşme Çağında Para ve Sınıf Mücadelesi içinde**, Werner Bonefeld, John Holloway (Der), çev. Münevver Çelik, A. Rıza Güngen, Cumhur Atay, A. Serkan Mercan, İstanbul: Otonom Yayınları, s. 69.

⁸⁰² John HOLLOWAY (2007), “Küresel Sermaye ve Ulusal Devlet”, çev. A. Serkan Mercan, **Küreselleşme Çağında Para ve Sınıf Mücadelesi içinde**, Werner Bonefeld, John Holloway (Der), çev. Münevver Çelik, A. Rıza Güngen, Cumhur Atay, A. Serkan Mercan, İstanbul: Otonom Yayınları, s. 157.

artar⁸⁰³: “On dokuzuncu yüzyıldan beridir süre gelen finansal kurumların çarpıcı yükselişi ve buna koşut olarak sermayenin merkezileşmesi, 1980’lere gelindiğinde büyük bir sıçrama yapmıştır. Finansal faaliyetler ve buna karşılık gelen güç, devasa finansal holdinglerde yoğunlaşmıştır”⁸⁰⁴. Oldukça karmaşık bir sürecin ifadesi olan finansallaşmanın bu egemenliği, finansal deregülasyon ve yeniden yapılandırmalar, işçi sınıfının finansal olarak içerilmesi, hükümetlerin ve hane halkının borçluluğunun artmasıyla finansal sermayeye devasa bir faiz akışı sağlamış ve finansal sektörün gelirinin patlamasına neden olmuştur⁸⁰⁵. Öte yandan tüm bu değişim, esaslı bir açıdan sorunlu görünmektedir. Üretken sermayenin aksine finansal faaliyetler, özel serveti yüksek karlı yatırımlara dönüştürürken sınai gelişmenin temeli olan gerçek üretken katkıyla, kısa dönemli finansal rantiyeyi karşı karşıya getirir ki bu bir ölçüde sanayi sermayesinin büyümesinin zarar görmesi anlamını taşır⁸⁰⁶. Finansın büyümesi, bu bağlamda, işlerin tepetaklak olduğu bir vaka olarak değerlendirilebilir:

“Kâğıt ve fiktif paranın muazzam piramidinin büyümesinin sürdürülemez oluşu, basit bir mantık meselesi olarak görünecektir. Bir bakıma, finansın büyümesi dünyayı tepetaklak çevirmek olarak görülür: Parasal ve finansal ilişkileri biçimlendiren gerçek ekonomik üretimin yerine, finans, kontrol edilemeyecek bir duruma geliş olarak algılanır”⁸⁰⁷.

⁸⁰³ DUMÉNIL, LÉVY (2011), s. 53.

⁸⁰⁴ Gérard DUMÉNIL, Dominique LÉVY (2014), “Neoliberal (Karşı) Devrim”, **Neoliberalizm: Muhafif Bir Seçki içinde**, Alfredo-Saad Filho, Deborah Johnston (Der.), İstanbul: Yordam Kitap, s. 31.

⁸⁰⁵ DUMÉNIL, LÉVY (2011), s. 53.

⁸⁰⁶ Suzanne DE BRUNHOFF (2007), “Finans Sermayesi ve Sanayi Sermayesi: Yeni Bir Sınıf Koalisyonu”, Çev. Aslı Zengin, **Kapitalizme Reddiye: Marksist Bir Giriş içinde**, Alfredo Saad-Filho (Haz.), İstanbul: Yordam Kitap, s. 174.

⁸⁰⁷ CAHILL, KONINGS (2019), ss. 73-4.

Bununla birlikte ilgili husus, finansal piyasalarının görece hakimiyetinin basitçe sınırlı sermayenin temel önemini ortadan kaldırdığına işaret etmemektedir⁸⁰⁸. Görüleceği üzere, sanayi sermayesi ile finans sermayesi arasındaki kar dağılımı sorunu, bir çıkar çatışması alanına ait olmakla birlikte, kapitalist sermaye birikimi ikisine de ihtiyaç duymaktadır⁸⁰⁹. Finansal sermayenin hegemonyası bu bakımdan bir anomali değildir; tersine sermaye döngüsünün tamamlanmasını oluşturur⁸¹⁰. Bu bakımdan, esas olarak gelişmiş kapitalist ekonomilerin geçirdiği yapısal dönüşümü tanımlayan finansallaşmayı, bu ekonomilerin finans dışı alanlarından kopuk bir olgu ve süreç olarak ele almak hatalı olacaktır. Costas Lapavitsas'ın altını çizdiği gibi, finansallaşma etrafında ancak finans-dışı sermayelerin davranışlarının, finans işletmeleri ve bankaların faaliyetlerinin ve son olarak işçilerin finansal pratiklerinin bir bütün olarak görülmesiyle kavranabilir⁸¹¹. Finansallaşmanın, özellikle de yakın dönemle bağlantılı bir başka dikkat çeken boyutu ise “sosyal sınıfların genelinde işçilerin ve hanehalkının kişisel gelirlerinin finansallaşması olmuştur”⁸¹². Bu durum, ücretlilerin ve hanehalkının yakın dönemde giderek artan borç yükünü kapsar ve bu artışın bir ölçüde aydınlatılabilmesini sağlar⁸¹³. Finansallaşma olgusunun elinizdeki tez bakımından daha önemli olan bu boyutu ise daha ayrıntılı olarak aşağıda ele alınacaktır.

⁸⁰⁸ DE BRUNHOFF (2007), s. 175.

⁸⁰⁹ DE BRUNHOFF (2007), s. 175.

⁸¹⁰ LAZZARATO, 2015, s. 181.

⁸¹¹ Costas LAPAVITSAS (2019), **Üretmeden Kâr Etmek: Finans Hepimizi Nasıl Sömürüyor?**, Çev. Yasin Emre Kara, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, s. 58.

⁸¹² LAPAVITSAS (2019), s. 60.

⁸¹³ LAPAVITSAS (2019), s. 60.

C. Hareket Halindeki Hegemonik Bir Yapılanma Olarak Neoliberalizm

Neoliberalizmle ilişkili olarak yukarıda değinilen hususların yanında, neoliberalizmin statik olmayan, hareket halindeki bir neoliberalizasyon/neoliberalleşme projesi olarak ele alınması gerektiğini vurgulamak elzemdir. Bir proje olarak neoliberalizm ya da neoliberalizasyon, Bastiaan van Apeldoorn ve Henk Overbeek'in işaret ettikleri gibi, (1) sermaye birikiminin nasıl organize edileceği ve bununla bağlantılı olarak toplumsal düzenin nasıl sürdürüleceği hakkındaki spesifik ve nispeten tutarlı bir fikir kümesidir; (2) fraksiyonel çıkarlarını toplumun genel çıkarı olarak sunmayı başarabilen çeşitli toplumsal güçlerin özel bir kombinasyonudur⁸¹⁴.

Bob Jessop ise neoliberalizm yerine *neoliberalizasyon* terimini kullanarak, neoliberalizasyonun düzenleme karşısında deregülasyonu imtiyazlı hale getiren, büyük oranda piyasa ve finansallaşmaya dayalı, karlılığın ve birikime katkının temel amaç olduğu, bir toplumsal örgütlenme biçimi, bu bağlamda da ekonomik-politik-toplumsal bir proje olduğunu yazmaktadır⁸¹⁵. Görüldüğü gibi bu yorum, neoliberalizasyonun kendiliğinden işleyen piyasa güçleri eliyle gerçekleştiği anlamını taşımaz⁸¹⁶. Aksine, neoliberalizasyon, hem çeşitli varyantlarının oluşturulması ve pekiştirilmesi, hem de krizle karşı karşıya kaldıklarında kurtarılması amacıyla doğrudan politik gücün/iktidarın

⁸¹⁴ Bastiaan VAN APELDOORN, Henk OVERBEEK (2012), "Introduction: The Life Course of the Neoliberal Project and the Global Crisis", **Neoliberalism in Crisis içinde**, Henk Overbeek, Bastiaan van Apeldoorn (Ed.), Hampshire: Palgrave Macmillan, s. 4.

⁸¹⁵ Bob JESSOP (2019), "Ordoliberalism and Neoliberalization: Governing through Order or Disorder", **Critical Sociology**, Volume 45, Issue 7-8, s. 972. ss. 967-981; Bob JESSOP (2018b), "Neoliberalization, uneven development, and Brexit: further reflections on the organic crisis of the British state and society", **European Planning Studies**, Volume 26, Issue 9, s. 1729.

⁸¹⁶ JESSOP (2018b), s. 1729.

kullanılmasını şart koşar⁸¹⁷. Her ne kadar piyasanın işleyişi bakımından zayıf bir devlet talep ediyormuş gibi görünse de, bir yandan ayrıcalıklı ve kar odaklı-piyasa dolayımı mübadele ve serbest piyasa ilişkilerinin biçimsel devamlılığı, diğer yandan sermaye ilişkisinin hem kendisinden hem de toplumsal ve sınıfsal mücadelelerden doğan gerilimlerden kaynaklı başarısızlıkların önlenmesi ve telafisinde neoliberalizasyon sık bir biçimde, güçlü devlet faaliyetlerine başvurur⁸¹⁸. Yine de Jessop'a göre bir proje olarak neoliberalizasyon temelinde belirli bir ekonomik siyasa (policy) paketiyle doğrudan bağlantılıdır⁸¹⁹. Bunlar:

- 1) Serbestleşmeyi (ve daha fazla rekabeti),
- 2) Deregülasyonu/kuralsızlaştırmayı (daha az devleti ve fakat sermaye üzerinde daha sıkı hukuki denetimi),
- 3) Özelleştirmeyi (mülksüzleştirme yoluyla birikimi kolaylaştırmak amacıyla kamu varlıklarının değerinin altına satılmasını)
- 4) Kurgusal metalaşmayı artırmak için kamu sektörüne piyasa faillerinin dahil edilmesini,
- 5) Uluslararasılaşmayı (kapitalist dünya piyasasının bütünleşmesi doğrultusundan ulusal ve yerel güç odakları arasındaki sürtünmenin en az indirgenmesini ve rekabetin küresel ölçekte genelleştirilmesini)

⁸¹⁷ JESSOP (2018b), s. 1729.

⁸¹⁸ JESSOP (2019), s. 972.

⁸¹⁹ JESSOP (2018b), ss. 1729-30; Bob Jessop (2018c), Neoliberalism and Workfare: Schumpeterian or Ricardian?, **The SAGE Handbook of Neoliberalism içinde**, Damien Cahill, Melinda Cooper, Martijn Konings and David Primrose (Ed.), London: SAGE Publications, s. 348. Ss. 347-358.

- 6) Son olarak, tüketici faaliyetin artması için harcamalar üzerinden alınan (doğrudan) vergilerin düşürülerek kişisel ve kurumsal kazançlar üzerinden alınan (doğrudan) verginin arttırılmasını kapsamaktadır⁸²⁰.

Bob Jessop, tüm bu açılardan neoliberalizmin dört farklı biçiminin birbirlerinden analitik olarak ayrılabilceğini belirtmektedir⁸²¹. Melez formasyonlar alabilecek ya da karşılaştıkları krizlere bağımlı olarak farklı formasyonlara evrilebilecek olan bu biçimler⁸²² şu şekilde sıralanabilir:

- 1) “Birincisi ve en radikalı, Sovyet bloğunun çöküşünü izleyen *neoliberal sistem dönüşümü*dür, yani miras kalan sosyalist devlet kurumlarının yaratıcı yıkımının tam işlevsel bir liberal piyasa toplumunun kendiliğinden ortaya çıkmasına ve işleyen bir temsili demokrasinin aşamalı olarak gelişimine yol açmasının beklendiği bir *tabula rasa* yaklaşımı”⁸²³.
- 2) “İkincisi sermaye ve emek arasındaki liberalleşme, deregülasyon, özelleştirme, geride kalan kamu sektöründe piyasa benzeri düzenlemeler, uluslararasılaşma ve doğrudan verginin düşürülmesine dayanan ekonomi politikaları (güçler dengesini sermaye lehine değiştirmesi niyetini taşıyan bir dizi politika) üzerine kurumsallaştırılmış bir uzlaşmayı temel alan savaş sonrası barış gibi esasen işsel olan neoliberal rejim değişiklikleri bulunmaktadır. Bunun paradigmatik

⁸²⁰ JESSOP (2018c), s. 348; JESSOP (2019), s. 973.

⁸²¹ JESSOP (2019), s. 972; JESSOP (2018b), s. 1729; JESSOP (2018c), s. 349; Bob JESSOP (2018d), “Neoliberalizmden Sonra Ne var? ABD Tahakkümünün Derinleşen Çelişkileri ve Yeni Bir Küresel Düzen Mücadelesi”, **Siyasi İktisat ve Küresel Kapitalizm: 21. Yüzyıl, Bugün ve Yarın içinde**, Robert Albritton, Bob Jessop, Richard Westra (Der.), Çev. Can Cemgil, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, s. 80.

⁸²² JESSOP (2018b), s. 1729.

⁸²³ JESSOP (2018d), s. 80.

vakaları Thatcherizm ve Reaganizm'dir, ama benzer ve büyük ölçüde içsel değişimler başka ileri kapitalist ekonomilerde ve Şili ile Arjantin gibi bazı Latin Amerika ekonomilerinde de meydana gelmiştir"⁸²⁴.

3) "Üçüncüsü, önde gelen kapitalist güçler ve/veya bunların ulusaşırı ekonomik kurum ve örgütlerdeki müttefikleri tarafından krizlerle dolu ekonomilere ve bu ekonomilerin devletlerine finansal ve başka türlü yardım almanın koşulu olarak dışarıdan dayatılan neoliberal ekonomik yeniden yapılanma süreçleri ve rejim değişiklikleri vardır"⁸²⁵.

4) "Dördüncüsü, görece paradigmatik ve dolayısıyla geriye döndürülme potansiyeli taşıyan neoliberal politika düzenlemeleri bulunmaktadır. Bunlar artan uluslararasılaşma karşısında yapılması gereken asgari değişiklikleri ve yeni koşullar karşısında alternatif ekonomik ve toplumsal modellerin sürdürülebilmesine imkân veren güçler dengesindeki küresel bir kaymadan oluşmaktadır. Örnekler arasında İskandinav sosyal demokrasileri, Model Duetschland ve diğer Ren kapitalizmi formları yer almaktadır"⁸²⁶.

Görüldüğü gibi Jessop, neoliberalizmin farklı varyantlarını kapsama yeteneği bakımından oldukça kullanışlı olan dört boyutlu bir neoliberalizasyon kavrayışı geliştirmiştir. Bununla birlikte Jessop, neoliberalizmin bu dört boyutun olumsal etkileşimi doğrultusunda zirveye çıktığı zaman aralığının 1980'li yılların ikinci yarısıyla 1990'ların ilk yarısına tekabül ettiğini söylemektedir ki, bilindiği gibi bu dönem, reel sosyalizmin çözülüşüyle birlikte neoliberal kapitalizmin nihai zaferini kutlayanların boy gösterdiği bir

⁸²⁴ JESSOP (2018d), s. 81.

⁸²⁵ JESSOP (2018d), s. 81.

⁸²⁶ JESSOP (2018d), s. 81.

dönem olmuştur⁸²⁷. Fakat sonradan görülecektir ki, bir proje olarak neoliberalizm büyük ölçüde başarısızlığa uğrayacak, sıklıkla -bu tezde birazdan değinilecek olan- ekonomik daralma krizleriyle ve çeşitli ülkelerde -görünüşte farklı olsa temelinde benzer nedenlere bağlı olarak- ortaya çıkan toplumsal krizlerle karşılaşacaktır. Bu krizleri ve onları takip eden dönüşümleri daha somut olarak tespit edebilmek içinse neoliberalizmin tarihsel ilerleyişine göz atmak gerekmektedir.

D. Neoliberal Borçluluk

Neoliberal borçlulukla kastedilen, borcun neoliberal döneme özgü bir yaşam kipi haline getirilişidir. Bir başka ifadeyle, neoliberal borçluluk, yaşamın borçlulaştırılmış kipini ifade eder⁸²⁸. Yaşamın bu borçlulaştırılmış kipiye, temel olarak Keynesçiliğin ve fordist düzenlemenin yaşadığı kriz sonrası, kapitalizmin post-fordist restorasyonunun bir sonucu olarak ortaya çıkar ve bütün bir ekonomik büyümenin bireylerin, devletlerin ve şirketlerin borçlanmaları üzerine kurulu olduğunu ifade eder. Bu süreçte borçlanma, gündelik hayatın doğal bir parçası haline getirilir⁸²⁹.

Kapitalist üretim ilişkilerinin liberalizasyonu ve uluslararasılaşması, dünya ekonomisinin merkezi emperyal güçler ve çevresi arasındaki eşitsizlikleri, dünya çapında sermaye ve

⁸²⁷ JESSOP (2018d), s. 81. Ayrıca bkz. Francis FUKUYAMA (2016), **Tarihin Sonu ve Son İnsan Tarihin Sonu**, Çev. Zülfü Dicleli, Profil Yayıncılık; Christopher BERTRAM, Andrew CHITTY (2006), **Tarihin Sonu mu? Fukuyama - Marx – Modernite**, Çev. Kamil Kurtul, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

⁸²⁸ Yaşamın borçlulaştırılmış kipi ifadesini, Ulrich Brand ve Christoph Görg'ün yaşamın emperyal kipi [imperial mode of living] kavramsallaştırmalarından esinle kullanıyorum. Bkz. Ulrich BRAND, Christoph GÖRG (2018), **The Limits to Capitalist Nature: Theorizing and Overcoming the Imperial Mode of Living**, Rowman & Littlefield Publishers.

⁸²⁹ KARAÇİMEN (2015), s. 317.

emek arasındaki hiyerarşik ve karşıt ilişkileri ortadan kaldırmamış, yalnızca bu tahakküm yapılarının kendilerini gösterme şeklini basitçe değiştirmişlerdir⁸³⁰. Bunlardan biri de borçluluktur. Bu nedenle tezin bu bölümünde, bireysel borçluluğun çeşitli biçimlerinin, neoliberal kapitalizmin sınıf temelli boyunduruk ilişkilerinin ne ölçüde bir formu, bir başka ifadeyle, zorlayıcı bir ilişki olarak değerlendirilebileceği tartışılacaktır.

Birçok Marksist veya eleştirel düşünürün (sınıf [ör. Susanne Soederberg⁸³¹] veya öznellik [ör. Maurizio Lazzarato⁸³²] merkezli) çalışmalarında işaret ettikleri gibi, finansal kapitalizm altında bireysel borç ilişkisinin salt ekonomik bir ilişki olarak değil, kredinin toplumsal gücünden kaynaklanan sınıfsal bir ilişki olarak kavranması gerektiği vurgulanmaktadır.

Borç, aynı Antikitede olduğu gibi⁸³³, günümüzde de bir çeşit borç esareti ya da borç köleliği olarak, emek gücünün metaya dönüşümünün ve bunun yarattığı tüm özgürlüksüzlüğün/tutsaklığın yeniden üretiminin sarsılmaz garantörü olarak işlev görmektedir. Son zamanlarda, yine aynı Antikitede olduğu gibi [khreōn apokopē]⁸³⁴, alternatif bir toplumsal proje olarak borcun reddinden söz edilmektedir. O halde günümüzde borcu, borçlu köleliğin yeni bir (kapitalist) biçimi olarak, kar odaklı bir emek disiplin stratejisi biçiminde düşünmek gerekmektedir⁸³⁵. Borç ilişkisine -dolayısıyla da

⁸³⁰ RUDE (2008), s. 203.

⁸³¹ Bkz. Susanne SOEDERBERG (2016), **Borç-Refahı Devletleri**, Çev. Eren Karaca, İstanbul: Nota Bene Yayınları.

⁸³² Bkz. Maurizio LAZZARATO (2015), **Borçla Yönetmek**, Çev. Şule Çiltaş, İstanbul: Otonom Yayınları; Maurizio LAZZARATO (2014), **Borçlandırılmış İnsanın İmali: Neoliberal Durum Üzerine Deneme**. Çev. Murat Erşen, İstanbul: Açılım Kitap.

⁸³³ STE. CROIX (2016), s. 180.

⁸³⁴ STE. CROIX (2016), s. 276.

⁸³⁵ Genevieve LEBARON (2014), “Reconceptualizing Debt Bondage: Debt as a Class-Based Form of Labor Discipline”, **Critical Sociology**, Vol. 40, No. 5, s. 765.

borç esaretine/özgürlüksüzlüğüne- fiziksel bir zorlama olmaksızın girilmesi, daha önce ücretli emek için söylendiği gibi, bir zorlama unsurunun olmadığı anlamına gelmemektedir. Aksi durumda, Genevieve LeBaron'un vurguladığı üzere, son yıllarda milyonlarca kişinin borç ilişkileri vasıtasıyla oldukça adaletsiz ve özgürlüklerini kısıtlayacak biçimde finansal sermaye döngülerine hapsolmaları açıklanamaz olcaktır⁸³⁶. Neoliberal kapitalizmde, kapitalizm öncesi toplumlardaki borç esaretinden farklı olarak ne fiziksel ne de şahsi bir zorlama söz konusudur. Sınıf temelli zorun kapitalizme özgü sistematik ve gayrişahsi karakteri, borçlanmanın günümüzde toplumsal bağımlılık ilişkilerini dolaymlayan temel bir ilişki biçimi olarak kavranmasını gerektirir. Bu ise şu anlama gelmektedir: Borçlanma, günümüzde bireylerin kontrolünde olmaktan tamamen çıkarak kapsayıcı, nesnel ve soyut bir boyunduruk biçimine dönüşmüş ve kapitalizmin nesnel boyunduruk sürecinin temel dolayım matrisini belirler hale gelmiştir. Tam da bu nedenle borç ilişkisini, toplumsal tahakkümün dolayım ilişkilerinden bir yenisi olarak düşünmek mümkün görünmektedir. Neoliberal finansallaşmanın küresel hâkimiyeti ve her geçen gün daha fazla sayıda insanın finansal sistem içine dâhil edilmesiyle birlikte borcun, “üretim ve sömürü ilişkilerini sürdürmenin ve kontrol etmenin”⁸³⁷ baskın bir biçimi haline geldiğine işaret etmek zorunlu hale gelmiştir.

Öte yandan borçluluğun, işçinin emek sürecinde boyunduruk altına alınmasının şiddetini doğrudan etkilediği söylenebilir. Gerçekten de kapitalizmin özgüllüğü *emek gücünün* alım satımıdır ama daha da önemli olan bunun sermayenin denetiminde ve sermaye birikimi amacıyla gerçekleşiyor olmasıdır. Dolayısıyla emek sürecinin kontrolünün *kapitalist üretim ilişkilerinin yeniden üretimi* için hayati olduğunu unutmamak gerekir.

⁸³⁶ LEBARON (2014), s. 766.

⁸³⁷ Michael HARDT, Antonio NEGRI (2012), **Duyuru**, Çev. Abdullah Yılmaz, İstanbul: Ayrıntı, s. 20.

Neoliberal borçlandırma stratejisini de bu perspektiften düşünmek mümkündür: bugün borç/borçluluk baskın bir biçimde “sermaye birikiminin emek sürecine hâkim olma ve onu biçimlendirme” stratejisine dönüşmüştür. Borcun bireylerin hayatını tümüyle işe/çalışmaya tabi kılması ve çalışma döngüsünü sonsuzlaştırması hem toplumsal sömürü ve zor ilişkilerini derinleştirir hem de bireyler üzerinde sınıf temelli disipline edici bir etki yaratır. Bunu, kimi erken kapitalistleşmiş ülkelerdeki eğitimin parasallaştırılması örneğinde hâlihazırda görmek mümkündür. Andrew Ross’un 2013 yılında yayımlanan *Creditocracy* kitabında şöyle yazmaktadır:

“Bugün Amerikalı öğrencilerin ellerine kayıt esnasında (yasal olarak alkol alabilecekleri yaşa gelmelerinden önce) devasa kredi paketleri tutuşturuluyor; birçoğu üniversite eğitimlerini sürdürebilmek ve daha fazla borca batmamak için düşük ücretli işlerde çalışmaya zorlanıyor; elde edecekleri derecelerin gelecekteki ücretleri karşılığında satın alınan bir işlem olduğunu düşünmeleri teşvik ediliyor ve gittikçe daha çok, kredilerini geri ödeme potansiyelini kazanma aracılığıyla ‘değer’ sağlayan çalışma alanlarına yönlendiriliyorlar”⁸³⁸.

Ross ayrıca eğitimin finansının borçlu öğrencilere havale edilmesinin, neoliberalizmin alametifarikası olan, mali sorumluluğun devletten özel şahsa aktarılmasını simgelediğini eklemektedir⁸³⁹. Eğitimin borçla finanse edilmesinin sonucu, “en az kaynağa sahip olanlardan en zengin Amerikalılara net servet transferinin gerçekleştirilmesinde güvenilir bir katkı faktörü olmuştur”⁸⁴⁰. Diğer yandan eğitim alanındaki borçlandırma stratejisi, öğrencilikten itibaren yoksulluk endüstrisinin bir parçası kılınan siyaset dışı öznellik

⁸³⁸ Andrew ROSS (2015), **Krediokrasi**, Çev. Emrullah Ataseven, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, s. 107.

⁸³⁹ ROSS (2015).

⁸⁴⁰ ROSS (2015), ss. 109-110.

üretiminin önemli bir parçası olarak sınıfsal antagonizmayı kontrol altına almaktadır. Borçluluk, bireyi deyim yerindeyse bir kafese hapsederek sömürü ilişkilerini parçalama potansiyeline sahip olan kolektif politik özneliği masnetme işlevi görür. Sınıf ilişkisi, temelinde antagonist bir ilişki olmasına rağmen borç bu antagonizmayı kontrol altında tutmayı ve biçimlendirmeyi amaçlar. Gerçekten de neoliberalizmin emekçi ve yoksullar üzerindeki ekonomik baskısı hem merkezi hem de çevresel toplumsal formasyonlarda çalışan yoksul kesimlerin borçlanmaya giderek daha fazla bel bağladığı ve sermaye karşısındaki politik güçlerinin zayıfladığı gerçeğini karşımıza çıkarmaktadır.

Öte yandan, genel olarak borcun çeşitli kategorilere ayrılacağını belirtmek gerekir:

“Bir hükümet *kamu borcu* aracılığıyla borç alır. Diğer her şey ise özel borç olarak adlandırılabilir, bu da yine iki sektöre bölünebilir: işletmeler ve hanehalkları. Bu sektörlerden her birisi pek çok borç türüne bağlanmıştır. Kamu borcu, ulusal (federal veya bağımsız) borç demektir ve yerel, bölgesel veya devlet yönetimlerinden borç almayı kapsar. İşletme borcu, tüzel veya tikel olup olmadığı önemsiz, bir dizi ticaret, yatırım ve spekülasyon amaçları için borç almayı kapsar. Resmi istatistikler finansal ve finansal olmayan kurumlar arasında her borç alanın yaptığı faaliyete göre ayrılır (ki genellikle bu belirsiz bir konudur). Son olarak, hane halkı borcu; ev mortgagelerini, araba ve öğrenci kredilerini, kredi kartı borçlarını ve insanların hayal etmesine bağlı her türlü borç almayı içermektedir”⁸⁴¹.

Bireylerin (hanehalklarının) borçlandırılması daha geniş bir neoliberal borçluluk rejiminin bir parçasıdır. Richard Dienst’e göre neoliberal borçluluk rejimini şu şekilde özetlemek mümkündür⁸⁴²:

⁸⁴¹ Richard DIENST (2015), **Borç Bağları**, Çev. Sercan Karadoğan, İstanbul: Açılım Kitap, s. 68.

⁸⁴² DIENST (2015), s. 69 vd.

- Kamu borcu prensip olarak kolektif olarak alınan kamusal ve politik kararlara ekonomik kaynak sağlama iddiasındaki bir mekanizmayken gerçekte tamamıyla irrasyonel strateji ve kararların ekonomik yükünü omuzlanır.
- Devlet destekli deregülasyon ve diğer neoliberal politikalar sayesinde borcun pazarlanma teknikleri de geliştirilir.
- Hanehalkı borcunda dramatik bir artış görülür.
- Küresel ekonominin devamlılığı için ‘daha fazla mali yakıtı ihtiyaç’ duyulduğundan toplam borç düzeyi sürekli artar.
- Gelişmiş ülkelerde dış borç artışı, gelişmekte olan ve a gelişmiş ülkelere göre daha fazladır. Bu açıdan finansallaşmayla birlikte geç kapitalistleşmiş ülkelere erken kapitalistleşmiş olanlara sermaye ihracı gerçekleştirmeye başladığını söylemek gerekir.
- Borçluluk sistemi yayılır ve şiddetlenerek devam eder: Bu esnadaysa;

“Bütün toplumsal yapının dışsal sınırlarını ve içsel bölümlerini yeniden çizer. [...] Bir tarafta, büyük bir zenginliğin olduğu yerde, Harvey’in ‘mülksüzleştirme yoluyla birikim’ dediği şey gerçekleşir. Veya daha basit ifadelerle çitleme gerçekleşir. Her ne kadar kapitalizm tarihi boyunca temel bir bileşen olsa da, bu kamu kaynakları tarafından yaratılan karların özelleştirilmesinden başka bir şeyi ifade der. Çitleme her şeyin özelleştirilmesine neden olmaktadır; bir zamanlar müşterek olarak tutulan bütün kaynak ve ürünlere el koyar [...]. Zengin ve fakir arasındaki dramatik aşırılıklara doğrudan odaklanmak yerine, bunlara kimin sahip olduğu ve kimin borçlu olduğu arasındaki ilişkiyi araştırmalıyız”⁸⁴³.

⁸⁴³ DIENST (2015), ss. 73-4.

II. Neoliberal Borç İlişkisinin Tarihsel Belirleyenleri

A. Neoliberalizmin Tarih Öncesi

Neoliberalizmin ve neoliberalizasyona geçişin dinamiklerini ve neoliberalizmin karşılaştığı yapısal krizlerin nedenlerini daha iyi kavrayabilmek için kapitalizmin neoliberalizm öncesi döneminden kısaca söz etmek gerekmektedir.

1. Keynesçiliğin Yükselişi: Büyük Buhran Sonrası Sermaye-Devlet İlişkisinin Yeniden Yapılanışı

Birinci ve İkinci Dünya Savaşı arası döneme temel olarak, tekelci kapitalizme özgü sermaye birikimi dinamiklerinde görülen yapısal tıkanmaların ve bu tıkanıkların tetiklediği 1929 Büyük Buhranının damga vurduğu⁸⁴⁴ daha önce, kapitalist gelişimin ana evreleri başlığı altında belirtilmişti. Büyük Buhran sonrasında ise kapitalist büyüme odaklı egemen iktisadi düşüncede bir dizi dönüşüm meydana gelmiştir. Özgür Orhangazi'nin altını çizdiği gibi, Büyük buhranı takiben bankaların büyük oranda batması, ekonominin oldukça hızlı bir biçimde küçülmesi ve işsizliğin rekor düzeylere tırmanması egemen piyasa anlayışının (*laissez faire, laissez passer!*) doğal bir parçası olan, serbest piyasa ekonomisindeki sorunları ancak yine serbest piyasanın kendisinin çözebileceği yönündeki düşüncenin hatalı olduğunu ortaya koymuştur⁸⁴⁵. Aksine sorun, kapitalizmin düzenleyici bir müdahale olmaksızın tekelleşmesi ve “finansal piyasa ve kurumların tamamen özel sektörün kontrolü altında” olmasıydı: “Bunun bir sonucu olarak sistemin istikrarını sağlayacak kurumsal bir mekanizma bulunmazken, finansal sistemin tepesinde yer alanların kendi çıkarları çerçevesinde düzenledikleri bir finansal yapı ortaya

⁸⁴⁴ SÖNMEZ (2005), s. 66.

⁸⁴⁵ Özgür ORHANGAZI (2020), **Türkiye Ekonomisinin Yapısı: Sorunlar, Kırılganlıklar ve Kriz Dinamikleri**, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, ss. 21-22.

çıktı”⁸⁴⁶. Bu bağlamda, küçük ölçekli işletmeler, kar darlığı [profit squeeze] ve orta-ölçekli işletmeler dahil artan iflaslar için sermayenin aşırı merkezileşmesi ve yoğunlaşmasının sonucu olan tekelleşmiş işletmeleri suçlayarak, rekabete dayalı serbest ekonominin yasalarının yeniden yürürlüğe girmesi amacıyla anti-tröst yasasının çıkmasını talep ederken; tekelci sermaye 1920’li yıllardaki genişlemenin devasa sermaye yatırımları sayesinde gerçekleştiğini iddia ederek devletten anti-tröst yasalarının hafifletilmesini talep etmişlerdir⁸⁴⁷. Öte yandan, “düzenlemeye tabi olmayan bir piyasanın ve çok miktardaki spekülasyonun damgasını vurduğu bu dönemde, işletmelerin hisse senetlerini elinde tutan büyük bankalar, işletmelerin karar mekanizmaları bakımından belirleyici bir rol oynamaya başladığını eklemek gerekir⁸⁴⁸.

Bununla birlikte Büyük Buhran sonrası pan-zehir, 19. Yüzyılın sonlarından beridir egemen olan *Laissez faire, Laissez passer* argümanında değil, daha ziyade onu tersi olan Keynesgil müdahaleci politikalarda bulundu ve bu politikaların etkisiyle, İkinci Dünya Savaşı öncesinde önemli bir ekonomik gelişme sağlandı⁸⁴⁹. Sonuç ise bir yandan tekelci sermayenin güçlendirilmesi, diğer yandan finansal piyasaların sıkı bir şekilde düzenlenmesi oldu. ABD finansal sistemi, spekülasyona dayalı finansal piyasanın ‘gerçek ekonomiyi’ tahribatına bir yanıt olarak esaslı bir düzenleyici programa tabi kılındı ve hem finans sektörünün hem de dönemin büyüme ve birikim stratejisinin istikrara kavuşturulması amaçlandı⁸⁵⁰.

⁸⁴⁶ ORHANGAZİ (2020), s. 21.

⁸⁴⁷ Rhonda F. LEVINE (1988), **Class Struggle and the New Deal: Industrial Labor, Industrial Capital, and The State**, Kansas: University Press of Kansas, s. 1.

⁸⁴⁸ Özgür ORHANGAZİ (2008), **Financialization and the US Economy**, Cheltenham: Edward Elgar, s. 28; ORHANGAZİ (2020), s. 21.

⁸⁴⁹ SÖNMEZ (2005), s. 66.

⁸⁵⁰ ORHANGAZİ (2008), s. 29.

Belirtmek gerekir ki bu dönemde, tekелci birikimin sağlanması, özellikle Amerika Birleşik Devletleri'nde tekелci birikimi sağlayan ve denetleyen grupların, kimi siyasal ödümler vermeleriyle ve bu doğrultuda oluşan siyasal ve sınıfsal güç dengelerine bağlı olmuştur. Sönmez'den aktaracak olursak: “ABD’de ise tekелci gruplar popülist nitelikteki geniş tabanlı bir ittifak içine girmişlerdir. Bu bağlamda orta kesimin alt (gelir) grupları, küçük köylü, işçi sınıfının üst (gelir) grupları ile tekелci sermaye uzlaşarak ittifaka girmişlerdir. Böylece Roosevelt’e destek veren ittifakın tabanı oluşmuştur”⁸⁵¹. Tekelci sermayenin ödümler vermek pahasına böylesi bir ittifakı yapılandırması kuşkusuz toplumsal ve sınıfsal bir zorunluluktan kaynaklanmıştır. Bu zorunluluğun temel nedeniyse, her krizde olduğu gibi, bu krizin en yıkıcı boyutunun yoksullar ve ücretliler bakımından ortaya çıkmasıdır. İktisadi çöküş, üretimin durması ve işsizliğin rekor seviyelere yükselmesi anlamını taşımaktaydı: ABD’de 1933 yılında, imalat sanayi üretimi yarıya inmiş, 1929’da %3,2 olan işsizlik oranı %25’e dayanmış, lokomotif konumunda olan otomotiv sektöründe üretim üçte iki azalmış ve 1929’da iş başındaki 450.0000 işçinin yarısı işsiz kalmıştır⁸⁵². Sadece *Ford Motor Company*’nin bordrosundaki çalışan sayısı, 1929 Martından 1931 Ağustosuna kadar 128.142’den 37.000’e düşmüştür⁸⁵³. Sömürünün artışı ve ücretlerdeki azalma bir yandan doğrudan işçileri sefaletle sürüklemiş, diğer yandan işsizlerle dayanışmayı güçleştirmiştir⁸⁵⁴. Dahası, birçok aile parçalanmış, intiharlar dramatik biçimde artmış, yalnızca New

⁸⁵¹ SÖNMEZ (2005), s. 67.

⁸⁵² PANITCH, GINDIN (2019), s. 70.

⁸⁵³ LEVINE (1988), s. 52.

⁸⁵⁴ Danny LUCIA (2010), “The Unemployed Movements of the 1930s: Bringing Misery Out of Hiding”, **International Socialist Review**, Issue 71.

(Web Erişim: <https://isreview.org/issue/71/unemployed-movements-1930s>). (Erişim tarihi: 08.01.2020).

York'ta 20.000 çocuk kurumlara yerleştirilmiştir⁸⁵⁵. Tüm bunlara işçi sınıfının yanıtı oldukça güçlü bir dayanışma hareketinin doğması olmuştur. 1930 Mart'ında bir milyonu işsiz katıldığı, sosyalistler ve komünistlerin öncülük ettiği gösteriler 1932'deki seçimlere kadar sürmüştü⁸⁵⁶; bu dönemde işsiz ailelere yardım sağlamak için yardım istasyonlarında oturma eylemleri düzenlenmiş; belediye salonları önünde gösteriler, gıda depolarına baskınlar, açlık yürüyüşleri yapılmış ve kirasını ödeyemeyen binlerce kiracının polis tarafından evlerinden tahliye edilmesi engellenmiştir⁸⁵⁷. Öte yandan, tam da bu dönemde Rusya'daki Ekim devriminin etkisiyle sosyalizmin emekçi kitlelerin karşısına ciddi bir alternatif olarak çıktığı göz ardı edilmemelidir: Büyük buhran sonrası yeni yönetim, bu alternatife karşı bir hamle olarak, "işçi sendikaları ve sol hareketlerin güçlenmesi karşısında sosyal devleti hem siyasi hem de Keynesçi talep yönetimi bağlamında devreye sok[muştur]"⁸⁵⁸. Dolayısıyla işçi sınıfının bu kolektif eylemliliği karşısında, Buhran sonrası yeniden yapılandırma sürecinde tekelci sermaye sınıfsal

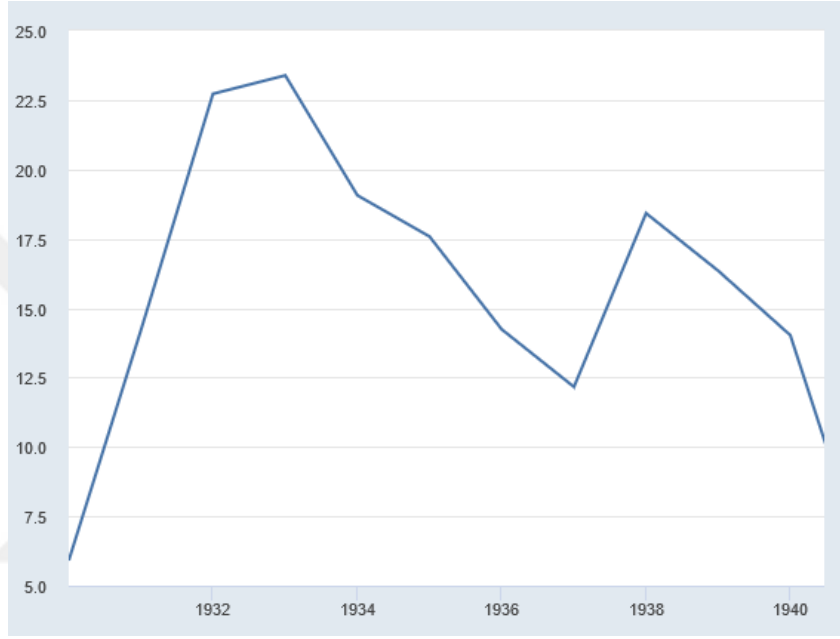
⁸⁵⁵ LUCIA (2010).

⁸⁵⁶ PANITCH, GINDIN (2019), s. 70.

⁸⁵⁷ LEVINE (1988), s. 52.

⁸⁵⁸ ORHANGAZİ (2020), s. 24. Orhangazi'ye göre dönemin makro-iktisat politikalarının Keynesçi niteliği şu dört ana unsorda temellenmektedir: "1-Altyapı, ulaşım, eğitim ve benzeri alanlarda yatırımların devlet tarafından yapılması. 2-Ekonominin yavaşladığı dönemlerde azalan özel yatırım ve tüketim harcamalarını telafi etmek üzere aktif bir maliye politikası ile kamu harcamalarının arttırılması. 3-Toplam talebin belli bir seviyenin altına düşmesinin önüne geçmek için özellikle ekonomi yavaşladığında artarak devreye girecek olan işsizlik sigortası, sosyal güvenlik ve yardım harcamaları gibi 'refah devleti' ya da 'sosyal devlet' programlarının oluşturulması. 4-Yatırımların ucuz bir biçimde finanse edilmesi ve istikrar sağlanması için faizlerin düşük tutulması. Bununla birlikte finansal istikrarsızlığın önlenmesi amacıyla finansal spekülasyonun kısıtlanması için ulusal ve uluslararası düzeyde düzenlemelerin devreye sokulması". ORHANGAZİ (2020), s. 23.

çıklarından kısmen de olsa ödün vermek durumunda kalmış fakat bu esnada Keynesçi devlet eliyle bir yandan toplam talep seviyesinin yükselmesi sağlanmaya çalışılmış, diğer yandansa kapitalizmin işçiler ve yoksullar üzerindeki baskılayıcı boyutları hafifletilerek sosyalizmin bir alternatif olarak gerçekleşmesi engellenmiştir⁸⁵⁹. Bununla birlikte ilerleyen yıllarda, işçi sınıfının oluşturan ittifak karşısında yenilgiye uğratıldığını ve bu nedenle siyasal olarak parçalandığını da not etmektedir⁸⁶⁰.

Tablo 1 ABD'de 1930-1940 Arasındaki İşsizlik Oranları (%). Kaynak: National Bureau of Economic Research⁸⁶¹.

Ayrıca, yeni oluşan toplumsal ve siyasal ittifakın devlet müdahaleciliğinden açık bir biçimde yararlandıkları ve hatta devlet faaliyetlerinin “New Deal” politikaları doğrultusunda dönemin birikim stratejisinin önemli bir parçası haline getirildiği

⁸⁵⁹ ORHANGAZI (2020), s. 25.

⁸⁶⁰ SÖNMEZ (2005), s. 67.

⁸⁶¹ Web Erişim: <https://fred.stlouisfed.org/series/M0892AUSM156SNBR#0>. Erişim tarihi: 08.02.2020.

gözlemlenmektedir⁸⁶². Franklin Delano Roosevelt'in başkanlığında, "kapitalistlerin, devletin ana temsilcisi gibi çalışmasıyla Amerikan kapitalist sisteminin yeniden ayağa kaldırılamayacağı" anlaşılmıştı⁸⁶³. Aksine, devlet, tekelci sermayeye önemli yatırım alanları ve pazarlar sağlamış (kamusal talep), tekelci sermayenin yatırımlarının finansmanını sağlamış, vergi politikası ve benzer araçlarla gelirin yeniden bölüşümüne müdahil olmuştur⁸⁶⁴. Bu yeni politikanın Keynesçi olduğunu söylemek pek de yanlış olmayacaktır çünkü gerçekten de Keynes, "ekonomik istikrarın sağlanabilmesi için özellikle yatırımlarda istikrarın sağlanması ve bunun için de devletin hem aktif olarak ekonomideki yatırımları düzenleyecek ve toplam talep seviyesini yüksek tutacak önlemler alması, hem de finansal piyasaları düzenleyerek bu piyasaların esasen yatırımları destekler hale gelmesi gerektiğini" ileri sürmüştür⁸⁶⁵. Büyük buhran sonrası *devlet-sermaye iş birliği*⁸⁶⁶, eş deyişle, devletin kapitalist birikimin 'hizmetkarı' olarak üstlendiği tarihi rol ve bu rolün sürekliliği de bu sayede tescillenmiştir. Ayrıca Panitch ve Gindin'in dikkat çektiği üzere, "devletle sermayenin birbirine kendine özgü bir biçimde karşılıklı bağımlı olması ve ABD devletinin kapitalizmi desteklemeye dönük derin tarihi yönelimi, bu ülkenin kapitalizmin dünya ölçeğindeki yöneticisi rolünü özel bir biçimde oynamasında kritik bir önem taşı[mıştır]"⁸⁶⁷.

⁸⁶² SÖNMEZ (2005), ss. 67-8. Bkz. LEVINE (1988), s. 4 vd.

⁸⁶³ PANITCH, GINDIN (2019), s. 70.

⁸⁶⁴ SÖNMEZ (2005), ss. 67-8.

⁸⁶⁵ ORHANGAZİ (2020), s. 22.

⁸⁶⁶ SÖNMEZ (2005), s. 68.

⁸⁶⁷ PANITCH, GINDIN (2019), s. 78.

2. Fordist Düzenleme ve Ekonominin ABD  nc l ğ nde Uluslararası Restorasyonu

Devlet ve sermaye ilişkisinin bu yeni formu her ne kadar Büyük Buhran sonrasında ABD’de önemli sayılabilecek bir genişlemenin motor gücü olsa da, uluslararası kapitalizmin bu büyük bunalımdan çıkmasını sağlayan esas tarihsel dönüm noktası İkinci Dünya Savaşıdır. Gerçekten de savaş sonrasında, “kazancı dağıtma ve sıradan insanları kendi dinamiğine entegre etme kapasitesi çok daha yüksek olan bir kapitalist düzen ortaya  ık[mıştır]”⁸⁶⁸. Bu yeni düzenin yapılışında; gücünü -belli  l de kaybetmiş olsa da- hala koruyan Batılı işçi hareketlerinin varlığı ve “komünizm tehdidi”nin payı, “devletlerin vatandaşlarının refahından gittikçe artan bir biçimde sorumlu olduklarına yönelik genel düşünce”nin hakim olması bakımından oldukça  nemlidir⁸⁶⁹:

“Bu, yalnızca tam istihdamın ve ekonomik büyümenin sürdürülmesini değil, ama aynı zamanda konut, sağlık ve eğitim gibi bir dizi sosyal hizmet teminini de içeriyordu. Keynesçilik, devlete, sosyal demokrat siyasetin ekonomi üzerindeki siyasal kontrolü genişletme tutkusunu tamamlayan daha aktif bir rol biçiyordu”⁸⁷⁰.

Gerçekten de bu dönemde işçilerin reel ücretlerinde ve gelir dağılımlında göreli bir iyileşme birlikte gerçekleşmiş; öte yanda ise ABD, savaş dolayısıyla yıkılan Avrupa ve Japonya ekonomilerinin yeniden inşasında başrolü oynayarak y kselişteki sosyalist hareketin önüne set çekmeyi de bařarmıřtır⁸⁷¹.

Bununla birlikte, Costas Lapavitsas’ın da belirttiği gibi, savaşla birlikte uluslararası kapitalist ekonominin kalbinin attığı ABD,  retim düzeylerini, istihdamı, üretkenliği ve

⁸⁶⁸ CAHILL, KONINGS (2019), s. 49.

⁸⁶⁹ CAHILL, KONINGS (2019), s. 50.

⁸⁷⁰ CAHILL, KONINGS (2019), s. 50.

⁸⁷¹ ORHANGAZİ (2020), s. 31.

karlılığı yeniden tesis etmiş, “Marshall Planı ve bununla bağlantılı olarak Avrupa’daki örgütlü sosyalist harekete yöneltilen siyasi saldırılar, harap haldeki kıtada kapitalist üretimin yeniden canlanmasını sağlayacak uygun koşulları” yaratmıştır⁸⁷².

Savaş sonrasında gerek işgücündeki artış gerekse teknolojik gelişmeler ve kitlesel tüketimin kademeli olarak artışı uzun bir döneme yayılan nitelikli bir büyüme sağlamıştır⁸⁷³. ABD’de 1930’ların ortalarına kadar düşüş gösteren ve sonra tedrici bir biçimde artan gayri safi yurt içi hasılanın savaşla beraber dramatik bir hızla arttığı bilinmektedir. 1929’da bir milyar doların biraz üzerinde olan GSYH, 1944’te iki buçuk milyar dolara yaklaşmış ve özellikle de savaşın bitmesinden yetmişli yılların ortasına kadar istikrarlı biçimde artış göstermiştir. Bu nedenle de savaş ve ertesinden 1960’ların sonu ve 70’lerin ortasına kadarki iktisadi dönem, kapitalist birikimin (Keynesçi/Fordist) altın çağı olarak adlandırılır:

“Bu dönemde yoğun veya fordist birikim modeli veya süreci ile tekelci düzenleme tarzı veya mekanizması geçerli olmuştur. Bu dönemde sermaye üretkenliğinde düşme gözükmediği gibi, yaşam düzeyinde yükselme ile artıdeğer oranındaki artış birlikte gerçekleşmiştir. Birikim ve gelir bölüşümü karşılıklı olarak birbirini etkilemiş ve belirlemiştir. Bununla birlikte üretken olmayan sektörün genişlemesine koşut olarak artıdeğer oranında düşme eğilimi de ortaya çıkmıştır.

Daha somut olarak ifade edersek, aynı anda tüketimin kitleselleştiği ve üretimin arttığı gözlemlenmektedir. Öyle ki, üretimin koşulları ile tüketimin koşullarındaki

⁸⁷² Costas LAPAVITSAS (2014), “Neoliberal Dönemde Anayolcu İktisat Kuramı”, Çev. Şeyda Başlı, Tuncel Öncel, **Neoliberalizm: Muhalif Bir Seçki içinde**, Alfredo-Saad Filho, Deborah Johnston (Der.), İstanbul: Yordam Kitap, s. 61. Ayrıca *Marshall Planı*’nın tasarımı ve uygulanışı hakkında bkz. Oktar TÜREL (2017), **Küresel Tarihçe, 1945-79**, İstanbul: Yordam Kitap, ss. 66-75.

⁸⁷³ LAPAVITSAS (2014), s. 61.

dönüşüm birbirini olumlu yönde etkilemiştir. Düzenleme, yani ortalama kar oranını düşme eğilimi ve bunu engelleyici etkenler ile kar oranının sanayi dalları arasındaki eşitleme eğilimi [...], kısaca sermaye birikimi modelinin istikrarlı olabilmesini sağlayacak prosedürler veya kurumlar bütünü tekelcidir”⁸⁷⁴.

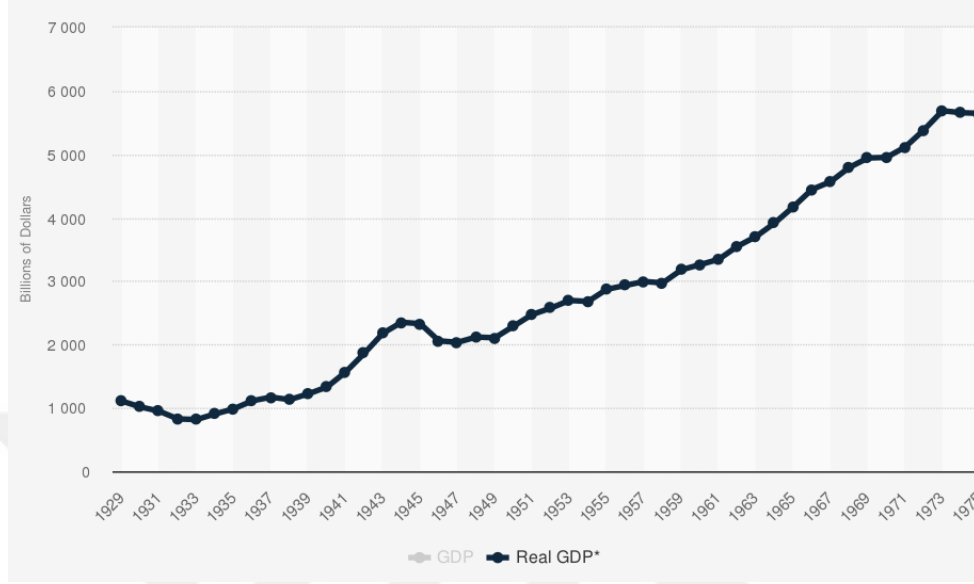
Savaş sonrası sınıai üretimdeki artışı sağlayan etkenler ise yine Sönmez takip edilerek şöyle sıralanabilir:

- 1) Teknolojiye bağlı olarak üretici güçlerin gelişmesi ve bu sayede hızlı bir biçimde büyüyen bir ekonomik artığın yaratılması (Otomotiv, petrol ve elektrik makine sanayii üretim araçları sektöründe önemli ölçüde üretkenlik artışı sağlamıştır).
- 2) Gelişmiş ülkelerde emek-sermaye çelişkisinin, sosyal demokrat ittifaklar, refah devleti uygulamalarıyla (reel ücret artışı vs.) yumuşatılması suretiyle, üretim ilişkilerinin belirli bir yönde evrilmesi (Kuşkusuz burada 20. Yüzyılın ilk çeyreğindeki emek hareketleri üzerindeki kısıyıcı baskının ve faşist rejimlerin doğuşunun yanı sıra savaş döneminin seferberlik gündeminin ve savaş sonrasında beliren kapitalist canlanma, refah politikaları, yükselen milliyetçilik gibi gelişmelerin işçi militanlığının gücünü azalttığı ve sendikaları daraltılmış ekonomik taleplerle sınırladığını göz ardı etmemek gerekir)⁸⁷⁵.
- 3) Sermaye birikimi sürecinde devletin yeni bir rol üstlenmesi; Keynesçi müdahaleci devletin hem doğrudan yatırımları hem de özel sektörü yönlendirerek tekelci sermayeye destek olması.
- 4) Uluslararası ekonomik ilişkilerin gelişmesi: “Bir yandan çevre ülkelerin sınırsız hammadde ihracıyla merkezdeki birikimi desteklemesi, diğer yandan merkez

⁸⁷⁴ SÖNMEZ (2005), s. 91.

⁸⁷⁵ Makoto ITOH, Costas LAPAVITSAS (2012), **Para ve Finansın Ekonomi Politikası**, Çev. Tuncel Öncel, İstanbul: Yordam Kitap, s. 188.

lkeler grubunda yer alan ABD ile Japonya ve İngiltere, Fransa, Almanya odaklı Batı Avrupa arasında yeni teknoloji yaratma, yayma ve uygulama konusundaki ilişkileri[n]” geliştirilmesi⁸⁷⁶.

Tablo 2 ABD'de 1929-1975 Arasındaki Yıllık GSYH Miktarları (Milyon Dolar).

Kaynak: US Bureau of Economic Analysis, National Income and Product Accounts, Tables 1.1.5 and 1.16⁸⁷⁷.

Bu dört etmenin yanında ayrıca üretim ilişkilerindeki belirtilen değişime bağlı olarak yumuşak başlı ve pahalı olmayan emek gücü arzının bolluğunu, merkez ülkelerin iktisadi büyümesi için son derece önemli olan petrolün fiyatının görece ucuz oluşunu ve devletlerin askeri harcamalarındaki artışı vurgulamak gerekir⁸⁷⁸. Özellikle dev boyutlardaki silah üretimi bu yeni birikim sisteminin önemli bir parçasını oluşturmaktadır: “Askeri Keynesçilik”, yani ekonominin silahlanma siparişleriyle

⁸⁷⁶ Bkz. SÖNMEZ (2005), ss. 92-4.

⁸⁷⁷ Web Erişim: <https://www.statista.com/statistics/1031678/gdp-and-real-gdp-united-states-1930-2019/>. Erişim tarihi: 08.02.2020.

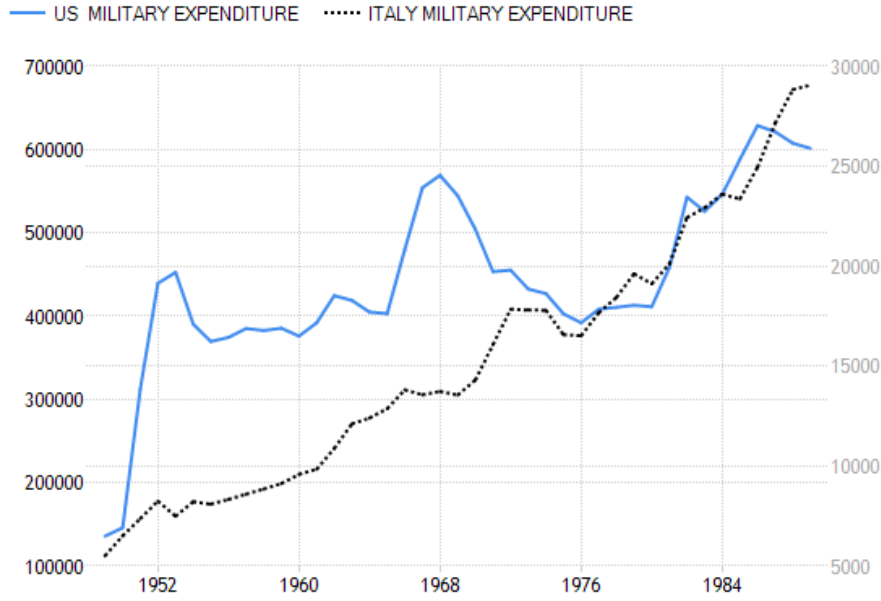
⁸⁷⁸ ITOH, LAPAVITSAS (2012), ss. 187-188; ORHANGAZİ (2020), s. 25.

canlandırılması birikim sisteminin temel taşlarından” birisidir⁸⁷⁹. Gerçekten de savaş döneminde, askeri gücün kapitalizmi yeniden yapılandırılması için önemi keşfedilmiş, eş deyişle artan askeri harcamaların ekonomik büyümeye katkı sağladığı görülmüş ve bilhassa da ABD savaş sonrasında askeri harcamalarını arttırmıştır. Özellikle 1950’lerin başına kadar muazzam bir artış görülmektedir. Benzer biçimde İtalya, Almanya ve Japonya gibi devletler de askeri harcamalarını arttırmışlar fakat özellikle de 1970 ve 80’li yıllara kadar ABD’nin oldukça gerisinde kalmışlardır. ABD, bir yandan Avrupa ekonomisini ‘kurtarıırken’, öte yandan askeri gücün temerküzünde diğer merkez ülkelere göre avantaj sağlamıştır. Bu husus, ABD’nin savaş sonrası uluslararası ekonominin yeniden yapılandırılmasındaki hegemonik konumunun, dünya ölçeğindeki askeri hakimiyetiyle sağlama alınması açısından önemlidir. Burada temel sorun yalnızca askeri harcamaların ekonomik büyümeye katkı sağlaması değil askeri gücün kritik önemdeki jeopolitik ve jeostratejik avantajlar sağlamasıdır. Askeri teknolojinin geliştirilmesi ve üretimi, dünya pazarında kar elde etme açısından ideal bir endüstri değildir, ancak doğrudan fetih, özellikle önemli kıt hammaddelerin (petrol) kontrolü söz konusu olduğunda önemli jeopolitik getiriler sağlayabilir⁸⁸⁰. Nitekim ABD, Askeri Keynesçilik yatırımları sayesinde sonraki yıllarda büyük avantajlar elde etmiştir. Ayrıca böylesi bir hakimiyetin, merkez devletler arasında olası bir savaşın engellenmesi bakımından önleyici bir etkisi söz konusudur⁸⁸¹.

⁸⁷⁹ HIRSCH (2011), s. 125.

⁸⁸⁰ Christopher CHASE-DUNN and Barry GILLS (2005), “Waves of Globalization and Resistance in the Capitalist World-System: Social Movements and Critical Global Studies”, **Critical Globalization Studies içinde**, Richard P. Appelbaum, William I. Robinson (Ed.), Oxon: Routledge, s. 49.

⁸⁸¹ Hirsch’in de belirttiği gibi bunun yerine şiddet uygulamasının terörist biçimleri ortaya çıkmıştır. HIRSCH (2011), s. 172.

Tablo 3 ABD ve İtalya'nın İkinci Dünya Savaşı Sonrası Askeri Harcamaları. Kaynak: Tradingeconomics.com⁸⁸².

Belirmek gerekir ki, bu son madde ABD’de savaşla birlikte yapılandırılan birikim modelinin Japonya ve Batı Avrupa’ya ihraç edilerek uluslararasılaş(tırıl)ması anlamını taşımaktadır. Savaş sonrası Japonya ve Batı Avrupa’nın çöken ekonomiyi yeniden canlandırma ve üretkenliği artırma isteklerinin yarattığı potansiyel uyarınca ABD bu ülkelere tüketim modelini ve üretim normlarını ihraç ederek, birikim modeli ve rejimin uluslararasılaşmasını sağlamıştır⁸⁸³. Benzer biçimde Panitch ve Gindin de bu gelişmeleri, ABD’de Buhran sonrası oluşturulan -yukarıda değindiğimiz- *Yeni Düzenin (New Deal)* uluslararasılaştırılması olarak değerlendirmişlerdir:

“Britanya İmparatorluğu üzerinde düşünülmeden kurulmuş olabilir; ama II. Dünya Savaş’ından sonra doğan Amerikan İmparatorluğu ciddi bir planlamanın ürünüdür.

⁸⁸² Web erişim: <https://tradingeconomics.com/united-states/military-expenditure>. Erişim tarihi: 09.02.2020.

⁸⁸³ SÖNMEZ (2005), s. 94; TÜREL (2017), s. 148.

ABD'nin savaş sırasındaki politika kurucularının tasarladığı savaş sonrası uluslararası düzenin planları, 'Yeni Düzen'in düzenleyici devletinin felsefesini, özünü ve biçimini' dünyaya aktarmaya çalışmış, onun yasa ve yönetim biçimlerinin çoğunu, Gıda ve Tarım Örgütü'nden, Uluslararası Ticaret Örgütü'ne kadar hemen her alanda tekrarlamıştır. Ama hespinden öte, bu planların içi hukukun egemenliğinin liberal bir kavrayışıyla doldurulmuş, Yeni Düzenin 'sermaye ile büyük barışını' dışarıya yansıtmıştır⁸⁸⁴.

İşte savaş sonrası uluslararası ekonomiyi yeniden yapılandıran temel dinamikler, böylesi bir strateji doğrultusunda, ABD'nin New Hampshire eyaleti sınırları içinde olan Bretton Woods kasabasında düzenlenen Birleşmiş Milletler Para ve Finans Konferansı'nda imzalanan Bretton Woods Anlaşması tarafından belirlenmiştir. Bretton Woods Anlaşmasının temel önemi, ABD dolarının uluslararası ekonominin temel parası olarak kabul edilmesi ve uluslararası para yönetiminde ABD'nin baskın rolünün tescillenmesidir⁸⁸⁵. Yine bu anlaşmayla IMF'nin ve Dünya Bankası'nın kurulması kararlaştırılmıştır⁸⁸⁶. Uluslararası parasal düzen, iki savaş arası dönemde parasal spekülasyonların neden olduğu zararlardan ders çıkarılarak, parasal spekülasyonun sınırlanması üzerine tesis edilmiş ve diğer ülkelerin para birimlerinin altına dönüştürülebilir olan ABD Dolarına sabitlendiği bir sabit döviz kuru rejimi yaratılmıştır⁸⁸⁷. Artık uluslararası başat güç olan ABD'nin para birimi de uluslararası

⁸⁸⁴ PANITCH, GINDIN (2019), s. 86.

⁸⁸⁵ PANITCH, GINDIN (2019), s. 88.

⁸⁸⁶ Oktar Türel, 44 ülkenin temsilcilerinin katıldığı konferansın nihai karar metnine ABD ve İngiltere dışındaki ülkelerden katılan temsilcilerin son derece sınırlı katkı sunduklarını belirterek, konferanstan çıkan kararların büyük ölçüde 'oldu-bitti'ye getirildiğini not etmektedir. Bkz. TÜREL (2017), s. 146. Ayrıca bkz. ZABCI (2009).

⁸⁸⁷ CAHILL, KONINGS (2019), s. 76.

ödeme sisteminin de başat konumunu işgal etmeye başlamıştır ki, bu aynı zamanda ABD'nin senyoraj üstünlüğünü kazanması açısından önemlidir⁸⁸⁸. Bu sayede ABD yurt dışına çok miktarda dolar ihraç etmeye başlayarak uluslararası ödeme sisteminin kendine bağımlılığını pekiştirmiştir. Bu husus özellikle de az gelişmiş ülkelerin borçlandırılmaları ve 1980'li yıllarında başında patlak veren dış borç krizini takiben çevre ülkelere dayatılan yapısal uyum politikalarının anlaşılması noktasında önem kazanır. Nitekim, ileride görüleceği üzere, aynı zamanda neoliberalizmin yayılması ve bilhassa da özelleştirme uygulamalarının artışı anlamına gelen bu politikalar yıllar içinde giderek emek üzerindeki ekonomik baskıyı arttırmış ve reel ücretlerin baskılanmasıyla birlikte hanehalkı üzerindeki borçluluğun artışında da etkili olmuştur⁸⁸⁹.

Aslına bakılırsa, savaş sonrası kurulacak olan yeni düzen ve uluslararası iş bölümü - Panitch ve Gindin'in de dikkat çektiği üzere- önceden planlanmış ve hatta savaş sürerken çeşitli adımlar dahi atılmıştır: Bir yanda Almanya, İtalya, Japonya gibi ülkelerdeki egemen Faşist ve ırkçı eğilimlerin, diğer tarafta SSCB odaklı Sosyalist Bloğun varlığı, özellikle de ABD nezdinde kapitalist bloğun savaş sonrasında yeniden yapılanması gerektiğini göstermiştir⁸⁹⁰. İşte Bretton Woods Anlaşması, ABD'nin bu yapılanmayı artık kendi tercih ve seçimleri doğrultusunda düzenleyebileceğini ve “dünya ölçeğinde hegemonyasını tesis etme amacına dönük, tarihsel bir adım attığını göstermektedir”⁸⁹¹. Bu, birkaç on yıl boyunca ABD ile diğer gelişmiş kapitalist ülkeler arasındaki rekabet kapasitesinin oldukça zayıf kalacağı anlamını taşımaktadır.

⁸⁸⁸ CAHILL, KONINGS (2019), s. 75.

⁸⁸⁹ Bkz. Ümit AKÇAY (2017), “Finansallaşma, Merkez Bankası Politikaları ve Borcun ‘Özelleştirilmesi’”, **Finansallaşma Kısacasında Türkiye’de devlet, Sermaye Birikimi ve Emek içinde**, İstanbul: Nota Bene Yayınları, s. 56, 58.

⁸⁹⁰ SÖNMEZ (2005), s. 86.

⁸⁹¹ TÜREL (2017), s. 146.

B. Kapitalist Sınıf Zorunun Neoliberal Restorasyonu ve Otoriter devlet

1960'lı yıllarla birlikte şu ana kadar temel hatlarıyla aktarılan savaş sonrası kapitalist düzenin çözülmeye başladığı söylenebilir⁸⁹². Fakat Fordizmin krizi, açıkça yetmişli yılların ortasında baş göstermiştir. Joachim Hirsch'e göre ilgili krizin, Fordist birikim ve düzenleme tarzına ulusal ve uluslararası düzeylerde içkin karmaşık ekonomik ve ekonomi-dışı faktörler doğrultusunda açıklanması gerekmektedir⁸⁹³.

Bu bağlamda, krizin neden ve dinamikleriyle ilgili olarak göze çarpan ilk husus, merkez ülkelerdeki sermaye verimliliğindeki yapısal azalma ve kar oranlarının düşmesidir: Bu azalma büyük ölçüde mevcut birikim modelindeki verimlilik olanaklarının tıkanmaya başlamasına bağlı olmakla beraber, devlet müdahaleciliğinin bu tıkanıklığa cevap verememesi ve sermaye karlılığı üzerindeki bir baskı oluşmasıyla ilgilidir⁸⁹⁴.

Bir diğeri, uluslararası düzenlemede artan kırılganlıktır: Söz konusu kırılganlık esas olarak ABD'nin artan rekabet kapasitesinden dolayı uluslararası düzenleme alanında kimi değişiklikler talep etmesinden kaynaklanmıştır⁸⁹⁵. Bu doğrultuda piyasaların giderek serbestleştirilmesi, sermayenin artan uluslararasılaşması, çokuluslu şirketlerin belirleyici aktörler haline gelmeleri Bretton Woods sisteminin denetleyici mekanizmasında önemli çözümlere neden olmuştur⁸⁹⁶. Buna bağlı olarak, ABD'nin savaş sonrası tesis ettiği ekonomik hakimiyetin sarsıntıya uğradığı ve bazı Avrupa devletleriyle birlikte Japonya'nın da ABD ile aralarındaki rekabet farkını kapattıkları gözlemlenebilir⁸⁹⁷.

⁸⁹² CAHILL, KONINGS (2019), s. 50.

⁸⁹³ HIRSCH (2011), s. 130.

⁸⁹⁴ HIRSCH (2011), s. 130.

⁸⁹⁵ HIRSCH (2011), s. 131.

⁸⁹⁶ HIRSCH (2011), s. 131.

⁸⁹⁷ HIRSCH (2011), s. 132.

Dolayısıyla kapitalist metropollerdeki sermaye karlılığı sorununa özellikle ABD kaynaklı ulusal ve uluslararası ekonomik kırılganlıkların dahil olması 1970’li yılların başında Bretton Woods sisteminin tamamen çökmesi sonucunu doğurmuştur. Bu aynı zamanda dünya pazarının kurumsal temeli olan düzenleyici kısıtların ve yukarıda değinilen sabit kur döviz rejiminin de çökmesi manasını taşımaktadır:

“ABD’nin artan dış ticaret ve ödemeler dengesi açıkları ve büyüyen dış borçlanması Doların zayıflamasına ve istikrarlı dünya parası işlevinin sorgulanmasına yol açmıştır.. Amerikan hükümeti sonunda para biriminin altına endekslenmesinden vazgeçmek zorunda kalmış ve böylece 1970’li yılların başında Bretton Woods sistemi çökmüştür. Dünya pazarının kurumsallaşmış politik düzenlemesi, belirleyici bir temelden yoksun kalmıştır. Devletler ve uluslararası kurumlar tarafından desteklenen ve kontrol edilen döviz kurları sistemi çökmüştür”⁸⁹⁸.

ABD’nin doların altına dönüştürülebilirliğinin sona erdiğini ilan etmesi, gerçekten de kapitalizmin ‘altın çağı’ boyunca yürürlükte olan sabit döviz kuru sisteminin dalgalı döviz kuru sistemine, eş deyişle, “para biriminin değerinin, üzerinde anlaşılmış hedeflere göre devlet yetkilileri tarafından belirlenmesinin yerine uluslararası para piyasalarındaki dolar alım satımına göre belirlen[diği]” bir sisteme geçiş demektir⁸⁹⁹. Kuşkusuz, bu yeni koşullar sermaye akışları üzerindeki denetimlerin giderek kalkması ve merkez bloktaki finansal piyasalar üzerindeki denetimi kaldırma hareketliliğinin hızlanması anlamını taşımaktaydı⁹⁰⁰. Bretton Woods sisteminin çökmesinin ise dünya piyasasının yeniden biçimlenişi bakımından bir dizi önemli sonucu olmuştur⁹⁰¹:

⁸⁹⁸ HIRSCH (2011), s. 132.

⁸⁹⁹ CAHILL, KONINGS (2019), s. 51.

⁹⁰⁰ CAHILL, KONINGS (2019), s. 51.

⁹⁰¹ HIRSCH (2011), ss. 132-3.

- i) Uluslararası düzenlemenin çöküşüne bağlı olarak para, kredi ve döviz akışlarının giderek özel banka ve finans kuruluşlarının elinde toplanması ve bunların kısa vadeli spekülâtif karlılıklara tabi olması;
- ii) Doların dünya piyasasının düzenlenmesinin bir aracı olmaktan çıkıp, doğrudan uluslararası özel çıkarların egemen hale getirilmesinin bir aracına dönüşmesi;
- iii) IMF'nin "önceden, 'Keynesçi' ve işsizliğin olmayıp refahın arttığı bir uluslararası düzenleme bağlantısında devletler üstü bir merkez bankası rolünü oynarken, şimdi dev kamusal ve özel bankaların bir tür ortak kredi denetim dairesine dönüş[mesi]"⁹⁰² ve serbestleştirilen finans piyasalarında yüksek miktarlarda borç yükü altındaki az gelişmiş devletlere karşı alacaklı vekili işlevini üstlenmesi.

Tüm bunlar, kaçınılmaz bir biçimde savaş sonrası Keynesçi/Fordist düzenin iflas ettiğini gösterirken, yeni bir paradigmanın da yükselişe geçtiğine işaret etmekteydi. Orhangazi'nin altını çizdiği gibi, "bu yeni paradigmanın arkasında da yine kalkınmanın ve ileri refah seviyesindeki toplumları yakalamanın mümkün ve arzulanır olduğu fikri yatmakla birlikte bu kez bu amaç için farklı araçlar kullanılması gerektiği savunulmaktaydı"⁹⁰³. Bu araçları belirleyen temel ekonomi politikaları ise üç başlıkta toplanabilir: Tüm piyasaların serbestleştirilmesi, piyasalar ve şirketlerin üzerindeki düzenlemelerin kaldırılması (deregülasyon) ve kamu işletme ve hizmetlerinin özelleştirilmesi⁹⁰⁴. Bu politikalar yukarıda temel hatlarıyla açıklanan neoliberalizasyon sürecinin motorunun temel bileşenleri olarak işlev görmüşlerdir. Öte yandan neoliberalizm sadece kapitalist ve emperyal toplumsal üretim ilişkilerinin yeniden

⁹⁰² HIRSCH (2011), s. 133.

⁹⁰³ ORHANGAZİ (2020), s. 33.

⁹⁰⁴ ORHANGAZİ (2020), s. 34.

üretimini özelleştirme çabası değildir. Daha önce devletin meşru işlevleri olarak kabul edilen birçok işlevi ve dolayısıyla gerçekten radikal bir projeyi özel sektöre çevirme girişimidir. Amacı, Keynesyen ekonominin “altın çağında” ve ABD “Yeni Fırsat” emperyalizminde kullanılan çok farklı bir sosyal kontrol kurmaktır⁹⁰⁵.

Bu yeni döneme ait post-fordist birikim sistemi, Joachim Hirsch takip edilerek şu maddeler doğrultunda özetlenebilir: Birikim tarzı; (1) ücret ve çalışma ilişkilerinin kuralsızlaştırılması ve güvencesizleştirilmesiyle, sosyal güvenlik sisteminin daraltılarak özelleştirilmesiyle, sendikaların zayıflatılmasıyla, Fordizme özgü ücretli işçilik ve sosyal devlet güvencelerine dayanan kitlesel tüketim arasındaki bağın koparılmasıyla; (2) finans piyasalarının kuralsızlaştırılması (finansallaşma) ve sermayenin uluslararasılaşmasıyla birlikte finansal sermayenin kâr hesaplarının ekonomik süreçlerde baskın hale gelmesiyle; (3) şirket rekabetlerinin daha keskinleşmesiyle; (4) henüz değerlendirilmemiş olan toplumsal ve kamusal alanların değerlendirilmeye açılmasıyla karakterize edilebilir⁹⁰⁶.

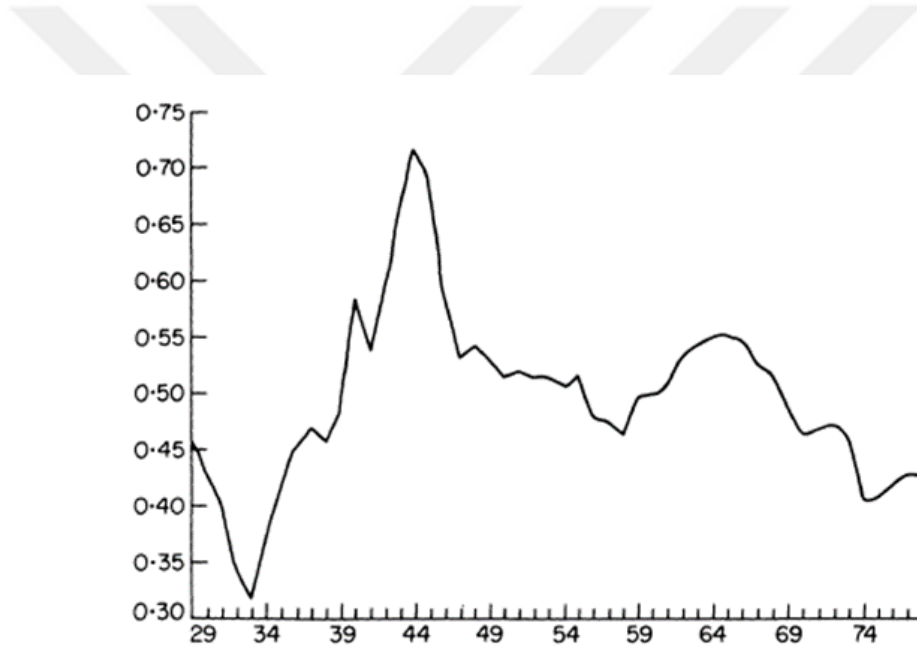
⁹⁰⁵ Christopher RUDE (2008), “The Role of Financial Discipline in Imperial Strategy”, **American Empire and the Political Economy of Global Finance** içinde, Leo Pantich, Martijn Konings (Ed.), Hampshire: Palgrave Macmillan, s. 204.

⁹⁰⁶ HIRSCH (2011), ss. 139-145.

Location ▼	▼ 1965	▼ 1966	▼ 1967	▼ 1968	▼ 1969	▼ 1970	▼ 1971	▼ 1972	▼ 1973	▼ 1974	▼ 1975
Canada	6.3	6.7	3.1	5.0	5.0	3.0	4.0	5.5	6.8	3.3	1.5
France	4.9	5.2	5.0	4.4	7.2	6.1	5.3	4.6	6.3	4.3	-1.0
Italy	3.3	6.0	7.2	6.5	6.1	5.3	1.9	3.2	6.5	5.3	-2.0
Japan	5.7	10.2	11.1	11.9	12.0	10.3	4.4	8.4	8.0	-1.2	3.1
Spain	6.3	7.2	4.3	6.6	8.9	4.2	4.6	8.1	7.8	5.6	0.5
United Kingdom	2.1	1.6	2.8	5.5	1.9	2.7	3.5	4.3	6.5	-2.5	-1.5
United States	6.5	6.6	2.7	4.9	3.1	0.2	3.3	5.3	5.6	-0.5	-0.2

Tablo 4 Farklı Ülkelerde 1965-1975 Arası GSYH Artış Oranları (%). Kaynak: OECD

Data⁹⁰⁷.

Tablo 5 ABD'de Savaş Öncesi ve Sonrası Dönemlerde Kar Oranlarındaki Değişimler.

Kaynak: Chung (1981)'den aktaran Duménil, Glick, Rangel (1987)⁹⁰⁸.

⁹⁰⁷ Web Erişim: <https://data.oecd.org/gdp/real-gdp-forecast.htm#indicator-chart>. Erişim tarihi: 08.02.2020.

⁹⁰⁸ G. DUMÉNIL, M. GLICK, J. RANGEL (1987), "The Rate of Profit in the United States", **Cambridge Journal of Economics**, Vol. 11, No. 4, s. 348. ss. 331-359.

Tüm bu aktarılanlar doğrultusunda, savaş sonrası (düzenlenmiş) kapitalist rejim ile neoliberal kapitalist rejim arasındaki farklar şu şekilde toparlayıcı bir biçimde karşılaştırılabilir⁹⁰⁹:

Savaş Sonrası Kapitalizmin Temel Özellikleri

1. Keynesçi fikir ve teorilerin egemenliği
2. Küresel düzeyde sabit kur rejimi, değer altına bağlanmış ABD dolarının dünya parası olarak kabul görmesi, finansal sermaye hareketlerinin kısıtlanması ve gümrük vergilerinin bugüne göre genellikle yüksek olduğu bir uluslararası ticaret rejimi
3. Devletin ekonomideki rolü:
 - a. Düşük işsizlik ve kabul edilebilir düzeyde bir enflasyonu hedefleyen Keynesçi Maliye ve para politikaları
 - b. Ana sanayilerin devlet tarafından düzenlemelere tabi tutulması
 - c. Finansal sektörün devlet tarafından düzenlemelere tabi tutulması
 - d. Çeşitli sosyal düzenlemelerin (çevre, iş sağlığı ve güvenliği, tüketici hakları vb.) ortaya çıkması
 - e. Anti-tröst yasaları
 - f. Altyapı, eğitim gibi kamu mal ve hizmetlerinin büyük oranda devlet tarafından üretilmesi
 - g. Refah devleti
 - h. Yüksek gelir sahiplerinin daha yüksek oranlarda vergi ödediği artan oranlı gelir vergisi
4. Sermaye-emek ilişkileri:
 - a. Toplu pazarlık ve sendikaların güçlenmesi
 - b. Görece istikrarlı, uzun vadeli iş olanakları
5. Sermaye içi ilişkiler:
 - a. Dostane rekabet
 - b. Holding bürokrasisinin ortaya çıkması
 - c. Finansal kurumların ana işlevinin şirketlere ve hanehalklarına destek sağlıyor olması

⁹⁰⁹ İki tablo için de bkz. KOTZ (2015), s. 51,42'den uyarlayan ORHANGAZI (2020), s. 26, 38.

Neoliberal Kapitalizmin Temel Özellikleri

1. Neoliberal fikir ve teorilerin egemenliği
2. Küresel düzeyde esnek kur rejimi, ABD dolarının dünya parası olarak kabul görmesi, serbest ticaret ve serbest sermaye hareketleri
3. Devletin ekonomideki rolü:
 - a. Talep arttırıcı politikaların terk edilmesi
 - b. Ana sanayilerin deregülasyonu
 - c. Finansal sektörün liberalleştirilmesi ve deregülasyonu
 - d. Çeşitli sosyal düzenlemelerin (çevre, iş sağlığı ve güvenliği, tüketici hakları vb.) zayıflaması
 - e. Anti-tröst yasalarının uygulanmasının zayıflaması
 - f. Özelleştirme
 - g. Refah devleti programlarının küçültülmesi
 - h. Şirketlere ve yüksek gelir sahipleri için vergi indirimleri
4. Sermaye-emek ilişkileri:
 - a. Toplu pazarlık ve sendikaların güç kaybetmesi
 - b. Geçici işlerin ve taşeronlaşmanın artışı
5. Sermaye içi ilişkiler
 - a. Sınırsız rekabet
 - b. Şirketlerin finansal piyasaların ihtiyaç ve isteklerine göre yönetilmesi
 - c. Finansallaşma ve finansal yenilikler

Kapitalizmin bu yeni yapılanışı, devletin yapılanışında da karşılığını bulmuştur. Bu bağlamda otoriter devlet biçimi, kapitalizmin 1970li yıllarda derinleşen krizine yanıt olarak yürürlüğe konulan ve “sermaye birikiminin önündeki her türlü engelin ortadan kaldırılması için ülke ekonomilerinin dünya piyasası ile finansal ve ticari serbestleşme temelinde yeni bir eklemlenme sürecine girmesini”⁹¹⁰ öngören neoliberal politikalar

⁹¹⁰ Pınar BEDİRHANOĞLU (2009), “Türkiye’de Neoliberal Devletin AKP’li Yüzü”, **AKP Kitabı: Bir Dönüşümün Bilançosu**, Ankara: Phoenix Yayınevi, 2009, ss. 39-64.

ekseninde temellenmektedir. Nitekim Fransız düşünür Nicos Poulantzas 1978’da yayımlanan *Devlet, İktidar, Sosyalizm* başlıklı kitabında otoriter devletçiliğin kapitalist devlet biçimindeki bir dönemeci ifade ettiğini belirtirek şöyle yazar:

“Otoriter devletçilik daha temel olarak, kapitalizmin aşama ve evreler halinde dönemselleştirilmesinden kaynaklanmaktadır. Hâkim ülkelerde emperyalizmin ve tekelci kapitalizmin hâlihazırdaki evresine tekabül eder görünmektedir, tıpkı liberal devletin kapitalizmin rekabetçi aşamasına, çeşitli biçimler altında müdahaleci devletin de tekelci kapitalizmin daha önceki evrelerine tekabül etmesinde olduğu gibi. Otoriter devletçilik böylece bu evreyi hem dünya ölçeğinde hem de ulusal ölçekte üretim ilişkilerinde, toplumsal iş bölümü ve süreçlerinde özgüleştiren yapısal değişimlere göndermektedir”⁹¹¹.

Poulantzas’a göre otoriter devlet biçimi istisnai/olağanüstü devlet biçimi deęildir⁹¹². Hatta, “otoriter devlet biçimi burjuva cumhuriyetin mevcut evredeki yeni ‘demokratik’ formu” olarak, kurumsal ve pratik düzeylerde görelî olarak demokratik kalmaya devam eder⁹¹³. Marksist devlet teorisyeni Bob Jessop ise, otoriter devlet biçiminin hukuksal-kurumsal mimarisinin, temel hatlarıyla aşığıda sıralanan maddelerde tarif edilebileceğini ifade etmiştir⁹¹⁴:

Web

erişim:

https://www.academia.edu/7474410/T%C3%BCrkiye_de_Neoliberal_Otoriter_Devletin_AKP_li_Y%C3%BCz%C3%BC. (Erişim tarihi: 12.04.2018).

⁹¹¹ POULANTZAS (2006), s. 228.

⁹¹² POULANTZAS (2006), s. 234. Fakat bu tespit, istisnai bir devletin varlık koşullarının ortadan kalktığı anlamına kesinlikle gelmemektedir.

⁹¹³ POULANTZAS (2006), s. 234. Vurgu bana ait.

⁹¹⁴ JESSOP (2005a), s. 100.

i) “İktidar yasadan yürütmeye devredilir ve yürütme içinde –genellikle kişisel yönetimin ortaya çıkışıyla birlikte başbakanın veya yürütme gücüne sahip cumhurbaşkanının elinde- yoğunlaşır;

ii) “[D]evleti üç aygıtı –yasama, yürütme ve yargı- arasındaki bütünleşme eğilimi artar ve tekil ve şahsileştirilmiş düzenlemelerin lehine hukuk devleti zayıflar”;

iii) “[S]iyasal partiler, yönetimin temel iletişim birimi ve hegemonyasının örgütlenmesine yön veren güçler olma gibi işlevlerini kaybederler”;

iv) “[B]öylece partilerin bir program etrafında uzlaşmalar ve ittifaklar oluşturmak suretiyle politika geliştirmek ve devlet iktidarını seçim rekabeti yoluyla meşru kılmak yönündeki geleneksel işlevleri, yerini yürütmeye dair kararlar için bir aktarım kuşağı olarak hizmet görmek gibi kısıtlı bir role bırakır. Bu da geleneksel olarak siyasal partilerce yerine getirilen meşrulaştırıcı işlevleri hükümetin üstlenmesiyle olur”;

v) “[İ]deolojik devlet aygıtları alanındaki hakimiyet, okul, üniversite ve yayıncılıktan kitle iletişime geçer. Artık medya siyasal meşruiyet sağlamak ve hareketlilik yaratmak konusunda kilit bir rol oynamaya başlar;

vi) “[B]ütün bu dönüşümlere bağlı olarak yeni teknokratik ve/veya neoliberal meşruiyet biçimlerinin yanı sıra, yeni plebisiter ve popülist rıza tekniklerinin de güçlendiği görülür;

vii) “[D]evletin biçimsel örgütlenmesini boydan boya kesen, birbirine paralel iktidar şebekeleri de büyümeye başlar”;

viii) “[D]evletin temel aygıtlarına paralel olarak kitlesel mücadeleleri ve burjuva hegemonyasına yönelik diğer tehditleri denetlemeye yarayan yedek, devlet benzeri bir baskı aygıtı da büyür;

ix) “1960’lardan kalan kimi liberal ve özgürlükçü temaların içerilmesi ve ayrıca genel irade ve demokrasi gibi kavramların [...] anlam kaymalarına uğratılması yoluyla, egemen ideoloji yeniden yapılandırılır”.

Otoriter devletçiliğin bu temel nitelikleri, fordizmin keskinleşen bunalımıyla birlikte batıda beliren bu kapitalist devlet biçiminin, daha önce de söz konusu olduğu gibi, totaliter eğilimler taşımayı sürdürdüğüne işaret etmektedir. Poulantzas’a göre kapitalizmin bunalımı temelinde yükselen otoriter devletçiliğin belirgin özelliği, “halkçı mücadeleler ve bunların hegemonya için oluşturdukları tehlikeler karşısında, önleyici nitelikte *tüm bir kurumsal düzeneğin* devreye sokulması”dır⁹¹⁵. Bu bağlamda yürütme, belirtildiği gibi güçlendirilmektedir.

Öte yandan, neoliberal saldırının başlangıcı, ulusal ve uluslararası düzeylerde devlet otoritesini etkileyen bir dizi dönüşümü beraberinde getirmiştir. Bob Jessop’un isabetle kaydettiği gibi, otoriter devlet biçiminin yükselişinin ve belirginleşmesinin getirdiği değişiklikler, “(hukuk ve düzeni korumak ve ulus-devletin toplumsal bütünlüğünü korumak gibi daha geleneksel politik işlevlerin aksine) ekonominin kendisine devlet müdahalesinin dramatik artışına ve ekonominin merkezileşmesine tepki olarak meydana gelir”⁹¹⁶. Fakat tüm bunlar otoriter devletin yükselişinin önceden belirlenmiş bir biçime sahip olduğu anlamını taşımaz. Devletin maddiliği, Poulantzas’a göre, aynı zamanda farklı toplumsal grupların çeşitlilik gösteren uzlaşılmasına, yani bir güç dengesine dayandığı için düzensiz ve çelişkili bir süreci ifade eder⁹¹⁷. Bu çelişkiler kriz zamanlarında keskinleştiğinden, toplumsal gruplar arasında doğan ve sınıf

⁹¹⁵ POULANTZAS (2006), s. 235. Vurgu bana ait.

⁹¹⁶ JESSOP (2008), ss. 234-5.

⁹¹⁷ Ian BRUFF (2014), “The Rise of Authoritarian Neoliberalism”, **Rethinking Marxism**, 26:1, s. 119.

mücadelesinden bağımsız olmayan (sınıf-ilişkili) popülist mücadeleler otoriter devletin krize cevap verme biçimlerini de etkileyecektir. Öyleyse otoriterleşme süreci ülkelere göre farklılaşan çelişkili ve karmaşık bir süreci ifade eder⁹¹⁸. Yine de otoriter devletçiliğin politik ekonomisinin ortak bir dizi dönüşüme işaret ettiği açıktır: Devletin zorlayıcı gücü derinleşir, piyasa temelli ilkeler ve değerlendirme teknikleri devlet destekli (*state-endorsed*) normlar düzeyine yükselir⁹¹⁹. Neoliberal otorite artık politikacılar tarafından değil, ekonomi uzmanları tarafından inşa edilen bir rasyonel meşruiyet zemininin geliştirilmesine dayalıdır⁹²⁰. Devlet, iktidarını piyasaya terk etmez ve fakat politikalarını sermaye birikiminin önündeki engelleri kaldıracak, kapitalist büyümeyi ve derinleşmeyi artıracak ve nihayet piyasa mantığı tarafından onaylanacak biçimde oluşturur⁹²¹. Otoriter devlet sadece sermaye birikimini yasal, idari ve parasal olarak garanti altına alan minimal bir devlet değildir⁹²²; neoliberalizmin, sermayenin sınırsız birikimi amacıyla, kapitalist büyümede etkili bir işlev gören, kitle demokrasisinin gelgitlerinden etkilenmeyen ve - piyasa ile ilişkisi açısından etkisi sınırlı olmakla beraber- toplumsal/sınıfsal tahakkümü daha *güçlü* biçimde tesis eden bir devlet biçimini öngördüğünü söylemek gerekir.

⁹¹⁸ BRUFF (2014), s. 120.

⁹¹⁹ Will DAVIES (2016), **The Limits of Neoliberalism**, London: Sage, s. 8.

⁹²⁰ DAVIES (2016), s. 8.

⁹²¹ BROWN (2018), s. 29.

⁹²² JESSOP (2008), s. 235.

III. Finansal Sömürü, Yoksulluk ve Borç-Refahı

*Borç, iki tarafın birbirinden kopamayacağı,
çünkü henüz eşit olmadığı zamana aittir*⁹²³.

-David Graeber

A. Kredi ve Finansal El Koyma: Borcun Politik Kavramına Doğru

1. Kredinin Önemi

Borçluluğa dair bir analizde değinilmesi gereken ilk kavram kredidir. Kredi, sermaye birikim sürecine bağlı olarak oluşur. Dolayısıyla kredinin ortaya çıkabilmesi için paranın sermayeye dönüşmesi gerekir. Yukarıda, paranın sermaye dönüşmesinin zorunlu şartının emek gücünün metalaşması ve ücretli emeğin ortaya çıkışı olduğu belirtilmişti. Ne var ki, kapitalistin sermaye döngüsünü başlatabilmesi için üretim araçları da satın alması gerekir. Bu, kapitalistin hazır emek gücü piyasası karşısında, bir miktar paraya da sahip olmasını gerektirir. Dolayısıyla, “üretim süreci ancak belli bir miktar para yığını olduğu durumda başlatılabilir”⁹²⁴. İşte, sermaye devri⁹²⁵ sırasında ortaya çıkan para yığınları, kapitalist kredi sisteminin temellerini oluşturur⁹²⁶. Karaçimen bu hususu şöyle özetlemektedir:

“Tek tek girişimciler sermaye döngüsünü başlatabilmek için yeterli kaynağa sahip olmayabilirler. Bu durumda borçlanma gerekli kaynağı sağlayabilmelerine olanak

⁹²³ David GRAEBER (2015), **Borç: İlk 5000 Yıl**, Çev. Muammer Pehlivan, İstanbul: Everest Yayınları, s. 129.

⁹²⁴ KARAÇİMEN (2015), s. 64.

⁹²⁵ “Verili bir sermayenin toplam dolaşım zamanı, görülmüş olduğu gibi, kendi dolaşım ve üretim zamanlarının toplamına eşittir. Bu toplam süre, sermaye değerinin belirli bir biçimde öndelendiği andan, süreç içindeki sermaye değerinin aynı biçime geri dönmesine dek geçen zaman aralığını kapsar”. Bkz. MARX (2015b), s. 149.

⁹²⁶ KARAÇİMEN (2015), s. 65.

sunar. Sermayenin devri sürecinde ortaya çıkan para yığınları borç verilebilecek kaynakları oluştururlar. Fakat böyle bir borçlanma mekanizmasının işleyebilmesi için bir kredi sisteminin olması gerekir. Kredi sistemi, atıl para fonlarını tedavüle sokar, onları faiz getiren sermayeye dönüştürür ve sermaye birikim sürecine yeniden dahil eder⁹²⁷.

O halde faiz getiren sermaye⁹²⁸, sermaye birikimi sürecinde önemli bir rol oynamaktadır. Gerçekten de kredi paranın, sermaye birikimine için çelişkileri giderebilmek için ortaya çıktığının altını çizmek gerekir: “Piyasada dolaşması için gerekli olan seviyelere göre miktarlarının arttırılıp azaltılabilmesinden dolayı krediler, değer stoğu olan fiziksel paranın üzerindeki baskının azalmasına hizmet ederler⁹²⁹. Kapitalistler, sermaye birikimine için sorunlara karşı (örn. “verimsiz teknolojileri yenilemek, fiyat

⁹²⁷ KARAÇİMEN (2015), s. 65.

⁹²⁸ Bu noktada üretken sermaye ile faiz getiren sermaye arasındaki farkı hatırlatmakta yarar var. Üretken sermaye söz konusu olduğunda, yukarıda, sermayenin genel formülü başlığı altında söylendiği gibi, sermaye hareketi boyunca meta sermaye gerçekten meta, para sermaye ise gerçekten para olarak işlev görmektedir. Yani, sermayenin hareketi boyunca kapitalist “metayı alıcıya sermaye olarak satmaz ya da parayı satıcıya sermaye olarak vermez”. Sermaye, kendi dolaşım sürecinde sermaye olarak değil yalnızca para ve meta olarak görünür. “Sermaye gerçek hareketi içinde, dolaşım sürecinde değil yalnızca üretim sürecinde, yani emek gücünün sömürülme sürecinde sermaye olarak var olur”. Fakat faiz getiren sermayede durum farklılaşır. Burada, “parasını faiz getiren sermaye olarak değerlendirmek isteyen para sahibi, onu üçüncü bir kişiye verir, onu dolaşıma sokar, sermaye olarak meta haline getirir; para, yalnızca para sahibi için değil, aynı zamanda başkaları için de sermaye olur; yalnızca onu elden çıkaran kişi için sermaye olmak yerine, başından itibaren sermaye olarak, artık değer, kâr yaratma kullanım değerine sahip değer olarak üçüncü kişilere verilir; [...] artık değer üretmek şeklindeki kullanım değerini gerçekleştirmiş olması için, gerçekleştirilen sermaye olarak geri dönmesi koşuluyla elden çıkarılır”. Bkz. MARX (2017), ss. 345-6.

⁹²⁹ SOEDERBERG (2016), s. 68.

dalgalanmalarını atlatabilmek, talepte düşüşü kaldırabilmek gibi”), belirli miktarda paraya sahip olsalar bile, daha fazla paraya ihtiyaç duyduklarında krediye başvururlar⁹³⁰. Kredi, bu bakımdan değer üretimi ve büyümesi için hayati bir rol oynayarak, sermaye sürecinin bir bütün olarak yeniden üretimine imkân tanır⁹³¹.

2. Banka Kredisi, Hayali Sermaye, Tüketici Kredisi

Kredinin önemi, esas olarak banka kredileri bakımından ortaya çıkmaktadır. Bankalar, neoklasik iktisatta kavrandığı gibi yalnızca finansal aracı değil, parayla uğraşan girişimcilerdir: “Tarihsel olarak para tacirlerinin ekonomide oynadıkları rol, faiz getiren işlemlerde daha fazla uzmanlık kazanmalarının sonucunda genişlemiştir. Bu süreçte, para tacirleri modern anlamda banka sermayedarları haline gelmişlerdir”⁹³².

Kapitalist toplumlardaki kredi ilişkilerinden birini oluşturan ticari krediler, sermayedarlar arasında, satılan meta karşılığındaki ödemenin ileri bir tarihe ertelenmesi sonucu kredi kullanımıyla ortaya çıkar⁹³³. Banka kredisi ise, “bir sanayi döngüsünü başlatabilmek için para sermaye oluşturmayı gerektirir”. Bankalar, yalnızca kendi sermayelerini değil, başka sermayedarlar ve sınıflardaki atıl para stoğunu bir araya getirerek faiz getiren sermayeye

⁹³⁰ SOEDERBERG (2016), s. 68.

⁹³¹ HARVEY (2015), s. 245.

⁹³² KARAÇİMEN (2015), s. 67.

⁹³³ Bkz. Paul BULLOCK, David YAFFE (2009[1973]), “Enflasyon, Bunalım ve Savaş Sonrası Genişleme”, Çev. Nail Satlıgan, **Dünya Kapitalizminin Bunalımı içinde**, Nail Satlıgan, Sungur Savran (Der.), İstanbul: Belge Yayınları, s. 230: “Günümüzde başlıca para biçimi krediye dayalıdır [...]. Metaların [dolaşımında] ödemeler ertelenebilir. Bir başka deyişle, alıcı, bir meta karşılığını ödmeden önce satın alırken kredi kullanımına başvurur. Bu durumda, satıcının alacaklı, alıcının ise borçlu haline geldiğini varsayıyoruz. Burada ödeme amacı, ancak meta dolaşımdan çıktıktan sonra, dolaşıma girer; satıcının fiyatı, para üzerinde yasal bir alacak hakkı olarak gerçekleştirmiş olur. [...] Eşdeğer para miktarı dolaşıma sokulmadığından, para burada düşüncel bir satın alma aracıdır”.

dönüştürürler ve sermaye döngüsü başlatabilmek/yatırım yapabilmek için başkalarının kaynaklarından yararlanmak isteyen sanayi kapitalistlerine borç verirler⁹³⁴.

Öte yandan, Susanne Soederberg, David Harvey’i izleyerek banka kredilerinin sermaye birikim süreci içinde rolünün, paranın rolünden şu üç temel noktada ayrıştığını ifade eder. Bu üç nokta da kredi parada olduğu gibi sermaye birikimine içkin çelişkileri yatıştırmaktan ziyade, bu çelişkilerin büyümesine hizmet eder⁹³⁵: (1) Paranın diğer biçimlerinin aksine, dolaşımda ne kadar uzağa gittiklerinden bağımsız olarak paraya çevrilmeleri için esas yerlerine dönmek zorundadırlar; (2) özel olarak yaratılmış para olduklarından, borcun ödenmesi durumunda dolaşımdan tamamen çekilebilirler (“bu bağlamda banka kredileri, özel şahıslar tarafından, sermaye birikiminin gerilimleri ile baş edebilmek üzere, mütemadiyen ortaya çıkarılıp yok edilebilmektedir”); (3) hayali bir değer ortaya çıkardıklarından, (para metaya bağımlı olan) gerçek parasal tabanla farklılığı potansiyel kriz nedenidir.

Ayrıca, kredilerin iki farklı tipini ayırt etmek gerekmektedir: *Hayali Sermaye* ve *gelirin para biçimi*. Banka kredilerinin ilk tipi olarak hayali sermaye, kredinin, en basit ifadeyle, sermaye yaratımı için alınmasıdır. Bir diğer ifadeyle, hayali sermaye dolaşıma girdiğinde artı-değer yaratmak durumundadır⁹³⁶. Bununla birlikte, Soederberg’in de vurguladığı üzere, hayali terimi kredinin gerçek olmadığını manasını taşımaz: “Marx, söz konusu kredi türünün kendi kendine bir değeri olmadığını kasteder. Bu durumda hayali sermaye, kredilerin var olan metalara değil gelecekte yaratılacak olan bir artı değere (kâra) ortak

⁹³⁴ MARX (2017), s. 602; KARAÇİMEN (2015), ss. 67-8.

⁹³⁵ SOEDERBERG (2016), ss. 70-1.

⁹³⁶ HARVEY (2015); SOEDERBERG (2016), s. 72.

olma iddiasını taşımaktadır⁹³⁷. Hayali sermaye tabiri o halde, hayali sermayenin gerçek değerlendirme süreci ile olan bağının görünmez hale gelişinden kaynaklanmaktadır⁹³⁸.

Hayali sermaye, gerçek değerlendirme sürecine bağlı olduğuna göre, önceki bölümde ayrıntılı olarak ele alınan birincil sömürü süreçleri üzerinden artı-değer yaratmalıdır⁹³⁹. Bu hayali sermayenin, gerekli artı-değer yaratımının olmayışı durumunda sermaye birikimi sürecini tehlikeye atacağı anlamına gelir. Bu nedenle, hayali sermayenin, gerçek parasal tabanla ve gerçek değerlendirme süreciyle olan zorunlu bağı gözden kaçırılmamalıdır. Oysa, hayali sermayenin, kapitalizmin neoliberal dönüşümüyle birlikte sermaye birikim rejimine hakim olması⁹⁴⁰, bu bağ bakımından gerilimleri artırmıştır. Buna karşılık, sermayenin bu kendi kendine büyümesi olgusu, borca dayalı birikimin gerçek sermaye birikimiyle karıştırılmasına neden olmuştur⁹⁴¹.

⁹³⁷ Bkz. SOEDERBERG (2016), s. 72: “Marx’a göre devlet borcu (örn. devlet tahvilleri) ve toprak hayali sermayenin gidebileceği en son noktadır. Bu unsurlar, kendilerine içkin bir değer taşımamalarına rağmen bir fiyat sahibi olabilmektedir”.

⁹³⁸ Nail SATLIGAN (2016), “Günümüz Kapitalizminin Pamuk İpliği: Hayalî Sermaye Spekülasyonu”, **Devrimci Marksizm**, Sayı 16, s. 72. Satlıgan, hayali sermaye ile gerçek sermaye arasındaki farkın da altını çizmektedir: “Hayalî sermaye gerçek sermayeden ayrılır. Gerçek sermaye para-sermaye, meta-sermaye ve üretken sermayeden oluşur. Gelirlerin kapitalizme edilmesiyle meydana gelen sermaye bağımsızlaşır ve kendine özgü biçimler alır. Hisse senetleri, tahviller, devlet istikraz tahvilleri, ipotekli borç senetleri, bu tür hayalî sermaye biçimleri arasında yer alır. Bunları menkul değerler (değerli kâğıtlar) kavramı altında toplayabiliriz”. Bkz. SATLIGAN (2016), s. 73.

⁹³⁹ SOEDERBERG (2016), s. 72.

⁹⁴⁰ Bkz. Alex DEMIROVIĆ, Thomas SABLowski (2013), **The Financed-Dominated Regime of Accumulation and the Crisis in Europe**, Rosa Luxemburg Stiftung. (Web Erişim:

https://www.rosalux.de/fileadmin/rls_uploads/pdfs/Analysen/Analysen_The_Finance-dominated.pdf). (Erişim tarihi: 09.06.2018).

⁹⁴¹ HARVEY (2015); SOEDERBERG (2016), s. 73.

Banka kredilerinin ikinci türünü Marx, teminata dayanmayan gelirin para biçimi olarak adlandırır. Soederberg'e göre gelirin para biçimi, günümüzdeki tüketici kredilerine karşılık gelmektedir. Bu tür kredinin özelliği, "artı-değer yaratmak yerine, faiz ve diğer ödemeler (örn. gecikme ücreti, yönetim gideri kesintisi, vb.) üzerinden ilk harcamayı arttırabilmek yönünde çalışır"⁹⁴². O halde, tüketici kredileri artı-değer yaratma amacı gütmemektedir.

Ne var ki tüketici kredilerinin bu niteliği, bu kredi türünün, değerlendirme sürecinin gerçekleştiği üretim alanıyla bir ilgisi olmadığı anlamına gelmez⁹⁴³. Tezin, ilk bölümünde aktarıldığı gibi, Marksist üretim kavramsallaştırması üretim ve mübadele (dolaşım) alanını birbirlerinden ayıramaz alan ve süreçler olarak ele almaktadır. Bu durumda, faiz ödemeleri gibi, üretim alanından değil de dolaşım alanından kaynaklanan ikincil sömürü biçimlerinin de üretim alanıyla bir bağıntısı olmalıdır. Dahası borcun politik kavranışını mümkün kılan da bu bağıntı ve kapitalist sınıf zorunun yukarıda özetlenen dönüşümün bu bağıntıya olan etkisiyle ilişkilendirilmektedir. Bunun içinse öncelikle, tüketici kredilerine biraz daha yakından bakarak, bunların ne bakımdan ikincil sömürü biçimine denk düştüğüne değinmek gerekmektedir.

3. Finansal El Koyma ve Hanehalkı Borçluluğu

Marx'a göre kapitalist toplumdaki modern kredi sistemi tefeciliğe bir tepki olarak doğmuştur⁹⁴⁴. Emekçilerin kapitalizm öncesi tefecilerden borçlanması ile tüketici kredileriyle borçlanma arasındaysa kimi bakımlardan benzerlikler bulunmaktadır.

⁹⁴² SOEDERBERG (2016), s. 73.

⁹⁴³ Aksi görüş için bkz. Andrew LEYSHON, Nigel THRIFT (1997), **Money/Space: Geographies of Monetary Transformation**, London: Routledge.

⁹⁴⁴ MARX (2017), s. 598; KARAÇİMEN (2015), s. 79.

Marx, *Kapital*'in üçüncü cildinde, faiz getiren sermayenin pre-kapitalist biçimi olarak tefeci sermayesinin varlığının, ürünlerinin bir kısmının metaya dönüşmesi ve paranın - meta ticaretiyle eş zamanlı olarak- farklı işlevlerinin gelişmiş olmasından başka bir şeyi gerektirmediğini yazar⁹⁴⁵. Tefeci sermayesi bu aşamada iki farklı biçimde varolur: “*Birincisi*, savurgan kodamanlara, asıl olarak toprak sahiplerine borç vererek yapılan tefecilik; *ikincisi*, kendi çalışmalarının koşullarına sahip olan küçük üreticilere borç vererek yapılan tefecilik; söz konusu küçük üreticiler, zanaatçıyı, ama her şeyden önce köylüyü içerir [...]”⁹⁴⁶.

Marx'a göre, kapitalist üretim tarzı geliştiğinde, çalışmasının koşulları emekçinin karşısına bir başkasının sermayesi olarak çıktığı için, emekçi bir üretici olarak borçlanabilir olmak uzaklaşmıştır⁹⁴⁷. Fakat, çalışmasının koşullarının gerçek ya da kâğıt üzerinde sahibi olduğunda, tefeci sermayesiyle olan borçluluk ilişkisinde öyle ya da böyle bir üretici olarak yer alır⁹⁴⁸. Böylesi bir durumda, tefeci, faiz kılığında üreticinin en zorunlu geçim araçlarını aşan her türlü fazlalığı yutabilecektir⁹⁴⁹. Dolayısıyla tefeci sermayesi, üretici üzerinden üretim alanında değil, dolaşım alanında gelir elde etmiş olur. Tefeci sermayesi bu bağlamda, “sermayenin üretim tarzını dışarıda bırakarak, onun sömürü tarzını kullanır”⁹⁵⁰.

⁹⁴⁵ MARX (2017), s. 592.

⁹⁴⁶ MARX (2017), s. 593. Marx'a göre, tefecilik yoluyla toprak sahiplerinin yıkıma uğratılması ve köylülerin yoksullaştırılması, büyük para sermayelerin oluşumuna ve yoğunlaşmasına imkân tanımıştır. Bu anlamda tefecilik, yeni üretim tarzının kurucu araçlarından olmuştur. Bkz. MARX (2017), s. 593, 596.

⁹⁴⁷ MARX (2017), s. 593.

⁹⁴⁸ MARX (2017), s. 594.

⁹⁴⁹ MARX (2017), s. 594.

⁹⁵⁰ MARX (2017), s. 596.

İşte Marx'ın modern kredi sisteminin tefeciliğe karşı geliştiği söylemesi, faiz getiren sermayenin, kapitalist üretim tarzının gerekliliklerine uydurulmasından başka bir şey değildir. Bu bakımdan, modern kredi sisteminin doğuşu, tefeciliğin aforozunun değil, açıkça kabul edilmesinin sonucudur⁹⁵¹. Marx, kapitalist toplumun gelişmesiyle, eski yasaların faiz getiren sermayenin de önüne diktiği engellerin kaldırıldığını yazar ve tefecilik sermayesinin çeşitli biçimlerde kendini koruduğunu belirtir:

“[B]ireysel gereksinim nedeniyle rehinciden borç alınırken; haz düşkünü zenginlere saçıp savurmaları için borç verilirken; ya da üreticinin kapitalist olmayan bir üretici, küçük köylü, zanaatçı vb. olduğu, yani dolaysız üretici olarak kendi üretiminin koşullarına hala sahip olduğu durumlarda; son olarak, kapitalist üreticinin, kendisini söz konusu emekçi üreticiye yaklaştıracak kadar küçük bir ölçekte faaliyet gösterdiği durumlarda, tefeci sermayesini biçimini korur”⁹⁵².

O halde, Karaçimen'in de altını çizdiği gibi, kapitalist toplumlarda ücretli çalışanların borçlanmaları, pre-kapitalist toplumda emekçinin tefecilerden borçlanmasıyla ciddi bir benzerlik taşımaktadır: “Tüketim için kullanılan borca karşılık ödenen faiz, ücretlerin bir kısmına tekrar el koyulması anlamına gelmekte ve bu özelliğiyle kapitalizm öncesi var olan tefeciliği andırmaktadır”⁹⁵³. Marx'ın vurguladığı gibi, kapitalist üretim tarzının temel bir kategorisini oluşturduğu kadarıyla faiz getiren sermaye açısından eskisine göre farklı olan esas unsur, bu sermaye ilişkisinin doğası değil, borçlanıcının dönüşümüdür⁹⁵⁴. Dolayısıyla bu iki borçlanma tipi de, doğaları gereği, bir sömürü ilişkisinin varlığına

⁹⁵¹ MARX (2017), s. 599.

⁹⁵² MARX (2017), s. 599.

⁹⁵³ KARAÇİMEN (2015), s. 80, 81.

⁹⁵⁴ MARX (2017), s. 599.

işaret eder: birincil sömürünün yanında devam eden ikincil bir sömürü⁹⁵⁵. Çünkü emekçiler kapitalizm öncesi toplumlarda faiz getiren sermaye yanında, küçük tüccar tarafından da sömürülürler. Dolayısıyla “Marksist terminolojide işçilere borç verme ikincil sömürüye benzetilir. İkincil sömürü kapitalist ekonomide üretim esnasında birincil sömürüye paralel olarak, dolaşım alanında gerçekleşir”⁹⁵⁶. Nitekim, finansal el koyma kavramı, tam da günümüz tüketici kredileriyle (öğrenim kredileri, ihtiyaç kredileri, konut kredileri, kredi kartları vs.) gerçekleştirilen ikincil sömürünün ve onun üretim alanıyla olan ilişkisinin anlaşılması bakımından önemlidir.

Finansal el koyma, yukarıda özetlenen finansallaşma olgusunun hanehalkları bakımından doğurduğu bir sonuç olarak karşımıza çıkmaktadır ve nedeni de finansallaşma sürecinde -özellikle de merkez ülkelerde- ticari bankaların şirketlerden bireylere yönelmelerinde yatar⁹⁵⁷. Son birkaç on yılda, erken kapitalistleşmiş ülkelerde -kendi aralarında farklılıklar bulunmakla beraber- şirketlerin dış finansman kaynaklarında bankalar yerine açık piyasalardan borçlanmanın giderek önem kazandığı, buna bağlı olarak da şirketler ve bankalar arasındaki bağın görece olarak zayıfladığı görülmektedir⁹⁵⁸. Bir başka deyişle, bilhassa tekellerin, sabit sermayelerini finanse etmek için banka kredilerine daha az başvurmaları, bankaların borç verme olanaklarını azalmıştır⁹⁵⁹. Costas Lapavitsas, bu gelişmenin nedenini, finansal kuralsızlaştırmayla ilişkilendirerek kısaca şöyle ifade etmektedir:

⁹⁵⁵ MARX (2017), s. 608; KARAÇİMEN (2015), ss. 81-3.

⁹⁵⁶ KARAÇİMEN (2015), ss. 82-3.

⁹⁵⁷ Costas LAPAVITSAS (2010), “Finansallaşmış Kapitalizm: Kriz ve Finansal Müsadere”, Çev. Tuncel Öncel, **Finansallaşma ve Kapitalizmin Krizi içinde**, Costas Lapavitsas (Haz.), İstanbul: Yordam Kitabevi, s. 42; LAPAVITSAS (2019).

⁹⁵⁸ LAPAVITSAS (2010), ss. 42-3.

⁹⁵⁹ LAPAVITSAS (2010), s. 43.

“1960’ların sonlarından bu yana devam eden finansal kuralsızlaştırma süreci, büyük şirketler ile bankalar arasındaki mesafenin artmasından kaynaklanmaktadır. Büyük, şirketlerin, faiz oranları ile kredi miktarları üzerindeki denetimleri fiilen devre dışı bırakarak açık finans piyasalarını canlandırmaları, kuralsızlaştırmanın zeminini hazırlamıştır. Kuralsızlaştırma resmiyet kazandığında ticari bankalar, eskiden faaliyetlerini sürdürmelerinde hayati bir rol oynayan ve ister istemez bankalara yatırılan mevduatları kaybetmişlerdir. Geleneksel ticari bankacılığın faaliyet alanı daha da daralmıştır”⁹⁶⁰.

Kâr olanakları azalan ticari bankalar, bu duruma iki şekilde tepki vermişlerdir: Bunlardan biri bankaların finans piyasalarına odaklanmaları ve yatırım bankacılı faaliyetlerini üstlenmeleri, diğeri ise kâr kaynağı olarak işçiler ve diğerk halk kesimlerinin gelirlerine yönelmeleridir⁹⁶¹. Burada, tezin temel izleği uyarınca, yalnızca bu ikincisinden söz edilecektir.

Bankaların bu yeni yönelimi, kapitalist toplumsal formasyonlar bakımından farklılık gösterse de, temel olarak işçilerin “konut, eğitim, sağlık ve emeklilik gibi temel ihtiyaçlarını karşılamak için finans mekanizmalarına daha fazla dahil olmalarını gerektirir”⁹⁶². Lapavitsas, bireylerin gelirine yönelen finansın bu anlamda, kapitalist üretime ve dolaşıma yönelen finanstan farklı olduğunu belirtir. İkincisi değerlenmeyi/mevcut değeri büyötmeyi amaçlarken, birincisi kullanım değeri elde etmek için -konut, emeklilik, sağlık, tüketim, sigorta gibi temel ihtiyaçlara harcanmak üzere-

⁹⁶⁰ LAPAVITSAS (2010), s. 43.

⁹⁶¹ LAPAVITSAS (2010), s. 44.

⁹⁶² LAPAVITSAS (2010), s. 45.

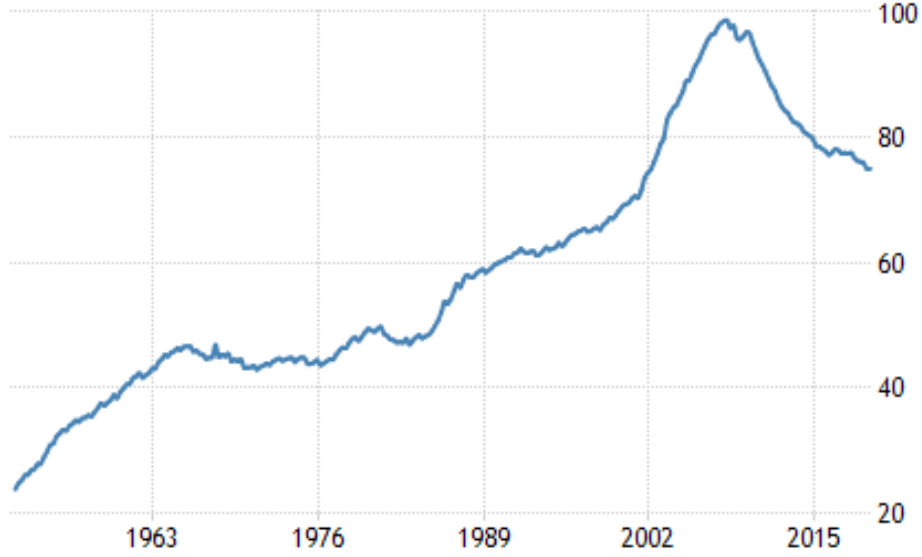
tercih edilir⁹⁶³. Gelgelelim işçilerin gelirleri bu şekilde finansallaşırken, bankalar da ücret ve maaşlardan kâr sızdırma becerisini elde ederler ve işçilerin borçlanma suretiyle finans mekanizmalarına yaygın bir biçimde dahil olmaları, finansal el koymanın da temelini oluşturur⁹⁶⁴.

Lapavitsas, bu çerçevede bireylere verilen kredilerin, büyük bankaların elde ettikleri kârlar içinde giderek önem kazandığının altını çizerek, finansal el koymanın kapitalist ekonominin birincil sömürü biçiminden ayrı tutulması gerektiğini söylemektedir: “Finansal [el koyma], dolaşım alanında ortaya çıkan ilave bir kâr kaynağıdır. Kişisel gelire ilgili olması ölçüsünde yeni artık değer akımlarından ziyade mevcut para ve değer akımlarını kapsar”⁹⁶⁵. Lapavitsas buradan hareketle, finansal el koymanın, tefeci kârını hatırlattığını ifade etmektedir.

⁹⁶³ LAPAVITSAS (2010), s. 49. Bu hususun hukuki yansıması yasal tüketici tanımında görülmektedir. Söz gelimi, 6502 sayılı Tüketicinin Korunması Hakkındaki Kanunda yer alan tüketici tanımı, “*Ticari veya mesleki olmayan amaçlarla hareket eden gerçek veya tüzel kişi*” şeklindedir.

⁹⁶⁴ LAPAVITSAS (2010), ss. 46-7.

⁹⁶⁵ LAPAVITSAS (2010), s. 47.

Tablo 5 ABD’de Hanehalkı Borcunun GSYH’ye oranı. Kaynak: *Bank for International Settlements*⁹⁶⁶

Tüm bunlarla birlikte, bireylerin/hanehalklarının borçlanmasının tek nedenini bankaların işçilerin ve halkın diğer kesimlerinin gelirlerine yönelmesinde aramak hatalı olacaktır. Burada, bir o kadar önemli olan husus, kapitalizmin neoliberal restorasyonu ile birlikte, sermaye ile emek arasındaki güç dengesinin emek aleyhine giderek bozuluyor olmasıdır. Bu eşitsizliğe, çevresel formasyonlar üzerindeki uluslararası iş bölümünden kaynaklanan baskıların da eklenmesi, bu formasyonlardaki emekçi kesimlerin yaşam koşullarının ağırlaşmasına ve reel ücretler üzerinde göz ardı edilemez bir baskıya neden olmuş, bu durum hanehalkı borçluluğundaki artışı talep yönünden etkilemiştir. O halde bankaların işçi gelirlerine yönelmeleri ve bu doğrultuda kredi açmaları hanehalkı borçluluğunun arz yönlü artışıyla ilgiliyken, aşağıda aktarılanlar talep yönlü artışı ifade etmektedir.

⁹⁶⁶ Web erişim: <https://tradingeconomics.com/united-states/households-debt-to-gdp>. (Web erişim: 06.02.2020)

Çevresel formasyonlardaki neoliberal dönüşüm, hanehalkı gelirinin finansallaşması olgusunu önemli ölçüde biçimlendirmiştir. Bunlar, belirtildiği gibi, uluslararası ticaretin serbestleştirilmesi, finansal piyasaların ve emek gücü piyasasının kuralsızlaştırılması ve kamusal mal ve hizmetlerin özelleştirilmesidir⁹⁶⁷. Bu gibi gelişmeler hem erken hem de geç kapitalistleşmiş formasyonlarda emek açısından ekonomik güvencesizlik yaratmıştır⁹⁶⁸. Bilhassa da kamu hizmetlerinin özelleştirilmesiyle, hanehalkı bütçesine sağlık, eğitim, emeklilik gibi temel ihtiyaçlara dair yeni harcama kalemlerinin eklendiğini, dolayısıyla da bu hizmetlerden faydalanan kesimlerin alım gücünün düştüğünü belirtmek gerekir: “Bu gelişme çalışanları ücret kayıpları yaşamasa dahi, artan harcamalar karşısında yaşam standartlarını koruyabilmek için giderek daha fazla borçlanmaya iten bir dinamik olarak işlemektedir”⁹⁶⁹. Yine, neoliberal dönemde halkın birçok kesimi için iş güvencesinin ortadan kalkması da borçlanmayı bir seçenekten öte zorunluluk olarak bireylerin karşısına çıkaran önemli etmenlerden sayılabilir⁹⁷⁰. Bu noktada, çevresel formasyonlardaki ihtiyaç kredisi artışının, borcun, ücret yetersizliğini karşısında, ücreti ikame etmek için kullanıldığına işaret ettiği ileri sürülebilir. Nitekim Türkiye’de de hanehalkının çektiği krediler arasında oranı en çok olan ihtiyaç kredileridir⁹⁷¹. Yine bu durum, finansal varlığın daha çok hanehalkı odaklı büyüdüğüne işaret edebilmektedir.

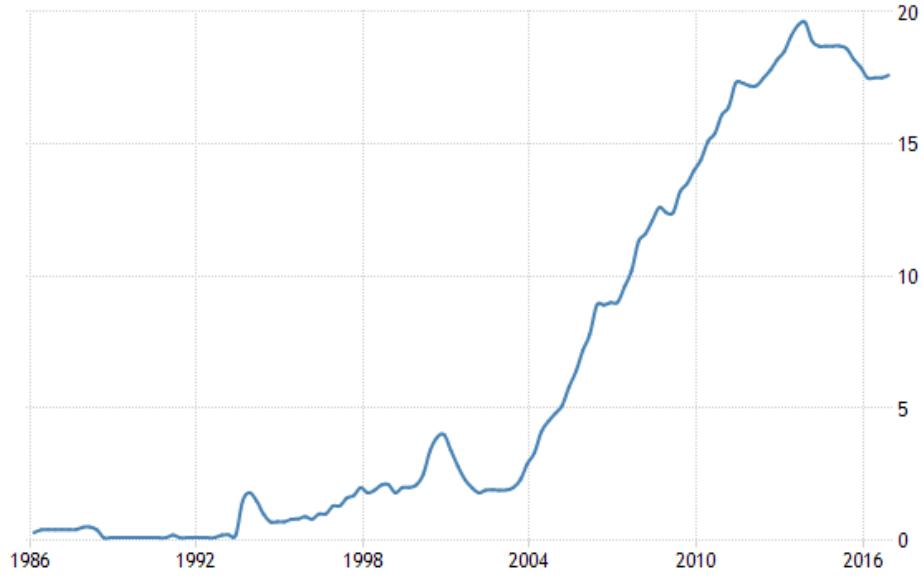
⁹⁶⁷ KARAÇİMEN (2015), s. 130.

⁹⁶⁸ AKÇAY (2017), s. 57.

⁹⁶⁹ AKÇAY (2017), s. 57.

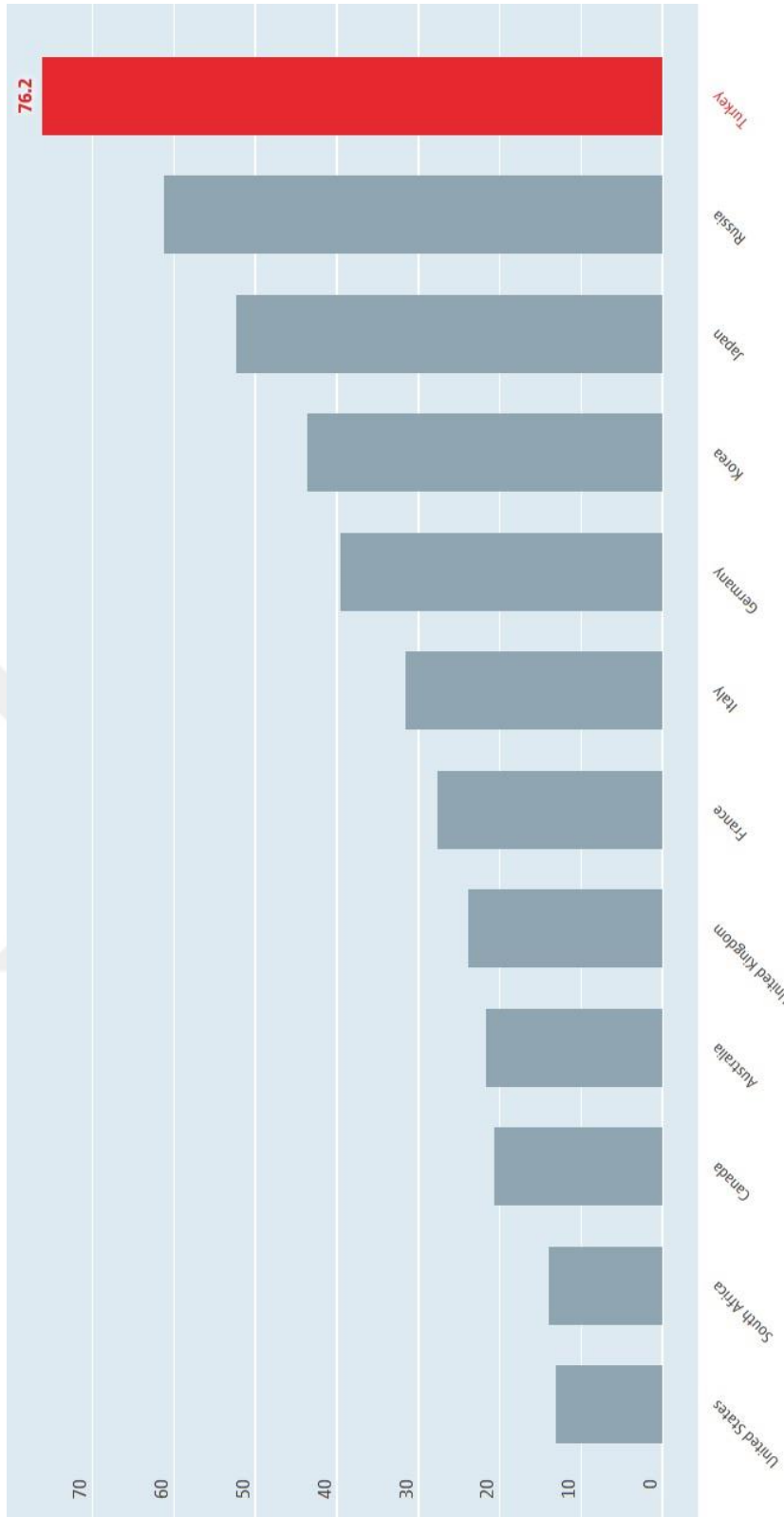
⁹⁷⁰ AKÇAY (2017), s. 58.

⁹⁷¹ Bkz. ORHANGAZİ (2020), s. 126. Ayrıca görülmektedir ki, Türkiye’de hanehalkı borçluluğunun artışı 2000 sonrası oldukça hızlı bir biçimde gerçekleşmiştir. Söz gelimi “[b]ankaların kullandığı tüketici kredileri ve kredi kartları toplam tutarının GSYH’ye oranı 2002 yılında %1,8 iken 2013 yılında bu oran %21,2’ye, [...] hanehalkı yükümlülüklerinin hanehalkı varlıklarına oranı 2003 yılında %8,5’ten 2012 yılında

Tablo 6 80'li Yılların Sonundan İtibaren Türkiye'de Hanehalkı Borcunun GSYH'ye oranı

%49,4' yükselmiştir. Bu oran daha sonrasında düşme eğilimi göstermişse de borçlu nüfusun oranı artmıştır. Merkez bankası bünyesinde yapılan son analizlere göre 2014 sonrası "bireysel kredi borcu bulunanların 15 yaş üzeri nüfusa oranı yüzde 45'ten yüzde 54'e" yükselmiştir. Bkz. KARAÇİMEN (2015), ss. 21-2;

Tablo 7 2018 Bazı OECD Ülkelerindeki Hanehalkı Finansal Varlığının, Toplam Finansal Varlık İçindeki Yüzdesi. Kaynak: OECD

B. Yoksulluk, Artık Nüfus ve Borç-Refahı

Neoliberal devletin düzenleyici politikaları kendisini, yukarıda neoliberalizmin önemli boyutlarından biri olarak gösterilen çalışan ve yoksul kesimlerin yaygın neoliberal borçlulukları, daha özel bir deyişle finansal olarak içermeler bakımından da önem kazanmaktadır. Soederberg'in de altını çizdiği üzere, "borç refahı yaratma biçimindeki devlet müdahaleleri, kredi kaynaklı birikimin yoksulluk endüstrisi şeklinde yayılması ve yeniden üretilmesinin bütünsel bir parçasıdır"⁹⁷². Neoliberal devletin çalışanların borçlanmasına dönük düzenleyici pratiklerini daha bütünsel bir biçimde anlayabilmek için, o halde, Soederberg'in *borç refahı* kavramsallaştırmasına odaklanmak gerekmektedir.

1. Borç-Refahı

Soederberg'in borç refahı kavramsallaştırması en genel anlamıyla kapitalist sömürünün zorunlu sonucu olan yoksulluğun ortaya çıkardığı gerilimlerin bastırılması, disipline edilmesi ve normalleştirilmesiyle ilgilidir⁹⁷³. Bu anlamıyla borç refahının, küresel sermaye birikimine gömülü sınıf temelli boyun eğdirme ilişkilerini sürdürme ve yeniden üretme işleviyle bağlantılı olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Soederberg, borç refahının, "yoksulluk endüstrisini ayakta tutan kâr ilişkilerine aracılık etmek, bu ilişkileri normalleştirmek ve disipline etmek için ortaya çıkarılmış bir neoliberal devlet müdahale aracı olduğunu" ileri sürmektedir⁹⁷⁴. Borç refahı bu noktada, çalışanların yalnızca görel bir refah elde etmeleri için değil, kendi yaşamlarını yeniden üretmeleri için de borca/krediye bağımlı hale getirilmelerine; ama aynı zamanda bu

⁹⁷² SOEDERBERG (2016), s. 257.

⁹⁷³ SOEDERBERG (2016), s. 22.

⁹⁷⁴ SOEDERBERG (2016), s. 20.

sürecin bizatihi neoliberal devletin düzenleyici ve söylemsel politikalarıyla biçimlendirildiğine işaret eder. Aynı kapitalist sömürü ve tahakkümde söz konusu olduğu gibi, burada da her şey ücret/iş sözleşmesine biçim veren özgürlük, eşitlik ve yasal meşruiyet soyutlamaları eşliğinde gerçekleşmektedir. Ayrıca yine kapitalist sömürü ve tahakküm için geçerli olduğu gibi, bireylerin borcun tahakkümüne sokulması şahsi bir bağımlılık ilişkisini değil, kredinin gayrişahsi toplumsal gücüne bağımlı hale gelmeyi ifade etmektedir. Bu bakımdan, bireyin borçluluk ilişkisinin sınıf temelli bir zorlama ilişkisi olarak değerlendirilmesi, borcun değer-biçimi ve sermaye birikimi çerçevesinden koparılamaz bağıntısından kaynaklanmaktadır.

İşte bu bağlamda Soederberg, borçluluğun yoksullar üzerinden yaygınlaştırılması olgusunun sınıfsal boyutunu kavramak için üç köşeli bir teorik şema geliştirmektedir. Bir köşede -hemen yukarıda açıklanan- borç refahı kavramı, ikinci köşede yoksulluk endüstrisi kavramı, üçüncü köşede ise artık-nüfus kavramı yer almaktadır: “Yapacağım yoksulluk endüstrisi analizinde” diye yazar Soederberg, “artık nüfus ve borç refahı birbirinden ayrılmaz unsurlar olarak ele alınacaktır”⁹⁷⁵. Bu nedenle, borç refahı kavramının yanında yoksulluk endüstrisi ve artık nüfus kavramlarını da kısaca açıklamak yararlı olacaktır.

2. Yoksulluk Endüstrisi

Yoksulluk endüstrisi, en basit anlamıyla, yoksulların borçlandırılmasının sermaye tarafından kazançlı bir iş haline getirilmesini ifade eder⁹⁷⁶. Michael Hudson ve Ananyo Roy’un “yoksulluk endüstrisi” ve “yoksulluk sermayesi” kavramsallaştırmalarından yola çıkan Soederberg, yoksulları borçlandırmanın ekonominin önemsiz bir parçası olmaktan

⁹⁷⁵ SOEDERBERG (2016), s. 23.

⁹⁷⁶ SOEDERBERG (2016), s. 20.

çıkıp, finansal kurumlarla bütünleşen önemli bir alan haline geldiğine dikkat çekmektedir⁹⁷⁷. Nitekim Roy da yoksulluk üzerinden kazanç sağlamanın, mikrofinansın küreselleşmesiyle birlikte kalkınma sermayesinin bir alt kümesi haline getirildiğini ifade etmektedir⁹⁷⁸. Bu bakımdan yoksulluk endüstrisi ya da sermayesi, finansın, -özellikle de çevresel formasyonlarda- Dünya Bankası, Birleşmiş Milletler, çeşitli hükümet dışı örgütler (sivil toplum örgütleri) gibi kurumlar dolayısıyla farklı ülkelerde yeni yatırım ve kazanç bölgeleri bulması bağlamında değerlendirilebilir⁹⁷⁹. Borç refahçılığı da paralel olarak yalnızca ulusal düzenlemeler çerçevesinde ortaya çıkan bir olgu olmaktan öte, küresel ölçekte ortaya çıkan bir sermaye stratejisidir. Bu nedenle Soederberg, borç refahçılığının küresel ölçekte Yoksullara Yardım Danışmanlığı Grubu [Consultative Group to Assist the Poor -CGAP] gibi düşünce kuruluşlarının yanı sıra IMF, Dünya Bankası, IDB ve G20 gibi merkezi kalkınma örgütlerinin düzenleyici pratiklerinde temsil edildiğinin altını çizmektedir⁹⁸⁰. Roy'un da işaret ettiği üzere, kalkınmanın finansallaşması olarak mikrofinansın küreselleşmesi, bir Dünya Bankası kuruluşu olan CGAP'ın gözetimi altında, mikrofinansın -yoksullar için finansal hizmetler biçiminde- finansal piyasalara entegre edilebilen yeni bir küresel endüstri olarak yeniden tanımlanmasıyla gerçekleşmiştir⁹⁸¹. CGAP vasıtasıyla, yoksulların finansal olarak içerilmesi, (Post-)Washington Konsensüsü'nün küresel yoksulluk ajandasının önemli bir

⁹⁷⁷ SOEDERBERG (2016), s. 20. Ayrıca bkz. Michael HUDSON (2002), **Merchants of Misery: How Corporate America Profits From Poverty**, Maine: Common Courage Press; Howard KARGER (2005), **Shortchanged Life and Debt in the Fringe Economy**, San Francisco: Berret-Koehler Publishers.

⁹⁷⁸ Ananyo ROY (2010), **Poverty Capital Microfinance and the Making of Development** New York: Routledge, s. 30.

⁹⁷⁹ ROY (2010), s. 30.

⁹⁸⁰ SOEDERBERG (2016), s. 257.

⁹⁸¹ ROY (2010), s. 30.

unsuru olarak uygulamaya konulmuştur⁹⁸². Bu aynı zamanda, kapitalizmin merkezinin, Washington Konsensüsü'nün başarısızlıkları sonrası yeniden biçimlendirilen kalkınma modeli ve hedeflerinin bir parçası olarak ortaya çıkmıştır:

“Bu yeni kalkınma çerçevesinin bir niteliği yalnızca yabancı sermayeyi cezbetmeye değil aynı zamanda yurtiçi girişimciliğin yeni kaynaklarından faydalanmaya verdiği önemdir. Burada mikrofinans iyi bir örnektir: Bir bankadan borç almaları olasılık dışı olan ya da yeteneklerinin paha biçilecek bir beşeri sermaye biçimi olduğunu düşünmemiş olabilecek yoksul insanlara küçük borçları erişebilir kılmayı hedefler”⁹⁸³.

Aynı vurguyu, CGAP'ın kurulduğu yıl içinde Dünya Bankası'nın başkanlığına henüz atanmış olan James Wolfensohn'un şu cümlelerinde bulmak mümkündür:

“Yoksul insanlar, küçük işletmeleri ekonomik faaliyete dahil olmak için kritik bir içerme aracı olarak görürler, bu da tasarruflarını ve emeklerini günlük hayatta kalmak ve yoksulluktan kurtulmak için yeterli para kazanmak için kullanmalarını sağlar. Mikrofinans, yoksulların bu küçük işletmeleri sürdürmelerine ve büyütmelerine ve hayatlarını kontrol eden dalgalanmalar ve krizlerle başa çıkmalarına yardımcı olur”⁹⁸⁴.

Buna ek olarak Roy, Citigroup'tan Barclays'a ve JP Morgan'a kadar dünyanın en büyük bankalarının artık mikrofinansla ticari bir ilgisi olduğunu belirterek yoksulluk sermayesinin yalnızca borç vererek zenginlik üretme uygulaması olmadığını, aynı zamanda bir bilgi üretme pratiği olduğunu ifade eder: “Mikrofinans dünyasını anlama ve

⁹⁸² Bkz. ROY (2010), s. 44 vd.

⁹⁸³ CAHILL, KONINGS (2019), s. 164.

⁹⁸⁴ Wolfensohn'dan Akt. ROY (2010), s. 44.

açıklama yolları, yoksulluk bilgisi dediğim şey, yoksulluk sermayesi ile el ele gider”⁹⁸⁵. Gerçekten de yoksulluk sermayesi/endüstrisinin zenginleşmesi, sermayenin kâr kaynağı olarak yoksulluğa dair bir bilgi bankasının üretimini gerektirmiş, bu bilgi bankasıyla bilginin bizatihi kendisini bir kalkınma stratejisi olarak belirleyen ve çeşitli düşünce kuruluşları ve araştırma merkezleriyle birlikte çalışan Dünya Bankası’nın kendi bünyesinde oluşmuştur⁹⁸⁶. Kuşkusuz, yoksulluk bilgisi aynı zamanda yoksulluğun finansal gelir kaynağı haline getirilmesine yönelik düzenleyici ve söylemsel stratejilerin geliştirilmesi ve üretilmesi açısından da bir hayli önem taşımaktadır.

3. Artık-Nüfus

Görelî artık nüfusun önemi Soederberg’e göre, yoksulluk endüstrisindeki kredi tabanlı büyüme bakımından oynadığı ayırt edici rolün yanı sıra, “marjinalize edilmiş işçilerin borçlu statüsüne dönüştürülmesini daha iyi anlayabileceğimiz bir kaynak olmasından da ileri gelmektedir”⁹⁸⁷.

Soederberg’in de vurguladığı gibi, artık-nüfus dinamik bir toplumsal ilişkidir⁹⁸⁸. Bunun nedeni ise sermaye birikiminin gerek sermayedar gerekse de işçiler bakımından statik

⁹⁸⁵ ROY (2010), s. 30.

⁹⁸⁶ Wolfensohn’un başkanlığı bu bağlamda Dünya Bankası’nın kendi tarihçesi içinde önemli bir dönemece işaret etmektedir: “Wolfensohn 1996 yılında, Banka’nın değişmez misyonu olarak gördüğü yoksulluğu azaltma yönteminde bir değişikliğe gidileceğini ilan ediyordu. Bu sadece Banka yetkililerinin dile getirdiği bir şey olmakla kalmıyordu; Banka üzerine yapılan çalışmalar, bu yönde güçlü bir eğilim olduğunu gösteriyordu. Hemen göze çarpan göstergelerden biri, bilginin ‘kalkınma’da ne derece önemli bir yer tuttuğuna dair Banka’nın içinden yapılan çalışmaların ve hazırlanan raporların hızla artmasıydı. [...] Banka’nın düşünce kuruluşlarına, araştırma merkezlerine ve enstitülerine akıttığı para ve verdiği destekte de gözle görülür bir artış vard[ı]”. Bkz. ZABCI (2017), ss. 50-2.

⁹⁸⁷ SOEDERBERG (2016), s. 77.

⁹⁸⁸ SOEDERBERG (2016), s. 23.

değil dinamik bir süreci ifade ediyor olmasıdır. Gerçekten de sermaye birikim sürecinin işçi açısından anlamı, işçilerin yalnızca bir üretim girdisine indirgendikleri anlamına gelmez; sermaye birikimi işçiler üzerinde dinamik bir etkiye de sahiptir. İşte, artıknüfusun oluşumu, sermaye birikiminin işçiler açısından dinamik boyutuna denk düşmektedir. Bu nedenle de Marx, *Kapital*'in *Kapitalist Birikimin genel Yasası* başlıklı bölümünün ilk cümlesinde, temel olarak “sermayedeki büyümenin işçi sınıfının kısmeti üzerindeki etkisini” ele alacağını yazar⁹⁸⁹.

Görelî artıknüfusun üretimi, Marx'a göre bizatihi kapitalizme özgü bir nüfus yasasıdır. Bir başka deyişle, bir artıknüfusun sürekli olarak üretilmesi, kapitalist birikim için bir zorunluluktur⁹⁹⁰. Marx'a göre kapitalist birikimin temeli bir defa oluştuğunda sermaye bileşiminin⁹⁹¹ teknik unsurunda, -teknolojinin gelişmesi ve makine kullanımıyla birlikte- yani sermayenin değışmez kısmının (üretim araçları) oranında üretkenliği arttıran bir artış meydana gelir. Bu aynı zamanda sermayenin organik unsurunun, eş deyişle sermayenin

⁹⁸⁹ Bkz. MARX (2015), s. 592.

⁹⁹⁰ MARX (2015), s. 610, 613.

⁹⁹¹ Marx, *Kapital*'in ilk cildinde sermaye bileşiminin iki anlamda anlaşılması gerektiğini yazar: “Değer yönünden bakıldığında, bu bileşim, sermayenin değışmez sermaye ya da üretim araçlarının değeri ile değışir sermayeye ya da emek gücünün değerine, ücretlerin toplamına bölünme oranıyla belirlenir. Bu değerin üretim süreci sırasında iş görürken büründüğü maddi kılık açısından bakıldığında, her sermaye, üretim araçları ile canlı emek gücüne bölünür; bu ikinci bileşim, bir yandaki kullanılan üretim araçları kütlesi ile, diğer yandaki bunların kullanımı için gerekli emek kütlesi arasındaki ilişkiyle belirlenir. Ben bunlardan birincisine sermayenin değer bileşimi, ikincisine sermayenin teknik bileşimi adını veriyorum. Bu iki bileşim arasında sıkı bir karşılıklı ilişki vardır. Bunu ifade etmek için, sermayenin değer bileşimine, bu bileşimin teknik bileşim tarafından belirlenmekte olmasını ve teknik bileşimle meydana gelen değışiklikleri yansıtmalarını göz önünde tutarak, sermayenin organik bileşimi diyorum”. Bkz. MARX (2015), ss. 592-3.

değişir kısmının (emek gücü) sermaye bileşimi içindeki oranının azalması anlamına gelmektedir. Marx şöyle yazar:

“Ne var ki, ister bir koşul isterse bir sonuç olsun, emek üretkenliğindeki artışı ifade eden, üretim araçlarının büyüklüğünün, bunların parçası haline gelen emek gücüne göre artmasıdır. Yani, emek üretkenliğindeki artış, kendisini, emek kütesinin, bu emek kütesi tarafından harekete geçirilen üretim araçları kütesine oranla azalmasıyla, ya da emek sürecine katılan öznel faktörün aynı süreçte yer alan nesnel faktörlere oranla büyük olarak azalmasıyla gösterir”⁹⁹².

Sermaye bileşiminin değişmez kısmının değişen kısmı aleyhine sürekli olarak artmasıyla, emek talebindeki büyüme, toplum sermayenin büyüklüğüyle orantılı olarak düşer. Bir başka deyişle, toplam sermaye büyüdükçe, bu büyümenin parçası haline gelen emek gücündeki büyüme küçülen bir oranda gerçekleşir⁹⁹³. Bu durumda sermaye için, hem emek talebi öncesine göre azalacağından hem de halihazırda çalışmakta olan işçileri çalıştırabilme kapasitesi bile yetersizleşeceğinden, sermayenin değerlendirme ihtiyacına göre -görel olarak- fazlalaşmış bir iş gücü nüfusu oluşur. İşte bu nedenle Marx, artık işçi nüfusunu yaratanın kapitalist birikimin bizatihi kendisi olduğunu söyler⁹⁹⁴. Fakat bu görel olarak nüfus bir ‘sonuç’tan ibaret değildir; sömürülmeye hazır bir artık kitlenin -yedek sanayi ordusu der Marx- varlığı sermayenin emek karşısındaki pozisyonunu çok daha fazla avantajlı hale getirerek, sermayenin emek üzerindeki şiddetini artırır⁹⁹⁵. Bunlardan önemli bir tanesi bu yedek işçi kitlelerinin çalışanlar üzerinde yarattığı baskıdır:

⁹⁹² MARX (2015), s. 601.

⁹⁹³ MARX (2015), s. 608.

⁹⁹⁴ MARX (2015), s. 609.

⁹⁹⁵ Bkz. MARX (2015), s. 610 vd.

“İşçi sınıfının çalışan kısmının aşırı çalışması” diye yazar Marx, “işçi sınıfının yedek kısmını büyütürken, diğer taraftan, yedekte bulunan kısmın rekabet yoluyla çalışmakta olan kısım üzerinde yarattığı baskının artması, çalışmakta olan işçileri aşırı çalışmak ve sermayenin diktasına boyun eğmek zorunda bırakır. İşçi sınıfının bir kısmının aşırı çalışması ile diğer kısmının zorla işsizliğe mahkum edilmesi ve bunun tersi, bireysel kapitalistin bir zenginleşme aracı haline gelir ve aynı zamanda yedek sanayi ordusunun üretimini toplumsal birikimdeki ilerlemeye uyan bir ölçüde hızlandırır”⁹⁹⁶.

Gerçekten de hazırda bekleyen ucuz bir yedek işgücü ordusunun varlığı, ücretlerin aşağıya çekilmesini, çalışanların işten çıkarılmakla tehdit edilmesini, işçi örgütlerinin sermaye karşısındaki gücünün kırılmasını ve çalışanların iş yükünün karşılıksız bir biçimde arttırılmasını kolayca mümkün kılmaktadır⁹⁹⁷. Bir başka ifadeyle, görelî artık nüfusun üretimi, kapitalist sınıfın çıkarlarına uygun disipline edici strateji ve taktiklerin de çalışanlar üzerinde uygulanmasını beraberinde getirmektedir. O halde ihtiyaç fazlası bir işgücü ordusunun varlığının, emeğin sınıf sermaye diktası karşısındaki konumunu oldukça zayıflatan dinamik bir toplumsal süreç olarak değerlendirilmesi gerekir.

Marx bir işçinin, yarı ya da tam işsiz olduğu süre boyunca görelî artık nüfusun içinde olacağını ifade eder. Ek olarak, görelî artık nüfusun ise üç genel biçiminin bulunduğunu belirtir: akıcı, saklı ve durgun⁹⁹⁸. Akıcı artık nüfus, sanayi metropollerinde çalışanların sayısının artmasıyla bağlantılı olarak, işçilerin bir kısmının bazen işten çıkarılmalarını, bazen de işe tekrar alınmalarını ifade eder: “Artık nüfus burada akıcı biçimde var olur”⁹⁹⁹.

⁹⁹⁶ MARX (2015), ss. 614-5.

⁹⁹⁷ SOEDERBERG (2016), s. 79.

⁹⁹⁸ MARX (2015), s. 619; SOEDERBERG (2016), s. 77.

⁹⁹⁹ MARX (2015), s. 619.

Artık nüfusun saklı biçimiye, kapitalist üretimin tarım alanında yer edinmesiyle ilişkilidir. Marx, tarımda gerçekleşen sermaye birikimi sonucunda tarım işçisine duyulan talebin de azalacağını ve fakat işsiz kalanların bu defa tekrar işe alınmayacaklarını belirterek, kır nüfusunun bir bölümünün kent/manifaktür proletaryasına dönüşmeye uygun koşulları beklediğini yazar¹⁰⁰⁰. Görelî artık nüfusun üçüncü biçimi olan durgun artık nüfus ise faal işçi ordusunun bir bölümünü oluşturmakla birlikte düzensiz şekilde çalışanlardan meydana gelir¹⁰⁰¹. Bu kategorideki artık nüfusa dair ayırt edici olan, maksimum çalışma süresi-minimum ücrettir¹⁰⁰². Bu nedenle durgun artık nüfus içindeki işçilerin yaşam koşulları işçi sınıfının ortalama düzeyinin altına düşer ve bu durum, “onları sermayenin özel sömürü dallarının geniş temeli haline getirir¹⁰⁰³. Marx bu üç kategoriye ek olarak, “görelî artık nüfusun en dipteki tortusunu, sefalet alanının sakinleri oluşturur” diye yazmaktadır¹⁰⁰⁴. Bu katman ise, çalışabilecek durumda olanlardan, yetim ve yoksul çocuklardan (ki bu grup aynı zamanda yedek sanayi ordusuna dahil olmaya adaydır) ve çalışabilecek halleri kalmayan kimselerden (serseriler vs.) oluşmaktadır¹⁰⁰⁵. Marx’a göre bu sayılan kitleler ne kadar büyürse, yoksulluk da o kadar fazla olacaktır. Marx, kendi içinde kategorik çeşitlilik gösteren görelî artık nüfusun büyüyen üretiminin ve buna bağlı olarak ortaya çıkan -ve artan- yoksulluğun bizatihi “kapitalist birikimin mutlak, genel yasası” olduğunun altını çizmektedir¹⁰⁰⁶.

¹⁰⁰⁰ MARX (2015), ss. 620-1.

¹⁰⁰¹ MARX (2015), s. 621.

¹⁰⁰² MARX (2015), s. 621.

¹⁰⁰³ MARX (2015), s. 621.

¹⁰⁰⁴ MARX (2015), s. 622.

¹⁰⁰⁵ MARX (2015), s. 622.

¹⁰⁰⁶ MARX (2015), s. 622. David Harvey, Marx’ın görelî artık nüfus kavramıyla, yoksulluğun nedenini basitçe artan (aşırı) nüfus olarak gösteren Malthus’a itiraz ettiğini not etmektedir: “Marx, Malthus’un işsizliğin ve yoksulluğun yaratılmasının nüfus artışı

İşte Marx'ın görelî artık nüfus kavramsallaştırması doğrultusunda Soederberg, artık nüfus oluşumunun sermaye birikiminin toplumsal koşullarına bağılı dinamik bir olgu olduğuna dikkat çekerek, artık ve artık olmayan nüfusu birbirinden ayıran çizginin sürekli değışen bulanık bir çizgi olduğunu belirtmektedir¹⁰⁰⁷. Bununla birlikte, Soederberg kendi borç-refahı (devleti) analizinde, görelî artık nüfus kavramıyla marjinalize olmuş, düşük gelirli işçilerin yanı sıra, işsizler ve eksik istihdam edilenleri karşıladığını söyler. Zira bu gruplar yedek sanayi ordusuyla bütünleşik olduklarından sermaye birikim süreçlerine bağımlıdırlar. Kuşkusuz, bu grupların yanına, emek rejimindeki esnekleşmeyle birlikte beliren, düzensiz olarak çalışan taşeron işçiler, birden çok işte yarı zamanlı çalışan ücretliler eklenebilir. Tüm bu kesimlerdeki çalışanlar, borçlandırma temelli yoksulluk endüstrisinin geniş tabanını oluşturmaktadır. Özellikle gelişmiş ülkelerde (ve kısmen gelişmekte olan ülkelerde) görelî artık nüfustaki ve dolayısıyla da çalışan yoksul nüfusundaki büyümeyle bağlantılı olan ücret açığı bu kesimlerin borçlandırılmasıyla giderilmiştir¹⁰⁰⁸.

ile kaynaklar üzerindeki baskı arasındaki basit ilişkiye indirgeyerek doğallaştırılmasına itiraz etmektedir. Marx nüfus artışının sermaye birikimi açısından anlamsız, hatta etkisiz olduğunu savunmaz; hatta başka yerlerde birikimin devamı için güçlü bir nüfus artışının zorunlu önkoşul olduğunu belirttiğı pek çok pasaj vardır. Onun temel itirazı yoksulluğun çok hızlı çoğalan işçi sınıfı tarafından üretildiğı üzerinedir (yani kurbanın suçlanmasınadır). Marx'ın amacı, nüfus artışının durumundan ya da artış oranından bağımsız olarak kapitalizmin yoksulluk ürettiğini göstermektir". Bkz. David HARVEY (2012), **Marx'ın Kapital'i İçin Kılavuz**, Çev. Bülent O. Doğan, İstanbul: Metis Yayınları, s. 291.

¹⁰⁰⁷ SOEDERBERG (2016), s. 77.

¹⁰⁰⁸ Kees VAN DER PIJL (2019), "Gözetim Kapitalizmi ve Kriz", Çev. Halil Can İnce, **Dünya Yeniden Şekillenirken içinde**, Ulaş Taştekin, Yalçın Bürkev, Cenk Ağcabay (Der.), İstanbul: Nota Bene Yayınları, s. 214.

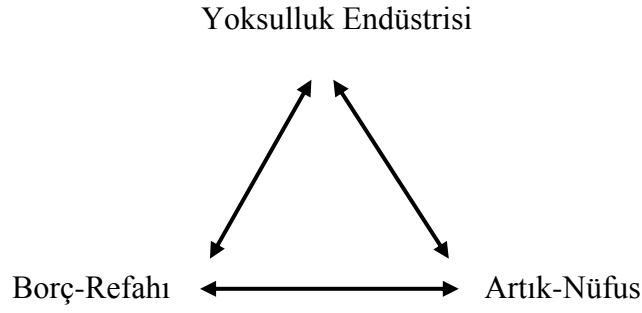
4. Politik Bir İlişki Olarak Neoliberal Borçluluk

Bu üç kavramın merkezinde yer aldığı kapsayıcı bir teorik çerçeve uyarınca Soederberg, üç boyuta sahip dikkat çekici bir tez ortaya koymaktadır¹⁰⁰⁹: Bu boyutlardan ilki yoksulluk endüstrisinin doğal bir süreç olmadığı; bilakis, bizatihi egemen sınıfların çıkarları doğrultusunda ve borç refahı aracılığıyla neoliberal devlet söylem ve düzenekleri tarafından yapılandırıldığı ve yeniden üretildiğidir. İkincisi, artık nüfusun (ya da artık işçilerin) “kredi kaynaklı birikimin yayılması ve yoğunlaşması için esas kaynaklar olmasının yanı sıra, bu kitlenin sermaye birikimi için hayati nitelikte ve vazgeçilmez bir koşul olduğudur”. Burada önemli olan, artık nüfusun kapitalizmin dinamik bir unsuru olarak, hem biyolojik hem de emek gücü biçiminde sürekli yapılandırılması gerekliliğinin varolmasıdır. Bu iki temel noktaya işaret eder: i) Çalışanların yanı sıra artık nüfusun da barınma, giyinme ve sağlık gibi temel ihtiyaçlarını karşılayarak kendilerini yeniden üretmeleri gerekir; ii) Artık nüfusun yeniden üretimi, kapitalist zorlamanın en temel ilkesine bağlıdır: “Piyasaya bağımlı olarak hayatını kazanmak, hayatın doğal ve kaçınılmaz bir gerçeği olarak ya da *hayatın olağan akışı* olarak görülmektedir”¹⁰¹⁰. Demek ki, kapitalist zorun kurucu ilkesi olarak emek gücünün metalaşması, yoksulluk endüstrisi odaklı birikim stratejisi bakımından da (her ne kadar kredi borcu ileride *ikincil* sömürü biçimi olarak nitelenecek olsa da) *birincil* önemdedir. Borçluluk her ne kadar üretim alanında (dolaysız üretim sürecinde) değil, mübadele alanındaki sömürü kipliğine karşılık gelse de sonuçları bakımından yalnızca mübadele alanı üzerinden açıklanamaz¹⁰¹¹.

¹⁰⁰⁹ SOEDERBERG (2016), ss. 23-4.

¹⁰¹⁰ SOEDERBERG (2016), s. 24.

¹⁰¹¹ SOEDERBERG (2016), s. 25. Nitekim hatırlanacak olursa, tezin ilk bölümünde mübadelenin üretimden kopuk bir biçimde ele alınamayacağı, mübadelenin sınıfsal karakterinin üretimin sınıfsal karakterinden kaynaklandığı belirtilmişti.

Soederberg'in üçüncü tezi ise, borçluluğun bir zorlama ilişkisi olarak ele alınabilmesinin can alıcı noktasına parmak basmaktadır. Soederberg'e kulak verildiğinde, bireylerin dahil oldukları neoliberal borç ilişkisinin hangi bağlamda sınıf temelli egemenlik ve bağımlılık olgusunu pekiştiren bir karaktere sahip olduğu kolayca anlaşılacaktır:

“Tezimin üçüncü ve son boyutu ise borç refahı devletinin söylemsel ve düzenleyici çerçevesi ile pekiştirilen paranın toplumsal gücünün, borçlanmanın sömürücü, eşitsiz ve disipline edici doğasını saklamaya yardımcı olmasıdır. Bu anlamda borçlanma, sınıf temelli iktidar ilişkilerini ve sömürüyü, ücretli işçi-işveren ilişkisine nazaran daha az görünür ve daha az politize olmuş bir biçimde, iki mutabık ve eşit taraf arasında yapılan gönüllü bir değişim gibi göstermektedir. Ancak, yoksulluk endüstrisinin temeli olan borçluluk ilişkisi, artık nüfusun iş gücü kategorisinde toplumsal yeniden üretime katkıda bulunurken, doğası gereği disipline edicidir”¹⁰¹².

Borçlanma, çalışanları bir yandan içinde buldukları çalışma rejimine boyun eğdirirken, diğer yandan emek piyasasındaki artık nüfusun yarattığı yerleşik rekabete maruz bırakır. Hatırlanacak olursa, ikinci bölümde, özgür emek ve ekonomik zor arasında bir ilişki kurulmuş ve ekonomik zorlamanın, yaşamsal varlığını somut bir mücadele yoluyla güvence altına almaya çalışan bir *özgürlük* biçimine denk düştüğü belirtilmişti¹⁰¹³. Bu

¹⁰¹² SOEDERBERG (2016), s. 24.

¹⁰¹³ Bkz. BONEFELD (2014), s. 106.

somut mücadele aynı zamanda, emek gücü satıcılarının yaşamsal varlıklarını sürdürebilmek için emek piyasası içinde birbirleriyle rekabetlerini de içermektedir¹⁰¹⁴. İşte bu rekabet dolayısıyladır ki, borcun geri ödemesi çalışanları işlerini kaybetme riskiyle disipline eder. Aynı şekilde, artık işçiler de borcun geri ödemesi nedeniyle sürekli bir biçimde iş arama zorunluluğuyla karşı karşıya kalırlar¹⁰¹⁵. İşini kaybetme ve iş bulamama durumlarıysa, ağır borçluluk yüküyle birlikte kapitalist şiddetin tümüyle açığa çıktığı yıkıcı ve yok edici koşulları doğurabilmektedir. Emek piyasasının zoru ile finans piyasalarının zoru birleştiğinde kapitalizmin emek üzerindeki yok edici etkisi her an patlamaya hazır bir bomba gibi hazırda beklemektedir.

Soederberg ayrıca, emeğin yeniden üretiminde borçlanmanın ağırlık kazanmasının, emek sürecinde gerçekleşen sömürden daha az politize olmasına rağmen çok daha sömürücü olduğunu ifade etmektedir. Bunun nedeni kuşkusuz ki sermayenin sömürü kapasitesinin Marx'ın ikincil sömürü adını verdiği olanaklarla toplamda artırılmış olmasıdır:

“Borç veren-borçlu ilişkisi, Marx'ın faiz oranları, ek vergiler ve bunun gibi şeylerle işçi ücretleri üzerinde yapılan oynamalardan bahsettiği ikincil sömürü biçimi kavramında kendini bulmaktadır. İkincil sömürü biçimleri, faiz ve vergi tabanlı gelir sağlamanın yanı sıra, sınıf temelli güç ilişkilerini çarpıttığı gibi artık işçilere piyasa disiplini dayatmaktadır”¹⁰¹⁶.

Tüm bu sırada ise neoliberal devletler, yoksulluk endüstrisinin büyümesi ve çalışan yoksulların kredi borcuna bağımlılığını normalleştirmeye ve kontrol etmeye çalışmaktadır. Devlet, ekonomi-dışı zor düzenek ve pratikleri vasıtasıyla, sömürüyü ve piyasaya bağımlılığın yeniden üretiminde önemli roller üstlenir; sermaye birikimi için

¹⁰¹⁴ BONEFELD (2014), s. 107.

¹⁰¹⁵ SOEDERBERG (2016), s. 24.

¹⁰¹⁶ SOEDERBERG (2016), s. 24.

merkezi bir konumda olan görelî artık nüfusun yeniden üretimini denetleyerek, sömürülmeye hazır bir yedek işgücü ordusunun ayakta tutulmasını sağlar¹⁰¹⁷. Neoliberal sömürülen sınıfların piyasaya bağımlılığının ve “mülksüzleştirilerek hayatını kazanmaya çalışma”nın yeniden üretiminde her zamankinden daha fazla rol oynamaktadır¹⁰¹⁸.

Gerçekten de borçluluğa dair bu mekanizmanın işleyişi için devletlerin borçlanmayı normalleştiren yasal düzenlemelerin yapılması gerekir. Tüketici kredilerine dair bu düzenlemeler bir yandan krediye erişimi kolaylaştırırken, diğeryandan tüketiciyi koruyan “olumlu” hükümler içermektedir. Söz gelimi Türkiye’de, *Tüketicinin Korunması Hakkındaki Kanun*’la tüketici kredisi sözleşmesindeki şartların tüketici aleyhine değiştirilmesi yasaklanmıştır¹⁰¹⁹. Madde 26’nın birinci fıkrasında “*Belirli süreli kredi sözleşmesinin şartları, tüketici aleyhine değiştirilemez*” denmektedir. Belirsiz süreli kredi sözleşmeleriyle ilgili olarak, aynı maddenin ikinci fıkrasında şu ibareler yer almaktadır: “*Belirsiz süreli kredi sözleşmelerinde faiz oranında değişiklik yapılması hâlinde, bu değişikliğin yürürlüğe girmesinden otuz gün önce, tüketiciye kâğıt üzerinde veya kalıcı veri saklayıcısı aracılığıyla yazılı olarak bildirilmesi zorunludur. Bu bildirimde, yeni faiz oranının yürürlüğe girmesinden sonra yapılacak ödemelerin tutarı, sayısı ile aralıklarının değişmesine ilişkin ayrıntılara yer verilir. Faiz oranının artırılması hâlinde, yeni faiz oranı geriye dönük olarak uygulanamaz. Tüketici, bildirim tarihinden itibaren*

¹⁰¹⁷ SOEDERBERG (2016), s. 104.

¹⁰¹⁸ SOEDERBERG (2016), s. 104.

¹⁰¹⁹ Kanunda tüketici kredisi sözleşmesi şöyle tanımlanmıştır: “*Tüketici kredisi sözleşmesi, kredi verenin tüketiciye faiz veya benzeri bir menfaat karşılığında ödemenin ertelenmesi, ödünç veya benzeri finansman şekilleri aracılığıyla kredi verdiği veya kredi vermeyi taahhüt ettiği sözleşmeyi ifade eder*”. Bkz. **6502 Sayılı Tüketicinin Korunması Hakkındaki Kanun**. (Web erişim: <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.6502.pdf>). (Web erişim: 14.02.2020).

en geç altmış gün içinde borcun tamamını ödediği ve kredi kullanmaya son verdiği takdirde faiz artışından etkilenmez”.

Yine aynı kanunda tüketici kredisi sözleşmelerine dair, tüketici lehine koyulmuş başkaca hükümler bulunmaktadır. Cayma hakkı bunlardan biridir. Madde 24, *“Tüketici, on dört gün içinde herhangi bir gerekçe göstermeksizin ve cezai şart ödemeksizin tüketici kredisi sözleşmesinden cayma hakkına sahiptir”* demektedir. Faiz oranlarıyla ilgiliyse şu hüküm konulmuştur: *“Belirli süreli tüketici kredisi sözleşmelerinde faiz oranı sabit olarak belirlenir. Sözleşmenin kurulduğu tarihte belirlenen bu oran tüketici aleyhine değiştirilemez”.*

Borç-refahı neoliberal devlet ilişkisinin bir diğer boyutu ise bireylere piyasa disiplininin kabul ettirilmesi noktasında ortaya çıkar. Bu, birincil ve ikincil sömürü biçimlerinin sarmalındaki çalışanlar üzerinde sermayenin hegemonyasının kurulmasıyla ilişkilidir. Böylesi bir hegemonya, neoliberal devletlerde otoriter bir siyasal atmosferle tamamlanmaktadır. Nitekim tam da bu nedenle, işçilerin yaşam koşullarının ağırlaşarak borçluluğa zorlandıkları tarihsel dönemin, aynı anda Poulantzas’ın otoriter devletçilik olarak tanımladığı dönemle çakışması tesadüf değildir. Piyasa şiddeti ile finansal şiddetin emek üzerindeki etkisi, otoriter devlet uygulamalarına gömülü şiddetin etkisiyle birleştiğinde, sermaye tarafından ekonomik olarak içerilen emekçi kesimler, politik olarak dışlanırlar. Bu ise, borçlulukla birleşen kapitalist sömürü sisteminin, emekçilerin politik kolektif hareket etme kabiliyetini azalttığına işaret etmektedir. Finansallaşmanın bu yöndeki etkisini, Pınar Bedirhanoglu şöyle özetlemektedir:

“Emekçi sınıflar, 1980’lerden beri neoliberal politikalar nedeniyle, sosyal güvenlik ve çalışma haklarında önemli aşınmalar yaşadılar. Aldıkları ücret ya da maaşlar artan temel ihtiyaçlarını karşılayamaz hale geldi. Ama yine de hayatlarını borçlanarak sürdürebildiler ve öncesine göre daha çok tüketebilmeye dahi

başladılar. Gündelik hayatın borçla çevrimi, yeni kredilerle beslenip döndürülebildiği sürece bir saadet zinciri gibi devam etti. Hatta ev almayı hayal bile edemeyeni ev sahibi yaptı. Alt sınıfların borçlandırılmasının, özellikle 2000-2013 arasında olağanüstü ivmelendiğini de söylemek gerek. 2010'lara kadar neoliberal politikalara rıza, büyük ölçüde bu sayede devşirildi. Öte yandan, sürecin tahakküm etkisi çok yönlüydü. Emekçi sınıflar bir yandan sosyal güvenlik ve çalışma alanlarında büyük hak kayıplarına uğrayarak sermaye karşısında zayıfladı. Diğer yandan, bu sınıflar üzerindeki piyasa şiddeti katlandı. Daha önce yaşamak için bir iş bulmak, dolayısıyla emeklerini satmak zorunda olan emekçiler, artık borçlanmadan yaşayamaz hale geldi. Artık sadece emek piyasalarının değil, finans piyasalarının da şiddetiyle disipline ediliyorlar. Bu ikisinin ortak sonucu ise, emekçi sınıfların siyasete müdahale güçlerinin azalması, buna imkân veren sendika, parti gibi temsili kurumların zayıflaması oldu"¹⁰²⁰.

¹⁰²⁰ Pınar BEDİR HANOĞLU (2018), "Finansal Şiddet, Sınıfsal Hınc, Devletin Bekası", **Bir+Bir.org**. (Web erişim: <https://www.birartibir.org/siyaset/180-finansal-siddet-sinifsal-hinc-devletin-bekasi>). (Erişim tarihi: 11.02.2020).

SONUÇ

Bu tezde temel olarak, kapitalist toplumlarda nüfusun ezici çoğunluğunu oluşturmalarına rağmen, emeğin nesnel koşullarından (üretim araçlarından) tümüyle koparılmış olan bireyler üzerindeki zorlama olgusunun kuramsal matrisi ve haritası incelenmiştir. Bu bağlamda, her kapitalist toplumda zorunlu ve ortak olarak tesis edilmiş olan, ücretli emek üzerindeki sınıf temelli *zor(lama)*, tarihsel materyalist bir perspektif doğrultusunda -bir başka deyişle kapitalist toplumsal formasyonlara özgü sınıf antagonizması ekseninde- *toplumsal* bir *ilişki* olarak sorunsallaştırılmaya, kavramsallaştırılmaya ve bireysel borçluluk olgusu üzerinden örneklendirilmeye çalışılmıştır. Şimdi, bu amaç uyarınca yapılanlar ve elde edilen sonuçlar bir dizi madde halinde özetlenecektir.

- 1) Tezde kapitalist zor, Marx ve Engels'in teorik pratiklerine başvurularak, kapitalist üretim tarzından kaynaklanan *sınıf temelli* ve (pre-kapitalist toplumların aksine) *gayrişahsi* karakterdeki *toplumsal* bir *boyun eğdirme ilişkisi* olarak formüle edilmiştir. Bu boyun eğdirmenin tarihsel ve toplumsal temelinde, emek gücünün, -Marx'ın deyişle- emeğin nesnel koşullarından koparılması ve bir meta olarak piyasa çıkmak *zorunda bırakılması* yatmaktadır. Dahası bu yalnızca tarihsel bir temel değil, meta biçiminin içinde daima saklı olan toplumsal bir temeldir. Emek gücü özgül bir meta biçimi olarak artı-değerin kaynağıdır. Bu nedenle, emek gücünün kurgusal bir metaya dönüşmediği toplumsal koşullarda sermaye ilişkisi de mümkün olmayacaktır.
- 2) Kapitalist zorun yoğun ve örgütlü *politik* biçiminin kapitalist devlet zorunu/iktidarını ifade ettiği, yine yoğun ve örgütlü *ekonomik* biçiminin ise kapitalist piyasa zoruna karşılık geldiği belirtilmiş; bunlardan ilkinin ekonomi-dışı zor kategorisine ikincisinin ise ekonomik zor ya da piyasa zoru kategorisine

tekabül ettiği, bu iki kategori arasında ise katı bir ayırımın yapılamayacağı gösterilmiştir.

- 3) Buna bağlı olarak, kapitalist zorun basitçe piyasa zoruna indirgenemeyeceği, ama aynı zamanda onu bir çeşit *instrumenta regni*'ye, bir toplumdaki yönetici sınıfın elinde toplanmış ekonomi-dışı tahakküm araçlarına ve prosedürlerine indirgemenin de hatalı olacağı savlanmıştır. Daha önemlisiyse, bu argümanın çıkış noktasıdır. Buna göre, sınıf sömürsünü üreten kapitalist piyasa kendi kendine oluşan, büyüyen ve dengede duran bir alan değil; aksine, -özgül ve çatışan dinamiklerinden dolayı- birikim krizlerine yapısal olarak açık olan, bu nedenle de ekonomi-dışı pratiklerce düzenlenen ve korunan karmaşık bir alandır. Dolayısıyla, sermaye birikim süreci nasıl aynı anda ekonomik ve ekonomi-dışı veçheleri olan toplumsal bir süreçse, sermaye ile ücretli emek arasındaki boyun eğdirme ilişkisi de aynı anda ekonomik ve ekonomi-dışı veçheleri haiz toplumsal bir ilişkidir.
- 4) Üstelik sermaye birikimi, kapitalizme özgü değer temelli bir üretim tarzında gerçekleştiği ve değer üretimi de ancak emek gücünün metalaşması ve sömürsüyle mümkün olduğu için, geniş anlamıyla zor, sermaye birikim sürecine kökensel/ilksel bir strateji biçiminde gömülüdür. Bu nedenle altını çizmek gerekir ki, her ne kadar sermaye birikim süreci ilk birikim ve kapitalist birikim olarak iki temel süreçten oluşuyorsa da, ilk(s)el/kökensel birikim [Ursprüngliche Akkumulation] kapitalist birikim açısından daima günceldir: Zor, sermayenin değişmez *mottosudur* ve Marx'ın ekonomi politik eleştirisinin nesnesi olan *sermaye ilişkilerinin toplumsal kuruluşu alanının* bizatihi merkezine kayıtlı olan şiddetin *stratejik kategorisidir*.
- 5) Belirtildiği gibi, kapitalizmde sınıf temelli zoru toplumsal bir ilişki pratiği biçiminde kavramaya çalışmak, ekonomi ve ekonomi-dışı zor arasındaki ayrımı

yeniden düşünmeyi zorunlu olarak beraberinde getirmektedir. Kapitalist toplumsal bütünlüğe ve toplumsal üretim ilişkilerine yerleşik olmasının yanı sıra (ya da bununla uyumlu olarak) kapitalist zor, siyasal egemenlik ilişkileri dünyasına aittir. Kapitalist toplumsal ilişki ve biçimlerle dolaymlanan gayrişahsi sömürü ve tahakküm, kapitalist devlet iktidarının dinamik hareketiyle iç içedir. Bu nedenle kapitalist zor, toplumsal/sınıfsal güç dengelerinden (daha genel olarak sınıf mücadelesinden), örgütlü iktidar kullanımından ve bir strateji ve düzenleme alanı olarak devletten ayrı düşünülemez. Sermaye ile emek arasındaki güç ilişkilerinin belirli bir yönde istikrar kazanması kuşkusuz çeşitli kurumsal, hukuki, baskıcı ve ideolojik araçların desteğine bağlıdır ve bunların birçoğu, düzenleyici devlet kurumları ve aygıtları tarafından hukuki prosedürler dolayısıyla sağlanır¹⁰²¹. Bu açıdan Marksist düşünür Tony Smith'in *Beyond Liberal Egalitarianism* başlıklı kitabında altını çizdiği gibi -her ne kadar belirli açılardan tek yönlü ve indirgemeci bir yaklaşıma sahip olsalar da- "ekonomist" devlet teorilerinin hakkını bir noktada teslim etmek gerekir: "Tarih ve toplumbilim, sermaye sahiplerinin kendi çıkarlarını korumak adına devlet kurumlarını kolaylıkla yönlendirebildiğini birçok defa ispatlamıştır"¹⁰²².

- 6) Tüm bunların yanı sıra, kapitalizmin özgül bir niteliği olarak, biçimsel/hukuksal eşitlikle toplumsal eşitsizliğin iç içeliğine dikkat çekilmiştir. Cahill ve Konings'in belirttiği gibi "kapitalizm, içe katma üzerinden sömürü kapasitesi ile karakterize edilir. Baskı, dışlama yoluyla değil bunun yerine tam da insanları hukuk çerçevesine entegre ederek işler. Ya da modern siyaset teorisinin jargonuyla,

¹⁰²¹ HARVEY (2016), s. 162.

¹⁰²² SMITH (2017), s. 183.

sermaye 'içerme yoluyla dışlama' üzerinden örgütlenir"¹⁰²³. O halde hukuk, bir işleme ve dışlama ilişkisi olarak sermaye ilişkisinin toplumsal yeniden üretiminde merkezi bir rol oynamaktadır.

- 7) Kapitalist zorun ekonomik ve ekonomi dışı boyutlarının etkileşiminin, dünya kapitalizminin içinde mekânsal ve zamansal olarak farklılaştığının soyutlama düzeyinde de olsa göz ardı edilmemesi gerektiği, hatta bu farklılaşmanın kavramlarının soyutlama düzeyine dahil edilmesi gerektiğinin altı çizilmiştir.
- 8) Öte yandan tezde, kapitalist toplumlardaki zorlama olgusunun, yalnızca gelişmiş bir kapitalizmin temel hareket yasalarıyla değil, uluslararası güç ilişkilerinin tarihsel yapılanışının önemli uğraklarının da göz önünde tutulmasıyla kapsayıcı bir biçimde anlaşılabilceği ileri sürülmüştür. Ulusal ya da yerel düzeydeki sınıfsal zorlama ilişkilerinin uluslararası zorlama ilişkilerinden bağımsız düşünülmesi imkansızdır.
- 9) Tezin son bölümünde, zorun ekonomik ve ekonomi-dışı veçhelerinin bütünleşik bir toplumsal ilişki olarak kavranışı, kapitalizmin ve kapitalist devletin neoliberal restorasyonu bağlamında bireysel borçluluk/hanehalkı borçluluğu olgusu üzerinden somutlaştırılmaya çalışılmıştır. Daha ziyade neoliberalizme özgü bir toplumsal olgu olarak yaygın hanehalkı borçluluğu, kapitalist zorun bütünleşik (integral) karakterini ortaya net bir biçimde koyan güncel bir olgu olarak değerlendirilmiştir. Borcun, sınıf temelli egemenlik ve bağımlılık ilişkilerinin açıkça bir parçası olduğu görülmüştür.
- 10) Hanehalkı borçluluğun, merkez ve çevre ülkeler açısından temel belirleyenleri tespit edilmiş, kredi borcunun kapitalist toplumsal formasyonlarda birincil ve ikincil sömürü biçimlerini bir araya getirerek işçiler üzerinde zorlayıcı ve disipline

¹⁰²³ CAHILL, KONINGS (2019), s. 146.

edici bir etki tesis ettiği gösterilmiştir. Bu etkinin sınıfsal sonucu, neoliberal otoriterleşmeyle birlikte, borçlandırılmış olan emekçi sınıfların siyasal karar alma ya da bu kararları etkileme süreçlerine müdahale etme kapasitelerinin oldukça zayıflamasıdır. Borç, finansın küresel gücünün bir parçası olarak, emekçilerin kolektif varlıklarını sermayeye karşı sınıf temelli örgütlenme imkânını ciddi bir biçimde zayıflatır. Panitch ve Gindin'in de altını çizdikleri gibi küresel kapitalizmin gerçekleştirilmesinin bir aracı olan finansallaşma aynı zamanda ücretlileri disiplin altına sokmakta ve böylece ikincil sömürü biçimlerini derinleştirmektedir: “İşçilerin 1980'lerden bu yana uğradıkları siyasi örgütsel yenilgiler, şirketlerin karlılığını canlandırmayla yakından ilgilidir”¹⁰²⁴. Bu bağlamda borcun, bir yandan emeğin sermaye ilişkisi bakımından içlenmesinin, diğer yandansa politik/kamusal süreçlerden zorlayıcı bir biçimde dışlanmasının yeniden üretiminde önemli bir pozisyonu işgal ettiği görülmektedir.

Sonuç itibarıyla, bu tezin iki temel amacı gerçekleştirmeye çalıştığı söylenebilir. Bunların ilki, kapitalist zorun, sınıf temelli bir boyunduruk ilişkisi olarak kavramsallaştırılmasıyken; ikincisi, bu kavramsal izleğin neoliberal borçluluk olgusuyla örneklendirilmesidir. Bu doğrultuda; Marx'ın *ekonomi-dışı zoru* kastederek, zorun başlı başına *ekonomik bir güç* olduğunu söylemesine benzer biçimde, *ekonomik bir ilişki* olarak borcun da “başlı başına politik bir güç” olduğu ileri sürülmüştür. Aksi (sınıfsal olmayan) bir yaklaşımın, kapitalist ilişkilere gömülü şiddetin yanı sıra, neoliberal borçluluğun yoksullar üzerinde yarattığı dışlayıcı baskıyı kavrayabilmesi de kanımca mümkün değildir.

¹⁰²⁴ PANITCH, GINDIN (2019), s. 332.

KAYNAKÇA

ADORNO Theodor W. (1972), “Gesellschaft”, **Gesammelte Schriften, Bnd 8 içinde**, Frankfurt am Main: Shurkamp Verlag.

ADORNO Theodor W. (2007), **Minima Moralia: Sakatlanmış Yaşamdan Yansımalar**, Çev. Orhan Koçak, Ahmet Doğukan, İstanbul: Metis Yayınları.

ADORNO Theodor W. (2016), **Negatif Diyalektik**, Çev. Şeyda Öztürk, İstanbul: Metis Yayınları.

ADORNO Theodor W. (2018), “Theodor W. Adorno on ‘Marx and the Basic Concepts of Sociological Theory’”, Trans. Verena Erlenbusch-Anderson, Chris O’Kane, **Historical Materialism**, Volume 26, Issue 1, Leiden: Brill.

AGLIETTA Michel (2015), **A Theory of Capitalist Regulation: US Experience**, London: Verso.

AGTAŞ Özkan (2013), **Ceza ve Adalet**, İstanbul: Metis Yayınları.

AKAD Mehmet, VURAL DİNÇKOL Bihterin, BULUT Nihat (2019), **Genel Kamu Hukuku**, İstanbul: Der Yayınları.

AKÇAY Ümit (2017), “Finansallaşma, Merkez Bankası Politikaları ve Borcun ‘Özelleştirilmesi’”, **Finansallaşma Kısacasında Türkiye’de devlet, Sermaye Birikimi ve Emek içinde**, İstanbul: Nota Bene Yayınları.

AKÇAY Ümit (2018), “Sınıf Mücadelesi ve Kriz”, **Gazete Duvar**, (Web erişim: <https://www.gazeteduvar.com.tr/yazarlar/2018/10/04/sinif-mucadelesi-ve-kriz/>).

AKÇAY Ümit, Ali Rıza GÜNGEN (2016), **Finansallaşma, Borç Krizi ve Çöküş**, Ankara: Nota Bene Yayınları.

AKMAN Şefik Taylan (2016), **Hukuk ve Politika İlişkisi: Hukukun Ekonomi Politik Analizi ve Liberal Hukuk Düzeninin Eleştirisi**, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

ALGAN Bülent (2006), “Değişen Egemenlik Anlayışı ve Küreselleşme Bağlamında İnsan Hakları”, **Kazancı Hakemli Hukuk Dergisi**, Sayı 27-28, ss. 65-99.

ALLIEZ Éric, LAZZARATO Maurizio (2016), **Wars and Capital**, Trans. Ames Hodges, Semiotext(e).

ALLIEZ Eric, LAZZARATO Maurizio (2019), “Subjectivation and War: Marx and Foucault”, **Capitalism: Concept, İdea, İmage. Aspects of Marx’s Capital Today içinde**, Peter Osborne, Eric Alliez, Eric-John Russel, London: CRMEP Books.

ALTHUSSER Louis (1987), **John Lewis’e Cevap**, Çev. Müntekin Ökmen, Ankara: Verso Yayınları.

ALTHUSSER Louis (1994), **İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları**, Çev. Yusuf Alp, Mahmut Özışık, İstanbul: İletişim Yayınları.

ALTHUSSER Louis (2005), **Yeniden Üretim Üzerine**, Çev. Işık Ergüden, İstanbul: İthaki Yayınları.

ALTHUSSER Louis (2006), “Marx in His Limits”, **Philosophy of the Encounter. Late Writings içinde**, 1978-87, London: Verso.

ALTHUSSER Louis (2007), “Kapital’in Nesnesi”, **Kapital’i Okumak içinde**, Çev. Işık Ergüden, Louis Althusser, Étienne Balibar, Roger Establet, Pierre Macherey, Jacques Rancière, İstanbul: İthaki Yayınları.

ALTHUSSER Louis (2014), **On the Reproduction of Capitalism**, Trans. G. M. Goshgarian, London: Verso.

ALTHUSSER Louis (2015), **Marx İçin**, ev. Işık Ergüden, İstanbul: İthaki Yayınları.

ALTHUSSER Louis (2016), “From Capital to Marx’s Philosophy”, **Reading Capital, The Completed Edition içinde**, Louis Althusser, Étienne Balibar, Roger Establet, Pierre Macherey, Jacques Rancière, London: Verso.

ALTHUSSER Louis (2016), “The Object of Capital”, **Reading Capital, The Completed Edition içinde**, Louis Althusser, Étienne Balibar, Roger Establet, Pierre Macherey, Jacques Rancière, London: Verso.

ALTHUSSER Louis (2020), **History and Imperialism: Writings, 1963–1986**, (Trans. G. M. Goshgarian), Cambridge: Polity Press.

ALTVATER Elmar (1999), “Einführung: Der Gang der Darstellung in den Drei Banden Des ‘Kapital’”, **Kapital.doc: Das Kapital (Bd. 1) von Marx in Schaubildern mit Kommentaren**.

AMIN Samir (1976), **Unequal Development: An Essay on the Social Formations of Peripheral Capitalism**, Trans. Brian Pierce, New York: Monthly Review Press.

AMIN Samir (1991), **Eşitsiz Gelişme: evre Kapitalizminin Toplumsal Biçimleri Üzerine Deneme**, (ev. Ahmet Kotil), İstanbul: Arba Yayınları.

AMIN Samir (1999), **Küreselleşme ağında Kapitalizm**, ev. Vasıf Erenus, İstanbul: Sarmal Yayınevi.

AMIN Samir (2014), **Theory is History**, Springer.

AMIN Samir (2016), **Modernite, Demokrasi ve Din: Kültüralizmlerin Eleştirisi**, ev. Fikret Başkaya, Uğur Günsür, Güven Öztürk, İstanbul: Yordam Kitap.

AMIN Samir (2018), **Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme**, Çev. Semih Lim, İstanbul: Yordam Kitap.

AMIN Samir (2018), **Küreselleşmiş Değer Yasası: Kıyası Olmayan Marx**, Çev. Fikret Başkaya, İstanbul: Yordam Kitap.

ANDERSON Perry (1998), **Marksizm’de Tartışmalar**, Çev. Ahmet Özdemir, Göçebe Yayınları.

ANSAL Hacer (1996), **Esnek Üretimde İşçiler ve Sendikalar: Post-Fordizm’de Üretim Esnekleşirken İşçiye Neler Oluyor?**, İstanbul: Birleşik Metal-İş Sendikası Yayınları.

ANTER Andreas (2014), **Max Weber’s Theory of the Modern State: Origins, Structure and Significance**, Trans. Keith Tribe, Palgrave Macmillan.

ARENDRT Hannah (1970), **On Violence**, New York: Harcourt Brace Jovanovich

ARENDRT Hannah (1971), **Macht und Gewalt**, München: R. Piper & Co. Verlag.

ARENDRT Hannah (2011), **Şiddet Üzerine**, çev. Bülent Peker, İstanbul: İletişim.

ARIN Tülay (1992), “Dünya Düzeni: Emperyalizm Nereye?”, **11. Tez (Kitap Dizisi)**, Sayı 12.

ARRIGHI Giovanni (2016), **Uzun Yirminci Yüzyıl. Para, Güç ve Çağımızın Kökenleri**, Çev. Recep Boztemur, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

ARTHUR Christopher J. (2018), “Değer ve Para”, **Marx’ın Para Kuramı: Modern Değerlendirmeler içinde**, Fred Moseley (Ed.), Çev. Aydın Ördek, Ankara: Heretik Yayınları.

AVANT Deborah (2004), “The Privatization of Security and Change in the Control of Force”, **International Studies Perspective**, 5(2), ss. 153-157.

AYBAY Aydın, AYBAY Rona, PEHLİVAN Ali (2015), **Hukuka Giriş**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

BADIOU Alain (2011), **Komünist Hipotez**, Çev. Oylum Bülbül, İstanbul: Encore Yayınları.

BALIBAR Étienne (2001), “Gewalt”, **Historisch-Kritisches Wörterbuch des Marxismus**. (Web Erişim:

http://www.inkrit.de/e_inkritpedia/e_maincode/doku.php?id=g:gewalt.

BALIBAR Étienne (2007), “Tarihsel Materyalizmin Temel Kavramları Üzerine”, **Kapital’i Okumak içinde**, Çev. Işık Ergüden, Louis Althusser, Étienne Balibar, Roger Establet, Pierre Macherey, Jacques Rancière, İstanbul: İthaki Yayınları.

BALIBAR Étienne (2014), **Şiddet ve Medenilik. Wellek Library Konferansları ve Diğer Siyaset Felsefesi Denemeleri**, Çev. Sevgi Tamgüç, İstanbul: İletişim Yayınları.

BALTA Evren (2017), **Küresel Güvenlik Kompleksi: Uluslararası Siyaset ve Güvenlik**, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 91.

BANAJI Jairus (2015), **Tarih Olarak Teori. Üretim ve Sömürü Biçimleri**, çev. Akın Sarı, Ankara: Dipnot Yayınları.

BASSO Luca (2013), “Between Pre-Capitalist Forms and Capitalism: The Problem of Society”, **In Marx’s Laboratory içinde**, Riccardo Bellofiore, Guido Starosta, Peter D. Thomas (ed), Brill: Leiden.

BASSO Luca (2017), “Marx ve Engels’te Gewalt Kavramının Muğlaklığı”, **Teori ve Politika**, sayı 17.

BAŞKAYA Fikret (2003), **Sömürgecilik, Emperyalizm, Küreselleşme**, Ankara: Maki Basın Yayın.

BAUMAN Zygmunt (2016), **Modernite ve Holokost**, Çev. Süha Sertabiboğlu, İstanbul: Alfa Yayınları.

BECKER Uwe, “Sınıf Kuramı: Hala Eleştirel Sosyal Bilimsel Analizin Ekseni mi?”, Çev. Tahir Emre Kalaycı, **Sınıflar Üzerine Tartışmalar içinde**, Erik Olin Wright (Der.), İstanbul: Nota Bene Yayınları.

BEDİRHANOĞLU Pınar (2009), “Türkiye’de Neoliberal Devletin AKP’li Yüzü”, **AKP Kitabı: Bir Dönüşümün Bilançosu**, Ankara: Phoenix Yayınevi. (Web erişim:https://www.academia.edu/7474410/T%C3%BCrkiye_de_Neoliberal_Otoriter_Devletin_AKP_li_Y%C3%BCz%C3%BC).

BEDİRHANOĞLU Pınar (2018), “Finansal Şiddet, Sınıfsal Hınc, Devletin Bekası”, **Bir+Bir.org**. (Web erişim: <https://www.birartibir.org/siyaset/180-finansal-siddet-sinifsal-hinc-devletin-bekasi>). (Erişim tarihi: 11.02.2020).

BEDİRHANOĞLU Pınar (2019), “Finansallaşma, Yeni Sınıfsal Çelişkiler ve Devletin Dönüşümü”, **Çalışma ve Toplum**, 60, s. 378.

BELLOFIORE Ricardo, REDOLFI RIVA Tommaso (2018), “Hans-Georg Backhaus: The Critique of PreMonetary Theories of Value and Perverted Forms of Economic Reality”, **The Sage Handbook of Frankfurt School Critical Theory, Volume 1 içinde**, Beverley Best, Werner Bonefeld, Chris O’Kane (Ed), Los Angeles: SAGE.

BELLOFIORE Riccardo (2018), “Marx’ın Değer Kuramının Çoklu Anlamları”, **Monthly Review (Türkiye)**, 7. Sayı.

BELLOFIORE Riccardo, FINELLİ Roberto (1998), “Capital, Labor and Time: The Marxian Monetary Labour Theory of Value as a Theory of Exploitation”, **Marxian**

Economics: A Reappraisal, Essays on Volume 3 of *Capital*, Volume 1: Method, Value and Money, Ricardo Bellofiore (Ed.), London: MacMillan Press.

BELLOFIORE Riccardo, REDOLFI RIVA Tommaso (2015), “The Neue Marx-Lektüre”, **Radical Philosophy**, Volume 189.

BENJAMIN Walter (1991), “Zur Kritik der Gewalt”, **Gesammelte Schriften II.I içinde**, Rolf Tiedemann, Hermann Schweppenhäuser (Hrsg), Frankfurt am Main: Shurkamp Verlag.

BENJAMIN Walter (2010), “Şiddetin Eleştirisi Üzerine”, Çev. Ece Göztepe, **Şiddetin Eleştirisi Üzerine içinde**, Aykut Çelebi (Haz.), İstanbul: Metis Yayınları.

BERTRAM Christopher, CHITTY Andrew (2006), **Tarihin Sonu mu? Fukuyama - Marx – Modernite**, Çev. Kamil Kurtul, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

BHASKAR Roy (1998), **The Possibility of Naturalism: A Philosophical Critique of the Contemporary Human Science**, London: Routledge.

BHASKAR Roy (2015), **Gerçekliği Geri Kazanmak**, Çev. Beyza Sümer Aydaş, İstanbul: Nota Bene Yayınları.

BLACKLEDGE Paul (2017), **Marksist Tarih Kuramı Üzerine**, Çev. Şükrü Alpagut, İstanbul: Yordam Kitabevi.

BONEFELD Werner (2004), “Bemerkungen zur Kritik der Voraussetzungen”, **Gesellschaft als Verkehrung: Perspektiven einer neuen Marx-Lektüre**, Christina Kirschhoff, Lars Meyer, Hanno Pahl, Judith Heckel, Christoph Hengemann (Hg.), Freiburg: ça-ira Verlag.

BONEFELD Werner (2007), “Parasalcılık ve Kriz”, çev. A. Rıza Güngen, **Küreselleşme Çağında Para ve Sınıf Mücadelesi içinde**, Werner Bonefeld, John

Holloway (Der), çev. Münevver Çelik, A. Rıza Güngen, Cumhuriyet Atay, A. Serkan Mercan, İstanbul: Otonom Yayınları.

BONEFELD Werner (2014), **Critical Theory and Critique of Political Economy. On Subversion and Negative Reason**, London: Bloomsbury.

BONNEY Richard (Ed.) (1999), **The Rise of the Fiscal State in Europe, c.1200-1815**, Oxford: Oxford University Press.

BOTTIGELLI Emile (1995), “Sunuş”, Çev. Kenan Somer, **Anti-Dühring içinde**, Ankara: Sol Yayınları.

BOTTOMORE Tom (2001), **A Dictionary of Marxist Thought**, Oxford: Blackwell.

BOUCAUD-VICTOIRE Kévin (2019), “How Michel Foucault Got Neoliberalism So Wrong? An interview with Daniel Zamora”, Trans. Seth Ackerman, **Jacobin Magazine**. (Web erişim: <https://jacobinmag.com/2019/09/michel-foucault-neoliberalism-friedrich-hayek-milton-friedman-gary-becker-minoritarian-governments>).

BOURDIEU Pierre (2015), **Devlet Üzerine. College de France Dersleri (1989-1992)**, Çev. Aslı Sümer, İstanbul: İletişim Yayınları.

BRAND Ulrich, GÖRG Christoph (2018), **The Limits to Capitalist Nature: Theorizing and Overcoming the Imperial Mode of Living**, Rowman & Littlefield Publishers.

BRASS Tom (1999), **Towards A Comparative Political Economy of Unfree Labour: Case Studies and Debate**, London: Frank Cass.

BRASS Tom (2011), **Labour Regime Change in the Twenty-First Century. Unfreedom, Capitalism and Primitive Accumulation**, Leiden: Brill.

BRAVERMAN Harry (2008), **Emek ve Tekelci Sermaye**, Çev. Çiğdem Çıdamlı, İstanbul: Kalkedon Yayınları.

BROWN Wendy (2018), **Halkın Çözülüşü: Neoliberalizmin Sinsi Devrimi**, Çev. Barış Engin Aksoy, İstanbul: Metis Yayınları.

BRUFF Ian (2014), “The Rise of Authoritarian Neoliberalism”, **Rethinking Marxism**, 26:1.

BULLOCK Paul, YAFFE David (2009[1973]), “Enflasyon, Bunalım ve Savaş Sonrası Genişleme”, Çev. Nail Satlıgan, **Dünya Kapitalizminin Bunalımı içinde**, Nail Satlıgan, Sungur Savran (Der.), İstanbul: Belge Yayınları.

BURAWOY Michael (2015), **Üretim Siyaseti: Kapitalizm ve Sosyalizmde Fabrika Rejimleri**, Çev. Çağdaş Gümüşoluk, Ankara: Nota Bene Yayınları.

CAHILL Damien (2014), **The End of Laissez-Faire?**, Cheltenham: Edward Elgar.

CAHILL Damien, COOPER Melinda, KONINGS Martijn, PRİMROSE David, “Introduction: Approaches to Neoliberalism”, **The SAGE Handbook of Neoliberalism**, Damien Cahill, Melinda Cooper, Martijn Konings and David Primrose (Ed.), Sage.

CAHILL Damien, KONINGS Martijn (2019), **Neoliberalizm**, Çev. Onur Orhangazi, Ankara: Ütopya Yayınevi.

CARCHEDI Guglielmo (1975), “On the Economic Identification of the New Middle Class”, **Economy and Society**, Vol. 4, No.1.

CARCHEDI Guglielmo (2017), “Sınıflar ve Sınıf Analizi”, çev. Tahir Emre Kalaycı, **Sınıflar Üzerine Tartışmalar içinde**, Erik Olin Wright (Der.), İstanbul: Nota Bene Yayınları.

CARRERA Juan Inigo (2013), “Method: From the Grundrisse to Capital”, **In Marx Laboratory: Critical Interpretations of the Grundrisse içinde**, Riccardo Bellofiore, Guido Starosta and Peter D. Thomas (Ed.), Leiden: Brill.

CASTORIADIS Cornelius (1997), **Toplum İmgeleminde Kendini Nasıl Kurar?, 1. Cilt**, Çev. Hülya Uğur Tanrıöver, İstanbul: İletişim Yayınları.

CHASE-DUNN Christopher, GILLS Barry (2005), “Waves of Globalization and Resistance in the Capitalist World-System: Social Movements and Critical Global Studies”, **Critical Globalization Studies içinde**, Richard P. Appelbaum, William I. Robinson (Ed.), Oxon: Routledge.

CHIBBER Vivek (2007), “Marksist Tarih Kuramında Ne Yaşar Ne Yaşamaz?”, Çev. Aylin Topal, **Praksis**, 18, Ankara: Dipnot Yayınları.

CHIBBER Vivek (2011), “What is Living and What is Dead in the Marxist Theory of History”, **Historical Materialism**, Volume 19, Issue 2.

CHOAT Simon (2016), **Marx’s ‘Grundrisse’: A Reader’s Guide**, London: Bloomsbury.

CHOONARA Joseph (2018), **Marx’ın Kapital’i İçin Okuma Kılavuzu**, Çev. Yusuf Turhallı, İstanbul: Z Yayınları.

CLARKE Simon (1980), “Althusserian Marxism”, **One-Dimensional Marxism: Althusser and the Politics of Culture**, Shocken Books.

CLARKE Simon (2004), “Marksizm, Sosyoloji ve Poulantzas’ın Devlet Kuramı”, **Devlet Tartışmaları: Marksist Bir Devlet Kuramına Doğru**, Simon Clarke (Der.), Çev. İbrahim Yıldız, Ankara: Ütopya Yayınevi.

CLEAVER Harry (2008), **Kapital’i Politik Olarak Okumak**, Çev. Münevver Çelik, İstanbul: Otonom Yayıncılık.

CLEAVER Harry (2017), **Rupturing the Dialectic. The Struggle Against Work, Money and Financialization**, Chico: AK Press..

COHEN Gerald A. (1998), **Karl Marx'ın Tarih Teorisi**, Çev. Ahmet Fethi, İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları.

COLLETTI Lucio (1972), **From Rousseau to Lenin: Studies in Ideology and Society**, Trans. John Merrington, Judith White, New York: Monthly Review Press.

COMNINEL George (2000), "English Feodalism and the Origins of Capitalism", **The Journal of Peasant Studies**, Vol. 27, No. 4.

COMNINEL George (2015), "Feodalizm", **Marksist İktisat Kılavuzu**, İstanbul: Dipnot Yayınları.

COOK Deborah (2004), **Adorno, Habermas and the search of Rational Society**, London: Routledge.

COX Robert (1994), "Gramsci, Hegemony and International Relations: An Essay in Method", **Gramsci, Historical Materialism and International Relations içinde**, Stephen Gill (Ed.), New York: Cambridge University Press.

COX Robert W. (2002), **The Political Economy of a Plural World**, Routledge.

CROUCH Colin (2014), **Neoliberalizmin Garip Ölümsüzlüğü**, Çev. Uğur Gezen, İstanbul: Açılım Kitap.

ÇATALOLUK Gökçe (2012), **Hukuk Sistemi ve Autopoiesis**, İstanbul: On iki Levha Yayınları.

ÇATALOLUK Gökçe (2018), "Hukuk Çalışmaya Devam Etmeli miyiz? Sistemik Bir Analiz", **Hukuk Kuramı**, Cilt 5, Sayı 1.

ÇULHAOĞLU Metin (1989), “Yöntem Sorunu: Genel Bir Yaklaşım”, **Gelenek**, 23. (Web erişim: <https://www.gelenek.org/yontem-sorunu-genel-bir-yaklasim>).

D’AMATO Paul (2016), **Marksizmin Anlamı**, Çev. Akın Emre Pilgir, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

DARDOT Pierre, LAVAL Christian (2018), **Dünyanın Yeni Aklı: Neoliberal Toplum Üzerine Deneme**, Çev. Işık Ergüden, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

DAS Raju, CHEN Ashley (2019), “Towards a Theoretical Framework for Understanding Capitalist Violence against Child Labor”, **World Review of Political Economy**, Vol. 10, No. 2.

DAVIES Will (2016), **The Limits of Neoliberalism**, London: Sage.

DE ANGELIS Massimo (2014), “Marx ve İlkel Birikim: Kapitalist ‘Çitleme’nin Sürekli Karakteri”, (Çev. Yeşim Akmeraner), **İlkel Birikim: Sermayenin Kaldıracağı İçinde**, Özay Göztepe (Ed.), Ankara: Nota Bene Yayınları ss. 89-114.

DE BRUNHOFF Suzanne (2007), “Finans Sermayesi ve Sanayi Sermayesi: Yeni Bir Sınıf Koalisyonu”, Çev. Aslı Zengin, **Kapitalizme Reddiye: Marksist Bir Giriş İçinde**, Alfredo Saad-Filho (Haz.), İstanbul: Yordam Kitap.

DELLALOĞLU Besim F. (2003), “Bir Giriş: Adorno Yüz Yaşında”, **Cogito**, Sayı 36, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

DEMIROVIĆ Alex (2007), **Toplum ve Eleştiri**, Çev. Muharrem Açıköz, İstanbul: FelsefeLogos Yayınevi.

DEMIROVIĆ Alex, SABLowski Thomas (2013), **The Financed-Dominated Regime of Accumulation and the Crisis in Europe**, Rosa Luxemburg Stiftung. (Web Erişim:

https://www.rosalux.de/fileadmin/rls_uploads/pdfs/Analysen/Analysen_The_Finance-dominated.pdf). (Erişim tarihi: 09.06.2018).

DEPPE Frank (2018), “Kapitalistische Staat”, **Handbuch Staat içinde**, Rüdiger Voigt (Hrsg.), Wiesbaden: Springer.

DIENST Richard (2015), **Borç Bağları**, Çev. Sercan Karadoğan, İstanbul: Açılım Kitap.

DUMÉNİL Gérard, LÉVY Domiçue (2011), **The Crisis of Neoliberalism**, Cambridge, MA: Harvard University Press.

DUMÉNİL G., GLİCK M., RANGEL J. (1987), “The Rate of Profit in the United States”, **Cambridge Journal of Economics**, Vol. 11, No. 4.

DUMÉNİL Gérard, Domiçue LÉVY (2014), “Neoliberal (Karşı) Devrim”, **Neoliberalizm: Muhalif Bir Seçki içinde**, Alfredo-Saad Filho, Deborah Johnston (Der.), İstanbul: Yordam Kitap.

EAGLETON Terry (2005), **İdeoloji**, Çev. Muttalip Özcan, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

ELIAS Norbert (2015), **Uygarlık Süreci, Cilt 2**, Çev. Erol Özbek, İstanbul: İletişim Yayınları.

ELIOTT Gregory (2006), **Althusser: The Detour of History**, Leiden: Brill.

ENGELS Friedrich (1976), “Karl Marx’ın ‘Ekonomi Politiiğin Eleştirisi””, **Ekonomi Politiiğin Eleştirisine Katkı içinde**, Karl Marx, Sol Yayınları: Ankara.

ENGELS Friedrich (1979), “Engels’ten Berlin’deki W. Sombart’a”, **Karl Marx-Friedrich Engels Seçme Yapıtlar-3 içinde**, Çev. M. Kabagil, A. Gelen, K. Somer, V. Erdoğdu, Ö. Ünalın, M. Belli, S. Belli, Ankara: Sol Yayınları.

ENGELS Friedrich (1979), “Ütopik Sosyalizm ve Bilimsel Sosyalizm”, **Marx-Engels Seçme Yapıtlar, Cilt 3 içinde**, Çev. M. Kabagil, A. Gelen, K. Somer, V. Erdoğan, Ö. Ünal, M. Belli, S. Belli, Ankara: Sol Yayınları.

ENGELS Friedrich (1987), **Marx-Engels Collected Works (MECW), Volume 25**, New York: International Publishers.

ENGELS Friedrich (1995), **Anti-Dühring**, çev. Kenan Somer, Ankara: Sol Yayınları.

ENGELS Friedrich (2000), **Tarihsel Materyalizm Üzerine Mektuplar 1890-94**, Çev. Öner Ünal, Ankara: Bilim ve Sosyalizm Yayınları.

ENGELS Friedrich (2010), **İngiltere’de Emekçi Sınıfın Durumu**, Çev. Yurdakul Fincancı, Ankara: Sol Yayınları.

ENGELS Friedrich (2011), **Tarihte Zorun Rolü**, çev. Seyhan Erdoğan, Ankara: Sol Yayınları.

ENGELS Friedrich (2012), **Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni**, Çev. Kenan Somer, Ankara: Sol Yayınları.

ENGELS Friedrich (2019), **İngiltere’de Emekçi Sınıfların Durumu**, Çev. Oktay Emre, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

EROĞLU Egemen, KILIÇ Yavuz (2018), “Hanehalkı Borçluluk Seviyesine Karşılaştırmalı Bir Bakış”, **TCMB Blog**, (Web erişim: <http://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/blog/tr/main+menu/analizler/hanehalki-borcluluk-seviyesine-karsilastirmali-bir-bakis>). (Erişim tarihi: 08.11.2018).

FINE Ben, SAAD-FILHO Alfredo (2012), **Marx’ın Kapitali**, Çev. Nail Satlıgan, İstanbul: Yordam Kitap.

FINE Ben, SAAD-FILHO Alfredo (2017), “Thirteen Things You Need to Know About Neoliberalism”, **Critical Sociology**, Volume 43, Issue 4-5.

FLEMING Peter (2019), **Homo Economicus’un Ölümü: İş, Borç ve Sonsuz Birikim Efsanesi**, Çev. Esin Soğancılar, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.

FONTANA Benedetto (2013), **Hegemonya ve İktidar: Gramsci ve Machiavelli Arasındaki İlişki**, Çev. Onur Gayretli, İstanbul: Kalkedon Yayınları.

FOSTER John Bellamy (2006), **Emperyalizmin Yeniden Keşfi**, Çev. Çiğdam Çıdamlı, İstanbul: Kalkedon Yayınları.

FOSTER John Bellamy, MCCHESENEY Robert W. (2011), “Tekelci-Finans Sermayesi ve Birikimin Çelişkisi”, Çev. Abdullah Ersoy, **Kapitalizmin Finansal Krizi: Büyük Finansal Krizin Nedenleri ve Sonuçları**, Abdullah Ersoy (Der.), Ankara: İmaj Yayınları.

FOUCAULT Michel (2000), **Özne ve İktidar** (Seçme Yazılar-2), Çev. Osman Akınhay, Işık Ergüden.

FOUCAULT Michel (2005), “Yönetimsellik”, **Entelektüelin Siyasi İşlevi. Seçme Yazılar: 1**, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

FOUCAULT Michel (2013), **Güvenlik, Toprak, Nüfus. College de France Dersleri 1977-78**, Çev. Ferhat Taylan, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.

FOUCAULT Michel (2015), **Biyopolitikanın Doğuşu, Collège de France Dersleri 1978-79**, Çev. Alican Tayla, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

FRÖBEL Folker, HEINRICHS Jürgen, KREYE Otto (1985), “Günümüz Kapitalist Dünya Sisteminde Eşitsiz ve Düzensiz Gelişme”, Çev. Ümit Kıvanç, **Kriz, Neoliberalizm ve Reagan Dosyası**, İstanbul: Alan Yayıncılık.

FUKUYAMA Francis (2016), **Tarihin Sonu ve Son İnsan Tarihin Sonu**, Çev. Zülfü Dicleli, Profil Yayıncılık.

FÜLBERTH Georg (2018), **Kapitalizmin Kısa Tarihi**, Çev. Sadık Usta, İstanbul: Yordam Kitap.

GAMBETTİ Zeynep (2008), “Foucault’da Disiplin Toplumu-Güvenlik Toplumu Ayrımı”, **Mesele Kitap Dergisi**, Sayı 20.

GEORG-BACKHAUS Hans (1992), “Between Philosophy and Science: Marxian Social Economy as Critical Theory”, **Open Marxism, vol. 1**, Werner Bonefeld, Richard Gunn, Kosmas Psychopedis (Ed), London: Pluto Press.

GERSTENBERGER Heide (2007), **Impersonal Power: History and Theory of Bourgeois State**, Trans. David Fernbach, Leiden: Brill.

GERSTENBERGER Heide (2017), “The Political Economy of Capitalist Labour”, **historicalmaterialism.org**, (Web erişim: <http://www.historicalmaterialism.org/blog/political-economy-capitalist-labour>).

GERTH Hans H., MILLS C. Wright (2019), “Yazar ve Yapıtı”, Çev. Taha Parla, **Sosyoloji Yazıları içinde**, Hans H. Gerth, C. Wright Mills (Haz.), İstanbul: İletişim Yayınları.

“Gesellschaftsformation”, **Historisch-Kritisches Wörterbuch des Marxismus**. (Web erişim: http://www.inkrit.de/e_inkritpedia/e_maincode/doku.php?id=g:gesellschaftsformation. (Erişim tarihi 23.03.2020).

GILL Stephen, LAW David (1994), “Global Hegemony and The Structural Power of Capital”, **Gramsci, Historical Materialism and International Relations içinde**, Stephen Gill (Ed.), New York: Cambridge University Press.

GODELIER Maurice (2016), “Ekonomik ve Toplumsal Formasyon”, (Çev. Volkan Yalçınıoklu), **Marksizm Sözlüğü içinde**, Gerard Bensussan, Georges Labica (ed.), İstanbul: Yordam Kitap.

GORDON Todd (2018), “Capitalism, Neoliberalism and Unfree Labour”, **Critical Sociology**, Volume 45, Issue 6.

GÖZE Ayferi (2020), **Siyasal Düşünceler ve Yönetimler**, İstanbul: Beta Yayınevi.

GRAEBER David (2015), **Borç: İlk 5000 Yıl**, Çev. Muammer Pehlivan, İstanbul: Everest Yayınları.

GRAMSCI Antonio (1971), **Selections From the Prison Notebooks**, Çev. ve Haz. Quintin Hoare, Geoffrey Nowell Smith, New York: International Publishers.

GUATTARI Felix, ALLIEZ Eric (2017), “Kapitalist Sistemler, Yapılar ve Süreçler”, **Yapılar, Sistemler, Süreçler içinde**, Andrew Pendakis, Jeff Diamanti, Nicholas Brown, Josh Robinson, Imre Szeman (Haz.), Çev. Soner Torlak, Ankara: Dipnot Yayınları.

GÜLALP Haldun (1979), **Yeni Emperyalizm Teorilerinin Eleştirisi**, İstanbul: Birikim Yayınları.

GÜNEY Atilla (2016), “Eski Şarap Yeni kadehler ya da Merkez ve Çevre İlişkileri Modelinin Ruhuna Fatiha”, **“Yeni” Türkiye? Kapitalizm, Devlet, Sınıflar içinde**, Tolga Tören, Melahat Kutun (Der.), İstanbul: SAV.

GÜNGEN Ali Rıza (2015), “Çevresel Finansallaşma ve Devletin Rolü”, **Finansallaşma, Devlet ve Politik İktisat içinde**, Hakan Mıhçı (Der.), Ankara: Nota Bene Yayınları.

HAAK Ernst, WUNDERLICH Hannes (1975), **Emperyalizm Üzerine Temel Kurslar**, Konuk Yayınları.

HALL Stuart (1973), A “**Reading**” Marx’s 1857 Introduction of Grundrisse, s. 4. (Web erişim: <https://www.birmingham.ac.uk/Documents/college-artslaw/history/cccs/stencilled-occasional-papers/1to8and11to24and38to48/SOP01.pdf>). (Erişim tarihi: 08.06.2018).

HALL Stuart (1987), “Jessop ve Ötekilere Yanıt”, Çev. Kudret Emiroğlu, **Emperyalizmin Bunalımı Dosyası içinde**, Ragıp Zarakolu (Der.), İstanbul: Alan Yayıncılık.

HALL Stuart, LUMLEY Bob, McLENNAN Gregor (1985), **Siyaset ve İdeoloji: “Gramsci”**, Çev. Sadun Emrealp, Ankara: Birey ve Toplum Yayınları.

HAMPTON Matt (2013), “Money as Social Power: The Economy of Scarcity and Working Class Reproduction”, **Capital and Class**, Volume 37, Issue 3.

HAN Byung-Chul (2019), **Psikopolitika. Neoliberalizm ve Yeni İktidar Teknikleri**, Çev. Haluk Barışcan, İstanbul: Metis Yayınları.

HARDT Michael, NEGRI Antonio (2012), **Duyuru**, Çev. Abdullah Yılmaz, İstanbul: Ayrıntı.

HARNECKER Marta (1980), “Mode of Production, Social Formation and Political Conjuncture”, **Theoretical Review**, Vol. 17.

HARVEY David (2003), **Postmodernliğin Durumu**, Çev. Sungur Savran, İstanbul: Metis Yayınları.

HARVEY David (2008), **Yeni Emperyalizm**, Çev. Hür Güldü, İstanbul: Everest Yayınları.

HARVEY David (2012), **Marx'ın Kapital'i İçin Kılavuz**, Çev. Bülent O. Doğan, İstanbul: Metis Yayınları.

HARVEY David (2015), **Sermayenin Sınırları**, Çev. Utku Balaban, İstanbul: Yazılama Yayınevi.

HARVEY David (2016), **Kent Deneyimi**, Çev. Esin Soğancılar, İstanbul: Sel Yayınları.

HARVEY David (2017), **Marx, Sermaye ve İktisadi Aklın Cinneti**, Çev. Esin Soğancılar, İstanbul: Sel Yayınları.

HASPOLAT Evren (2012), **Neoliberalizm ve Baskı Aygıtının Dönüşümü: Türkiye'de Özel Güvenliğin Gelişimi**, Ankara: Nota Bene Yayınları

HAY Colin, LISTER Michael (2006), "Introduction: Theories of the State", **The State: Theories and Issues içinde**, Colin Hay, Michael Lister, David Marsh (Ed.), New York: Palgrave Macmillan.

HEINRICH Michael (2006), **Die Wissenschaft vom Wert**, Westfälisches Dampfboot: Münster.

HEINRICH Michael (2017), **Kapital'e Giriş**, Çev. Koray R. Yılmaz, İstanbul: Yordam Kitap.

HEINRICH Michael (2017b), "New Readings and New Texts: Marx's Capital After MEGA²", **150 Years-Karl Marx's Capital: Reflections for the 21st Century içinde**, Greece: Rosa Luxemburg Stiftung Publication.

HELLER Ágnes (1976), **The Theory of Need in Marx**, London: Allison&Busby.

HINDESS Barry, HIRST Paul (1983), **Mode of Production and Social Formation: An Auto-Critique of Pre-Capitalist Modes of Production**, London: Macmillan Press.

HIRSCH Joachim (1978), “The State Apparatus and Social Reproduction: Elements of a Theory of the Bourgeois State”, **State and Capital: A Marxist Debate içinde**, John Holloway, Sol Picciotto (Ed.), London: Edward Arnold.

HIRSCH Joachim (1991), “Fordism and Post-Fordism: The Present Social Crisis and Its Consequences”, **Post-Fordism and Social Form: A Marxist Debate on the Post-Fordist State içinde**, Werner Bonefeld, John Holloway (Ed.), Hampshire: Macmillan.

HIRSCH Joachim (2011), **Materyalist Devlet Teorisi: Kapitalist Devletler Sisteminin Dönüşüm Süreçleri**, İstanbul: Alan Yayınları.

HOARE Quintin, SMITH Geoffrey Nowell (1971), “Preface”, **Selections From the Prison Notebooks içinde**, Çev. ve Haz. Quintin Hoare, Geoffrey Nowell Smith, New York: International Publishers.

HOLLOWAY John (2003), **İktidar Olmadan Dünyayı Değiştirmek**, Çev. Pelin Sıral, İstanbul: İletişim Yayınları.

HOLLOWAY John (2007), “Küresel Sermaye ve Ulusal Devlet”, çev. A. Serkan Mercan, **Küreselleşme Çağında Para ve Sınıf Mücadelesi içinde**, Werner Bonefeld, John Holloway (Der), çev. Münevver Çelik, A. Rıza Güngen, Cumhur Atay, A. Serkan Mercan, İstanbul: Otonom Yayınları.

HOOVELT Ankie (2001), **Globalization and the Post-Colonial World: The New Political Economy of Development**, Baltimore: The John Hopkins University Press.

HUDSON Michael (2002), **Merchants of Misery: How Corporate America Profits From Poverty**, Maine: Common Courage Press.

HUNT Alan (1993), **Explorations in Law and Society: Toward a Constitutive Theory of Law**, New York: Routledge.

HÜLAGÜ Funda (2009), “Türkiye’de Güvenliğin Özelleştirilmesi Politikaları Üzerine Notlar”, **Gelenek**, Sayı 101. (Web erişim: <https://gelenek.org/turkiyede-guvenligin-ozellestirilmesi-politikalari-uzerine-notlar/>). (Erişim tarihi: 03.06.2020).

ITOH Makoto, LAPAVITSAS Costas (2012), **Para ve Finansın Ekonomi Polisiği**, Çev. Tuncel Öncel, İstanbul: Yordam Kitap.

JAMESON Fredric (2011), **Siyasal Bilinçdışı**, Çev. Mesut Varlık, Yavuz Alogan, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

JAY Martin (1984), **Marxism and Totality**, California: University of California Press.

JAY Martin (1997), “The Concept of Totality in Lukacs and Adorno”, **Varieties of Marxism içinde**, Shlomo Avineri (Ed.), The Hague: Martinus Nijhoff.

JESSOP Bob (1985), **Nicos Poulantzas: Marxist Theory and Political Strategy**, Hampshire: Macmillan.

JESSOP Bob (2005), “Ulusal Ekonomi ve Ulusal Devletin Geleceğini Anlatılamak? Düzenlemenin Yeniden Haritalandırılması ve Yönetişimin Yeniden İcadı Üzerine Düşünceler”, Çev. Ahmet Murat Aytaç **Hegemonya, Post-Fordizm ve Küreselleşme Ekseninde Kapitalist Devlet**, Betül Yarar, Alev Özkazanç (Der.), İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.

JESSOP Bob (2005a), “Poulantzas’ın Özgünlüğü, Mirası ve Güncelliği”, **Hegemonya, Post-Fordizm ve Küreselleşme Ekseninde Kapitalist Devlet içinde**, Betül Yarar, Alev Özkazanç (Der.), İstanbul: İletişim.

JESSOP Bob (2005b), “Kapitalist Devlete Dair Yeni Kuramlar”, **Hegemonya, Post-Fordizm ve Küreselleşme Ekseninde Kapitalist Devlet içinde**, Betül Yarar, Alev Özkazanç (Der.), İstanbul: İletişim.

JESSOP Bob (2008), **Devlet Teorisi: Kapitalist Devlet Yerine Oturtmak**, Çev. Ahmet Özcan, Ankara: Epos Yayınları.

JESSOP Bob (2009), **Kapitalist Devletin Geleceği**, Çev. Ahmet Özcan, Ankara: Epos Yayınları.

JESSOP Bob (2010), “The ‘Return’ of The National State in the Current Crisis of the World Market”, **Capital & Class**, 34(1).

JESSOP Bob (2016), **State: Past, Present, Future**, Cambridge: Polity.

JESSOP Bob (2018a), **Devlet: Dün, Bugün, Gelecek**, Çev. Attila Güney, Ankara: Epos Yayınları.

JESSOP Bob (2018b), “Neoliberalization, uneven development, and Brexit: further reflections on the organic crisis of the British state and society”, **European Planning Studies**, Volume 26, Issue 9.

JESSOP Bob (2018c), Neoliberalism and Workfare: Schumpeterian or Ricardian?, **The SAGE Handbook of Neoliberalism içinde**, Damien Cahill, Melinda Cooper, Martijn Konings and David Primrose (Ed.), London: SAGE Publications.

JESSOP Bob (2018d), “Neoliberalizmden Sonra Ne var? ABD Tahakkümünün Derinleşen Çelişkileri ve Yeni Bir Küresel Düzen Mücadelesi”, **Siyasi İktisat ve Küresel Kapitalizm: 21. Yüzyıl, Bugün ve Yarın içinde**, Robert Albritton, Bob Jessop, Richard Westra (Der.), Çev. Can Cemgil, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

JESSOP Bob (2019), “Ordoliberalism and Neoliberalization: Governing through Order or Disorder”, **Critical Sociology**, Volume 45, Issue 7-8.

JESSOP Bob, BONNET Kevin, BROMLEY Simon, LING Tom (1987), “Thatcherizm ve Hegemonya Politikası: Stuart Hall’a Bir Cevap”, Çev. Kudret Emiroğlu, **Emperyalizmin Bunalımı Dosyası içinde**, Ragıp Zarakolu (Der.), İstanbul: Alan Yayıncılık.

KARAÇİMEN Elif (2015), **Türkiye’de Finansallaşma: Borç Kıskaçında Emek**, İstanbul: SAV.

KARAHANOGULLARI Onur (2011), “Haklar Mücadelesinde Bir Direnç Mevzisi Olarak Hukuk”, **Kuramsal ve Tarihsel Boyutlarıyla Hak Mücadeleleri-1**, Yalçın Bürkev, Metin Özuğurlu, Yasemin Özdek, Ersin Vedat Elgür (Haz.), Ankara: Nota Bene Yayınları.

KARATANI Kojin (2008), **Transkritik: Kant ve Marx Üzerine**, Çev. Erkal Ünal, İstanbul: Metis Yayınları.

KARGER Howard (2005), **Shortchanged Life and Debt in the Fringe Economy**, San Francisco: Berret-Koehler Publishers.

KAVOULAKOS Konstantinos (2019), “What is Reification in Georg Lukács’s Early Marxist work?”, **Thesis Eleven**. (Web erişim: <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/0725513619889693>).

KNAFO Samuel (2015), “Değer Biçimi Yaklaşımı”, **Marksist İktisat Kılavuzu içinde**, Çev. Özgür Narin, Ben Fine, Alfredo Saad-Filho (Haz.), Ankara: Dipnot Yayınları.

KOSELLECK Reinhart (2016), **Kavramlar Tarihi: Politik ve Sosyal Dilin Semantiği ve Pragmatiği Üzerine Araştırmalar**, Çev. Attila Dirim, İstanbul: İletişim Yayınları.

KÖYMEN Oya (2014), **Sermaye Birikirken: Osmanlı, Türkiye, Dünya**, İstanbul: Yordam Kitap.

LA TORRE Massima (2010), **Law as Institution**, Springer.

LABICA Georges (1999), “La Violence”, **Dictionnaire critique du marxisme içinde**, G. Benussan, G. Labica (Ed.), Quadrige/Puf.

LABICA Georges (2017), “Zor”, **Marksizm Sözlüğü içinde**, G. Benussan, G. Labica (Haz.), Çev. Volkan Yalçıntoklu, İstanbul: Yordam Kitap.

LACHER Hannes (2008), “History, Structure and World Orders: On the (Cross-)Purposes of Neo-Gramscian Theory”, **Gramsci, Political Economy and International Relations Theory içinde**, Alison J. Ayers (Ed.), New York: Palgrave Macmillan.

LACLAU Ernesto (2011), **Politics and Ideology in Marxist Theory: Capitalism-Fascism-Populism**, London: Verso.

LANGE Elena Louisa (2018), “Moishe Postone: Marx’s Critique of Political Economy as Immanent Social Critique”, **The Sage Handbook of Frankfurt School Critical Theory, Volume 1 içinde**, Beverley Best, Werner Bonefeld, Chris O’Kane (Ed), Los Angeles: Sage.

LANGE Oskar (1965), **Ekonomi Politik**, Çev. Muvaffak Şeref, İstanbul: Ataç Kitabevi.

LAPAVITSAS Costas (2010), “Finansallaşmış Kapitalizm: Kriz ve Finansal Müsadere”, Çev. Tuncel Öncel, **Finansallaşma ve Kapitalizmin Krizi içinde**, Costas Lapavitsas (Haz.), İstanbul: Yordam Kitabevi.

LAPAVITSAS Costas (2014), “Neoliberal Dönemde Anayolcu İktisat Kuramı”, Çev. Şeyda Başlı, Tuncel Öncel, **Neoliberalizm: Muhalif Bir Seçki içinde**, Alfredo-Saad Filho, Deborah Johnston (Der.), İstanbul: Yordam Kitap.

LAPAVITSAS Costas (2019), **Üretmeden Kâr Etmek: Finans Hepimizi Nasıl Sömürüyor?**, Çev. Yasin Emre Kara, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.

LAZZARATO Maurizio (2014), **Borçlandırılmış İnsanın İmali: Neoliberal Durum Üzerine Deneme**. Çev. Murat Erşen, İstanbul: Açılım Kitap.

LAZZARATO Maurizio (2015), **Borçla Yönetmek**, Çev. Şule Çiltaş, İstanbul: Otonom Yayınları.

LEBARON Genevieve (2014), “Reconceptualizing Debt Bondage: Debt as a Class-Based Form of Labor Discipline”, **Critical Sociology**, Vol. 40, No. 5.

LEMKE Thomas (2016), **Politik Aklın Eleştirisi: Foucault'nun Modern Yönetimsellik Çözümlemesi**, Çev. Özge Karlık, Ankara: Phoenix.

LENIN V. I. (1965), “The Tax in Kind”, **Lenin Collected Works**, Vol. 32, Moscow: Progress Publishers. (Web erişim: <https://www.marxists.org/archive/lenin/works/1921/apr/21.htm>).

LENIN V. I. (1976), **Marx-Engels-Marksizm**, Çev. Vahap Erdoğan, Ankara: Sol Yayınları.

LENIN V. İ. (2005), **Kapitalizmin En Yüksek Aşaması: Emperyalizm**, Çev. Olcay Geridönmez, İstanbul: Evrensel Basım Yayın.

LEVINE David P. (1975), “The Theory of the Growth of the Capitalist Economy”, **Economic Development and Cultural Change**, Vol. 24, Issue 1.

LEVINE Rhonda F. (1988), **Class Struggle and the New Deal: Industrial Labor, Industrial Capital, and The State**, Kansas: University Press of Kansas.

LEYSHON Andrew, THRIFT Nigel (1997), **Money/Space: Geographies of Monetary Transformation**, London: Routledge.

LIMA Rômulo (2017), “Alienation, Value and Fetishism in Marx’s Critique”, **Socialism and Democracy**, Volume 31, Issue 1, ss. 87-105.

LIPIETZ Alain (1987), **Mirages and Miracles: The Crises of Global Fordism**, Trans. David Macey, London: Verso.

LOYAL Steven (2017), **Bourdieu’s Theory of State: A Critical Introduction**, New York: Palgrave Macmillan.

LUCIA Danny (2010), “The Unemployed Movements of the 1930s: Bringing Misery Out of Hiding”, **International Socialist Review**, Issue 71. (Web Erişim: <https://isreview.org/issue/71/unemployed-movements-1930s>).

LUKACS György (1998), **Tarih ve Sınıf Bilinci**, Çev. Yılmaz Öner, İstanbul: Belge Yayınları.

MANDEL Ernest (1977), **From Class Society to Communism: An Introduction to Marxism**, Trans. Louisa Sadler, London: Pluto.

MANDEL Ernst (2008), **Geç Kapitalizm**, Çev. Candan Badem, İstanbul: Versus Kitap.

MARASCO Robyn (2019), “Althusser’s Gramscian Debt: On Reading Out Loud”, **Rethinking Marxism**, Volme 31, Issue 3.

MARCUSE Herbert (1955), **Reason and Revolution: Hegel and the Rise of Social Theory**, London: Routledge & Kegan Paul Ltd.

MARX Karl (1966), “Annenkov’a Mektup”, **Felsefenin Sefaleti: M. Proudhon’un Sefaletin Felsefesi’ne Cevap** içinde, Ankara: Sol Yayınları.

MARX Karl (1976), “Marx’tan Paris’teki P. V. Annenkov’a”, **Marx Engels Seçme Yapıtlar-1 içinde**, Çev. Sevim Belli, Muzaffer Ardos, Ahmet Kardam, Kenan Somer, Ankara: Sol Yayınları.

MARX Karl (1976), **Ekonomi Politigin Eleştirisine Katkı**, Çev. Sevim Belli, Ankara: Sol Yayınları.

MARX Karl (1976), **MEGA**, II.1/1.

MARX Karl (1979), “V.I. Zasulic’in Mektubuna Yanıtın İlk Taslağı”, **Karl Marx-Friedrich Engels Seçme Yapıtlar-3 içinde**, Çev. M. Kabagil, A. Gelen, K. Somer, V. Erdoğan, Ö. Ünal, M. Belli, S. Belli, Ankara: Sol Yayınları.

MARX Karl (1980), **MEGA**, **Abt. II, Bnd. 2**, Dietz Verlag: Berlin.

MARX Karl (1998), **Marx Engels Gesamtausgabe (MEGA)**, **Abt. 2, Bnd. 4, Teil 1**.

MARX Karl (2001), **Ücretli Emek ve Sermaye**, Çev. Süleyman Ege, Ankara: Bilim ve Sosyalizm Yayınları.

MARX Karl (2003), **Grundrisse: Ekonomi Politigin Eleştirisinin Temelleri, 2. Kitap**, Çev. Arif Gelen, Ankara: Sol Yayınları.

MARX Karl (2004), **MEGA², Bnd. 2, Abt. 15**, Berlin: Akademie Verlag.

MARX Karl (2004), **MEGA², Bnd. 2, Abt. 15**, Berlin: Akademie Verlag.

MARX Karl (2006), **Ücret, Fiyat, Kâr**, Çev. Alaattin Bilgi, İstanbul: Evrensel Basım Yayın.

MARX Karl (2008), **Grundrisse: Ekonomi Politigin Eleştirisi İçin Ön Çalışma**, Çev. Sevan Nişanyan, İstanbul: İletişim Yayınları.

MARX Karl (2008), **Kapital’e Ek: Dolaysız Üretim Sürecinin Sonuçları**, Çev. Mustafa Topal, İstanbul: Ceylan Yayınları.

MARX Karl (2010), **MECW, Vol. 37** (Digital Edition), Lawrence & Wishart.

MARX Karl (2013a), **Grundrisse: Ekonomi Politigin Eleştirisinin Temelleri**,
1. Kitap, Çev. Arif Gelen, Ankara: Sol Yayınları.

MARX Karl (2015), **Kapital, 1. Cilt**, çev. Mehmet Selik, Nail Satlıgan, İstanbul:
Yordam Kitap.

MARX Karl (2015b), **Kapital, 2. Cilt**, Çev. Nail Satlıgan, Erkin Özalp, Oktar
Türel, İstanbul: Yordam Kitap.

MARX Karl (2016) “Fransa’da Sınıf Mücadeleleri 1848-1850”, **Fransız
Üçlemesi**, Çev. Erkin Özalp, İstanbul: Yordam Kitabevi.

MARX Karl (2016), **Fransız Üçlemesi**, Çev. Erkin Özalp, İstanbul: Yordam
Kitap.

MARX Karl (2017), **Kapital, 3. Cilt**, Çev. Mehmet Selik, Erkin Özalp, İstanbul:
Yordam Kitap.

MARX Karl, ENGELS Friedrich (2013), **Alman İdeolojisi**, Çev. Olcay
Geridönmez, Tonguç Ok, İstanbul: Evrensel Basım Yayın.

MCNALLY David (2014), “Dual Form of Labour in Capitalist Society and the
Struggle over Meaning: Comments on Postone”, **Historical Materialism**, Volume 12,
Issue 3.

MÉDA Dominic (2012), **Emek. Kaybolma Yolunda Bir Değer mi?**, Çev. Işık
Ergüden, İstanbul: İletişim Yayınları.

MEEK Ronald L. (1973), **Studies in The Labour Theory of Value**, New York:
Monthly Review Press.

MIROWSKI Philipp (2009), **The Road From Mont Pelerin The Making Of
The Neoliberal Thought Collective**, Cambridge: Harvard University Press.

MISIR Mustafa Bayram (2020), **Kapitalist Devlet: Sermayenin Tarihsel Hareketinin Siyasal Biçimi**, İstanbul: Edebi Şeyler.

MOORE, JR. Barrington (2016), **Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri: Çağdaş Dünyanın Yaratılmasında Soylunun ve Köylünün Rolü**, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

MUSTO Marcello (2008), “History, Production and Method in 1857 ‘Introduction’”, **Karl Marx’s Grundrisse: The Foundations of the Critique of Political Economy 150 Years Later**, Marcello Musto (Ed), London: Routledge.

NEGRI Antonio (2006), **İmparatorluktaki Hareketler: Geçişler ve Görünümler**, Çev. Kemal Atakay, İstanbul: Otonom Yayınları.

NEGRI Antonio (2006), **Marx Ötesi Marx: Grundrisse Üzerine Dersler**, Çev. Münevver Çelik, İstanbul: Otonom Yayınları.

NEGRI Antonio (2015), **Lenin Üzerine 33 Ders**, Çev. Nagehan Uskan, İstanbul: Otonom Yayıncılık.

NEGRI Antonio (2018), “Starting Again from Marx”, **Radical Philosophy**, 2.03.

NICOLAUS Martin (1968), “Unknown Marx”, **New Left Review**, I/48, ss. 41-61.

NICOLAUS Martin (1993), “Foreword”, **Grundrisse Foundations of the Critique of Political Economy (Rough Draft) içinde**, Karl Marx, London: Penguin Books.

NITZAN Jonathan, BICHLER Shimshon (2009), **Capital as Power: A Study of Order and Creorder**, London: Routledge.

NİK-KHAH Edward, VAN HORN Robert (2016), “The ascendancy of Chicago Neoliberalism”, **The Handbook of Neoliberalism**, Simon Springer, Kean Birch, Julie MacLeavy (Ed.), London: Routledge, ss. 27-38;

O’CONNOR James (2009)[1973], **The Fiscal Crisis of the State**, New Jersey: Transaction Publishers.

OLSEN Erik K. (2009), “Social Ontology and Origins of Mode of Production Theory”, **Rethinking Marxism**, Vol. 21, No. 2..

OLSEN Erik K. (2017), “The Althusserian Controversy in Resrospect and Prospect”, **Rethinking Marxism**, Vol. 29, No. 2.

Online Etymology Dictionary. (Web erişim: <https://www.etymonline.com/word/hegemony>).

ORHANGAZİ Özgür (2008), **Financialization and the US Economy**, Cheltenham: Edward Elgar.

ORHANGAZİ Özgür (2020), **Türkiye Ekonomisinin Yapısı: Sorunlar, Kırılganlıklar ve Kriz Dinamikleri**, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

ÖNGEN Tülin (2014), **Prometheus’un Sönmeyen Ateşi: Günümüzde İşçi Sınıfı**, İstanbul: Yordam Kitap.

ÖZDEMİR Ali Murat (2008), **Sözün Mülkiyeti: Hukukun Ekonomi Politikği**, Ankara: Dipnot Yayınları.

ÖZDEMİR Ali Murat (2010), **Ulusların Sefaleti**, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

ÖZDEMİR Ali Murat, SAYGILI Abdurrahman, ZABUNOĞLU Hamdi Gökçe, DEMİRLİ Aynur, AYKUT Ebubekir, TÜRKOĞLU KARACAOVA Ezgi Nur,

UĞURLU Gökse, ŞAHİN Ozan Giray (2019), **Genel Kamu Hukuku: Kuramsal Yaklaşım**, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

ÖZDEMİR Ali Murat, SORAN Emre (2014), “Alt-bölüm II’ye Ek”, **Kolektif Emperyalizm içinde**, Ali Murat Özdemir (Der.), Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

ÖZDEMİR Ali Murat, YÜCESAN-ÖZDEMİR Gamze (2008), **Sermayenin Adaleti: Türkiye’de Emek ve Sosyal Politika**, Ankara: Dipnot Yayınları.

ÖZMAKAS Utku (2018), **Biyopolitika: İktidar ve Direniş (Foucault-Agamben-Hardt, Negri)**, İstanbul: İletişim Yayınları.

ÖZMAKAS Utku, YILDIRIM Kansu (2016), “Faşist İdeolojinin Materyalist Örüntüleri: Sınıf, Sermaye, Savaş”, **Praksis**, Sayı 40, Ankara: Dipnot Yayınları.

ÖZTÜRK Özgür (2017), “Marx ve Yöntem”, **Grundrisse’den Kapital’e Patikalar içinde**, Özgür Öztürk, Özgür Narin, Melda Yaman, İstanbul: SAV.

ÖZTÜRK Özgür (2019), “Marx’ın Yöntemi: Neden Meta?”, **Metaların Kerameti**, İletişim Yayınları: İstanbul.

PANITCH Leo, GINDIN Sam (2019), **Küresel Kapitalizmin Oluşturulması: Amerikan İmparatorluğunun Siyasi İktisadı**, Çev. Fikret Şenesen, İstanbul: Yordam Kitap.

PAŞUKANIS Evgeny B. (2002), **Genel Hukuk Teorisi ve Marksizm**, Çev. Onur Karahanoğulları, İstanbul: Birikim Yayınları.

PATNAIK Prabhat (2004), “Yeni Emperyalizm”, **Conatus**, Çev. İlker Kabran.

PATNAIK Utsa, PATNAIK Prabhat (2016), **A Theory of Imperialism**, New York: Columbia University Press.

PERELMAN Michael (2000), **The Invention of Capitalism: Classical Political Economy and the Secret History of Primitive Accumulation**, Durham: Duke University Press.

POGGI Gianfranco (2008), **Devlet: Doğası, Gelişimi, Geleceği**, Çev. Aysun Babacan, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

POSTONE Moishe (2003), **Time, Labour and Social Domination. A Reinterpretation of Marx's Critical Theory**, Cambridge: Cambridge University Press.

POSTONE Moishe (2018), “Çağdaş Dünyayı Kuramsallaştırmak: Robert Brenner, Giovanni Arrighi, David Harvey”, **Siyasal İktisat ve Küresel Kapitalizm: 21. Yüzyıl, Bugün ve Yarın içinde**, Çev. Can Camgil, Robert Albritton, Bob Jessop, Richard Westra (Der), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

POULANTZAS Nicos (2006), **Devlet, İktidar, Sosyalizm**, Çev. Turhan Ilgaz, Ankara: Epos Yayınları.

POULANTZAS Nicos (2014), **Siyasal İktidar ve Toplumsal Sınıflar**, Çev. Şule Ünsaldı, Ankara: Epos Yayınları.

RANCIÈRE Jacques (2007), **Kapital'i Okumak**, Çev. Işık Ergüden, İstanbul: İthaki Yayınları.

REHMANN Jan (2015), **Max Weber: Modernisation as Passive Revolution. A Gramscian Analysis**, Trans. Max Henniger, Leiden: Brill.

REHMANN Jan (2017), **İdeoloji Kuramları: Yabancılaşma ve Boyun Eğme Güçleri**, Çev. Şükrü Alpagut, İstanbul: Yordam Kitap.

REICHELTL Helmut (2007), “Marx's Critique of Economic Categories: Reflections on the Problem of Validity in the Dialectical Method of Presentation in Capital”, **Historical Materialism**, Volume 15, Leiden: Brill.

RENNER Karl (2019), “Hukuksal Kurumların İktisadi ve Toplumsal İşlevleri”, **Çağdaş Marksizm Seçkisi: Yüzyıla Damga Vuran Metinler içinde**, Çev. Şükrü Alpagut, İstanbul: Yordam Kitap.

REUTEN Geert (2018), “Değerin Kurucusu Olarak Para”, **Marx’ın Para Kuramı: Modern Değerlendirmeler içinde**, Fred Moseley (Ed.), Çev. Aydın Ördek, Ankara: Heretik Yayınları.

ROBINSON William I. (2002), “Küresel Kapitalizm ve Ulusötesi Kapitalist Hegemonya: Kuramsal Notlar ve Görgül Deliller”, Çev. Erdem Türközü, **Praksis**, Sayı 8.

ROBINSON William I. (2019), “Küresel Kapitalist Kriz ve 21. Yüzyıl Faşizmi: Trump’ın Ötesinde”, Çev. Gökhan Demir, **Praksis**, Sayı 50, ss. 13-36.

ROBINSON William I. (2020), “Koronavirüsün İktisadi Kaosunun Ötesinde Küresel Savaş Ekonomisi Var”, Çev. Engin Sune, **Siyasal İktisat.com**. (Web erişim: <https://www.siyasaliktisat.com/post/korona-robinson-sune>). (Erişim tarihi: 02.06.2020).

RODGERS Daniel (2019), “Neoliberalizm’in Kullanımları ve Yanlış Kullanımları”, Çev. Utku Özmakas, **Birikim Aylık Sosyalist Kültür Dergisi**, Sayı 367.

RODRÍGUES João (2018), “Embedding Neoliberalism: The Theoretical Practices of Hayek and Friedman”, **The SAGE Handbook of Neoliberalism**, Damien Cahill, Melinda Cooper, Martijn Konings and David Primrose (Ed.), London: Sage Publications.

ROSDOLSKI Roman (2012), **Marx’ın Kapitali’nin Oluşumu**, Çev. Cumhuriyet Atay, Münevver Çelik, İstanbul: Otonom Yayınları.

ROSS Andrew (2015), **Krediokrasi**, Çev. Emrullah Ataseven, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

ROSTOW W. W. (1971), **Politics and the Stages of Growth**, Cambridge: Cambridge University Press.

ROY Ananyo (2010), **Poverty Capital Microfinance and the Making of Development**, New York: Routledge.

RUBIN Isaak Illich (2010), **Marx'ın Emek-Değer Teorisi**, Çev. Uğur Selçuk Akalın, İstanbul: Kalkedon Yayınları.

RUDE Christopher (2008), “The Role of Financial Discipline in Imperial Strategy”, **American Empire and the Political Economy of Global Finance içinde**, Leo Pantich, Martijn Konings (Ed.), Hampshire: Palgrave Macmillan.

SAAD-FILHO Alfredo (2007), “Değer, Sermaye, Sömürü”, Çev. Emel Kahraman, **Kapitalizme Reddiye: Marksist Bir Giriş içinde**, Alfredo Saad-Filho (Haz.), İstanbul: Yordam Kitap.

SANCAR Mithat (2001), “Şiddet, Şiddet Tekeli ve Demokratik Hukuk Devleti”, **Doğu Batı Düşünce Dergisi**, Sayı: 13.

SARIÖZ GÖKTEN Yeliz (2013), **Hegemonya İlişkilerinin Dünü, Bugünü ve Geleceği: Neo-Gramsci'ci Bir Bakış**, Ankara: Nota Bene Yayınları.

SATLIGAN Nail (2008), “Geç Kapitalizmin Gecikmiş Türkçesi”, **Devrimci Marksizm**, Sayı 6, ss. 132-149.

SATLIGAN Nail (2016), “Günümüz Kapitalizminin Pamuk İpliği: Hayalî Sermaye Spekülasyonu”, **Devrimci Marksizm**, Sayı 16, ss. 65-87.

SAVRAN Sungur (1986), “Az Gelişmişlik: Eşitsiz ve Bileşik Gelişme”, **Onbirinci Tez Kitap Dizisi içinde**, Sayı 3.

SAVRAN Sungur (2012), “Bir Üretim Tarzı Olarak Kapitalizm”, **Kapital’in İzinde** içinde, Nail Satlıgan, Sungur Savran, E. Ahmet Tonak, İstanbul: Yordam Kitabevi.

SAYGILI Abdurrahman (2010), “Modern Devletin Çıplak Sureti”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi (AÜHFD)**, Cilt 59, Sayı 1.

SAYGILI Abdurrahman (2018), **Kutsal Canavar Devlet: Bir Çalışma Taslağı**, Ankara: İmaj Yayıncılık.

SAYGILI Abdurrahman, ZABUNOĞLU H. Gökçe (2019), “Kavramsal ve Kuramsal Açından Devlet Üzerine Notlar”, **Legal Hukuk Dergisi**, Volume 17, Issue 193, ss. 157-178.

SÉVERAC Pierre (2017), “Yönetim (Önderlik)/Egemenlik”, **Marksizm Sözlüğü** içinde, G. Benussan, G. Labica (Haz.), Çev. Volkan Yalçıntoklu, İstanbul: Yordam Kitap.

SMITH Tony (2017), **Beyond Liberal Egalitarianism: Marx and Normative Social Theory in the Twenty-First Century**, Brill: Leiden.

SOEDERBERG Susanne (2016), **Borç-Refahı Devletleri**, Çev. Eren Karaca, İstanbul: Nota Bene Yayınları.

SOHN-RETHEL Alfred (2011), **Zihin Emeği Kol Emeği. Epistemoloji Eleştirisi**, Çev. Ayşe Deniz Temiz, İstanbul: Metis Yayınları.

SÖNMEZ Sinan (2005), **Dünya Ekonomisinde Dönüşüm**, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

STE. CROIX G. E. M. De (2016), **Antik Yunan Dünyasında Sınıf Mücadelesi**, Çev. Çağdaş Sümer, İstanbul: Yordam Kitap.

STOETZLER Marcel (2004), “Postone’s Marx: A Theorist of Modern Society, Its Social Movements and Its Imprisonment by Abstract Labour”, **Historical Materialism**, Volume 12, Issue 3.

SWEEZY Paul (1962), **The Theory of Capitalist Development: Principles of Marxian Political Economy**, London: Dennis Dobson Limited.

SWEEZY Paul (1981), **Four Lectures on Marxism**, New York: Monthly Review Press.

SWEEZY Paul (2007), **Kapitalist Gelişme Teorisi**, İstanbul: Kalkedon Yayınları.

SWEEZY Paul, BARAN Paul (2007), **Tekelci Sermaye**, Çev. Gülsüm Akalın, İstanbul: Kalkedon Yayınları.

ŞENALP M. Gürsan (2012), **Ulusötesi Kapitalist Sınıf Oluşumu: Türkiye ve Koç Holding Örneği**, İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı.

ŞENSES Fikret (2017), **İktisada (Farklı Bir) Giriş**, İstanbul: İletişim Yayınları.

TAŞKALE Ali Rıza (2015), **Neoliberal ve Militarist Post-politika: Siyasal Bastırma “Sanat”ı**, Çev. Müge Serin, İstanbul: Nota Bene Yayınları.

TEKDAL Veysel (2017), “Dünya Düzeni ve Hegemonya: Neo-Gramsciyan Yaklaşımlar”, **Tarihsel Materyalizm ve Uluslararası İlişkiler: Temel Tartışmalar ve Kavramlar içinde**, Faruk Yalvaç (Der.), Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

TERRAY Emmanuel (2019), “Exploitation and Domination in Marx’s Thought”, Trans. Joseph Serrano, **Rethinking Marxism**, Volume 31, Issue 4.

TESCHKE Benno (2017), **1648 Söylencesi Sınıf, Jeopolitik ve Modern Uluslararası İlişkilerin Kuruluşu**, İstanbul: Can Yayınları.

THERBORN Göran (1976), **Science, Class and Society: On the Formation of Sociology and Historical Materialism**, London: New Left Books.

THOMAS Peter D. (2013), **Gramsci Çağı: Felsefe, Hegemonya, Marksizm**, Çev. İlker Akçay, Ekrem Ekici, Ankara: Dipnot Yayınları.

THOMPSON E.P. (2015), **Teorinin Sefaleti: Hatalı Bir Devridaim Makinesi**, Çev. Ahmet Fethi Yıldırım, İstanbul: Nika Yayınları.

THOMPSON E.P. (2018), “Sömürü”, çev. Uygur Kocabaşoğlu, **Çağdaş Marksizm Seçkisi: Yüzyıla Damga Vuran Metinler içinde**, Bertell Ollman, Kevin B. Anderson (Haz.), Çev. Şükrü Alpagut, İstanbul: Yordam Kitap, s. 479.

TILLY Charles (2001), **Zor, Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu**, Çev. Kudret Emiroğlu, Ankara: İmge Kitabevi.

TINEL Bruno (2015), “Emek, Emek Gücü ve İşbölümü”, **Marksist İktisat Kılavuzu içinde**, Ben Fine, Alfredo Saad-Filho (Der.), İstanbul: Yordam Kitap.

TOMBA Massimiliano (2009), “Another Kind of *Gewalt*: Beyond Law Re-Reading Walter Benjamin”, **Historical Materialism**, Volume 17.

TONAK E. Ahmet (2012), “Kapital’de Anlatılan...”, **Kapital’in İzinde içinde**, Nail Satlıgan, Sungur Savran, E. Ahmet Tonak, İstanbul: Yordam Kitabevi.

TONAK E. Ahmet (2013), “Grundrisse”, **Marksist Klasikleri Okuma Kılavuzu içinde**, İstanbul: Yordam Kitabevi.

TSOUKALAS Konstantinos (2001), “Küreselleşme ve ‘İcra Komitesi’: Çağdaş Kapitalist Devlet Üzerine Düşünceler”, Çev. Suat Ertüzün, **Mürekkap**, Sayı 17.

Tüketicinin Korunması Hakkındaki Kanun. (Web erişim: <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.6502.pdf>). (Erişim tarihi: 10.02.2020).

TÜREL Oktar (2017), **Küresel Tarihçe, 1945-79**, İstanbul: Yordam Kitap.

UYGUN Oktay (2014), **Devlet Teorisi**, İstanbul: On İki Levha Yayınları.

VAN APELDOORN Bastiaan (2004), “Theorizing the Transnational: a Historical Materialist Approach”, **Journal of International Relations and Development**, Volume 7, Issue 2, s. 152.

VAN APELDOORN Bastiaan, DE GRAAF Naná, OVERBEEK Henk (2012), “The Rebound of the Capitalist State: The Rearticulation of the State-Capital Nexus in the Global Crisis”, **Globalizations**, Vol. 9, No. 4.

VAN APELDOORN Bastiaan, OVERBEEK Henk (2012), “Introduction: The Life Course of the Neoliberal Project and the Global Crisis”, **Neoliberalism in Crisis içinde**, Henk Overbeek, Bastiaan van Apeldoorn (Ed.), Hampshire: Palgrave Macmillan.

VAN DER LINDEN Marcel (2008), **Workers of the World. Essays Toward a Global Labour History**, Leiden: Brill.

VAN DER LINDEN Marcel, Karl Heinz ROTH (2014), **Beyond Marx. Theorising Global Labour Relations of the Twenty-First Century**, Leiden: Brill.

VAN DER LINDEN Marcel, Magaly Rodríguez GARCÍA (2016), **On Coerced Labour. Work and Compulsion After Chattel Slavery**, Leiden: Brill.

VAN DER PIJL Kees (1989), “Ruling Classes, Hegemony, and the State System: Theoretical and Historical Considerations”, **International Journal of Political Economy**, vol. 19, No. 3 (Transnational Relations and Class Strategy).

VAN DER PIJL Kees (1998), **Transnational Classes and International Relations**, London: Routledge.

VAN DER PIJL Kees (2004), “Two Faces of the Transnational Cadre under Neo-Liberalism”, **Journal of International Relations and Development**, 7, Issue 2.

VAN DER PIJL Kees (2009), **A Survey of Global Political Economy**, Version 2.1, s. 98. (Web erişim: <https://libcom.org/files/A%20survey%20of%20global%20political%20economy.pdf>).

VAN DER PIJL Kees (2014), **Küresel Rekabetler**, Çev. Kâmil Kurtul, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

VAN DER PIJL Kees (2019), “Gözetim Kapitalizmi ve Kriz”, Çev. Halil Can İnce, **Dünya Yeniden Şekillenirken içinde**, Ulaş Taştekin, Yalçın Bürkev, Cenk Ağcabay (Der.), İstanbul: Nota Bene Yayınları.

VANDHERBERGE Frédéric (2016), **Alman Sosyolojisinin Felsefi Tarihi**, Çev. Vefa Saygın Ögütü, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

WALLERSTEIN Immanuel (1976), “Semi-Peripheral Countries and Contemporary World Crisis”, **Theory and Society**, Vol. 3, No. 4.

WALLERSTEIN Immanuel (2009), **Tarihsel Kapitalizm**, Çev. Necmiye Alpay, İstanbul: Metis Yayınları.

WALLERSTEIN Immanuel (2011), **Dünya-Sistemleri Analizi: Bir Giriş**, Çev. Ender Abadoğlu, İstanbul: BGST Yayınları.

WALLERSTEIN Immanuel (2016), **Modern Dünya Sistemi, 1. Kitap**, Çev. Latif Boyacı, İstanbul: Yarın Yayınları.

WALTERS William (2012), **Governmentality: Critical Encounters**, London: Routledge, 2012.

WEBER Max (2012), **Ekonomi ve Toplum, Cilt 1**, İstanbul: Yarın Yayınları.

WEBER Max (2019), **Sosyoloji Yazıları**, Hans H. Gerth, C. Wright Mills (Haz.), Çev. Taha Parla, İstanbul: İletişim Yayınları.

WEEKS John (1985/86), “Epochs of Capitalism and the Progressiveness of Capital's Expansion”, **Science & Society**, Vol. 49, No. 4.

Werner BONEFELD (2014), “Kapitalist Birikim ve Özgür Emek: Toplumsal Kuruluş Üzerine”, (Çev. Öykü Şafak Çubukçu), **İlkel Birikim: Sermayenin Kaldıracağı İçinde**, Özyayınları (Ed.), Ankara: Nota Bene Yayınları, ss. 37-64.

WEYL Monique, WEYL Roland (1975), **Gerçekte ve Eylemde Hukukun Payı**, Çev. Şiar Yalçın, İstanbul Konuk: Yayınları.

WOLFF Richard D., RESNICK Stephen A. (2016), **Çatışan İktisadi Teoriler: Neoklasik, Keynesçi, Marksçı**, Çev. Can Evren, İstanbul: İletişim.

WOOD Allen W. (2017), **Karl Marx**, Çev. Dilek Yücel, Barış Aydın, İstanbul: İletişim Yayınları.

WOOD Ellen Meiksins (2012), **Sermaye İmparatorluğu**, Çev. Oya Köymen, İstanbul: Yordam Kitap.

WOOD Ellen Meiksins (2016a), **Kapitalizm Demokrasiye Karşı**, Çev. Şahin Artan, İstanbul: Yordam Kitap.

WOOD Ellen Meiksins (2016b), “The Retreat of the Intellectuals”, **Jacobin Magazine**. (Web erişim: <https://www.jacobinmag.com/2016/01/ellen-meiksins-wood-gramsci-socialism-capitalism-intellectuals-postmodernism-identity/>).

WOOD Ellen Meiksins (2017), **Kapitalizmin Arkaik Kültürü Eski Rejimler ve Modern Devlet Üstüne Tarihsel Bir Deneme**, Çev. Oya Köymen, İstanbul: Yordam Kitabevi.

WOOD Ellen Meiksins, WOOD Neal (2008), **Kapitalizmin Yükselişi ve Siyasal Teori**, Çev. Fahri Bakırcı, Ankara: Epos Yayınları.

WOODIWISS Anthony (1987), “The Discourses of Production (part I): Law, Industrial Relations and The Theory of Ideology”, **Economy and Society**, Vol. 16, No. 3.

WOODIWISS Anthony (1990), **Social Theory After Postmodernism: Rethinking Production, Law and Class**, London: Pluto.

WRIGHT Erik Olin (2016), **Sınıflar**, Çev. Selma Toral, İstanbul: Nota Bene Yayınları.

YAMAN Melda (2019), “Meta Olarak Emek Gücünden Meta Üretimine: Ücretli Emekten Kadınların Hane İçindeki Karşılıksız Emegine”, **Metaların Kerameti içinde**, Melda Yaman, Özgür Öztürk, İstanbul: İletişim Yayınları.

YETİŞ Mehmet (2009a), “Gramsci ve Devletin İki Görünümü”, **Mülkiye Dergisi**, Cilt 33, Sayı 264,

YETİŞ Mehmet (2009b), “Antonio Gramsci”, **1900’den Günümüze Büyük Düşünürler, 1. Cilt**, Çetin Veysel (Ed.), İstanbul: Etik Yayınları.

YETİŞ Mehmet (2018), “Hegemonya”, **Siyaset Bilimi içinde**, Gökhan Atılğan, E. Attila Aytekin (Der.), İstanbul: Yordam Kitap.

YILDIZOĞLU Ergin (2020), **Yeni Faşizm**, İstanbul: Cumhuriyet Kitapları.

YÜCESAN-ÖZDEMİR Gamze (2010), “Despotik Emek Rejimi Olarak Taşeron Çalışma”, **Çalışma ve Toplum**, Sayı 27.

YÜCESAN-ÖZDEMİR Gamze (2019), “Kara Gün Kararıp Gitmez: Emekçi İntiharlarına Dair”, **BirGün Gazetesi**. (Web erişim: <https://www.birgun.net/haber/kara-gun-kararip-gitmez-emekci-intiharlarina-dair-276605>).

ZABCI Filiz (2017), **Dünya Bankası: Yanılsamalar ve Gerçekler**, İstanbul: Yordam Kitap.

ZABUNOĞLU Yahya K. (2015), **Devlet Kuramına Giriş**, Ankara: İmaj Yayınları.

ŽIŽEK Slavoj (2012), **Gıdıklanan Özne: Politik Ontolojinin Yok Merkezi**, Çev. Şamil Can, Ankara: Epos Yayınları.

ZORLU GÜNOK Mihrican (2018), **Emeğin Prokrustes Yatağı: Sınıf Mücadelesi ve Emek Denetimi**, İstanbul: Nota Bene Yayınları.

<http://mulksuzlestirme.org/>.

http://www.inkrit.de/e_inkritpedia/e_maincode/doku.php?id=g:gesellschaftsformation.

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&kelime=zor.

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&kelime=%C4%B0KT%C4%B0DAR

B0DAR

<https://data.oecd.org/gdp/real-gdp-forecast.htm#indicator-chart>.

<https://fisek.org.tr/calismalar/>.

<https://fred.stlouisfed.org/series/M0892AUSM156SNBR#0>.

<https://tradingeconomics.com/united-states/households-debt-to-gdp>.

<https://tradingeconomics.com/united-states/military-expenditure>.

<https://www.statista.com/statistics/1031678/gdp-and-real-gdp-united-states-1930-2019/>.

ÖZET

Bu tez kapitalist üretim tarzı ve kapitalist zor ilişkisini, modern toplum ve modern devlete tarihsel materyalist yaklaşım açısından değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Bu bağlamda tezin iki temel izleğe sahip olduğu söylenebilir. Bunların ilki, kapitalist zorun, sınıf temelli bir egemenlik ve bağımlılık ilişkisi olarak kavramsallaştırılması; ikincisiyse bu kavramsal izleğin neoliberal borçluluk olgusuyla örneklendirilmesidir. Kapitalist zor, Marx ve Engels'in düşüncelerine başvurularak, kapitalist üretim tarzından kaynaklanan sınıf temelli ve gayrişahsi karakterdeki toplumsal bir boyun eğdirme ilişkisi olarak formüle edilmiştir. Bununla birlikte, kapitalist zorun, ekonomik (piyasaya ilişkin) ve ekonomi-dışı (devlete ilişkin) veçhelerinin bütünleşik olduğu ileri sürülmektedir. Bu bakımdan, neoliberal döneme özgü hanehalkı borçluluğunun yalnızca ekonomik bir ilişki olmadığı, politik boyutu haiz bir zorlama ilişkisi olduğu gösterilmiştir.

Tez üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde kapitalist zor kategorisinin kuramsal çerçevesi sunulmaktadır. İkinci bölümde, zorun ekonomik ve ekonomi-dışı veçheleri arasındaki diyalektik ilişkinin temel hatları ortaya konulmaktadır. Üçüncü bölümde ise kapitalist zorun, neoliberalleşmeye özgü bir boyun eğdirme biçimi olan hanehalkı borçluluğu üzerinden örneklendirilmesi amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kapitalizm, Zor, Neoliberalizm, Borçluluk, Devlet.

ABSTRACT

This thesis aims to evaluate the relationship between capitalist mode of production and capitalist coercion in terms of historical materialist approach to modern society and modern state. In this context, the thesis focuses on two main issues. The first is the conceptualization of the capitalist coercion as a class-based domination and subordination relationship. The second is the concretization of this conceptual path with the phenomenon of neoliberal indebtedness. Capitalist coercion is formulated as a class-based and impersonal social subjugation relationship stemming from the capitalist mode of production, by referring to the ideas of Marx and Engels. It is claimed that the economic and extra-economic aspects of the capitalist coercion are integrated. In this respect, it is tried to be shown that household indebtedness specific to the neoliberal period is not only an economic relationship but a political matter in itself.

The study consists of three chapters. The first chapter presents the conceptual and theoretical framework of the capitalist coercion. The second chapter evaluates the basic lines of the dialectical relationship between the economic and non-economic aspects of the capitalist coercion. The last chapter aims to analyze the capitalist coercion through household indebtedness which is a basic form of subordination specific to neoliberal era of capitalism.

Key Words: Capitalism, Coercion, Neoliberalism, Indebtedness, State.